

Громадський комітет для вшанування пам'яті
жертв Бабиного Яру
Державний комітет України у справах національностей та релігій
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
Інститут історії України НАН України
Український центр вивчення історії Голокосту
Музей історії м. Києва

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.

Київ
«Зовнішторгвидав»
2007

ББК ТЗ(4Укр)62
Д76

Редакційна колегія

	В. М. Воронін
чл.-кор. НАНУ	Ю. А. Левенець (співголова)
д.і.н.	О. Є. Лисенко
д.і.н.	О. М. Майборода
	В. Р. Нахманович
	(відповідальний редактор)
	Т. І. Пилипенко
к.і.н.	А. Ю. Подольський
акад. НАНУ	М. В. Попович (співголова)
чл.-кор. НАНУ	О. П. Реєнт
акад. НАНУ	В. А. Смолій (співголова)
акад. АПрНУ	Д. В. Табачник (співголова)

На обкладинці:

Кенет Трейстер. Меморіал жертвам Голокосту.
Майамі-Біч, Флоріда, США

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ
Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції

Коректор
Н. В. Анікеєнко
Комп'ютерна верстка
Л. І. Босенко

Підписано до друку 21.12.07.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Minion. Ум. друк. арк. 24,18.
Обл.-вид. арк. 17,47. Наклад 1000 прим. Зам. № 229.

Д76

Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 416 с.

У збірці вміщено доповіді учасників Всеукраїнської наукової конференції, які висвітлюють місце національної проблематики в ідеології і пропаганді воюючих сторін, проблеми міжнаціональних відносин, історію національно-політичних і національно-визвольних рухів, різні сторони національного життя народів України під час війни. Досліджено також національну політику Радянського Союзу, нацистської Німеччини і держав Східної Європи на українських землях протягом 1930–1950-х років. Окреме місце приділено сучасним рефлексіям подій тих років.

ББК Т3(4Укр)62

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ, ІДЕОЛОГІЇ І ПРОПАГАНДІ

Олександр Кадол (Кривий Ріг)

Етнічні німці у світлі воєнної політики Російської імперії та СРСР: постановка проблеми

Постановка завдання

Проблема відновлення історичної справедливості щодо народів, які постраждали за часів радянського тоталітаризму і особливо в роки воєнного лихоліття, посідає одне з пріоритетних місць у сучасному історіописанні Другої світової війни. Не залишилася поза увагою дослідників і трагічна доля етнічних німців¹. Активними в цьому напрямі є історичні дослідження під егідою Міжнародного союзу німецької культури, Громадської академії російських німців (м. Москва), Інституту історії та культури німців Північної Європи (Німеччина). Ця тематика привернула увагу й українських вчених². Проте розгляд подій Другої світової війни з урахуванням історичної генези державної політики щодо фольксдойче ще недостатньо репрезентований у

¹ Немцы России: Энциклопедия: В 3-х т. / Ред. В. Карев и др. – М.: «ЭРН», 1999 (*дали* – Немцы России). – Т. 1; *Нелипович С. Г.* «Немецкую пакость уволить и без нежностей...» // *Военно-истор. журн.* – 1997. – № 1. – С. 47–52; *Mertens U.* Handbuch Russland-Deutsche (mit ortsverzeichnis enemaliger siedlungsgebiete). – Nürnberg, 2001. – 562 S.

² *Нікольський В. М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 р.: кількісні показники // *Вопросы германской истории*: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 1999. – С. 51–62; *Кривец Н. В.* Депортація немцев с Украины в 1930-х – начале 1940-х гг. // *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект.* – М.: Готика, 1998 (*дали* – Миграционные процессы). – С. 267–272; *Васильчик В. М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ–ХХІ ст.: Автореф. дисс.... докт. іст. н. – Донецьк, 2006. – 39 с.

студіях, присвячених німцям України. Тому в даній розвідці зроблено спробу порівняльного аналізу воєнної політики керівництва Російської імперії та Радянського Союзу. Теоретико-методологічні засади такого погляду на питання становлять: 1) сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання»³; 2) теорія фактологічної єдності Першої та Другої світових війн⁴. Пошук історичних паралелей між антинімецькими кампаніями, що мали місце під час двох світових війн, сподіваємося, дозволить проілюструвати неприпустимість колективних звинувачень у колабораціонізмі за етнічною ознакою. Зазначимо, що даний підхід не претендує на безальтернативність при остаточному вирішенні проблеми і розглядається автором як варіант для можливої дискусії.

Для вирішення поставленого завдання необхідно відповісти на питання: чому царський та радянський режими, принципово відмінні між собою за ідеологією й відокремлені один від одного часовим проміжком, з однаковою завзятістю вдалися до етноциду німецького народу? Адже метаморфози радянської воєнної політики й ідеології засвідчили суттєве посилення великодержавного шовінізму на ґрунті російського націоналізму⁵. Відкриття фондів радянських архівів, раніше недоступних для наукового співтовариства, сприяло оприлюдненню злочинів сталінського режиму проти різних народностей СРСР, зокрема німців⁶.

³ Сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання» репрезентований працями зарубіжних дослідників: *Оболенская С. В.* «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны // *Россия и Германия.* – Вып. 2. – М.: «Наука», 2001. – С. 175–197; *Хаген фон М.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // *Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума.* – СПб.: Ин-т рос. ист. РАН, 1999. – С. 385–405.

⁴ *Кадол О. М.* «Внутрішній фронт»: загальне і особливе в політиці царизму і радянського керівництва щодо німецького населення країни в період Першої світової та Великої Вітчизняної війни // *Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.: Сучасні пробл. істор. освіти та науки: Зб. праць міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р.).* – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – С. 14–26.

⁵ Див., напр.: *Гриневич В. А.* Від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму: метаморфози сталінської політики та ідеології в роки війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941–1945 рр. // *Сторінки воєнної історії України.* – Вып. 8, ч. 2. – К., 2004. – С. 101–117.

⁶ «Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин»: Сб. док. (1940-е годы) / Сост., предисл., коммент. Н. Ф. Бугая. Изд. 2-е. – М.: Готика, 2000. – 352 с.

Витоки та ідеологія

Посилення уваги з боку царату до німецького населення під час Першої світової війни було логічним продовженням дискусії з «німецького питання», що мала місце в російській громадській думці кінця XIX – поч. XX ст.⁷ Німецькому етносу була притаманна специфічна західно-європейська ментальність. Надія на русифікацію німецьких поселенців не виправдалася⁸. Наявність у країні чисельної німецької діаспори, характер її розселення, помітні успіхи німців у господарюванні – все це особливо занепокоїло царизм після 1871 р., моменту створення єдиної німецької держави, адже це автоматично робило більшість німців Росії громадянами Німецької імперії. По-суті, Другий райх юридично визнавав усіх етнічних німців підданими кайзера. Тому напередодні Першої світової війни в імперському дискурсі з'являється теза про «мирне завоювання» Росії німцями. Єдино можливим важелем впливу на німецьку діаспору царизм вважав шлях земельних обмежень, що супроводжувалися нагнітанням антинімецьких настроїв залежно від ступеня добросусідства відносин з Німеччиною.

Негативне ставлення радянського керівництва до німецького населення в довоєнний період пояснюється змінами пріоритетів у національній політиці більшовицької партії від партійно-класового підходу в післяреволюційний період до етнічної вибірковості в 1930–1940-ті рр. – часи геноциду й депортацій цілих народів. Перші роки радянської влади пройшли для радянських німців під знаком відносно демократичного порозуміння, існування в межах національно-територіальних районів, активної участі німців у суспільній діяльності, культурно-

(далі – Мобілізувати немцев в рабочие колонны); Герман А. А., Илларионова Т. С., Плева И. Р. История немцев России: Хрестоматия (Прил. к учеб. пособию «История немцев России»). – М.: МСНК-пресс, 2005. – 544 с.; Военнопленные и интернированные граждане Германии: путь на родину из СССР (1940 – 1950-е годы): Док., факты, комментарии / Сост., предисл., коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Готика, 2001. – 304 с.; История российских немцев в документах (1763–1992 гг.): В 2-х тт. / Сост. Ауман В. А., Чеботарева В. Г. – М.: «Готика», 1993 (далі – История российских немцев в документах).

⁷ Велицын А. А. Немцы в России. – СПб., 1893; Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. – Одесса, 1915; Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами. – Пгр., 1917.

⁸ Герман А. Антинемецкие кампании // Немцы России. – Т. 3. – С. 62–64.

просвітницькій роботі партії серед нацменшин⁹. Але це було тимчасовим явищем. Як і до початку війни в 1914 р., влада віднайшла засіб впливу на німецьку меншість – через реформу адміністративного устрою (німецьке районування) і пов'язаний з нею перерозподіл земель. (Безперечно, на думку спадає аналогія з реформами колоністського устрою і обмеженням купівлі й оренди німцями земель на Поділлі, Волині, Київщині наприкінці XIX ст.). Згодом колективізація у заможних німецьких селах, особливо в Україні, кардинально змінила лояльне ставлення влади до них. Відтоді у німцях радянська влада почала вбачати класових ворогів. Так, зокрема, повільні темпи колективізації керівники КП(б)У пояснювали контрреволюційною діяльністю німецьких куркулів.

Епоха «Великого перелому» 1929–1933 рр. болісно відбилася на житті німецького етносу, завдавши важкого удару його матеріальним і духовним цінностям. Це стало можливим внаслідок ряду дій радянського керівництва – спровокованого голоду, впровадження колективізації, антирелігійної боротьби¹⁰. Крім того, перші масові виселення німців здійснювались у межах розкуркулення і під гаслами класової боротьби з колишніми поміщиками¹¹. Зокрема, ЦК КП(б)У особливо непокоїли прикордонні райони, місця компактного проживання німців. Прикордоння – за аналогією з етнічними депортаціями часів Першої світової війни – вбачалося потенційно неблагонадійним регіоном¹². Саме тут класові звинувачення (кулацький елемент) поєднувались з політичними (зрадництво – фашистські агенти) тощо. Проте репресії ще не мали такого систематичного характеру, як у часи Другої світової війни.

Трагічну сторінку в історію німців України вписав 1937 р. Репресії органів державної безпеки щодо німців України, де проживала на той час третина всіх радянських німців, досягли небачених масштабів. Німці не були єдиним репресованим народом часів «великої чистки». Тому можна поставити під сумнів лише етнічний характер такої політики, адже жертвами репресій, окрім них, ставали українці, росіяни, поляки й

⁹ Васильчик В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період Радянської влади // *Вопросы германской истории*. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С. 23.

¹⁰ Лиценбергер О. Антирелигиозные кампании // *Немцы России*. – Т. 1. – С. 64–67.

¹¹ Кривец Н. В. Депортация немцев с Украины в 1930-х – начале 1940-х гг. // *Миграционные процессы*. – С. 268.

¹² Хаген фон М. Указ. соч. – С. 392.

представники інших народів; офіційно національна складова репресій владою не акцентувалася. До 1939 р. ці акції мали переважно соціальний (класовий) характер і здійснювались у контексті побудови радянської тоталітарної системи.

Оцінки

Оцінюючи витоки довоєнної політики царизму і радянського керівництва щодо німецької меншини, не можна не побачити спільного в її інтересах й ідеологічних обґрунтуваннях. Вирішення «німецького питання» в Російській імперії й утиски та репресії німців радянською владою становили підвалини депортацій у роки воєнного лихоліття. Цей процес характеризувався збігом зацікавленості як царської, так і радянської влади в позбавленні етнічних німців національного обличчя шляхом обмежень віри, соціального статусу, майнових прав. Проте лише радянські органи безпеки у мирний час вдалися до обмежень прав на життя, прямого фізичного знищення тощо.

Воєнна політика

Найхарактернішою складовою антинімецької кампанії воєнних часів була депортація німецького населення країни з регіонів компактного проживання¹³. Політика царизму і радянського керівництва в цьому питанні переслідувала схожі цілі, проте різнилася характером проведених заходів, кількісними показниками¹⁴. Царський уряд, на відміну від радянського, так офіційно і не визнав того факту, що примусове виселення та інтернування німецького цивільного населення було, по суті, воєнною депортацією. Ці акції пояснювались тактикою «випаленої землі» і проводилися в межах евакуації населення з театру бойових дій. Масові депортації етнічних німців збіглися з Великим відходом царської армії 1915 р. й інколи пояснювались навіть гуманними цілями – унеможливити: а) потрапляння етнічних німців у лави армій противника; б) використання цивільного населення як резерву ворога¹⁵. Важливою відмінністю воєнної політики 1914–1917 рр. від 1941–1945 рр. є відсутність будь-якої системності у процесі виселення. Депортація німецького населення часів війни 1941–1945 рр. мала винятково етнічний ха-

¹³ Айсфельд А., Бруль В. Депортация // Немцы России. – Т. 1. – С. 696–703.

¹⁴ Нелипович С. Г. Указ. соч. – С. 47.

¹⁵ Яхонтов А. Тяжелые дни // Архив русской революции. – Т. 18. – М., 1993. – С. 31.

ракти і була здійснена як превентивний захід. При цьому вона принципово відрізнялася від політики часів Першої світової війни масовістю виселень із внутрішніх районів. Проте таку саму небезпеку радянське керівництво вбачало в німецьких мешканцях прикордоння.

Існує думка, що репресії радянської влади були наслідком окупації, яка, насправді, відкрила нову сторінку в долі радянських німців. Зокрема, в зоні райхскомісаріату Україна мешкало 163 тис. етнічних німців¹⁶. Згідно з розпорядженням А. Гітлера від 16 липня 1941 р., Крим з материковою частиною мав би стати складовою німецького Райху, базою германізації тощо. Міністерство А. Розенберга в квітні 1942 р. розробило «Директиви відносин з етнічними німцями», згідно з якими на час війни заборонялося переселення фольскдойче з компактних місць проживання до Німеччини; встановлювалися правила переселенської політики в межах України; призупинялася реституція землі; німці, які обіймали керівні посади в радянській системі, мали бути «вилученими».

Керівництву райхскомісаріату Україна вказівкою Г. Гімлера від 5 вересня 1942 р. пропонувалося підготувати реєстр етнічних німців. Ця акція відбувалася під гаслом «Не допустити втрати жодної краплини німецької крові». Райхскомісар Е. Кох вважав, що радянські німці не відповідають уявленню про людей, приналежних до «нації переможців». Тому вони підлягли насамперед перевихованню (було розроблено цілу освітню програму, створено відповідну мережу закладів). Упродовж 1942 р. у життя впроваджувався Генеральний план «Ост», що мав на меті поселення в Україні 25 млн німців й етнічно споріднених народів. Згідно з цим передбачалося створення компактних місць проживання німців у районі міст Рівне, Житомир, Вінниця (45 тис.), Миколаїв (20 тис.), переселення німців із околиць Кривого Рогу в околицю Запоріжжя та Дніпропетровська тощо. В перспективі планувалося поселення фольскдойче поблизу транспортних магістралей: Краків–Львів–Житомир–Київ, Ленінград–Могильов–Київ, Житомир–Вінниця–Одеса зі створенням на перехресті доріг німецьких містечок з населенням у 15–20 тис. мешканців у кожному.

У серпні 1942 р. Г. Гімлер домігся передачі до компетенції СС реалізації будь-яких заходів щодо фольскдойче. В окупаційний період в

¹⁶ Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины. Пилот. сб. – М., 2002. – С. 40–41.

німецьких населених пунктах було запроваджено систему місцевого самоврядування. Німецькі поселення мали перебувати під захистом Вермахту. Для їхньої охорони з числа місцевих німців формувалися загони самооборони. Так, станом на весну 1942 р. було мобілізовано приблизно 20 тис. осіб. Окрім цього, Вермахт намагався створити з числа етнічних німців суто військові частини. Проте масового призову етнічних німців на військову службу на окупованій території України до кінця 1944 р. не було. Злочинних карально-репресивних заходів нацистів етнічні німці не підтримали.

Радянське керівництво, з одного боку, врахувало кроки окупаційної влади, в чомусь намагаючись навіть попередити їх; з іншого – країна ще з часів війни з кайзерівською Німеччиною мала традицію германофобії. З перших же днів війни радянська влада стала на шлях репресій. 26 серпня 1941 р. було прийнято постанову уряду й партії про депортацію німців з центральних регіонів. В указі від 28 серпня 1941 р. йшлося про те, що «згідно з достовірними даними, отриманими військовим керівництвом, з-поміж німецького населення... є тисячі та десятки тисяч диверсантів і шпигунів, котрі згідно з сигналом, поданим з Німеччини, мусять здійснити вибухи...»¹⁷.

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. «Про німців, що мешкають на території Української РСР» містила наказ:

«1. В Дніпропетровській, Ворошиловградській, Запорізькій, Київській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях Української РСР весь антирадянський елемент з-поміж німецького населення заарештувати.

2. У зазначених областях всіх чоловіків – німців у віці від 16 до 60 років мобілізувати і направити в будівельні батальйони»¹⁸.

Згідно з постановою Державного комітету оборони № 702сс від 25 вересня, за період з виходу постанови і до 2 жовтня було депортовано 63 тис. німців із Запорізької обл., до 10 жовтня – 46 тис. із Сталінської і Ворошиловградської обл.¹⁹ Зокрема, станом на 1 жовтня 1941 р. із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Одеської та Дніпропетровської обл. адміністративному виселенню підлягало 111 778 німців²⁰.

¹⁷ Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. // Немцы России. – Т. 1. – С. 337.

¹⁸ Герман А. А., Илларионова Т. С., Плева И. Р. Указ. соч. – С. 249.

¹⁹ История российских немцев в документах. – Т. 1. – С. 165.

²⁰ Мобилизовать немцев в рабочие колонны. – С. 34.

Ціла низка дискримінаційних заходів радянського керівництва щодо фольксдойче потребувала ідеологічного обґрунтування. Тому з початком війни було створено «історіографічне кліше», за яким етнічні німці мали б розглядатися винятково як ворожі агенти²¹. Головними виконавцями цього завдання стали керівники Держархіву СРСР – майор держбезпеки І. Нікітінський та П. Софінов. Тому при вивченні воєнної політики щодо етнічних німців важливо скористатися своєрідним «пропагандистським спадком» радянських спецслужб – колекцією документів «Німецьке шпигунство в царській Росії», що зберігається в архівних установах²². (Під редакцією І. Нікітінського й П. Софінова з грифом «для внутрішнього користування» ці документи видано Управлінням Держархіву НКВС СРСР 1942 р. як документальний посібник для політпрацівників Червоної армії; обсяг – 317 с. Автор досліджував «Екземпляр № 754»).

Цілком зрозуміло, що в роки війни протидія німецькій розвідці набула важливого значення. Але на сторінках «Німецького шпигунства...» ця проблема вирішувалася спотворено. Так, джерелом масового вербування кадрів германської розвідки було названо «німців, які мешкали в Росії». Зайве й казати про бездоказовість колективних звинувачень фольксдойче у колабораціонізмі. Проте подібна спеціалітература запевняла, що нібито всі німецькі колоністи – шпигуни й інформатори німецької розвідки («Königlicher Informater»), що країна через систему торговельно-промислових підприємств просякнута шпигунською системою німців тощо.

Міфічний страх політичного керівництва царської Росії – СРСР перед п'ятою колоною зіграв вирішальну роль у долі німецької меншини²³. Так, зокрема, мало не офіційну позицію радянських органів держбезпеки щодо фольксдойче репрезентує праця К. Звонарьова «Агентурна розвідка»: «Якщо не всі колоністи, то частина їх так чи інакше була інформаторами германської розвідки, цілою армією агентів, правильно

²¹ Нелипович С. Г. Немцы на российской военной службе: исторический и историографический феномен // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы междунар. науч. конф. – М., 1999 (далі – Немцы России в контексте отечественной истории). – С. 246.

²² Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 2233, оп. 2, спр. 353.

²³ Луи де И. Пятая колонна в Западной Европе. – М.: Вече, 2004. – 384 с.

зорганізованих, які займали в Росії місця управляючих, лісничих... вчителів, прикажчиків, самостійних промисловців, торговців і навіть ремісників і робітників»²⁴.

Спільною рисою двох воєн було використання примусової праці етнічних німців. Проте у Великій Вітчизняній війні це явище набуло значно жакливішого характеру (Трудармія). Аналогічна доля спіткала німців-військовослужбовців у лавах царської та радянської армії. Із районів безпосередніх бойових дій їх переводили у тиллові частини чи взагалі не допускали до служби і не мобілізували.

Принципово важлива відмінність полягає у визначенні статусу німецького населення після війни, що безпосередньо залежало від її підсумків для країни. Так, ще на довгі роки спецпоселення німців у якості вигнанців радянського режиму було унормованою мірою, складовою репресивної політики партійного керівництва. Це питання вперше постало лише в 1950-ті рр. на дипломатичних переговорах Радянського Союзу та ФРН²⁵.

Робоча гіпотеза

Ставлення суспільства до іноетнічного населення під час катастроф національного масштабу виступає індикатором наявності чи відсутності соціальної гармонії у країні. На жаль, сумний досвід двох світових війн виявляє спільну карально-репресивну політику держави щодо етнічних німців. Такий збіг не є випадковим. Пошук адекватних пояснень має становити одне з основних завдань дискурсу націоналізму з «німецького питання». Зокрема, широкі дослідницькі перспективи в царині історичної етнополітики відкриває концепція «політики населення» (нім. – *Bevölkerungspolitik*), тобто політично «вмотивовані» репресії щодо певних категорій населення своєї країни за етнонаціональною, етноконфесійною та етнотериторіальною ознакою²⁶. Теорію «політики

²⁴ Звонар'єв К. К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. – К., 2005. – С. 402.

²⁵ Илларионова Т. С. После репрессий, накануне «оттепели»: Положение немцев в СССР как проблема установления советско-западногерманских дипломатических отношений // Немцы России в контексте отечественной истории. – С. 359–376.

²⁶ Кадол А. Антинемецкая кампания в Российской империи времен Первой мировой войны, 1914–1917 гг.: Теория и практика концепции «политики насе-

населення» було реалізовано в умовах, коли проблемне становище етнічних німців зусиллями націоналістично орієнтованої еліти Росії поєдналося в єдину з питаннями перебігу воєнних дій проблему війни. Державна влада і раніше, до 1914 р., впливала на своїх підданих. Але порубіжжя XIX–XX ст. позначилося зростанням цілковито свідомого інтересу до «населення» як об'єкта державної політики.

Наприкінці XIX ст. військові статистики почали висловлювати занепокоєння з приводу поліетнічного розмаїття Російської імперії. А вже в Росії так само, як і в Західній Європі, запровадження ширшої, ніж раніше, соціальної класифікації населення підштовхнуло державну владу до розробки заходів впливу на нього. Слідом за військовими аналітиками виступили російські інтелектуали. Вони так само пояснювали ментальну прірву, що існує між царатом і багатонаціональним населенням Російської імперії. Так, зокрема, П. Струве стверджував, що «якби населення Росії було одноплемінним, суцільно російським, існування влади, що перебуває у відкритому розриві з народом, навряд чи було б можливим»²⁷. У російському (імперському) варіанті йшлося про формування доктрини державного етноконфесійного націоналізму.

До Першої світової війни технологія масового впливу на населення застосовувалася переважно в районах колонізації й у прикордонні (смуга осілості). Під час Першої світової війни відпрацьовані в цих регіонах методи буде перенесено практично на весь простір країни. Засади «політики населення», сформовані ще в довоєнний час, стали найважливішою передумовою реалізації заходів воєнного часу (особливо масових депортацій), спрямованих проти цілих прошарків населення власної країни. Тотальну війну було тісно пов'язано з удосконаленням політики управління людськими масами, де етнічний фактор превалював над традицією конфесійної й національної терпимості. Саме тому військову політику царизму щодо етнічних німців не можна розглядати лише як військову необхідність. Імовірніше, слід поставити питання про методи впливу на «іноземницьке» населення й російську громадську думку, розпалену хворобливою бацилою войовничого націоналізму і тотальної ксенофобії. Це була спроба застосування на практиці теорії «політики населення», розробленої в довоєнний час.

лення». Тези доповіді // «Шевченківська весна»: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів, молодих вчених, присвяч. 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV, ч. 3 (Історія). – К., 2006. – С. 150–153.

²⁷ Струве П. Б. PATRIOTICA. – СПб. 2000. – С. 41.

Мотиви, що спонукали царське керівництво вдатися до дискримінацій російських німців, певною мірою було окреслено у виступі в Державній думі влітку 1915 р. міністра внутрішніх справ М. Щербатова. Він, зокрема, проголосив тезу про необхідність асиміляції іногородців «без розрізнення мови», у тому числі й німців, пославшись при цьому на закордонний досвід функціонування поліетнічних суспільств²⁸. Це були положення програми «політики населення», частково оприлюднені в період війни 1914–1917 рр.

Антигуманні методи «політики населення» віддзеркалювали амбіції самодержавства, що відповідало російській імперській ідеї: турботі монарха про військову й територіальну велич Росії. У роки Першої світової війни це виявлялось у формулюванні воєнних цілей Росії, пов'язаних або з територіальними придбаннями, або ж з побоюванням втрати західних територій, щоб «не допустити такого приниження»²⁹. Страх царату перед сецесійними вимогами дедалі більше загострював «німецьке питання». Тому так важливо було для царського керівництва класифікувати «німецьке питання» як етнонаціональний конфлікт, свідомо ігноруючи його реальну соціально-економічну складову й стратегічний підтекст.

Післяслово

Аналітичні розробки російської розвідки (контррозвідки) часів Першої світової війни, що вийшли з-під пера радянських військових спеціалістів, частково підтверджують тезу про шпигунське «засилля» німецьких підданих в іноземних країнах часів Першої світової війни, зокрема в царській Росії³⁰. Проте ці дані потребують ретельної перевірки, насамперед вірогідності використаних джерел. Адже ця доволі заангажована тема мала й має сьогодні широкий міжнародний резонанс. Проте ж ніяк не можна відмежуватися від того факту, що страх царизму й радянського керівництва перед п'ятою колоною в роки війни відіграв вирішальну роль у долі німецької меншини в Росії та СРСР.

²⁸ Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы: «Военные» сессии 26 июля 1914 – 3 сент. 1915 г. – Пгр., 1916. – С. 96.

²⁹ Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. – Сер. III: 1914–1917 гг. – Т. VI, ч. 1. – М.; Л., 1926. – С. 13–14.

³⁰ Звонарёв К. К. Агентурная разведка: Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. – Кн. 2. – М.: «БДЦ-пресс», 2003. – 224 с.

Отже, порівняльний аналіз воєнної політики Російської імперії та СРСР дозволяє стверджувати, що в надзвичайних умовах (війна, окупація, політика тотальної уніфікації некорінних народів) влада тяжіє до практики використання етнічного образу ворога. Тому цілком логічним є риторичне запитання: хто вони – німецькі колоністи, німецькі біженці, німецькі спецпоселенці й українські фольксдойче, – як не «свої» зручні вороги? «*Historia est magistra vitae*», – казали древні. Всебічне вивчення політики, що базується на ксенофобії, має на меті попередити щось подібне у майбутньому.

Микола Кучерепа (Луцьк)

Волинь у геополітичних планах СРСР і Німеччини 1939 р.

1939 р. Західна Україна, в тому числі Волинь, опинилися в епіцентрі міжнародної політики. Українці Польщі, позбавлені реального права самостійно вирішувати свою долю, стали заручниками політичної гри, яку вели Німеччина, СРСР, Велика Британія, Франція, Італія. Серед них найбільшу зацікавленість в українській проблемі у цей час проявляли нацистська Німеччина і більшовицький СРСР. Фюрер намагався розширити «життєвий простір», а Сталін силувався використати «українську карту» як один з дієвих засобів експорту комуністичної революції. СРСР і Німеччина, зацікавлені у ревізії Версальської системи, враховуючи перебування українських етнічних територій у складі Польщі і нерівноправне становище українців у цій державі, намагалися чинити тиск на Варшаву.

Складною була внутрішньополітична ситуація в Польщі. Це пов'язано з радикалізацією суспільних настроїв, активізацією діяльності опозиційних партій та зовнішньою загрозою з боку Німеччини і Радянського Союзу. Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, польські військовики перебирали на себе функції цивільної адміністрації. Водночас особливого значення надавалося зміцненню східних кордонів. На так званих східних кресах, у тому числі й на Волині, єдиною реальною опорою режиму в разі війни було визнано польське населення. Внаслідок його відносно нечисленності визначалося першочергове завдання – змінити національну структуру населення Західної України. Політика «зміцнення польськості на кресах» вкрай

загострила українсько-польські відносини на Волині. Тут на зміну порівняно ліберальному курсу щодо українців, котрий до 1938 р. проводив воєвода Генрик Юзевський, було запроваджено з лютого 1939 р. нову державну політику польського уряду на Волині, яку вже було детально проаналізовано¹. Нагадаю лише, що основною її метою була цілковита денаціоналізація українців, їхнє окатоличення та намагання пов'язати Волинь з Польщею економічно, культурно й організаційно. Цю нову політичну програму поляки Волині сприйняли із захопленням, українці ж – намагалися чинити їй опір. Уряд, маючи на меті упорядкувати систему безпеки в краї, активно поборював насамперед комуністичний і націоналістичний рухи. За час управління воєводи Александра Гавке-Новака на Волині було заарештовано близько 3000 комуністів. До липня 1939 р. за ґратами опинилися близько 700 оунівців з Луцького, Дубнівського, Кременецького, Рівненського повітів. Українці активно виступили проти мобілізації до польського війська напередодні й на початку Другої світової війни².

Складні й суперечливі тенденції пошуку шляхів і методів розв'язання української проблеми в Польщі завершилися напередодні німецько-польської війни поверненням до ендецьких концепцій однонаціональної польської держави. Ініційована вищим військовим керівництвом політика «зміцнення польськості» в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. До її реалізації було залучено урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до нечуваного загострення польсько-українських відносин.

Усе це відбувалося в час, коли над Польщею нависла смертельна небезпека. Так, 11 квітня 1939 р. Гітлер підписав план стратегічної операції «Вайс» – нападу на Польщу не пізніше 1 вересня того ж року. Однак він ризикував опинитися у стані війни на два фронти – на Заході з Англією і Францією, а на Сході – з СРСР. Тому він шукав шляхів до порозуміння з Радянським Союзом. Дипломатична гра завершилася підписанням 23 серпня 1939 р. у Москві двох доленосних документів: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до

¹ Див.: *Кучерена М.* До генезису конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди: 36. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». – Луцьк, 2003. – С. 36–49.

² *Polit I.* Program woivyski wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938–1939 // *Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. V. – З. 4(20). – S. 702.

нього про розмежування сфер впливу. Таким чином одночасно була визначена і доля Польщі, і доля західних українців, причому вже вкотре без їхньої згоди й участі.

Московські угоди прямо стосувалися Волині. Зокрема, пункт 2 таємного додаткового протоколу визначив розмежування сфер впливу СРСР і Німеччини. В ньому записано: «У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла і Сан.

Питання, чи є бажання в обопільних інтересах збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути з'ясоване тільки впродовж подальшого політичного розвитку.

У будь-якому випадку, обидва уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди»³.

Отже, внаслідок радянсько-німецьких домовленостей Волинь 1939 р. опинилася у «сфері інтересів СРСР».

Текст таємного додаткового протоколу впродовж тривалого часу тримався радянським керівництвом у суворій таємниці. Офіційно радянська влада і партійні верхи стверджували, що ніяких протоколів не було, а тексти, оприлюднені на Заході, – це фальшивка тощо.

Якщо розглядати зміст протоколів з точки зору міжнародного права, то це була нічим не прикрита агресія проти суверенної держави Польща, по суті, четвертий її поділ, цього разу між більшовицькою імперією та нацистською Німеччиною. Радянське керівництво своїми діями порушило низку міжнародних документів: Пакт Ліги націй, антивоєнний трактат 1928 р., Лондонську конвенцію про визначення агресії 1933 р., а також розтопало усі угоди між СРСР і Польщею: Ризький мирний договір 1921 р., Договір про ненапад 1932 р., продовжений у 1938 р. до 1945 р.

Про політику СРСР і Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни написані тисячі книг, сотні тисяч публіцистичних і наукових статей, автори яких виступали апологетами радянської офіційної зовнішньополітичної ідеології та практики цього періоду. Вони стверджують, що підписання Радянським Союзом договору про ненапад з Німеччиною було виправданим кроком з огляду на тогочасні міжнародні обставини, аргументуючи це тим, що пакт дозволив «відсунути

³ Цит. за: *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938–1939. – М., 1996. – С. 330.

війну», зміцнити обороноздатність СРСР, а впродовж 1939–1941 рр. залишатися осторонь від імперіалістичної бойні. Насправді жоден з цих аргументів не витримує критики, оскільки не підтверджується ні фактами, ні документами, ні дійсним розвитком подій.

Декілька років тому в Центрі збереження історико-документальних колекцій Російської Федерації віднайдено текст виступу Сталіна перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., в якому він виклав свої міркування щодо подальшого зовнішньополітичного курсу. Найвищому партійному керівництву він повідомив таке: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовляється від Польщі... війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення з нею пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції і Англії у цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безпорядкам. В цих умовах у нас буде багато шансів залишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну... Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримаємо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи українську Галичину... Дотримуємось нейтралітету і очікуючи свого часу, СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна розпочалася між Райхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Потрібно зробити все, щоб ця війна тривала якнайдовше з метою виснаження обох сторін»⁴. Цей виступ Сталіна, за слушним висловом академіка Ю. Афанасьєва, «не залишив жодних сумнівів щодо агресивних намірів радянського керівництва і його прямої участі у розв'язанні Другої світової війни»⁵.

Таким чином, радянсько-німецькі домовленості 23 серпня 1939 р. є фактичною змовою Сталіна з Гітлером щодо поділу Європи, а відтак і початку нової світової війни. Відомий львівський дослідник Михайло Швагуляк вважає, що «правителі обох держав своїми підписами під цим документом встановили вирок цілому рядові держав, ставили на карту долю багатьох народів»⁶.

⁴ Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 г. // *Другая война 1939–1945*. – М., 1996 (далі – *Другая война*). – С. 73–75.

⁵ *Афанасьев Ю.* Другая война и память // *Другая война*. – С. 21.

⁶ *Швагуляк М.* На крутому переломі // *Ленінська молодь*. – 1989. – 3 серп.

31 серпня 1939 р. народний комісар закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслав Молотов, виступаючи на IV позачерговій сесії Верховної ради СРСР, присвяченій ратифікації радянсько-німецького договору про ненапад, сказав: «Вчора ще фашисти Німеччини проводили щодо СРСР ворожу нам зовнішню політику. Так, вчора ще в галузі зовнішніх відносин ми були ворогами. Сьогодні, однак, становище змінилося і ми перестали бути ворогами». Наступного дня з доповіддю про ратифікацію зазначеного договору в райхстазі виступив Гітлер. Він заявив, що може приєднатися до кожного слова радянського наркома⁷.

1 вересня німецька армія вдерлася у Польщу, розпочавши проти неї воєнні дії. На Польщу Гітлер спрямував 62 дивізії, з них шість танкових, 2800 танків, понад 2000 бойових літаків, гармат і мінометів, загалом 1,8 млн солдатів і офіцерів⁸. Польське військо мало у своєму складі 24 піхотні дивізії, вісім кінних і одну моторизовану бригади, 781 танк, 407 бойових літаків, майже 4500 гармат і мінометів, загалом 440 тис. жовнірів⁹. У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до одного мільйона вояків¹⁰. Слід зауважити, що у польському війську на початку війни українці, серед них і волиняни, становили 10–15% її особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня. В рядах польського війська вони чинили опір нацистським нападникам.

Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, німецькі війська просувалися територією Польщі на схід дуже швидко. Невдовзі вони з'явилися і на українських землях. Так, уже в середині вересня Луцьк був підданий бомбардуванню німецькою авіацією¹¹. Передові частини Вермахту підійшли до Львова, Володимира-Волинського, Устилуга та інших західноукраїнських міст.

На початку німецько-польської війни Радянський Союз зайняв вичікувальну позицію. Натомість Гітлер, спираючись на попередні домовленості, домагався від СРСР, щоб збройне вторгнення у Польщу було

⁷ Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939: Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 36.

⁸ Grzelak Cz. Kresy w czerwieni: 1939. – Warszawa, 2001. – S. 61.

⁹ Jurga T. Obrona Polski 1939. – Warszawa, 1990. – S. 198.

¹⁰ История второй мировой войны. – Т. 2. – М., 1974. – С. 410, 412.

¹¹ Архів управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ ВО), ф. П, спр. 6216, арк. 17.

більш-менш одночасним із заходу і сходу. Проте Кремль мовчав. Тому за дорученням фюрера міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Рібентроп 3 вересня надіслав послу Ф.В. фон Шуленбургові телеграму, в якій пропонував СРСР негайно розпочати бойові дії проти Польщі. Райхсміністр писав: «Ми абсолютно впевнені в остаточному розгромі польської армії впродовж найближчих тижнів. Після цього ми окупемо територію, яка в Москві була визначена як сфера інтересів Німеччини. Зрозуміло, що суто з військових причин ми продовжимо бойові дії проти польських частин, які опиняться до того часу на території, що є сферою інтересів Росії. Будь ласка, обговоріть негайно з Молотовим, чи не краще для росіян виступити в потрібний момент проти Польщі й окупувати ці території. Ми вважаємо, що це не лише полегшить наше становище, а й відповідатиме духові угоди, підписаної у Москві, а також радянським інтересам»¹².

На цю вимогу Берліна нарком В. Молотов відповів, що СРСР розпочне діяти «у відповідний момент», бо «надмірною поспішністю ми можемо зашкодити нашій справі і сприяти об'єднанню наших противників»¹³. Радянський Союз побоювався, що вступ у війну з Польщею може втягнути державу у збройний конфлікт із Англією та Францією і поставити її у ранг агресора нарівні з Німеччиною.

5 вересня державний секретар німецького МЗС Ернст фон Вайцзекер звернувся до Ф.В. фон Шуленбурга з проханням надати повну інформацію щодо ставлення СРСР до Німеччини. 9 вересня 1939 р. до німецького посольства в Москві надійшла чергова інструкція Й. фон Рібентропа. Міністр наказав послу продовжити розмови з В. Молотовим щодо політичних і воєнних намірів радянського уряду. Нарком сказав Ф.В. фон Шуленбургу, що «радянський уряд був зненацька захоплений несподівано швидкими німецькими військовими успіхами»¹⁴.

Як видно з тексту телеграми німецького посла Ф.В. фон Шуленбурга в Берлін, В. Молотов повідомив йому, що «радянський уряд має намір виступити із заявою: оскільки Польща розвалюється на шматки, СРСР повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує

¹² Советско-нацистские отношения, 1939–1941: Документы. – Париж; Нью-Йорк, 1983. – С. 91.

¹³ Там же.

¹⁴ Ślusarczyk J. Stosunki polsko-radzieckie, 1939–1945. – Warszawa, 1991. – S. 54–55.

Німеччина. Цей привід зробить інтервенцію Радянського Союзу пристойною в очах мас і дасть СРСР змогу не виглядати агресором»¹⁵. Як бачимо, радянське керівництво шукало «пристойні» мотиви, щоб виправдати агресію, прагнуло прикрити свої неблаговидні дії.

Подібні заяви дратували Німеччину, яка намагалась якнайшвидше покінчити з «польським питанням».

12 вересня на нараді німецького командування В. Кайтель подав різні моделі «остаточного вирішення» долі польської держави. Серед інших запропонованих, варіант № 3 передбачав розчленування Польщі і проголошення незалежної «Галицької і Польської України», якщо з цим погодиться Радянський Союз. За цим варіантом В. Канарісу було наказано підняти за допомогою ОУН повстання в західноукраїнських землях проти поляків і євреїв¹⁶. Як відомо, ідея масового антипольського збройного виступу в момент вибуху німецько-польської війни була дуже популярна в ОУН, однак єдності у цьому питанні в організації не було. Однією з головних умов реалізації цих намірів вважалось прихильне ставлення Німеччини до державницьких прагнень українців. Керівники крайової езекутиви ОУН звернулися до проводу українських націоналістів із запитанням щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України у випадку воєнного розгрому Польщі. Однак запевнень про це з боку офіційних німецьких інстанцій провід ОУН так і не отримав. Тому ОУН відмовився від ідеї повстання. Мотивуючи це рішення, А. Мельник сказав: «Не можу дати згоди і видати наказ до повстання Організації українських націоналістів на тилах польської армії тому, що не бачу в ім'я чого це б мало статися. Найперше німецький уряд мусить офіційно зайняти чітке становище щодо України, а тоді, в залежності від того становища, ми можемо розглядати німецькі пропозиції включення ОУН у війну Німеччини з Польщею і повстання на тилах польської армії»¹⁷.

Проте Москва про цю позицію ОУН ще не довідалася. А тому Німеччина 15 вересня вже в ультимативній формі вимагала від СРСР: «Якщо

¹⁵ СССР–Германия, 1939: Док. и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. – Вильнюс, 1989. – С. 116.

¹⁶ Див.: 1939 год: Уроки истории. – М., 1990. – С. 349.

¹⁷ Цит. за: *Швагуляк М.* Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4: Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – С. 45.

не буде розпочато російську інтервенцію, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, який лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у Східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав». Тут малася на увазі насамперед Західна Україна. Це були не лише слова. Так, ще 10 вересня штаб групи армій «Південь» отримав для розповсюдження листівки-звернення до українців, в яких декларувався намір нацистів утворити на західноукраїнських землях незалежну державу¹⁸.

Такий поворот справ аж ніяк не міг влаштувати сталінське керівництво, яке мало свої плани щодо Західної України. До польського кордону терміново стали перекидати десятки радянських дивізій, а 15 вересня війська західних військових округів були приведені у повну бойову готовність. Німецькому послові в СРСР Ф.В фон Шуленбургу 16 вересня було заявлено, що наступ Вермахту на схід буде зупинений.

Підготовку СРСР до наступу на Польщу супроводжувала політична кампанія. Газети, радіо подавали інформацію про хід німецько-польської війни, про соціальний і національний гніт, який терпіли трудящі. Класичною серед такого роду інформації стала стаття «Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі», опублікована 14 вересня в центральній газеті «Правда». В ній вказувалося, що Польща у військовому плані вже розгромлена, а причина цього криється у внутрішній слабості і суперечностях польської держави. Обґрунтовувалася необхідність взяти під захист українське і білоруське населення.

З вибухом війни на Волині вживалися заходи для організації відсічі ворогу, внутрішньої безпеки. Під пильний нагляд були взяті німецькі колоністи, яких Польща вважала п'ятою колоною Німеччини. І справді, поліція під час мобілізації заарештувала декількох місцевих німців, які фотографували резервістів. Багато уваги приділялося боротьбі з диверсіями. Зокрема, були знешкоджені німецькі парашутисти біля мосту через р. Стир у Луцькому повіті. Це був дуже важливий стратегічний пункт. У разі його знищення був би перерваний зв'язок Варшави і Галичини. У цей же час були знайдені розпізнавальні знаки для німецької авіації у формі кіл, стрілок, трикутників з викошеної чи витоптаної трави чи землі¹⁹.

¹⁸ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник. – Т.1. – М., 1968. – С. 111–114.

¹⁹ *Polit I. Op. cit.* – S. 709.

На час війни в дію вступила інструкція № XIV, що була частиною мобілізаційного плану, розробленого МВС. В ній містилися вказівки щодо осіб, які в момент війни, зважаючи на безпеку держави, мусли бути інтерновані. До них належали ті, хто був покараний в судовому порядку за шпигунство, зраду батьківщини (комуністи і члени ОУН) і підозрювані в таких злочинах. З цією метою МВС доручило воеводі А. Гавке-Новаку організувати в околицях Сарн табір, в якому утримувалося майже 2000 осіб²⁰.

З перших днів війни Волинь стала притулком для тисяч біженців з центральної Польщі, а також для багатьох воеводських управлінь і польського уряду.

7 вересня 1939 р. до Луцька прибув прем'єр і міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський, який зупинився в готелі «Полонія». МВС розмістилося поблизу аеродрому в приміщенні відділу рільництва воеводського управління. Приміщень для прибулих не вистачило, а тому штаб МЗС і працівників дипломатичного корпусу воевода скерував до Кременця, Вишневеця і Почаєва²¹.

У Радянському Союзі закінчувалися останні приготування до наступу на Польщу. 14 вересня нарком оборони, маршал Радянського Союзу К. Ворошилов і начальник генерального штабу командарм 1-го рангу Б. Шапошников направили до Київського і Білоруського особливих військових округів директиви щодо початку наступу на Польщу. Військові ради цих округів отримали наказ до кінця дня 16 вересня 1939 р. потайки зосередитися і бути готовими до рішучого наступу, щоб блискавичним ударом розгромити війська противника. На території КОВО зосереджувалися три ударні групи. Шепетівська група під командуванням комдива І. Советнікова мала наступати в напрямку Рівне–Луцьк і під кінець 17 вересня оволодіти районом Рівне–Дубно, а наступного дня – районом Луцька і далі наступати на Володимир-Волинський. Військам наказувалось перейти державний кордон 17 вересня²².

На підставі цих директив були видані 15–16 вересня детальні бойові накази фронтам, армійським групам і нижчим військовим підрозділам.

²⁰ Ibid.

²¹ Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów / Wybór i opracowanie A. Skrzypek. – Warszawa, 1989. – S. 121; Schimitzek S. Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalckie, 1939–1946. – Warszawa, 1970. – S. 42.

²² Див.: Grzelak Cz. Op. cit. – S. 180–182.

Важлива роль відводилася органам НКВС. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія зобов'язав наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова в мінімальний термін створити п'ять оперативно-чекістських груп у Київському особливому військовому окрузі. До 17 вересня їх було сформовано чотири: три діючі, а одна – резервна. Заплановану п'яту групу в цей час ще не було зорганізовано. Кожна з опергруп у свою чергу ділилася на підгрупи відповідно до кількості територіальних дільниць. 15 вересня Л. Берія видав таємну директиву № 720, яка чітко регламентувала дії оперативно-чекістських груп. Нею передбачалося негайно зайняти всі приміщення установ зв'язку, поставити там надійних людей. Це стосувалося також приміщень банків, державних скарбниць, сховищ цінностей, друкарень, редакцій газет, складів паперу, архівів.

Особливу увагу було звернено на арешти представників урядової адміністрації (поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філії II відділу Генерального штабу, воєвод та їхніх помічників). До цього списку потрапили керівники польських, білоруських, російських і українських політичних партій і організацій, серед них – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації українських націоналістів (ОУН), Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Фронту національної єдності (ФНЕ). Окремий пункт директиви передбачав «з метою запобігання змовницькій зрадницькій роботі заарештованих й оголосити заручниками відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів». Водночас опергрупи повинні були взяти під контроль в'язниці, організувати охорону залізничних станцій, депо, ремонтних заводів, станційних складів, водокачок, залізничних мостів, шляхів і зв'язку²³.

Поряд з військовою підготовкою тривала підготовка пропагандистська. При політуправлінні Українського фронту у спеціальному поїзді працювали редакції, які мали у своєму розпорядженні необхідне друкарське обладнання. Вони підготували і передали армійським групам й авіапідрозділам 150 тис. примірників листівок-відозв до польських жовнірів (польською мовою), 120 тис. звернень до трудящих

²³ Див.: *Льюшин І.* Оперативно-чекістські групи УНКВС в західних областях України у вересні–жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України) // 1939 рік в історичній долі України і українців. – Львів, 2001. – С. 179–180. Частково цю директиву було опубліковано в: *Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне.* – Т. 1. – М., 1995. – С. 79–81.

Західної України (українською мовою), а також відозву Військової ради до солдатів і командирів Червоної армії (250 тис. примірників) та багато іншої друкованої продукції²⁴.

Реалізуючи свій сценарій, Сталін у присутності В. Молотова і К. Ворошилова проінформував о 2-й годині ночі 17 вересня німецького посла Ф.В. фон Шуленбурга, що Червона армія розпочне бойові дії проти Польщі за чотири години. Одночасно він був ознайомлений зі змістом ноти, яку радянська сторона мала у зв'язку з цим подати польському послу в Москві та іншим дипломатичним місіям. Сталін на вимогу Ф.В. фон Шуленбурга вніс деякі поправки до тексту ноти²⁵. Після цієї аудієнції о 3-й годині ночі був терміново запрошений до народного комісаріату закордонних справ СРСР посол Польщі Вацлав Гжибовський. Там перший заступник НКВС В. Потьомкін зачитав ноту уряду СРСР, яку В. Гжибовський прийняти категорично відмовився.

Введення радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію обґрунтовувалося тим, що польський уряд не проявляє ознак життя, і таким чином Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Радянський Союз, зазначалося далі в ноті, не може байдуже ставитись до долі населення Західної України і Західної Білорусії – своїх єдинокровних братів, які залишилися беззахисними. Зважаючи на все це, уряд СРСР дав наказ частинам Червоної армії перейти кордон і взяти під захист життя та майно населення західноукраїнських земель²⁶.

17 вересня о 5.40 ранку за московським часом радянські війська перейшли державний польсько-радянський кордон. З цього приводу президент Польщі Ігнацій Мосцицький у другій половині дня 17 вересня виступив із заявою такого змісту: «В час, коли наша армія від першого дня війни аж по день нинішній з безприкладним героїзмом бореться із навалюю ворога, витримуючи натиск значно переважаючих німецьких збройних сил, східний сусід напад на наші землі, порушуючи зобов'язуючі договори і будь-які засади моральності.

²⁴ *Glowacki A. Sowietci wobec polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941. Wyd. II. – Łódź, 1998. – S. 26.*

²⁵ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. – T. 1: Geneza i skutki agresji. – Warszawa, 1994. – S. 155.*

²⁶ *Волинь радянська (1939–1945 рр.): Зб. док. і матеріалів. – Ч. III. – Львів, 1971. – С. 9–10.*

Не вперше в нашій історії ми опинились перед лицем загарбників нашого краю як із заходу, так і сходу»²⁷.

Польським військам був даний наказ: опору Червоній армії не чинити. А тому збройних сутичок польських військ із радянськими було небагато. Зафіксовано лише близько 40 випадків незначних боїв і сутичок польського війська та прикордонних патрулів з Червоною армією під Колками, Володимиром-Волинським, Ковелем, Шацьком. Наприклад, у Верхівських і Обзирських лісах, що у Камінь-Каширському районі, дислокувався польський полк. Але коли появилися радянські літаки, то весь особовий склад покидав своє майно та зброю і порозбігався у різні боки. Пізніше цю зброю позбирали для себе жителі навколишніх сіл²⁸. Без бою здалися бійцям Червоної армії польські вояки поблизу с. Новини колишнього Порицького району. Червоноармійці, обеззброївши, повели їх під конвоєм до селища Порицьк²⁹.

Оволодіння Волиню покладалося на 5-ту армію. На її шляху знаходилися Рівне, Дубно, Здолбунів, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський. У цих містах розташовувалися гарнізони Війська польського, які нараховували декілька тисяч жовнірів, які мали багато озброєння і військової техніки. Зокрема, в Луцьку містився батальйон з новітніми французькими танками К-35. Першими прийняли на себе удар підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП). Уже 17 вересня радянські війська прийшли в Рівне, Дубно. Після здобуття Дубна 36-та танкова бригада о 9 год. ранку 18 вересня вирушила в напрямку Луцька. Об 11 год. вона вже була в Млинові. Там годиною пізніше ця бригада отримала наказ командувача 5-ї армії комдива І. Свешнікова про зайняття Луцька до кінця дня 18 вересня.

Як відомо, польський генерал П. Скуратович, що знаходився в Луцьку, мав, поряд з іншими, завдання організувати протитанкову оборону над Стиром. Проте, після отримання звістки про наступ Червоної армії, він видав наказ про згортання оборони і вирушив у напрямку Горохів-Львів. Його поведінка засвідчує, що він не мав навіть найменшого наміру чинити опір радянським частинам. Однак П. Скуратович не уникнув долі інших генералів. Він потрапив у полон і 1940 р. загинув у Харкові³⁰.

²⁷ *Ajnenkiel A., Drzycimski A., Paradowski J. Prezydenci Polski.* – Warszawa, 1991. – S. 73.

²⁸ Архів УСБУ ВО, ф. П, спр. 5576, арк. 278.

²⁹ Там само, арк. 214.

³⁰ *Grzelak Cz. Op. cit.* – S. 303.

36-та танкова бригада вирушила з Млинова до Луцька о 13 год. В її розпорядженні було 200 танків Т-26 і 23 бронемашини. Першим дістався до Луцька о 15 год. 30 хв. розвідбатальйон, який без перешкод переправився через міст на Гнідаві. При підході до залізничної колії зі сторони Ківерець надійшов польський військовий ешелон, а за ним – ще три. Перші два здались відразу, а наступні два – після недовгої перестрілки.

До 19 год. всі батальйони бригади увійшли до Луцька, відтявши полякам можливість відступу в напрямку Львова, Володимира-Волинського і Ковеля. В районі Луцька потрапили в полон 9 тис. польських солдатів, з них 1000 офіцерів. Радянські війська захопили тут 7000 карabinів, 40 станкових кулеметів, 1 танк, 4 військові ешелони³¹.

Після здобуття Луцька 36-а танкова бригада отримала наказ вирушити через Торчин до Володимира-Волинського і зайняти його 19 вересня. Для підтримки бригади було виділено стрілецький батальйон й артилерійську батарею. Після короткої підготовки бригада з 206 танків і 23 бронемашин пішла на Володимир-Волинський.

Радянські війська зайняли це місто 19 вересня. Танки оточили школу підхорунжих резерву, в якій перебував генерал Мечислав Сморавінський зі штабом. Командування Червоної армії запропонувало здатися. Польський генерал для переговорів послав парламентарів, які погодилися на радянські пропозиції з умовою, що військам буде дана можливість переправитись на західний берег Бугу. Радянський генерал М. Богомолів на це погодився, і була підписана двостороння угода. Згідно з домовленостями, солдати склали зброю, а вранці наступного дня вся польська залага мала бути в супроводі червоноармійців відправлена за Буг. 20 вересня колона під командуванням генерала М. Сморавінського вирушила в напрямку Устилуга. Проте радянське командування не дотрималося угоди. Вже за містом у лісі вся колона була оточена танками, офіцерам наказано також скласти зброю, їх визнали військовополоненими. Колону спрямували до Луцька³².

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут українським населенням збройного повстання. Так, у листівці-відозві командуючого Українським фронтом С. Тимошенка

³¹ Ibid. – S. 304.

³² Łukomski G., Polak B. Generałowie Wojska Polskiego – kawalerowie Orderu Virtuti Militari – zamordowani w niewoli sowieckiej, 1939–1942 // Bitwy września, 1939. – Koszalin, 1993 (далі – Bitwy września). – S. 115.

від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків над територією західно-українських земель, говорилося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів»³³. У відозві військової ради цього ж фронту до трудящих Західної України, яка публікувалась у газетах 17 вересня, писалось: «Годі терпіти голод і злидні, національне безправ'я і пригночення! Годі носити на своїх згорблених плечах польських панів... Забирайте в свої руки панську землю, випаси, луки, вигони! Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю!»³⁴ Проте, як відомо, прямиий заклик більшовиків і намагання німців підняти західноукраїнське суспільство на повстання залишились не реалізованими. Значною мірою від передчасного виступу маси зупинила Організація українських націоналістів. Загальнонародне повстання, яке планувалося ОУН раніше, було відкладене з огляду на хиткість ситуації і можливі великі недоцільні втрати.

23 вересня Червона армія зайняла всю територію Волині. Прихід радянських військ волиняни зустріли по-різному. Частина населення зустріла їх з національними синьо-жовтими прапорами, квітами, вважаючи прихід Червоної армії визволенням з-під гніту польської держави. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Волиняни мали надію, що визволителі принесуть до їхнього краю справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Але чимало людей зустріли «визволителів» з недовірою, сумнівом, а то й просто вороже. Вони добре розуміли, що несе для народу Червона армія під гаслами визволення. Річ у тім, що волинянам було добре відомо про голод 1932–1933 рр., масові репресії, важке матеріальне становище радянських українців, русифікацію та інші негативні явища, про які розповідали за польських часів газети та втікачі з «радянського раю».

Прийшов час підбивати підсумки війни. 22 вересня були проведені спільні паради німецьких і радянських військ на честь перемоги над польською державою. 6 жовтня Гітлер, виступаючи з півторагодинною промовою у німецькому райхстазі, сказав, що впродовж двох тижнів припинила своє існування держава з 36-мільйонним населенням і армією більше ніж 50 дивізій. Німецька армія втратила за цей час 10 572 особи вбитими. Всі польські армії були розгромлені. 694 тис. осіб було взято в полон³⁵. Далі в цій же промові Гітлер спинився на питанні про

³³ Боротьба за державність України (1917–1993 рр.). – Львів, 1994. – С. 95.

³⁴ *Червона Україна*. – 1939. – 17 верес.

³⁵ Промова Гітлера в Рейхстазі // *Вільна праця*. – 1939. – 10 жовт.

радянсько-німецьке співробітництво. «На сході Європи, – заявив фюрер, – зусиллями Німеччини і Росії встановився спокій і мир. Інтереси Німеччини і Росії тут повністю збігаються»³⁶.

Підсумки війни підбивав і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної ради СРСР, нарком В. Молотов, вихваляючи спільну перемогу над Польщею, сказав: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім Червоної армії, щоб нічого не залишилось від цього потворного дітища Версальського договору»³⁷. Українським фронтом, згідно з польськими джерелами, було інтерновано 230–250 тис. вояків польської армії, в тому числі від 10 до 15 тис. офіцерів³⁸.

Проте і радянській армії не вдалося уникнути втрат. 31 жовтня 1939 р. В. Молотов повідомив про те, що 739 «визволителів» було вбито і 1862 – поранено³⁹. Згідно з польськими джерелами, втрати радянської сторони становили близько 3 тис. вбитих, 8–10 тис. поранених, у польський полон потрапило до 2 тис. червоноармійців⁴⁰. «За успішне виконання завдання по звільненню і проявлені при цьому мужність і героїзм 16 145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР. 39 військовослужбовцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 частини і з'єднання нагороджені орденами СРСР»⁴¹. Невдовзі радянсько-німецьку війну проти Польщі Сталін назвав «дружбою, скріпленою кров'ю»⁴².

Після успішного розгрому Польщі 28 вересня у Москві був підписаний договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною, який визначив кордон між цими державами по так званій «лінії Керзона». Більшість західноукраїнських земель опинились під контролем СРСР. Це було логічним наслідком підступної політики, яку вели напередодні Другої світової війни два тирани, споріднені духом, ідеологією та методами розділу світу.

³⁶ Там само.

³⁷ Семиряга М. 23 августа 1939 года // *Литератур. газета*. – 1988. – 5 окт.

³⁸ *Szcześniak A.* Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty. – Warszawa, 1989. – S. 37; *Bitwy września*. – S. 99.

³⁹ *Известия*. – 1939. – 1 нояб.

⁴⁰ *Grzelak Cz.* Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 r. // *Zbrodnia Katyńska. Droga do prawdy*. – Warszawa, 1992. – S. 30.

⁴¹ *Маніта В.* Особливості партійно-політичної роботи в визвольних походах Червоної Армії, 1939–1940 рр. // *Тези доп. і повідомл. республік. наук. конф.* – Львів, 1989. – С. 148–349.

⁴² *Див.: Правда*. – 1989. – 11 авг.

Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Вкрай негативно до цих змін поставились українські націоналісти. Газета «Українське слово», що видавалася в Парижі, в номері за 24 вересня 1939 р. гостро критикувала політику Німеччини, розцінюючи її як політику, основу на цинізмі, віроломстві, брехні і зловживанні чужим довір'ям. Звинувачуючи німців у торгах українськими землями для задоволення власних потреб, газета викривала «диявольський план Німеччини», що полягав у здійсненні «дранг нах остен» для захоплення територій на Сході. Газета зазначала, що «Німеччина думала про українську територію, про українське вугілля і залізо, про український хліб. Вона думала про Україну як про німецьку колонію, колонію, населену підданими, народом прислужників, який має працювати на народ “панів” (за висловом Гітлера), а не як про незалежну національну державу»⁴³.

Трохи пізніше газета «Тризуб» (Париж) писала: «Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна–Гітлера – це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ»⁴⁴. Український комітет у Парижі зазначив: «Перед самою війною, звертаючись постійно до українців Галичини та Волині, говорячи про їхні кривди в Польщі, Німеччина віддала їх в подяку совітській Москві за її допомогу, віддала в руки найлютішого нашого ворога, віддала на поталу, на знуцання шість мільйонів українців»⁴⁵.

Оцінюючи включення Західної України до складу Української РСР, Орест Субтельний пише, що це «без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що “більшовицької” влади слід уникати будь-якою ціною»⁴⁶.

⁴³ Ганебний злочин проти України // *Українське слово* (Париж). – 1939. – 24 верес.

⁴⁴ *Тризуб* (Париж). – 1939. – 10 груд.

⁴⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 489–490.

⁴⁶ *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С. 394–395.

Тетяна Пастушенко (Київ)

Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини

В роки Другої світової війни з України до Німеччини було депортовано близько 2,4 млн примусових робітників¹. Як відомо, правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й, відповідно, «раси», а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник². Згідно з расистськими критеріями, європейські країни поділялися на «германські» країни Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польща та Радянський Союз перебували у колоніальному статусі й мусили поступово заселятися німцями та «германізуватися», а їхнє населення, як «націю слуг», необхідно було використовувати в німецьких інтересах або значно скоротити (кожного десятого винищити) і поступово викоренити. У підніжжя цієї ієрархії стояли євреї, винищення яких представлялося чи не головним політичним завданням націонал-соціалістичного панування в Європі.

Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників і, відповідно, умови їх життя та праці певним чином відрізнялися. Українці з Галичини, з колишніх земель Авст-

¹ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Ред. І. О. Герасимов та ін. – К., 2000. – С. 216.

² Europa und der «Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Hg. U. Herbert. – Essen, 1991. – S. 14.

ро-Угорської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були у становищі чужинців, до яких німецьке населення ставилося «напівприязно», що в свою чергу передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими та радянськими робітниками: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), а також Українська установа довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьюму райху³. Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони до Райху добровільно чи примусово, підпадали під категорію «радянських робітників». Вони становили найчисельнішу і одночасно найбільш безправну групу серед іноземних робітників.

Більшість дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних, виходять з очевидного факту, що катастрофічне становище радянських робітників було не просто зумовлено нестатками воєнного часу, а заздалегідь сплановане нацистським керівництвом і випливало із самого політико-правового статусу «східних робітників».

Як відомо, напередодні нападу на Радянський Союз і під час стрімкого просування Вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво було категорично проти використання у промисловості Німеччини робочої сили з окупованих територій (у тому числі й з України). Тільки зрив планів «блискавичної війни» восени 1941 р. і необхідність проводити тривалу позиційну війну змусили нацистське керівництво погодитися на використання робітників із Радянського Союзу. Перші положення щодо «використання праці “росіян” у Райху» були сформульовані у директиві Г. Геринга від 7 листопада 1941 р.⁴ Універсальний розпорядок життя робітників з Радянського Союзу визначав указ, який з'явився 20 лютого

³ Детальніше див.: *Лапан Т.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львів. регіон. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України / Ред. А. О. Чемерис. – Вип. 6. – Львів, 2004. – С. 176–181.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К., 1963 (далі – Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні). – С. 50–52.

1942 р. і був підготовлений спеціальним департаментом іноземців Головного управління імперської безпеки – РСГА⁵ (Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA). На першому засіданні департаменту іноземців, яке відбулося 3 грудня 1941 р., Г. Гайдріх заявив, що «російські робітники повинні утримуватися в Райху як цивільні полонені під охороною в таборах, і вербуватися й доставлятися з Росії в Райх примусово»⁶. Робота над створенням законодавчого документа тривала понад два місяці. Від самого початку використання робочої сили зі Сходу організовувалося виключно як політичні репресії. Створювалася спеціальна всеохоплююча система, яка мала попередити поширення впливу «більшовицької пропаганди» на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їх покірне використання. Вже через два тижні після установчого засідання керівник департаменту іноземців Б. Баатц⁷ подав основні позиції своєї програми працевикористання. Згідно з нею передбачена для Райху робоча сила з Радянського Союзу мусила тиждень «фільтруватися й перевірятися» у пересильних таборах, формуватися в трудові колони й транспортуватися згідно з їхньою професійною приналежністю. Працювати робітники мали в ізольованих робочих групах. Кожен радянський цивільний робітник мусив носити розпізнавальний знак (блакитний прямокутник з білими буквами «OST») – який означав: «східний робітник» (нім. ostarbeiter), тобто «росіянин», котрий до початку війни жив у Радянському Союзі. Згодом весь законодавчий комплекс для радянських робітників отримав назву «укази стосовно остарбайтерів» (Ostarbeitererlasse), а самих робітників із СРСР незалежно від національності почали називати «остарбайтерами».

20 лютого 1942 р. Г. Гайдріх підписав підготовлений РСГА проект указу, який власне склався з трьох документів: «Загальних положень», циркуляру для адміністративних установ, що регулював технічні питан-

⁵ РСГА – RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Головне управління імперської безпеки).

⁶ *Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* – Bonn, 1999. – S. 179.

⁷ Баатц Бернгард (1910–1978) – оберштурмбанфюрер СС, був керівником 2-го (Генерал-губернаторство) та 4-го (окуповані західні держави) секторів групи D (окуповані території) IV управління (гестапо) РСГА, начальником поліції безпеки та СД Естонії, командиром зондеркоманди 1А. У квітні 1941 р. очолював відділ іноземних робітників. На цій посаді представляв РСГА у департаменті з питань безпеки залучення іноземців, який створено 3 грудня 1941 р.

ня утримання та нагляду за східними робітниками, та циркуляру для райхсполіції. Представлені документи робилися за зразком указів щодо поляків і дуже були на них схожі⁸.

«Загальні положення» та циркуляр для адміністративних установ призначалися для подальшого розповсюдження серед посадовців та керівників підприємств і визначали основні позиції ставлення до радянських робітників. Основоположним було визначення, що радянська робоча сила «десять років перебувала під більшовицьким пануванням і систематично виховувалася вороже до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури». На цій zasadі будувалися всі наступні положення. Радянська робоча сила під час «вербування» комісіями райхсміністра праці мала формально проходити медичний огляд і перевірку поліції на лояльність, після чого в закритих вагонах доставлятися в Німеччину. Остарбайтерів належало повністю ізолювати і від німецького населення, й від інших іноземних робітників, та від власних земляків-військовополонених, використовувати на виробництві лише робочими колонами, у сільському господарстві тільки на великих підприємствах. Утримувати «східних робітників» належало в огорожених колючим дротом таборах під суворою охороною. Залишати табір їм дозволялося лише для потреб виробництва, весь вільний час – перебування в таборі, і лише як нагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці. Постійне носіння розпізнавального знаку «OST» на верхньому одязі було обов'язковим. Передбачалося залучення до співпраці посередників з числа примусових робітників і табірних старост. Заборонялося будь-яке задоволення духовних потреб⁹.

Циркуляр для поліції готувався зрозумілою для силових структур мовою. В кожному відділенні поліції необхідно було створити спеціальний «відділ росіян», який призначав на кожне підприємство, де працювали радянські робітники, працівника гестапо – політичного уповноваженого з питань безпеки. Було встановлено постійний нагляд і контроль за «східними робітниками», а також система штрафних санкцій за порушення трудової дисципліни – аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудоного табору (Arbeitserziehungslager). Серйозніші порушення, такі як втечі, крадіжки чи саботаж, каралися відправленням до концтабору, в окремих випадках – смертною карою. За незначні про-

⁸ *Herbert U. Op. cit.* — S. 181.

⁹ *Ibid.*

ступки охоронний персонал табору міг дозволити собі «застосовувати фізичні покарання». За статеві стосунки з німцями «росіянин» мав бути підвищений, за статеві стосунки з іншими іноземцями – направлявся до концтабору¹⁰.

Такими ж дискримінаційними були розпорядження стосовно оstarбайтерів у сфері трудового та соціального законодавства. Ще директивою Г. Геринга цивільним робітникам із СРСР передбачалося платити чисто символічні «кишенькові» гроші. За зразком трудового законодавства щодо поляків, оstarбайтери також юридично перебували поза німецьким трудовим законодавством. 20 січня 1942 р. було видано постанову «Про податок на оstarбайтерів» (Ostarbeitersteuer), розробники якої виходили з того, що радянський робітник в принципі не може отримувати однакової з німецьким зарплатні, і він заслуговує не більш як на 50 марок за місяць, з яких платиться податок на оstarбайтерів, а також оплачується харчування і проживання. У разі підвищення продуктивності праці й, відповідно, основної заробітної плати радянського робітника, податок автоматично збільшувався, відтак робітникові нічого не залишалось, хоч би як він працював.

Німецький дослідник Ульріх Герберт наводить приклад нарахування заробітної плати оstarбайтеру. Середньостатистичний радянський робітник за годину отримував 66 пфенігів, за шість днів 35 райхсмарок (РМ); з відрахуванням 20 РМ податків та 10,5 РМ за харчування і житло, зрештою 4,5 РМ за тиждень. Робітник на відрядній системі оплати праці за той самий час заробляв 45 РМ, проте отримував лише 4,3 РМ. Робітник з найвищою продуктивністю праці із 50 РМ зарплати також отримував 4,55 РМ¹¹.

Подібне регулювання заробітної плати відповідало уявленням націонал-соціалістів про те, що оstarбайтер «може мати лише кишенькові гроші» та повинен «обходитися підприємцю дуже дешево». Зарплата мала бути якомога меншою, бо «підвищувати низький рівень життя в радянських областях та купівельну спроможність оstarбайтерів в інтереси Райху не входило»¹².

Радянських робітників було також позбавлено і багатьох соціальних гарантій, які поширювалися на німецьких та інших іноземних робітників, як-от: право на відпустку, загальне соціальне страхування, страху-

¹⁰ Ibid. – S. 181.

¹¹ Ibid. – S. 199.

¹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

вання на випадок нещасного випадку, по інвалідності тощо¹³. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через лікарняні каси. Згідно з інструкцією міністерства праці від 4 березня 1942 р., внески до каси відраховували із зарплати робітника в розмірі 4 РМ¹⁴. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний нагляд (надання лікарської допомоги, допомоги зубного лікаря, в тому числі допомога спеціаліста-лікаря, допомога лікарськими препаратами, такими як зеленка, бинти та інші дрібні лікарські препарати); допомога в лікарні (курс лікування). Особливість такого медичного обслуговування полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітнику медична допомога і в який лікувальний заклад його направити. Крім того, рекомендувалося у випадку, якщо лікування потребувало багато коштів, відправляти такого робітника назад – на біржу праці й до Радянського Союзу.

Відтак на початку 1942 р. було законодавчо оформлено репресивну систему примусової праці. Попри розуміння всіх економічних аргументів на користь залучення робітників із СРСР і необхідності застосування їхньої праці в багатьох галузях економіки Німеччини, використання остарбайтерів підпорядковувалося принципам расової теорії та питанням державної безпеки, і розглядалося як тимчасовий засіб, як винагорода на час війни.

Проте з початком масового завезення до Райху остарбайтерів нацистській адміністрації довелося вирішувати більш нагальні і прагматичні проблеми та вносити корективи до щойно підготовлених документів. Зокрема, надзвичайно гостро постала проблема харчування та оплати праці радянських робітників. Законодавчо позбавивши робітників зі східних окупованих територій політичних прав, особистої свободи, можливості самостійно заробляти на прожиток, елементарних соціальних гарантій, нацистські керівники мусили перебратися на себе забезпечення їх прожитковим мінімумом: харчуванням, житлом, одягом тощо. Згідно з нормою, затвердженою у грудні 1941 р., радянські цивільні та військовополонені на день отримували продуктів на 2540 калорій. Це, зрозуміло, прирікало їх на голодування. Тому вже 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до наказу від 20 лютого 1942 р., зокрема, дещо збільшено норму харчування (менше м'яса, більше

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 128–129.

¹⁴ Там само, арк. 57.

хліба)¹⁵. Та ці наміри були фактично скасовані зниженням норм харчування для німецького населення на початку квітня. Потужна пропагандистська кампанія, що передувала цьому заходу, поєднувала проблему нестачі харчування з іноземцями, тому 17 квітня 1942 р. раціон радянських робітників був, навпаки, знижений, щоб інтервал між нормами харчування німців та оstarбайтерів продовжував зберігатися й припинилися повідомлення про скарги на тяжке життя через раціони харчування для іноземців. Як тільки в жовтні 1942 р. для німців раціон піднявся на попередній рівень, указом міністерства економіки від 6 жовтня норми для радянських робітників піднялися на 10%, але зрештою виявилось, що ці норми, однак, були меншими, ніж до зниження на початку використання російської робочої сили, і норми харчування оstarбайтерів залишалися меншими, ніж у будь-якої іншої категорії іноземних робітників у Німеччині, і недостатніми, аби підтримувати життя в повному обсязі¹⁶.

Упродовж 1942 р. у відповідь на скарги підприємців було внесено зміни до законодавства про заробітну плату для оstarбайтерів. 30 червня 1942 р. генеральний уповноважений з використання іноземної робочої сили (ГБА¹⁷) Ф. Заукель видав новий указ, згідно з яким розмір зарплати оstarбайтерів залежав від продуктивності їхньої праці і обчислювався за допомогою ступінчастої таблиці. За відповідний пункт було взято зарплату німецького робітника. Згідно з цією таблицею, найвища зарплата у оstarбайтера могла становити 84 РМ за тиждень¹⁸.

Навесні 1942 р. режим утримання оstarбайтерів було дещо послаблено. 9 квітня 1942 р. до указу від 20 лютого 1942 р. внесено деякі зміни: відмінено огорожу із колючого дроту в трудових таборах, дозволено прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально скасовано заборону на трудову взаємодію з німецьким населенням, що

¹⁵ *Herbert U.* Op. cit. – S. 199; *Spörer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 125–126; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 2002. – С. 250.

¹⁶ *Herbert U.* Op. cit. – S. 198.

¹⁷ ГБА – GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz – генеральний уповноважений з використання робочої сили).

¹⁸ *Herbert U.* Op. cit. – S. 199.

відкривало шлях до використання «східних робітників» у сільському господарстві¹⁹.

Починаючи з липня 1942 р. нашим співвітчизникам офіційно дозволили листуватися з рідними, а 25 листопада опубліковано спеціальні правила для листування остарбайтерів²⁰. Кожному робітникові дозволялося надсилати по два листи на місяць винятково на поштових картках. Отримувати листи й посилки з дому можна було без обмежень.

Своєрідним підсумком законотворчості РСГА за 1942 р. стало спільне з поліцією розпорядження щодо остарбайтерів у серпні 1942 р. Було послаблено деякі положення у сфері утримання та праці, значно посилились заходи безпеки й покарання остарбайтерів – аж до смертної кари за незначні провини²¹. У положеннях про застосування цього розпорядження вміщено розлогу спеціальну систему, яка деталізувала завдання служби контролю й стеження за дотриманням заборони для остарбайтерів користуватися громадським транспортом, відвідувати їдальні та кафе, користуватися або мати велосипед і фотоапарат, виходити за межі табору, спільно з німцями та «іногородцями» відвідувати церковні богослужіння.

До нагляду за іноземними робітниками, окрім поліції та служби безпеки, було задіяно також кадри нацистської партії. Наприкінці серпня 1942 р. М. Борман видав розпорядження, згідно з яким члени партії мали організувати спеціальну службу контролю, основу якої склали члени земельних охоронних загонів, організованих 17 січня 1942 р., і «міська охорона», створена у грудні того ж року. Завданням цієї «Партійної охоронної служби», яка набиралася з ветеранів СА, СС, колишніх фронтовиків і переважно з «надійних боєздатних чоловіків», було «допомагати попереджати статеві стосунки або інші дружні стосунки між німцями та іноземцями», слідкувати й персонально доповідати про поведінку та настрої іноземних робітників. Як підсумовує У. Герберт, у кожному населеному пункті, від невеликого села до великого міста, було поставлено керівника нижчого партійного осередку – офіційного партійного «спостерігача». Загалом по всій Німеччині десятки тисяч членів партії пройшли навчання й спеціальний інструктаж щодо спостереження за поляками й остарбайтерами. Гігантська система контролю дала наслідки – число скарг на порушення закону з боку іноземних робітників швидко зросло.

¹⁹ Полян П. Указ. соч. – С. 93.

²⁰ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 131.

²¹ Herbert U. Op. cit. – S. 194.

До співпраці з охоронними органами для нагляду за остарбайтерами залучалося все німецьке населення Райху. У згадуваному розпорядженні РСГА від 20 лютого 1942 р. зазначалося, що кожен німецький робітник мусить виконувати функції нагляду за іноземними робітниками на своєму підприємстві, що «він обіймає привілейоване становище, і всупереч своїй спільній роботі, повинен поводити себе як начальник та особа вища за посадою». У численних інструкціях неодноразово наголошувалося на необхідності так організувати виробничий процес, щоб не існувало можливості виникнення почуття солідарності між цими робітниками.

Описані зміни політики нацистського режиму щодо радянських цивільних до кінця 1942 р. призвели до створення системи правил, які уможлилювали ефективне використання праці цієї робочої сили, без ухилення від принципових політичних максим НСДАП.

Поразка німецької армії під Сталінградом внесла до законодавства стосовно «східних робітників» найвідчутніші зміни. На нову ситуацію на Східному фронті першим зреагувало відомство Гебельса. З його ініціативи було замінено основну стратегічну концепцію нацистської держави – боротьбу за «життєвий простір на Сході» на концепцію «Європа бореться проти більшовизму». До цієї боротьби необхідно було залучати всіх громадян європейських держав, у тому числі й слов'ян, і зокрема росіян. Тепер нацистська пропаганда не характеризувала вже радянських робітників як підступних більшовицьких шпигунів, а пояснювала, що росіяни і більшовики – це не одне й те ж саме. Зміну політичної концепції підхопив Ф. Заукель, який у маніфесті від 20 квітня 1943 р. заявив про вичерпаність трудових ресурсів окупованих територій і наголосив на життєво важливій необхідності ефективного використання наявних у Райху іноземних робітників, для чого необхідно радикально покращити умови їх проживання та праці, ліквідувати різницю між західними та східними робітниками²².

Для збільшення випуску військової продукції, керівники підприємств і нацистські високопосадовці концентрували зусилля на підвищенні продуктивності праці робітників, насамперед поляків та остарбайтерів, оскільки саме тут спостерігалася величезна різниця між фактичною віддачею й потенціалом продуктивності, тоді як наслідки праці французьких робітників навряд чи здатні були підвищитися. Для цього необхідно було покращити умови праці й проживання поляків та остарбайтерів до рівня західноєвропейських робітників. Відмінити або мо-

²² ЦДАВОУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 17, арк. 2–6.

дифікувати дискримінаційні положення, насамперед стосовно нагрудного знаку для поляків та остарбайтерів, запровадити нові правила регулювання умов праці та проживання.

Розпорядженням ГБА від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід остарбайтерів за межі табору з дозволу керівництва²³. 26 березня 1944 р. розпорядженням ГБА остарбайтерів було прирівняно у нарахуванні заробітної плати до польських робітників²⁴. Вони могли отримувати надбавки до зарплат і премії; платити соціальний податок, членські внески на соціальне страхування, у тому числі й витрати на проживання й харчування. Було заборонено застосовувати тілесні покарання, пом'якшено обмеження та заборону на користування громадським транспортом, полегшено можливість брати шлюб. 21 серпня 1944 р. набуло чинності нове регулювання положень про харчування остарбайтерів. Однак нові продовольчі норми для радянських робітників залишалися меншими від норм західних робітників.

Останні обмеження та особливі приписи щодо остарбайтерів ліквідовано в грудні 1944 р. з ініціативи А. Власова. Він розробив наприкінці 1944 р. широкий перелік вимог щодо покращення становища остарбайтерів. Серед них були вимоги остаточного зрівняння остарбайтерів з іншими іноземцями у харчуванні, розташуванні, оплаті праці, оподаткуванні та забезпеченні одягом, оголошено про «заборону рукоприкладства та принизливого покарання (колективного тюремного ув'язнення, позбавлення хлібного раціону)», відміну знаку «OST», організацію представництва інтересів остарбайтерів та різноманітні соціальні поліпшення.

В останні місяці війни соціальні положення для робітників зі Сходу було переглянуто за багатьма пунктами та прирівняно до норм західних робітників, але – переважно на папері. Заяви про підвищення продуктивності й поліпшення становища робітників зі Сходу були радше косметичними: знаки для поляків та остарбайтерів остаточно так і не відмінили, їх було тільки модифіковано; зберігалася спеціальна система покарання, відрахування із заробітної плати, мінімальний харчовий раціон – статусу західних робітників до кінця війни так і не було досягнуто. Рішучі нововведення запроваджувалися завжди тільки безпосередньо в сфері працевикористання; всі органи влади були єдині в тому, що підвищення продуктивності праці іноземних робітників має бути пріоритетним напрямом.

²³ Там само, оп. 4, спр. 311, арк. 336–343.

²⁴ *Полян П.* Указ. соч. – С. 99; *Herbert U.* Op. cit. – S. 310–311.

Юридичні й політичні передумови використання іноземців зазнали несуттєвих змін. Відтак «східні робітники», які становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників Райху, від початку їх використання і до кінця війни залишалися найбезправнішими. А покращення їхнього становища відбувалося переважно під впливом зовнішніх факторів – ускладнення зовнішньополітичного становища Райху та успіхів союзних військ.

Юрій Радченко (Харків)

**Національна та расова політика націонал-соціалістичної
Німеччини щодо українців у 1941–1945 рр.
(на прикладі військовополонених і східних робітників)**

Друга світова війна була і залишається одним з найтрагічніших періодів в історії людства, який закінчився крахом одного з найстрашніших тоталітаризмів ХХ ст. – німецького націонал-соціалізму. Одночасно Друга світова війна породила багато стереотипів і міфів, які живуть і понині. Серед подібних явищ можна назвати ідеї про існування симпатій нацистів до українців під час німецько-радянського конфлікту 1941–1945 рр., які підтримуються окремими дослідниками. Наприклад, О. Когон у своїй роботі «Держава СС», згадуючи про радянських громадян, в'язнів концтабору Бухенвальд, зазначав: «Росіяни розподілялися на дві окремі групи: військовополонені разом з цивільними та українці. Друга група складала більшість. У той час як військовополонені представляли добре дисципліновану команду, яка з великим умінням та повним правом підтримувала свій колектив (група, відібрана для відправки зі “Шталагу” в концентраційний табір, фактично складалася з комуністів, які з повним правом захищали свою справу), склад українців був доволі випадковим. Із самого початку їхні німецькі партійні товариші (sic!) створили для них такі привілеї, що практично неможливо було виказати найдрібнішу скаргу на адресу “росіянина”»¹.

¹ Kogon E. Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager. – München, 1974. – S. 378. «Росіянами» в більшості концтаборів реєстрували всіх вихідців з Радянського Союзу, в т.ч. і українців. Про це нижче.

Одним з показників реального ставлення керівництва Третього райху до українців була його політика щодо радянських військовополонених та оstarбайтерів-«східняків»² українського походження у вищезгаданий період. На прикладі вивчення різних етапів політики нацистської Німеччини щодо цих двох груп ми спробуємо спростувати думку вищезгаданого автора та підійти до цього питання об'єктивніше.

Радянсько-німецьку війну керівництво Третього райху розглядало як «священну війну» європейської цивілізації проти «азійського варварства» та «єврейського більшовизму». 27 червня 1941 р. міністр пропаганди та народної освіти Й. Гебельс скликав конференцію, на якій закликав своїх співробітників зображати радянсько-німецький конфлікт як боротьбу всієї Європи проти Азії. На цій зустрічі, зокрема, говорилося, що Захід «є в марші проти спільного ворога з унікальною єдиною метою звеличення Європи. І це є похід проти утискувачів усієї людської культури та цивілізації. Година народження Нової Європи прийшла без тиску і примусу зі сторони Німеччини»³.

Керівництво Третього райху мало досить примітивні та расистські уявлення про всі народи світу і, зокрема, про населення Радянського Союзу (у т.ч. і про українців). Слов'яни розглядалися як маса «недолюдків» нижчої раси, які володіють найціннішими землями в Європі та є основними конкурентами германців на Сході. Влітку 1932 року у Коричнево-му домі в Мюнхені нацисти провели засідання, яке було присвячене «східній політиці». Один з доповідачів зазначав: «Величезну небезпеку для білої нордичної раси представляє висока біологічна плодючість східних слов'ян, які, подібно всім неповноцінним народам, відновлюють дефіцит якості кількістю, тобто змушують своїх жінок народжувати частіше»⁴. У 1920-х рр. Гітлер з цього приводу зазначав: «Нордична раса має право домінувати в усьому світі – ось основний напрям нашої зовнішньої політики. Тому будь-який союз з Росією, слов'яно-татарською державою, якою керують євреї, неможливий»⁵. Цей націонал-соціалістичний Weltanschauung (світогляд) добре демонстрував журнал «Der Untermensch», який видавався за сприяння райхсфюрера СС

² Йдеться про оstarбайтерів, вивезених з території УРСР, в кордонах до 1939 р., без оstarбайтерів-«західняків», вихідців з Галичини.

³ *Dwork D., Pelt R. J. Auschwitz 1270 to the present.* – New York; London, 1996. – P. 257.

⁴ *Раушинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны.* – М., 1993. – С. 43.

⁵ *Штрассер О. Гитлер и я.* – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 147.

Генріха Гімлера. У перші місяці радянсько-нацистського конфлікту у ньому публікувалися матеріали, які демонстрували «недолюдську» природу населення радянської Східної Європи. Так, наприклад, виходили статті, які «доводили» деградацію системи захисту дітей у СРСР та добру ситуацію у цьому питанні в Німеччині. Значна увага приділялася там радянським військовополоненим. Під їхніми фотографіями стояли такі тексти: «Тепер вони тут знову, гуни, карикатури на людські обличчя, нічні кошмари стають реальністю, вдарити в таке обличчя – це найкраще»⁶. Крім того, коли постало питання про використання праці полонених червоноармійців, а пізніше і цивільних робітників, керівництво Третього райху боялося, що німецьке населення може підхопити від них «бацили більшовизму». Про це яскраво свідчить вислів Г. Геринга на одній з нарад у вересні 1941 р.: «Нам ще не вистачало того, що тепер, під час війни, наші робітники захворіли більшовизмом внаслідок контакту з військовополоненими»⁷.

Одночасно у перші місяці після початку радянсько-німецької війни велику кількість радянських військовополонених – українців за національністю – було відпущено додому. Так, вже 27 липня 1941 р. начальник штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер записав у своєму щоденнику: «Українці та уродженці Прибалтійських держав будуть відпущені з полону»⁸. Особливо активну участь у допомозі колишнім червоноармійцям українського походження брали галицькі організації на кшталт Українського Червоного Хреста (УЧХ). «Краківські вісті» 3 липня 1941 р. писали: «Відповідно до розпорядження німецьких військ, мусить проводитися відділення українців від інших полонених. Цей факт допомагає здійснити допомогу нашим рідним по крові. Перед нашими комітетами допомоги та делегатурами, в першу чергу, перед референтами соціальної опіки стоять великі задачі. Дуже багато в цій акції допомоги полоненим залежить від відповідальних чиновників. Покажемо ділом, що нам близька доля полонених українців, колишніх вояків Червоної Армії, кість від кості та кров від крові наших братів»⁹. Однак жодних додаткових розпоряджень відносно полонених не було. Лише наприкінці вересня 1941 р. у Львові українських полонених було

⁶ Dwork D., Pelt R. J. Op. cit. – P. 258.

⁷ Штрайт К. Они нам не товарищи // *Военно-ист. журн.* – 1993. – № 5. – С. 41.

⁸ Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 3. – М., 1971. – С. 201.

⁹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – С. 38–39.

звільнено з табору Цитадель. При звільненні були присутні віце-губернатор, а на другий день і сам губернатор. 2 жовтня того ж року «Краківські вісті» відзвалися на ці події статтею «Звільнення українських військовополонених»: «Деякі днів тому звільнили 61 полоненого українця, а в суботу 27 вересня 1941 р. – 1500. При звільненні першої партії був присутній заступник губернатора д-р Локазер, другої – сам губернатор д-р Ляш, представники німецької військової та цивільної влади та представники Українського Червоного Хреста. У виступах обох було підкреслено великодушність фіурера, який дозволив українським полоненим через короткий час повернутися до своїх рідних. Свою вдячність полонені проявлять дисциплінованістю та чесною роботою на місцях. Промови переривалися криками звільнених полонених: «Слава фіюеру!». Перша група звільнених – зі Львівщини та околиць, друга з району Рогатин-Станіслава. Звільненим на дорогу роздали їжу. В найближчий час випустять і інших українців»¹⁰.

12 жовтня 1941 р. розпочався організований Українським Червоним Хрестом збір одягу, продуктів харчування для українських військовополонених. Особливо велику допомогу визволенням українським червоноармійцям надала жіноча секція УЧХ на чолі з Ольгою Федейко та Жіноча служба України на чолі з О. Гординською. Червоний Хрест звернувся із закликом: «Допоможемо полоненим повернутися до рідних хат!»¹¹. Але через деякий час німецькі окупанти заборонили діяльність УЧХ. Після заборони Червоного Хреста його було перейменовано на Крайову комісію допомоги військовополоненим, але й вона проіснувала лише до березня 1942 р. Значну допомогу полоненим-українцям надав львівський Центр допомоги звільненим полоненим, де працював лікар і дві медсестри. Там був і продовольчий склад-магазин для посилок, які надходили з усієї Західної України. Посилки сортувалися, перепаковувалися, роздавалися або розсилалися по таборах. За зиму 1942 р. через магазин пройшло 34 934 продовольчі посилки для військовополонених¹².

На території Східної та Центральної України також діяв Червоний Хрест. В «Українському Слові» від 6 листопада 1941 року з'явилася стаття, в якій говорилося, що Червоний Хрест почав збір теплих речей, білизни, продуктів харчування для полонених. У статті зокрема говори-

¹⁰ Шнеер А. Плен // [http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/ glava1otv\[1\].htm](http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava1otv[1].htm).

¹¹ Паньківський К. Зазн. праця. – С. 42–43.

¹² Там само.

лося: «Велику роль у зібранні пожертвувань повинні відіграти житлові комісії, організувавши навколо себе українське жіноцтво та все свідоме громадянство. Житлові комісії разом зі своїм активом мусять в таких районах Києва, як Деміївка, Чокалівка, Куренівка, Слобідки створити комісії, які в своєму засягу матимуть 10–15 будинків.

Все зібране треба складати під розписку до складів районних управ, де пожертви приймають представники Червоного Хреста або Головної управи Українського Червоного Хреста (Пушкінська, 30)»¹³.

Червоний Хрест діяв також у Харкові, але німці його скоро заборонили. Замість нього повстала нова організація під назвою «Допомога». Її співробітники Л. Маркова та Т. Ровенська склали списки полонених холодногірського штаблугу м. Харкова та вивіщували їх у спеціальному бюро, де люди могли дізнатися про долю своїх родичів. Співробітники «Допомоги» Е. Дунаєвська та Н. Мещанинова ходили по навколишніх селах та шукали родичів радянських військовополонених, які утримувалися у штаблугу на Холодній Горі. Рідні полонених могли прийти та забрати своїх родичів¹⁴.

З часом практику «привілеювання» радянських військовополонених українського походження було згорнуто. Це трапилося ще восени 1941 р., коли на нараді уповноваженого з 4-літнього плану Г. Геринга 7 листопада було заявлено: «Українців не слід виділяти від інших. Фюрер розпорядився в майбутньому більше не звільняти їх з полону»¹⁵. Таким чином українці – колишні вояки Червоної армії повністю розділили трагічну долю радянських військовополонених інших національностей. Особливо це стосується фатальної зими 1941–1942 рр., про що промовисто свідчать дані, наведені у рапорті ОКВ від 19 лютого 1942 р.: «З 3,9 млн працездатних радянських військовополонених залишилися живими тільки 1,1 млн. При цьому тільки з листопада 1941 до січня 1942 померло 500 тис. росіян»¹⁶. За деякими даними щодня від тифу помирало 15 тис. радянських військовополонених¹⁷. Особливо жажливо склалася доля тих радян-

¹³ На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. – К., 1994. – С. 229.

¹⁴ Мещанинов А. И. Долг врача // В боях за Харьковщину. – Харьков, 1978. – С. 185–186.

¹⁵ Война Германии против Советского Союза, 1941–1945: Докум. экспозиция. – Берлин, 1992. – С. 207.

¹⁶ Zamecnik S. That was Dachau 1933–1945. – Paris, 2004. – P. 188.

¹⁷ Ibid.

ських військовополонених, які в цей час потрапили до концентраційних таборів. Наприклад, з 10 тис. червоноармійців, яких було відправлено до Аушвіцу у жовтні 1941 р., наприкінці січня 1942 р. живими залишилося тільки 2 тис., але і вони померли впродовж лютого того ж року від нестерпних умов у таборі¹⁸. Але тут потрібно зазначити, що тенденція до звільнення колишніх червоноармійців української національності тривала і надалі, але основним мотивом тут була швидше потреба у робочій силі. Так, 13 січня 1942 р. військовий комендант Харкова видав наказ № 14 такого змісту: «Радянських військовополонених української національності, які працювали перед війною на підприємствах сільськогосподарського машинобудування і які будуть зайняті на виробництві, слід звільнити»¹⁹.

Щодо «східних робітників» (у т.ч. і вихідців з Наддніпрянської України), яких почали масово завозити до Німеччини з початку 1942 р., то для них інструкція Г. Геринґа від 7 листопада 1941 р. та Г. Гімлера від 20 лютого 1942 р. було встановлено ряд правил, що фактично повністю обмежували їх у правах²⁰.

Структурою нацистського бюрократичного апарату, в якій добре розуміли, що з такою східною політикою Німеччина війни не виграє, було міністерство окупованих східних територій (Східне міністерство), яке очолював А. Розенберг. Після війни він зазначав у своїх мемуарах: «Кох²¹ та його найближче оточення постійно глумилися над відсталістю слов'ян та інших народів. Це спровокувало мене випустити офіційний наказ, в якому говорилося про закінчення всіляких хвастливих розмов про вищість, а також відмічалось, що до українців слід ставитися стримано та справедливо»²². Влітку 1942 р. під патронатом Східного міністерства було створено Центральне бюро по східним народам

¹⁸ Dwork D., Pelt R. J. Op. cit. – P. 262, 275.

¹⁹ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків, 2004. – С. 78.

²⁰ Детальніше див.: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.; *Herbert U.* Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor under the Third Reich. – Cambridge: University press, 1997. – 511 p.; *Война Германии против Советского Союза, 1941–1945: Докум. экспозиция.* – Берлин: Argon-Verlag GmbH, 1992. – 287 с.

²¹ Мається на увазі райхскомісар України Еріх Кох.

²² *Розенберг А.* Мемуари. С комм. С. Ланга і Э. фон Шенка. – Харьков, 2005. – С. 363.

(Zentralestelle für die Völker des Ostens – ZAVO), яке мало опікуватись «неполітичними» проблемами народів Сходу, що перебували на території Третього райху. Цю організацію очолив проф. Герхард фон Менде²³. Але вона, як і Східне міністерство, не мала значного впливу на політику Третього райху.

25 жовтня 1942 року співробітник Східного міністерства д-р О. Бройтігам звернувся до А. Розенберга з конфіденційною доповіддю, в якій засуджував німецьку політику на окупованих теренах СРСР. Там, зокрема, говорилося: «Продовжуючи поводитися зі слов'янами з безмежною жорстокістю, ми вживали такі методи набору робочої сили, які, ймовірно, зародилися у найтемніші часи работоргівлі. Почало практикуватися справжнє полювання на людей. Незважаючи на їхній стан здоров'я та вік, їх масами відправляли до Німеччини...»²⁴. Але Розенберг не зробив нічого, щоб припинити подібну практику і навіть проявляв свій конформізм у відносинах з Генеральним уповноваженим з використання іноземної робочої сили Ф. Заукелем. Так, у червні 1943 р., коли питання використання праці іноземців обговорювалося на конференції, що її проводило вище керівництво Німеччини, Розенберг, виступаючи там, скромно подякував за «розуміння» та «товариськість»²⁵. Як зазначає Далін, Розенберг знав про те, який вплив призводить політика Заукеля, але «нема свідомства, що він особисто був стурбований цим»²⁶.

Політика нацистів у деяких аспектах починає змінюватися після поразки під Сталінградом. Пропагандистська машина Третього райху знову починає закликати до «європейської єдності проти більшовизму». Мали місце навіть спроби апеляції до націоналізмів народів СРСР. Зокрема, на цьому наполягав Й. Гебельс. 21 січня 1943 р. він оголосив про цю принципову зміну орієнтирів у пропагандистській роботі. Розповідаючи про чергову конференцію, яку проводило міністерство Гебельса, німецька преса писала: «Міністр демонструє сильну опозицію тому шляху, який ми використовуємо для завоювання на Сході росіян. Є тільки один лозунг, який ми маємо багаторазово повторювати: наша боротьба проти більшовизму. Сьогодні Росія проводить свою битву під прапором націоналізму, і може знайти підтримку нації у багатьох випадках. Тому нашим пропагандистським лозунгом на Сході має бути те,

²³ Dallin A. German rule in Russia 1941–1945. – London, 1981. – P. 443.

²⁴ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – Т. 2. – М., 1991. – С. 330.

²⁵ Dallin A. Op. cit. – P. 444.

²⁶ Ibid.

що ми зайняті боротьбою проти більшовизму, а не російського націоналізму»²⁷. 15 лютого 1943 р. оприлюднено наказ Гебельса «Про пропагандистську обробку народів Європи», де зазначалося, що «для перемоги мусять бути мобілізованими не лише сили німецького народу, а... й тих народів, які були завойовані... впродовж війни. Будь-яка сила Європейського континенту, і насамперед східних народів, має використовуватися для боротьби проти єврейського більшовизму»²⁸. Далі зазначалося, що треба демонструвати «волю до свободи, волю до боротьби проти більшовицького терористичного режиму, як підкріплюючу силу народів, які пригноблені радами. Разом з тим слід показувати солдатську доблесть росіян, їхнє бажання працювати. Для доведення цього необхідно посилатись на використання національних східних частин у системі Вермахту..., використання східних робітників у Райху..., де вони роблять свою справу для перемоги німецької зброї»²⁹.

Одночасно з цим, імовірно за все для того, щоб протиставити українців росіянам та іншим народам, весною та влітку 1943 р. для оstarбайтерів українського походження почали створювати деякі привілеї. Так, діти, народжені українською робітницею від українця, вважалися расово повноцінними і могли бути виховані в німецькому дусі. На російських дівчат такі «привілеї» не поширювалися. Тому багато українських східних робітниць вимагали від родичів прислати підтвердження про їхню національність³⁰. Але поряд з тим нацисти не поспішали вводити окремі національні відзнаки для оstarбайтерів. Серед посадовців з німецьких установ, які намагалися запровадити сепаровані національні знаки для українців, білорусів, росіян та покращити умови їхнього життя в Німеччині, був генерал-інспектор добровільних формувань (General der Freiwilligen-Verbände) Ернст Кестрінг. У промові від 30 червня 1944 р. він підкреслив зв'язок бойового духу його з'єднань з тим жахливим становищем, в якому перебувають співвітчизники його бійців у трудових таборах Райху. Внаслідок його прохань генштаб ОКХ 24 жовтня 1944 р. видав документ проектного типу, який передбачав ліквідацію нагрудного знаку «OST», покращення забезпечення східних робітників у співвідношенні з існуючими раціонами та зрівняння у раціонах та оплаті

²⁷ *Herbert U. Hitler's foreign workers: Enforced foreign labor under the Third Reich.* – Cambridge, 1997. – P. 259.

²⁸ *Мюллер Н.* Вермахт і окупація (1941–1944). – М., 1974. – С. 378.

²⁹ Там же. – С. 379.

³⁰ *Полян П. М.* Указ. соч. – С. 170.

праці із західними робітниками. До речі, наказом керівника Східного міністерства від 7 червня 1944 р. знак «OST» був ліквідований. На заміну українці отримали тризуб, білоруси – пшеничний сніп та зубчасте колесо, а росіяни – хрест св. Андрія Первозваного, який став емблемою власівського руху³¹. Одночасно німецька пропаганда зазначала: «Знак “OST” було недавно ліквідовано. Східних робітників тепер нагороджено їхніми національними емблемами. Це є свідомим визнанням їхньої праці для спільної боротьби проти більшовизму»³². Виконання цієї директиви гальмувалося. Планувалося 27 серпня влаштувати масштабне свято та надати східним робітникам у цей день вихідний. Але святкування було відкладено, а по суті відмінено.

Слід також зазначити, що за період 1942–1945 рр. велика кількість східних робітників і радянських військовополонених потрапила до нацистських концентраційних таборів і складала чи не найбільшу групу ув'язнених. Наприклад, навесні 1943 р. вони склали 44% в'язнів Маутхаузена, а в липні 1943 р. їх було 57% в'язнів у Бухенвальді³³. При цьому кількісно переважали саме цивільні робітники. Так, на 15 вересня 1944 р. у концентраційному таборі Маутхаузен перебувало 4782 радянських військовополонених і 13 155 оstarбайтерів³⁴. Усіх українців – вихідців з Радянського Союзу реєстрували як «росіян», а українців, які походили з території Генерал-губернаторства (у т.ч. дистрикту Галичина), – як поляків. Остарбайтери та військовополонені, опинившись у таборі, одержували смугасту форму з червоним вінкелем і літерою «R», що означало – «політичний в'язень, росіянин». Якщо військовополонених не було переведено у статус цивільних осіб, то вони отримували смугасту табірну одягу з літерами «SU» (Sowjetunion) на грудях³⁵. У концтаборах часто було заборонено називати себе українцем. Так, наприклад, Степан Доротяк, колишній в'язень Ноенгамме, згадував: «При видачі смугастого одягу та присвоєнні номера та вінкеля мене питають: “Яка національність?” Кажу: “Українець”.

³¹ *Wolfdieter B.* Ukrainians in Armed Forces of the Reich: The 14th Waffen Grenadier Division of the SS // German-Ukrainian relations in Historical Perspective. – Toronto, 1994. – P. 149.

³² *Dallin A.* Op. cit. – P. 449.

³³ *Herbert U.* Labor and extermination: Economic interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism // *Past and Present*. – № 138. – 1993. – Feb. – P. 183.

³⁴ *Feichtlbauer H.* Zwangarbeit in Österreich 1938–1945. – Wien, 2005. – S. 67.

³⁵ *Шнеер А.* Указ. соч. // [http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava2_zap\[1\].htm](http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava2_zap[1].htm).

“Ні, в нас може бути лише росіянин або поляк”. І при цьому отримав декілька раз по обличчю. Внаслідок отримав номер 28521–R (росіянин) з червоним вінкелем»³⁶. І хоча відомо, що в Аушвіці³⁷, а під кінець війни і в Заксенхаузені українці отримали право носити на вінкелі національну літеру «U» (українець)³⁸, нема фактів того, що така практика була поширена на більшість ув'язнених східних робітників і військовополонених українського походження.

Восени 1944 р., коли Друга світова війна незворотно була програна Третім райхом, певна частина його керівництва намагалася провести ревізію східної політики. Почалася розробка проєктів створення національних комітетів з політичних діячів різних народів, які перебували на той час у Райху та на підконтрольній йому території. Головним завданням цих комітетів було сприяння політиці Райху та створення військових одиниць, які мали воювати на боці Німеччини. Крім того, ці організації мали репрезентувати вихідців зі Сходу різних національностей (здебільшого це були оstarбайтери та військовополонені), які тоді перебували на території Третього райху. Розроблялося декілька концепцій побудови національних комітетів. Ініціатором одного з проєктів був райхсфюрер СС Г. Гімлер. Проєкт передбачав створення федеративного Комітету народів Росії, в якому мала бути і українська секція. Комітет мав очолити генерал А. Власов. У свою чергу, існували ідеї створення окремих національних комітетів (українського, грузинського, білоруського та ін). Їх підтримував А. Розенберг. У протистоянні перемогла позиція райхсфюрера СС.

Про процес побудови таких організацій активіст створення Українського національного комітету Т. Бульба-Боровець пізніше згадував: «... всі німецькі симпатії були на стороні Комітету Власова. Для цього робилася велика пропаганда в пресі, в радіо та у фільмах. Власов мав величезні матеріальні засоби, розкішні приміщення для штабів, наче абсолютний феодал. Всі інші національні комітети залишалися майже невідомими, душилися по малих розбитих готеликах, без приміщень і засобів існування»³⁹.

³⁶ Утнали в Германию! Бывшие малолетние узники концлагеря Нойенгамме из Советского Союза вспоминают / Ред. Г. Диркс. – Гамбург, 2000. – С. 46.

³⁷ *Mirchuk P.* In German mills of death 1941–1945. – Washington, 1985. – P. 45.

³⁸ *Марунчак М.* Українці в концентраційних таборах Третього рейху // В боротьбі за Українську Державу. – Торонто; Нью Йорк; Лондон, 1990. – С. 134.

³⁹ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 307.

14 листопада у Празі Власов проголосив свій маніфест. Було створено Комітет визволення народів Росії (Комітет освободження народов России – КОНР). У складі цього комітету була і Українська національна рада, до якої увійшли Ю. Музиченко та Ф. Богатирчук. У складі КОНР було утворене цивільне управління, основним завданням якого була допомога східним робітникам. Очолив його генерал Д. Закутний, а секретарем став старий російський емігрант Ю. Мейер⁴⁰. Хоч ця організація працювала в досить складних умовах, але все ж таки досягла певних успіхів. Внаслідок переговорів з німцями 26 січня 1945 р. вийшов циркуляр райхсфюрера СС Г. Гімлера, який у випадку реалізації міг суттєво покращити життя остарбайтерів: передбачалося припинити терор начальників таборів, заборонити тілесні покарання та інші види фізичного тиску. У харчуванні «остівців» зрівняли з «другою категорією» іноземних робітників (французами, голландцями, бельгійцями). Циркуляр гестапо погрожував начальникам таборів у разі невиконання всіх цих рішень не лише позбавленням посади, а й відправкою в концтабір (у випадку розкрадання продуктів харчування), а за обтяжуючих обставин і розстрілом⁴¹. Але розпорядження мало швидше символічний характер і фактично не мало жодних наслідків, оскільки до остаточної поразки нацистської Німеччини залишалися лічені місяці.

Попри симпатії Г. Гімлера до А. Власова, під егідою А. Розенберга в березні 1945 р. було створено Український національний комітет (УНК), який очолив генерал П. Шандрук. Переговори про його створення почалися ще в грудні 1944 р. Ініціаторами цього були Г. фон Менде зі Східного міністерства та д-р Ф. Арльт, начальник штабу Головного управління добровільних частин СС, а також президент УНР в екзилі А. Левицький. Основними завданнями цього утворення були: 1) боротьба з КОНР А. Власова за право опікуватися остарбайтерами та військовополоненими українського походження; 2) евакуація на Захід у момент остаточного краху Третього райху українських солдат, які воювали на боці Німеччини, «східних робітників» й українських політичних діячів⁴². 12 березня 1945 р. райхсміністр А. Розенберг надіслав генералу П. Шандруку листа, в якому зазначалося, що «1. Український Національний Комітет є єдиним репрезентантом Українського народу, визна-

⁴⁰ Андреева Е. История Русского Освободительного Движения // <http://csh.ru/demo/kraski/index.php?cat=4&razdelid=3>.

⁴¹ Полян П. М. Указ. соч. – С. 61.

⁴² Shandruk P. Arms of Valor // <http://combatant.onestop.net/shandruk/r22.html>.

ним Німеччиною. 2. Український Національний Комітет має право репрезентувати інтереси України у майбутньому і видавати декларації та маніфести»⁴³. УНК з цим не дуже барився. Вже 17 березня вийшла Декларація УНК, у якій говорилося, що Комітет «репрезентує волю Української Громади, яка проживає у Німеччині та країнах союзних Німеччині»⁴⁴. 8 квітня 1945 р. УНК видав два звернення: «До Української громади» та «До Українського війська». Але всі ці дії були мало результативними, як і акція А. Власова.

Відтак можна зробити деякі висновки. Політика керівництва нацистського Райху щодо східних робітників і військовополонених українського походження не була однаковою впродовж 1941–1945 рр. Вона коливалася від певних загравань у перші місяці німецько-радянського зіткнення до відкритого геноциду, який виявився у ставленні до радянських військовополонених на межі 1941–1942 рр. Це можна пояснити наявністю двох крил політичної еліти Німеччини: радикального та «опортуністичного». «Опортуністи» (здебільшого співробітники Східного міністерства, командувачі «східними» військами) намагалися використати людські ресурси Радянського Союзу (остарбайтерів і радянських військовополонених) у конфлікті з більшовизмом на своїй стороні, що суперечило ідеологічним засадам націонал-соціалізму.

Певна зміна в **пропагандистському** аспекті східної політики відбулася після катастрофи німецької армії під Сталінградом. Реальна політика щодо військовополонених і східних робітників українського походження фактично залишилася незмінною. Українці, перебуваючи у концераційних таборах, не мали навіть права самоідентифікуватися. На ключовому етапі Другої світової війни, коли створювалися національні комітети, перевагу було надано КОНР А. Власова. І тільки за лічені тижні до капітуляції Третього райху за підтримки А. Розенберга було створено Український національний комітет, який мав стати репрезентантом і захисником української громади в Німеччині. Все це спростовує теорії, згадані на початку статті, про прихильність нацистів до українців у роки Другої світової війни.

⁴³ Ibid. // <http://combatant.onestop.net/shandruk/r26.html>.

⁴⁴ Ibid.

Оксана Яшан (Черкаси)

Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України

Початок війни був раптовим і неочікуваним для більшої частини населення України. Народ вірив заявам уряду про те, що війни не буде, адже не мав інформації про підготовку гітлерівців до війни з Радянським Союзом. Радянська пропаганда запевняла про непереможність Червоної армії, тому населення жило звичайним життям. Перші повідомлення про напад на СРСР були шокуючими, але впевненість у непереможності Червоної армії заспокоювала, що ворог буде переможений.

Події на фронті розвивались дуже швидко. Якщо ще вчора існувала віра, що ворог не зможе захопити велику частину нашої території, то з кожним днем повідомлення Радінформбюро говорили про інше: Червона армія відступала все далі вглиб країни, поступово вся територія України була окупована німецькими військами та їх союзниками. Серед цивільного населення починає поступово зароджуватися невпевненість, відчай. Особливо негативно на настроях населення України відбивалася втеча частини керівних радянських працівників у тил. Це не лише ускладнювало проведення евакуації, а й призводило до зневіри людей у радянську владу¹.

Ще однією причиною невпевненості і зневіри була відсутність достовірної інформації у населення. Фактично, на початку окупації Ук-

¹ Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.

раїни німецько-фашистськими загарбниками населення опинилось в інформаційній блокаді, що вдало використовувала «нова влада». 4 грудня 1941 р. начальник політуправління Південного фронту дивізійний комісар Мамонов повідомляє: «З наближенням лінії фронту, стан масово-політичної роботи серед населення прифронтової смуги різко слабшає або зовсім відсутній. Центральні, республіканські і місцеві газети надходять з великими перебоями або зовсім не надходять. Доповіді, лекції, бесіди для населення майже не проводяться. Місцеві партійні, радянські і громадські організації в останні дні перед відходом наших частин займаються в основному евакуацією, організацією партизанських загонів і т.п., а з населенням не працюють. У результаті такого положення до моменту приходу фашистів у ті або інші села, населення дезорієнтоване і найчастіше не знає справжнього положення подій, що відбуваються, поширюються різні провокаційні ворожі слухи про положення на фронтах Вітчизняної війни»².

В умовах інформаційного вакууму вплив нацистської пропаганди на українське населення був однією з причин, які змусили населення України, особливо селянство, йти на вимушену співпрацю з окупантами.

Ще одним фактором, що сприяв дезорієнтації суспільства була наявність великої кількості дезертирів, які переховувались переважно у сільській місцевості, створюючи значні труднощі для проведення радянської пропаганди та агітації на початку війни³. Дезертири негативно впливали на політико-моральний стан населення окупованих противником районів. Як правило, вони були носіями і розповсюджувачами різних провокаційних чуток та вигадок. Щоб виправдатися в очах населення, дезертири розповідали про безнадійність подальшого опору, тим самим поширюючи серед населення недовіру у перемогу Червоної армії⁴.

Переважає більшість дезертирів та колишніх полонених, що переховувалась у сільській місцевості, були місцевими, тому селяни довіряли словам своїх односельців. В таких умовах діяльність радянської агентури, головним завданням якої було переконати населення у перемозі Червоної армії, часто не мала успіху⁵.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4620, оп. 3, спр. 101, арк. 107–108.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 331–332.

⁴ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 8–9.

⁵ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 331–332.

Така ситуація в інформаційному просторі, коли українське населення потребувало відомостей про політичну та військову ситуацію, прагнуло одержати достовірні друковані матеріали для читання, була на користь ворогу, тому великий вплив (на початку війни) на настрої населення справляла німецька агітація, яка, завдячуючи своїм перевагам, використовувала різноманітні засоби для утвердження окупаційного режиму.

Одним з основних методів нацистської пропаганди було розповсюдження серед населення різноманітної друкованої продукції. При цьому переслідувались такі цілі: по-перше, посилити зневіру в перемозі Червоної армії, а по-друге, заручитись підтримкою населення, намагаючись переконати його в тому, що німці прийшли не як вороги українського народу, а з метою звільнення його від «жидо-більшовизму». Діючи за принципом «роз'єднуй і володарюй» «нова влада», використовуючи національні почуття українців, робила все для того, щоб роз'єднати українське та російське населення, що мешкало на окупованій території України. В пояснювальній записці «Про настрої та становище населення на окупованій німцями території» від 22 грудня 1941 р. читаємо: «Для підриву морально-політичного настрою населення німці використовують різноманітні методи і форми агітації і пропаганди: шляхом розкидання листівок, розклеювання плакатів. У листівках обіцяється “солодке” життя при німцях. В одному з сіл був вивішений плакат, з портретом Гітлера, навколо якого сидять діти в українському одязі, посміхаючись, внизу напис: “Ось як радісно діти зустрічають нового вождя”. Розпускають чутки про перемоги: про захоплення Москви в липні, про захоплення Ленінграда і про те, що німецькі війська вже доходять до Уралу.

Розпускають різні чутки на адресу наших вождів, говорять, що “в Радянському уряді немає єдності, відбувся розкол”, “Сталін відлетів в Америку”. Проїжджаючи по селах, возять із собою портрет Молотова, говорячи, що “це наш”. Для поширення всіх цих чуток німці використовують зрадників, що здалися в полон, і дезертирів»⁶.

З метою кращого інформування населення окупаційна влада вимагала від місцевих органів встановлювати спеціальні «плакатні дошки» у центрі населених пунктів і ретельно слідкувати за постійним оновленням плакатів і інформації, всі агітаційні матеріали повинні були друкуватися українською мовою⁷.

⁶ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 122, арк. 90, 95.

⁷ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1840, оп. 1, спр. 9, арк. 114.

Велика увага приділялася радіомовленню і демонстрації кіножурналів, також українською мовою, в яких населення інформували про перебіг подій на фронтах війни, про немов би щасливе життя українських робітників у Німеччині, про боротьбу з партизанами тощо. Наголошувалось на необхідності проведення для населення літературних вечорів, які повинні були носити роз'яснювальний характер і проводитись у спеціально пристосованих приміщеннях⁸.

Окупаційна влада особливу увагу приділяла інформації про труднощі соціально-економічного становища населення, пояснюючи це реалізацією виданого ще в перші дні війни наказу Й. Сталіна знищувати при відступі всі матеріальні цінності, наказу, який фактично ігнорував життєві інтереси населення, що залишилося в окупації. Тому вся провина щодо труднощів із забезпеченням населення продовольством приписувалась сталінському режиму, який не враховував, що під окупацією залишались мільйони кинутих напризволяще радянських громадян, які потребували хоча б елементарних умов для свого існування.

Вдалим пропагандистським кроком «нової влади» на початковому етапі було звільнення військовополонених української національності. В заявах про звільнення обов'язково вказувалось на приналежність військовополоненого до української нації, соціальне походження, фах⁹, вказувалось на позапартійність й на неспівпрацю з органами НКВС¹⁰, також на те, що у нього залишились непрацездатні утриманці. Дехто з військовополонених росіян видавали себе за українців, щоб бути звільненим із страшного полону.

Таким чином, опинившись у майже повній інформаційній ізоляції, отримуючи інформацію з різних, часто дуже суперечливих, джерел, частина населення приходять до висновків, що боротьба з переважаючими силами ворога марна і призводить лише до великих жертв. Крім того, німецька пропаганда на цьому етапі постійно наголошувала, що представники української національності мають певні поступки порівняно з іншими. Для того аби вижити, треба пристосовуватися до нових умов, тому населення і вимушено було співпрацювати з ворогом і робити все для того, щоб полегшити собі життя.

⁸ Там само, арк. 143.

⁹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2356, оп. 1, спр. 9, арк. 2, 8, 12, 24, 32, 45.

¹⁰ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 13, спр. 11, арк. 7, 18, 30.

Повне припинення регулярної інформації про життя в країні та події на фронті загострили у людей потребу в розраді, єдності, в інформаційному забезпеченні, яку вони сподівались одержати, зокрема, в церкві. З метою посилення своєї пропаганди нацисти використовують релігійну свідомість українського населення, проголосивши на початку окупації політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму». Релігії та церкві окупанти відводили роль певного важеля впливу: від умиротворення цивільного населення на початку окупації до зміцнення «Нового порядку» на загарбаній території. В містах і селах відкривались церкви, поновлювалось церковне життя¹¹, німецьке керівництво вважало, що це сприятиме зменшенню опозиційних настроїв українців. Оскільки німці були дуже зацікавлені в тому, щоб їхній тил був спокійним, духовенству наполегливо рекомендували у проповідях та під час церковних церемоній демонструвати прихильне ставлення щодо Райху. Фашисти розраховували, що церква допоможе їм вивозити з України продовольство, культурні цінності та робочу силу, сподівалися, що духовенство буде переконувати своїх вірян у правильності та доцільності такої політики.

На початку окупації такі методи мали вплив на населення. Представники різноманітних релігійних течій проводили свою пропаганду здебільшого без втручання окупаційної влади, населення активно відвідувало церкви і було задоволено, що знов може це робити. Наприкінці 1942 р. ситуація змінюється. Війна набуває затяжного характеру, окупаційна влада від політики загравання переходить до жорсткого диктату. На окупованих територіях України більшість становили жінки, чоловіки яких воювали в Червоній армії, тому вдячні проповіді про визвольну місію німецької армії поступово втрачають свою актуальність і з часом вже не знаходять широкої підтримки.

Із завоюванням території України окупанти попервах не забороняли існування різноманітних культурно-освітніх закладів і навіть сприяли їх відкриттю, слідкували за тим, щоб у навчальних закладах були забезпечені нормальні умови для їх роботи¹².

Позитивними моментами у діяльності відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому українську молодь. Учнів та студентів знайомили з творами раніше заборонених українських письменників, виховували любов до рідного краю, повагу до національних

¹¹ ДАЧО, ф. Р-60, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

¹² Там само, ф. Р-1840, оп. 1, спр. 9, арк. 46.

традицій, до релігійних почуттів інших¹³. Релігійне виховання розглядалося «найголовнішою зброєю у боротьбі з комунізмом». В обов'язки класних наставників (кураторів) входило дбати про релігійне та моральне виховання студентів та учнів, спільне відвідування церкви тощо¹⁴.

Ще однією подією особливого значення, яка безпосередньо вплинула на настрої українського населення на користь «нової влади», було розпорядження райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга «Про новий земельний лад». Опубліковане на початку березня 1942 р., воно викликало сподівання населення на якнайшвидший поділ землі. Але окупанти не поспішали ліквідувати колективне господарювання на селі, примушуючи селянство і далі працювати в «реформованих» колгоспах. Натомість обіцяна земельна реформа майже не проводилась. За даними окупантів, на 1 грудня 1942 р. у райхскомісаріаті Україна лише 10,4% колективних господарств було переведено в «хліборобські спілки», а до травня 1943 р. – 12,1% з 16 536 «громадських господарств», що знаходились на території райхскомісаріату¹⁵.

Наймасовішою акцією пропагандистського характеру були заходи, спрямовані на вербування робочої сили до Німеччини. Уже в перші місяці війни на промислових підприємствах та полях Райху гостро не вистачало робітників. У листопаді 1941 р. Г. Геринг видає директиву «Про використання російської робочої сили». Під терміном «російська» малось на увазі «радянська», таким чином, під цю термінологію підпадали також українці. Геринг писав: «Росіяни довели свою працездатність під час будівництва гігантської промисловості. Сьогодні ця працездатність повинна послужити Райху, замінюючи їх росіянами»¹⁶.

Перші заклики до української молоді їхати на роботу до Німеччини пролунали вже влітку 1941 р. На всі лади розписувалося «райське життя» іноземних робітників у Німеччині¹⁷. Цю інформацію було доведено до жителів кожного села¹⁸. Згодом заклики стають ще більш патетич-

¹³ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 64.

¹⁴ ДАЧО, ф. Р-36, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 144, арк. 37.

¹⁶ *Сторожук С.* Заручники Другої світової війни. Доля українських оstarбайтерів // *Історія України* (газета). – 2002. – № 35. – Верес.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ДАЧО, ф. Р-1351, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

ними: лунають обіцянки доброго харчування, безкоштовного помешкання, гарного заробітку, частину якого можна буде заощаджувати, а після війни на ці заощадження купити на батьківщині землю, можливість побачити світ, отримати професію та освіту. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди райхскомісаріату Україна розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних листівок¹⁹. Певна кількість людей повірила окупантам і дійсно добровільно з'являлася для від'їзду до Німеччини.

Окупаційна влада з метою агітації населення широко використовувала україномовну пресу²⁰. Київське «Нове українське слово» запевняло читачів: «Добре живеться українським робітникам у Великій Німеччині, де зразково піклуються про їх тілесні та духовні блага», – щоправда, при цьому зауважувалося, що мешкають вони в бараках, «обнесених колючим дротом для підтримання порядку»²¹.

Фашисти відкривали виставки, які підносили «нацистський рай», розповідали про щасливе життя робітників зі Сходу, демонстрували агітаційний фільм «Дорога до Німеччини», розповсюджували у вигляді плакатів та листівок окремі листи тих українців, які позитивно описували тамтешні умови життя і праці. У наборі українського населення на роботу до Німеччини певну роль агітатора відіграла і церква. Священники закликали парафіян добровільно їхати на роботу до Райху.

Ще одним пропагандистським методом, застосованим нацистами при наборі робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відбуття потягів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом. Людей, зібраних силою, оголошували добровольцями та відправляли до Німеччини²².

Добровільному виїзду українців на роботу до Німеччини сприяло декілька чинників. По-перше, заохочуючи населення на виїзд до Німеччини, «нова влада» здійснювала виплати допомоги (грошима або продуктами) тим членам сімей оstarбайтерів, які залишилися на території України, кошти для яких утримувались із заробітної платні українських громадян у Німеччині²³.

¹⁹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): Пер. с нем. - М.: Воениздат, 1974. – С. 219.

²⁰ *Нове життя*. – 1942. – 6 черв.

²¹ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – С. 73.

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 891, арк. 3.

²³ ДАЧО, ф. Р–1840, оп. 1, спр. 9, арк. 75, 94, 112, 144.

Такі виплати давали українському населенню можливість якось виживати в умовах військової розрухи, коли більшість підприємств і господарств або не працювали або взагалі були знищені.

По-друге, важке життя та труднощі з працевлаштуванням удома штовхало юнаків та дівчат вирушати на заробітки до Німеччини. За 1942 р. з Проскурова, Первомайська, Умані виїхало від 80 до 90% молоді²⁴. Відповідно, дії « нової влади » розглядались українцями на початку окупації як допомога, яка схвально сприймалася частиною населення і зумовлювала неагресивне ставлення до окупаційної влади.

З часом ситуація у справі вербування змінюється, оскільки стає відомо про важке життя українських заробітчан, надії яких не виправдались у Німеччині. Умови, в які потрапили українські заробітчани, яких почали називати « остарбайтерами », виявилися не такими, як їх рекламувала німецька пропаганда. Лише поодинокі з них знайшли людяне ставлення з боку своїх господарів. Основну ж масу було перетворено на колоніальних рабів Райху. На відміну від інших категорій іноземних робітників, до остарбайтерів офіційно дозволялося застосовувати фізичне покарання, вони отримували найменшу зарплатню, відрізнялися умови проживання та харчування, які важко назвати людськими. Виїзд до Німеччини набуває характеру примусового вивезення з використанням різноманітних методів.

Отже, на початку окупації території України нацистська пропаганда, в умовах інформаційного вакууму, мала великий вплив на настрої населення. Вдало використовуючи різноманітні засоби, їй вдалося переконати частину українського населення співпрацювати з « новою владою ». До 1943 р. ситуація змінюється, інформаційну блокаду було прорвано. Радянська пропаганда та агітація були активізовані серед населення, що максимально розширило соціальну базу антифашистського руху Опору.

²⁴ Шайкан В. Гітлерівська мобілізація робочої сили з території рейхс-комісаріату «Україна» і військової зони: питання колаборації // *Історія в школі*. – 2005. – № 11/12. – Листоп./Груд. – С. 26.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СТОСУНКИ, НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ

Володимир Орлянський (Запоріжжя)

Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади

В умовах Російського самодержавства перспектива єврейського населення виглядала у найпохмуріших тонах, що можна було помітити за зростаючими темпами його еміграції. З приходом до влади більшовиків у російських євреїв з'явилися нові можливості для свого майбутнього. Окрім сіонізму, з'явився шлях добровільної акультурації на індивідуальному рівні, безболісної асиміляції, існування в умовах територіальної і культурної автономії, яка давала надію на можливість збереження етнічної ідентичності.

На першому етапі реалізації політики коренізації виникли реальні передумови для автономного розвитку єврейського населення нарівні з титульним етносом. Із зміцненням сталінського режиму з тоталітарними принципами управління національна політика стала знаряддям асиміляції. Територіальна єврейська автономія перетворилася на політичну ширму для пропаганди серед закордонного єврейства. Розвіялися певні ілюзії і серед частини сіоністів. Як зауважує Л. Килімник, серед них зміцніло переконання, що будь-яке рішення, окрім створення суверенної держави, є принципово неправильним, що автономізм лише м'яка та відстрочена в часі асиміляція¹. Як підкреслив у праці «Більшовизм і сіонізм» У. Черчіль: «На противагу кривавому

¹ Килімник Л. Предисловие // Еврейский вопрос: поиски ответа: Док. 1919–1926 гг. – Вып. 1. – Винница, 2003 (далі – Еврейский вопрос). – С. 9.

інтернаціональному комунізму сіонізм дає євреям національну ідею»².

Важливим джерелом для вивчення сіоністського руху на території Радянського Союзу стала збірка архівних документів «Еврейский вопрос: поиски ответа», що охоплює період з 1919 по 1926 рр. У тій самій хронологічній послідовності ми його і розглянемо.

1919 р. представники Всесвітньої сіоністської організації були присутні на Паризькій мирній конференції, де їх розглядали як представників майбутньої єврейської держави в Палестині. З цієї нагоди ЦК Сіоністської організації в Росії повідомляв, що «світові події... виявилися такими сприятливими і багатообіцяючими, що реальна дійсність далеко випереджає найсміливіші наші політичні прагнення, які здавалися багато років лише мріями»³.

Надзвичайно важливою є ухвала ВЦВК від 21 липня 1919 р., в якій зазначалося: «Оскільки жодним декретом ВЦВК і РНК партія сіоністів не оголошувалася контрреволюційною партією і оскільки культурно-просвітницька діяльність сіоністських організацій не йде врозріз з постановами радянської влади, Президія ВЦВК пропонує всім радянським організаціям не чинити перешкоди цій партії у зазначеній діяльності»⁴.

За місяць до появи цього документа в Москві проходила II конференція єврейських комуністичних секцій, на якій було прийнято резолюцію про ліквідацію сіоністської партії як буржуазної і реакційної, діяльність якої набирає «активного контрреволюційного характеру»⁵. Практично одночасно з'явилося й звернення ЦК Єврейського комуністичного союзу (Комфарбанду) України до наркомату внутрішніх справ УРСР від 4 липня 1919 р., в якому йшлося про те, що головний комітет Союзу, в повній відповідності до резолюції єврейських комуністичних секцій у Москві, «пропонує негайно видати розпорядження про повне припинення діяльності партійної організації сіоністів, а також усіх допоміжних закладів і спілок, що працюють у тісному з ними зв'язку»⁶.

² Лебединская Г. Сэр-сионист Уинстон Черчилль и его взгляд на еврейский вопрос // *От сердца к сердцу* (Киев). – № 54. – 2005. – Июнь.

³ Еврейский вопрос. – С. 12.

⁴ Там же. – С. 13.

⁵ Там же. – С. 16.

⁶ Там же. – С. 19.

Саме на основі цього звернення було створено надзвичайну комісію з ліквідації єврейських громадських організацій, куди ввійшли і члени ЦК Комфарбанду. В ніч з 5 на 6 липня 1919 р. у Києві відбувся арешт групи сіоністів, 12 липня НКВС України зобов'язав відділи виконкомів на місцях «негайно припинити» діяльність всіх єврейських «буржуазних» організацій і закладів як ворожих радвладі⁷.

14 серпня 1919 р. ЦК Сіоністської організації в Росії спрямував до Наркомнацу РРФСР доповідну записку, в якій роз'яснювалося, чим займаються сіоністські організації. В записці заперечувався буржуазний характер цієї організації: «Це звинувачення засновано на тому, що Сіоністська організація прагне включити всі прошарки народу і не відкидає дрібної буржуазії, що становить 90% єврейського населення. Але разом з тим, це звинувачення не має сенсу, оскільки сіонізм саме цю дрібну буржуазію і прагне перетворити на робітників і селян»⁸.

16 вересня 1919 р. Московський міськком Сіоністської організації в Росії направив у ЦК РКП(б) доповідну записку, в якій відкидаються звинувачення, що висуваються на адресу сіоністів:

а) звинувачення в імперіалізмі – сіоністи претендують на територію абсолютно незаселену;

б) єврейські легіони (ідея В. Жаботинського, який під час Першої світової війни пропонував створити окремі єврейські військові підрозділи, які мали звільнити Палестину) – сіоністська організація в Росії не схвалювала цієї ідеї;

в) участь у Лізі націй – немає жодного документа, який би свідчив, що Російська сіоністська організація намагається вирішити це питання за єврейський народ;

г) участь Сіоністської організації в контрреволюції – в діяльності Російської сіоністської організації, у всіх її розгалуженнях немає навіть натяку на будь-який контрреволюційний виступ⁹.

29 вересня Московський міськком знову звернувся з листом із приводу арештів серед сіоністів¹⁰.

На тлі цих подій Центральне бюро євсекцій РКП(б) підготувало детальну доповідь про діяльність сіоністських організацій в радянській Росії. Розглянувши організаційну структуру Сіоністської організації та її

⁷ Там же. – С. 37.

⁸ Там же. – С. 40.

⁹ Там же. – С. 42–43.

¹⁰ Там же. – С. 47.

діяльність, було запропоновано: «Оголосити Сіоністську організацію зліквідованою, опублікувавши меморандум, що пояснюватиме єврейським масам контрреволюційну роль цієї авантюристської партії»¹¹.

У вересні 1919 р. один із колишніх лідерів російського сіонізму і видатний діяч білого руху Д. Пасманик писав у паризькій газеті «Общее дело»: «Більшовизм по суті своїй є потенційно невичерпним джерелом юдофобії, і ті євреї, які у будь-який спосіб захищають і підтримують Леніна і Троцького, є найзлішими ворогами нашої народності і єврейської маси»¹².

1920 рік для російських сіоністів виявився знаковим. 23 квітня відбувся вже нелегальний з'їзд Сіоністської організації¹³.

Варшавська газета «Гайнт» опублікувала статтю під назвою «Із сіоністського життя в Росії і в Україні». У цій статті наголошувалося, що в Україні діяльність сіоністських організацій було визнано контрреволюційною і заборонено, а діячі цих організацій стали піддаватися переслідуванню. В Росії після виходу публікацій деяких керівників євсекції РКП(б) було проведено арешти більшості членів ЦК Сіоністської організації. Внаслідок цього офіційну діяльність Сіоністської організації було повністю припинено¹⁴.

У травні 1920 р. ЦК Сіоністської організації виступив із заявою з приводу звинувачень на адресу сіоністів. З приводу статті Д. Пасманіка було сказано, що вона є обурливою, і організація «рішуче відкидає свою відповідальність» за неї¹⁵. «Ми стверджуємо, що інкриміновані нашої організації, яка охоплює сотні тисяч і мільйони євреїв, звинувачення необгрунтовані, суперечать фактам і є дивними для всіх хоч трохи знайомих з 23-річною роботою сіоністської організації у всьому світі і в Росії»¹⁶.

Після хвилі арештів серед провідних діячів сіоністського руху ЦК Сіоністської організації в Росії було ліквідовано. Замість нього у Москві до березня 1924 р. нелегально діяло Центральне сіоністське бюро¹⁷.

1921 р. майже всі лідери сіоністського руху опинилися за кордоном. У Берліні ними було створено Федерацію російсько-українських сіоніс-

¹¹ Там же. – С. 58.

¹² Там же. – С. 72.

¹³ Там же. – С. 71.

¹⁴ Там же. – С. 74.

¹⁵ Там же. – С. 78.

¹⁶ Там же. – С. 80–81.

¹⁷ Там же. – С. 84.

тів на еміграції. Вона увійшла до складу Всесвітньої сіоністської організації, щоправда, як «екстериторіальна»¹⁸.

Бажаючи допомогти російським сіоністам, член виконкому Всесвітньої сіоністської організації М. Ідер звернувся у Наркомат закордонних справ РРФСР з листом, в якому намагався виправдати практичну діяльність сіоністів. Окрім цього, він поставив декілька запитань, пов'язаних з майбутнім єврейського народу. «Будучи цілком упевненим, що політика і практика радвлади позбавлена будь-якого сліду антисемітизму, я з повною пошаною, хотів би запитати Ваш уряд, чи визначатиметься культурне і духовне життя єврейського населення ним самим?»¹⁹.

Наступне питання, яке автор намагався з'ясувати у радянського уряду, це можливість вживання староеврейської мови як мови навчання і спілкування для єврейського населення²⁰.

Торкаючись проблеми єврейських погромів в Україні, автор зауважує: «Прошу дозволити мені якнайпалкіше відкинути компрометуюче посилення на те, що сіоністи нібито були індиферентні до жахливої долі єврейського народу на Україні»²¹.

Наприкінці 1921 р. Євсекція при ЦК РКП(б) підготувала доповідь про діяльність сіоністських організацій в Росії і Україні. Ця доповідь починалася з констатації того факту, що з початком нової економічної політики в радянській Росії і Україні «заворушилися» численні сіоністські угруповання²².

У доповіді було зібрано багатий фактичний матеріал, який давав неоднозначну відповідь, що, попри масові репресії у попередні роки, сіоністські організації – численні, повсюдні і продовжують нелегально діяти. Діяльність цих організацій виявлялася в їхніх з'їздах, нарадах, контактах зі своїми центральними органами за кордоном, направленням делегацій на Всесвітній конгрес сіоністів у м. Карлсбаді, вивезення контрабандою великих грошових сум до каси свого Національного фонду, про що вони, не приховуючи, повідомляють у закордонних виданнях²³.

¹⁸ Там же. – С. 76.

¹⁹ Там же. – С. 101.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. – С. 103.

²² Там же. – С. 112.

²³ Там же. – С. 115.

1922 рік можна розглядати як проміжний період, коли тотальний контроль воєнного комунізму ставав слабкішим, а політика коренізації ще не реалізовувалася. Велика кількість різних сіоністських організацій перебувала у підвищеному стані. Найбільшою активністю вирізнялися об'єднання сіоністів «Гехолуц» і «Макабі».

Двозначність становища цих організацій можна простежити за такими фактами. Президія ВЦВК, не звертаючи уваги на рекомендації Наркомнацу і його єврейського відділу, центрального бюро Євсекції при ЦК РКП(б), дала дозвіл на проведення Всеросійського з'їзду організації «Гехолуц». Своє ставлення до цієї організації ЦБ Євсекції при ЦК РКП(б) висловило у зверненні, в якому йшлося про те, що основна задача «Гехолуца» – підготовка кваліфікованих кадрів ремісників, землеробів і робітників і їхнє подальше транспортування з Радянського Союзу до Палестини. Виходячи з цього, пропонувалося анулювати дозвіл на проведення з'їзду. Власне «Гехолуц» і не приховував своїх цілей. У циркулярному листі від 31 травня 1922 р. наголошувалося, що гахшара – трудова підготовка, – «яка є початком нашої роботи в Ерец-Ізраель, – мусить стати центром ваги всієї діяльності “Гехолуца”»²⁴.

Аналогічна картина спостерігалася і з організацією «Макабі». У вересні 1922 р. ЦК РКСМ, центральне бюро Євсекції при ЦК РКП(б) і Всеобуч розіслали своїм губернським організаціям циркуляр про необхідність повсюдної ліквідації спортивних сіоністських молодіжних організацій «Макабі», які можуть «ховатися під назвами» «Молот», «Олімп», «Факел» тощо²⁵.

У документах різних органів за 1923 р. найчастіше згадувалась сіоністська організація «Гехолуц».

Попри те, що керівництво «Гехолуцу» постійно нагадувало про безпартійний характер своєї діяльності, члени центрального бюро Євсекції при ЦК РКП(б) мали іншу думку. Член бюро М. Фрумкіна наводила такі факти: «Участь делегатів «Гехолуцу» у Всесвітній конференції «Гехолуцу» й у Всесвітньому конгресі сіоністів; визнання ними для себе обов'язковою постановою сіоністського конгресу; участь у зборах Національного фонду; отримання від Загальносіоністської організації фінансової підтримки; робота з перевезення до Палестини винятково через відповідні сіоністські органи»²⁶.

²⁴ Там же. – С. 120.

²⁵ Там же. – С. 135.

²⁶ Там же. – С. 151.

Оргбюро ЦК КП(б)У, враховуючи лише свої висновки, ухвалило постанову про неприпустимість легалізації «Гехолуцу», оскільки він «є різновидом найактивнішої частини Сіоністської організації»²⁷. У такій ситуації сіоністи просто не могли залишатися осторонь політичного життя. На нелегальній конференції у Києві «Цейрей Ціон», одна із активних сіоністських структур, ухвалила вимоги до радянської влади: «1) відмова від партійної диктатури; 2) розширення соціальної бази; 3) демократизація методів роботи органів влади; 4) втілення в життя національно-персональної автономії; свобода і незалежність професійного, кооперативного руху тощо»²⁸.

19 березня 1923 р. Оргбюро ЦК РКП(б) відмінило свою постанову від 30 серпня 1922 р. про ліквідацію «Гехолуцу», дозволивши його існування на загальних підставах²⁹. ЦБ Євсекції при ЦК РКП(б) вважало це рішення великою політичною помилкою, розцінивши його як «легалізацію всієї єврейської буржуазної громадськості і найміцнішої єврейської буржуазної партії – Сіоністської»³⁰.

Про активізацію сіоністських молодіжних організацій свідчило скликання конференції союзу «Югенд Цейрей Ціон», у відозві якого, зокрема, зазначалося:

«Не євсекція, яка висить над головою єврейських трудящих, як Дамоклів меч, яка переслідує у своїй діяльності не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію будь-якої єврейської трудової громадськості, затикає роти єврейським трудящим, догоджає компартії, може бути керівним органом єврейської трудової громадськості»³¹.

На фоні діяльності чисельних молодіжних організацій першість належала «Гехолуцу». Тривогу з приводу її популярності ми можемо побачити у зверненні першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга до ЦК РКП(б), де він стверджував, що «Гехолуц» «веде найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти національної політики радвлади щодо єврейського народу і проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю вітчизною»³². ЦК КП(б)У просило дозволити не затверджувати статут «Гехолуцу» в Україні³³.

²⁷ Там же. – С. 155.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 156.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 165.

³² Там же. – С. 178.

³³ Там же. – С. 179.

Подібна тривога була цілком доречною, оскільки на той період Комуністична партія мала більш-менш надійну підтримку тільки в індустріальних та адміністративних центрах. У більшості містечок і великих селах така підтримка була нестабільною, а партія не мала своїх первинних організацій. Відмінною була ситуація в сіоністських організаціях, які були представлені всюди, де проживало єврейське населення³⁴.

Активність молодіжних сіоністських організацій не могла не викликати у партійних органів прагнення пошуку причин такого явища. Аналітична робота за матеріалами Білорусі і України примусила ЦБ Євсекції при ЦК РКП(б) визнати об'єктивність наростання впливу сіоністських організацій, що сприяло формуванню сіоністських настроїв у молоді³⁵.

Подібна констатація повинна була закінчитися грізним попередженням: «Сіонізм виявляє зараз тенденцію до об'єднання у велике антирадянське угруповання. Якщо такий процес триватиме й надалі, ми матимемо перед собою доволі серйозну загрозу»³⁶.

Слід сказати, що далеко не всі сіоністські організації вважали себе жертвами. Чого тільки варті гасла звернення ЦК Сіоністсько-соціалістичної партії: «Геть тупоумних паразитів – геть Євсекцію!», «Хай живе всесвітній центр єврейської трудової автономії – трудова соціалістична Палестина!»³⁷.

У ніч з 13 на 14 березня 1924 р. ОДПУ провів обшуки у найактивніших членів ряду сіоністських організацій: «Альгемейне Ціон», Сіоністсько-соціалістичної партії «Цеірей Ціон», Сіоністсько-трудової партії «Цеірей Ціон», «Геховер» (студентської сіоністської організації), наслідком яких стало «повне підтвердження їхньої посиленої діяльності»³⁸. Результатом обшуків стали арешти 49 активістів³⁹.

У вересні 1924 р. заступник голови ОДПУ СРСР В. Менжинський направив у ЦК РКП(б) детальну доповідну записку, в якій наводилися докази того, що «Гехолуц» є «не позапартійною організацією.., а відділенням нелегальних сіоністських партій.., де під легальною вивіскою “Гехолуцу” ведеться нелегальна сіоністська контрреволюційна діяльність»⁴⁰.

³⁴ Там же. – С. 180.

³⁵ Там же. – С. 185.

³⁶ Там же. – С. 188.

³⁷ Там же. – С. 183.

³⁸ Там же. – С. 190.

³⁹ Там же. – С. 192.

⁴⁰ Там же. – С. 197.

До середини 1924 р. подібна ситуація здебільшого відповідала дійсності. Підпільні партії почали використовувати легальні організації для власної діяльності, залучаючи до них і неополітичних сіоністських діячів. Найактивнішою була «Гехолуц» та Сіоністсько-соціалістична партія. В Харкові було випущено звернення «До єврейської трудової молоді» з закликом до боротьби проти диктатури компартії і комсомолу. У менших масштабах антирадянську роботу в рамках цієї ж організації вела і Сіоністсько-трудова партія⁴¹.

Трансформацію в діяльності «Гехолуцу» аргументує стаття «На тему дня. Гехолуцькі справи», опублікована в журналі «Даркейно» – органі Єдиної всеросійської організації сіоністської молоді. Стаття констатувала, що «гехолуціанський рух, який мав втягнути до сфери свого впливу широку єврейські маси, фактично виявився широким рухом молодих прошарків цих мас»⁴².

15 грудня 1924 р. секретар центрального бюро Євсекції при ЦК РКП(б) О. Чемериський у доповідній записці на ім'я зав. агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) С. Сирцова поставив принципове питання про необхідність якнайшвидшої ліквідації «Гехолуцу»⁴³.

1925 рік характеризується повсюдною активізацією сіоністського руху. Подібна тенденція знайшла своє віддзеркалення у довідці інформційного відділу ЦК РКП(б) генеральному секретареві партії Й. Сталіну, в якій йшлося про те, що «сіоністські організації володіють окремими опорними пунктами, організаційно зміцнюються і ведуть агітаційну і культурно-просвітницьку роботу»⁴⁴.

На тлі такої інформації цілком зрозуміло є листівка сіоністської молодіжної групи з містечка Сновська Чернігівського округу, в якій лунав заклик «назавжди покінчити з кровожерною компартією і її прислужницею єврейською секцією, що вводить в оману єврейську масу, які хочуть за сечевичну юшку продати всю культуру, всі інтереси і весь єврейський народ». Подальші заяви були радикальніші: «Ми вирішили... революційним шляхом... добитися нашого основного ідеалу»⁴⁵.

Досить серйозно молодіжну сіоністську роботу трьох українських губерній: Київської, Одеської і Подільської, було проаналізовано в до-

⁴¹ Там же. – С. 199.

⁴² Там же. – С. 211.

⁴³ Там же. – С. 219.

⁴⁴ Там же. – С. 234.

⁴⁵ Там же. – С. 235.

повіді секретаря центрального бюро Євсекції при ЦК РЛКСМ від 31 липня 1925 р. У всіх населених пунктах цих губерній існували первинні організації Єврейського союзу соціалістичної молоді або Сіоністського союзу молоді. Їхні матеріальні можливості дозволяли мати оплачуваних працівників практично в усіх низових організаціях. Чітко було поставлено інструкторську роботу, наголошувалося на її регулярності. Активність низової роботи мала агресивний характер. Представники сіоністських організацій прагнули брати участь у роботі будь-яких офіційних структур, будь-яких офіційних зборів з єдиною метою, щоб їх зірвати⁴⁶.

Серйозність і продуманість спостерігалася в роботі з дітьми і підлітками. Організаційна структура мала характер скаутизму і щільно опікувалась дорослими⁴⁷.

Боротьбою за молодь у великих містах можна пояснити розповсюдження в Києві звернення ЦК сіоністсько-соціалістичного союзу молоді, де стверджувалося, що, вступаючи в комсомол, єврейська молодь зраджує трудовий клас. Необхідно пам'ятати, наголошувалося в листівці, «що вступ в КСМ – це удар в спину єврейському робітничому центру в Палестині»⁴⁸.

Оскільки одним із методів реалізації економічної та національної політики радянської влади була протидія еміграції представників національних меншин із країни, то сіоністські організації почали перетворювати єврейську трудову еміграцію, в тому числі і в Палестину, на політичну дію, а по суті, на форму політичного протесту. Це і пропонувалося в закликах: «вихід один – еміграція. Широкі перспективи господарського розвитку Палестини потребують притоку робочої сили. Єврейський пролетаріат, що з'явився внаслідок цього в Палестині, підняв прапор класової боротьби на Сході»⁴⁹.

У цілому можна стверджувати, що 1924–1925 рр. стали періодом не найвищої активності сіоністських організацій. З деяким застереженням можна говорити про зростаючий політичний аспект в їхній діяльності. Саме на цьому аспекті наполягало керівництво ОДПУ УРСР у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. Документ містить досить докладний аналіз діяльності сіоністських організацій в Україні. Стилістика документа мало чим відрізнялась від

⁴⁶ Там же. – С. 257.

⁴⁷ Там же. – С. 261.

⁴⁸ Там же. – С. 263–264.

⁴⁹ Там же. – С. 277.

попередніх партійних документів. Значущою є власне поява аналітичного документа карального органу. За всієї тенденційності і спірності доказової бази, сам документ може свідчити про наступне: по-перше, в діяльності більшості сіоністських організацій почав домінувати політичний аспект; по-друге, маятник симпатій в єврейському середовищі, особливо містечковому, реально хитнувся в бік від більшовиків; по-третє, сіоністські організації, виступаючи з альтернативними програмами, стали перетворюватися вже на політичного опонента радянської влади⁵⁰.

1926 рік характеризувався спадом діяльності сіоністських організацій, що має декілька пояснень. Одну з головних причин цього спаду автор бачить у політизації їх діяльності. Наростання сіоністського руху в попередні роки стимулювало антибільшовицьку діяльність. Як вважає український історик єврейського руху в Україні В. Гусев, «до протиставлення з радянською владою, її каральними органами вступили навіть і ті, кого, здавалося б, загнали в глибоке підпілля, знекровили відчутними репресіями в попередні роки, роз'єднали між собою»⁵¹. Заклики різних сіоністських організацій дедалі більше політично спрямовуються проти влади і політики коренізації, що проводилася в цей час. На наш погляд, керівництво сіоністських рухів неадекватно оцінило його підйом і, зробивши ставку на політизацію своєї діяльності, внаслідок цього втратило масову підтримку єврейського населення.

Ставлення радянської влади до сіоністів було цілком прогнозованим, оскільки ще 1903 р. В. Ленін писав, що «сіоністська ідея – цілком хибна і реакційна за своєю суттю»⁵².

Водночас ставлення до сіоністських організацій на період завершення громадянської війни не було таким категорично негативним.

Через співчуття до величезних страждань єврейського населення в роки громадянської війни, а також прагнення через єврейські організації залучити до країни великий капітал серед частини партійних і радянських керівних працівників існувало доволі лояльне ставлення до діяльності сіоністських організацій на території Радянського Союзу.

Не можна однозначно говорити, що подібна точка зору була поширеною в партійному керівництві, як і однозначно заперечувати її на-

⁵⁰ «Со страшной быстротой растут активные силы сионистов из недр еврейских масс...» / Публ. В. Гусева // *Вестн. евр. ун-та в Москве*. – 1997. – № 1(14). – С. 180.

⁵¹ Там же. – С. 178.

⁵² *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 8. – 1961. – С. 75.

явність. Більш небезпечними виступали партійні функціонери первинного рівня, які вступили в партію під час громадянської війни та політики «воєнного комунізму». Для них ворогами були всі, хто хоч би піддавав сумніву правильність дій партії.

Один з лідерів сіонізму, Наум Гольдман, вважав, що «жодна з основних ідей комунізму не вимагала, щоб радвлада була ворожою до сіонізму»⁵³. Попри те, ставлення євсекцій до будь-яких форм діяльності сіоністських організацій коливалося від неприйняття до відкритої ворожості. Поясненням такої поведінки може бути те, що євсекції в партійних, комсомольських і профспілкових організаціях склалися з вихідців із Бунду і різноманітних соціалістичних єврейських партій.

Цілком закономірно постає питання, чому все ж таки сіоністський рух, який зростав до середини 1920-х рр., раптом різко пішов на спад. Репресії з боку радянської влади, на наш погляд, не мали на той момент вирішального значення. Масштабніші репресії початку 1920-х рр. не перешкодили сіоністам і надалі розвиватися як кількісно, так і структурно.

Серед причин спаду активності сіоністських організацій в другій половині 1920-х рр., на наш погляд, можна виділити наступні.

Передовсім слід наголосити на початку реалізації різних програм політики коренізації. Найпоследовніше вона проводилася на території України, де євреїв було проголошено населенням, найпотерпілішим від царського режиму. Єврейське національне районування, створення єврейської освітньої системи, культурно-просвітницьких установ, єврейського національного книгодруку, періодичних видань і багато що інше «погасило» негативне ставлення найбільш вразливих верств єврейського населення до радянської влади.

Цілий комплекс економічних заходів, спрямованих на розвиток кустарництва і ремісництва, широкі заходи щодо залучення молоді в індустріальну промисловість країни, а єврейського населення – в сільське господарство значно вплинули на мінімізацію маргінальних прошарків серед єврейського населення. Перед багатьма євреями політика коренізації відкрила реальну перспективу для поліпшення економічного стану, соціального статусу, гарантованого майбутнього для дітей в умовах сучасного індустріального суспільства. Перспективи здавалися більш ніж реальними, порівняно з ними істотна ломка традиційного способу життя не видавалася трагедією.

⁵³ Херцберг А. Введение // Сионизм в контексте истории: Хрестоматия. – Кн. 1. – Иерусалим, 1992. – С. 167.

Економічні заходи в рамках політики коренізації, закріплені в постановках РНК СРСР, також певною мірою впливали на настрої єврейського населення. Саме комплекс соціальних програм, на нашу думку, став вирішальним для вибору більшої частини єврейського населення, бо абсолютна більшість його знаходилася на рівні убогості, а не менш як п'ята частина тривалий час перебувала в маргінальному стані.

Великий позитивний відгук серед національних меншин України мала державна структура – Наркомнац, котра стала єдиним державним органом, який враховував особливості життя євреїв, активно впроваджував єврейську мову в роботу державних установ і за невеликий проміжок часу став натхненням відродження єврейської культури.

Людмила Рибченко (Київ)

Національно-визвольний рух у Закарпатті наприкінці 1930-х рр. (музейний аспект теми)

У сучасній історичній науці триває процес переосмислення участі українців у Другій світовій війні. Дедалі частіше висхідною точкою у дослідженнях є не внесок українського народу в перемогу СРСР над Німеччиною, а участь українства у війні. Актуальними стають теми політичного, національного життя українців напередодні Другої світової війни як у СРСР, так і в ряді європейських країн, у межах кордонів яких перебували етнічні українські землі.

Подібні тенденції позначилися на роботі Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Упродовж останніх трьох років науковцями розробляється тема національно-визвольного руху на території Закарпаття наприкінці 1930-х рр.

Проблему цю обрано не випадково, оскільки саме тут, на невеликій території краю, що був відірваний від національного материка і входив до складу Чехословаччини, напередодні Другої світової війни українці перед усім світом продемонстрували, що разом із братами з Великої України бажають мати власну державність і готові відстоювати її у боротьбі.

15 березня 1939 р. на Першому Соймі було прийнято закон про незалежність та державний устрій Карпатської України. Таємним голосуванням був обраний президент – Августин Волошин.

Карпатська Україна на той час була оточена могутніми суперниками – СРСР, Німеччиною, Польщею, Румунією, Угорщиною. Проголошену самостійність українців на території Закарпаття не було сприйнято

жодною із цих сторін, але вона не залишилася непоміченою і позначилася на подальших дипломатичних коаліціях і формуванні національної політики.

За роки радянської влади події в краї замовчувались. Анафемі було піддано саму назву «Карпатська Україна».

З набуттям незалежності ставлення в Україні до цієї сторінки вітчизняної історії змінилося. Ідея суверенності й державності, виявлена на території Закарпаття на початку 1939 р., розглядається нині як помітна віха на шляху боротьби України за власну державність. 2002 р. президент Карпатської України А. Волошина було удостоєно (посмертно) найвищою державною відзнакою – званням Героя України.

До 15-ї річниці незалежності України у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. було відкрито виставку «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.». На ній представлено понад 300 музейних предметів, а також матеріали, надані Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, Державним історичним архівом у м. Львові, Державним архівом Закарпатської області, бібліотекою ім. О. Ольжича тощо.

Переважна частина представлених музейних предметів із нових надходжень і експонується вперше. Під час підготовки виставки було проведено велику роботу з комплектування фондів матеріалами за темою та їхньої попередньої апробації. Насамперед було зібрано й представлено матеріали А. Волошина. Вони увійшли до експозиції музейного проекту «Друга світова війна. Український вимір». Пропонована виставка посіла одне з призових місць у конкурсі музейних міні-експозицій, що відбувся в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького 2005 р., й набула схвальних відгуків як фахівців-істориків, так і пересічних громадян.

Під час підготовки виставки про долю Карпатської України комплекс документів про А. Волошина було виділено в окрему сюжетну лінію експозиції й доповнено матеріалами А. Волошина як вченого, громадського й церковного діяча. Найцікавішими серед них є листи до галицького митрополита Андрея Шептицького з пропозиціями щодо створення Українського Патріархату, документи професора А. Волошина періоду його роботи в Українському вільному університеті в Празі, оригінальні зразки підписів і фото різного часу, серед яких найбільш вражаючим є знімок А. Волошина – в'язня Лефортівської в'язниці, зроблений за декілька місяців до смерті. Помер А. Волошин 19 липня 1945 р.

Особливе місце в експозиції відведено політичному заповіту президента Карпатської України, складеному 1944 р. У ньому йдеться про те, що імперативно державотворення може бути лише загальнохристиянська етика: «Лише загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй».

Головне завдання виставки «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.» – показати, що події, які відбувалися в Закарпатті наприкінці 1930-х рр., мають загальноукраїнське значення і повинні висвітлюватися в контексті Другої світової війни.

На початку експозиції науковцями було застосовано музейний прийом паралелей: Конституційний закон Союму Карпатської України від 15 березня 1939 р. про незалежну державу з назвою Карпатська Україна, з жовто-блакитним прапором, гімном «Ще не вмерла Україна», з гербом, що має елементом тризуб, розміщено поруч з Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Знаходження цих двох документів поруч одразу дозволяє відвідувачу сприймати матеріали виставки у всеукраїнському масштабі.

Перший розділ експозиції розкриває внутрішньополітичні події на шляху до набуття Закарпаттям автономії. У ньому йдеться про склад населення й території краю, позиції різних політичних і громадських об'єднань, що вели боротьбу за національно-політичну свідомість населення.

Тема розділу супроводжується текстом, який пояснює тогочасні історичні процеси і дає можливість правильно зрозуміти представлені в експозиції матеріали. Хоч така сторінка історії Закарпаття у 20–30-ті рр., як боротьба між двома основними політичними силами – русофілами (москвофілами) та народовцями (українофілами), – є настільки повчальною й актуальною до сьогоденного дня, що не потребує додаткової інформації. З представлених документів відвідувачі можуть самостійно усвідомити руйнівну суть цієї боротьби. «Українець может свободно национально и культурно жить, но из этого не следует, что Подкарпатская Русь и ее население являются частью Украины... Карпатороссы – граждане ЧСР [Чехо-Словацької республіки. – Л.Р.], друзья России и соседи Польши», – писала газета «Русский народный голос» від 26 серпня 1937 р. Їй суперечить газета «Нова свобода» від 21 червня 1938 р.: «Представники москвофільських та мадяро-русофільських політичних угруповань сьогодні, коли автономія перед воротами, в своїх газетах, промовах, на своїх нарадах плетуть нісенітницю, балакають про меншостеві права українців та інші небиліці. І жалко, і смішно. Жаль, що частина нашого народу є ще

настільки несвідома, що дає політичний мандат своїх ворогам, голосуючи за них на виборах». Позицію центральної влади виклав посол Бенеш у промові про карпаторуську проблему, виголошену в травні 1934 р.: «Хочете злучити нарід? Найперше злучіться самі. Говоріть всюди українською мовою, навіть вдома, в уряді. Повагу до себе мусите здобути самі».

Та коли над краєм, як і над усією Європою, нависла смертельна загроза фашизму, обидві політичні течії зрозуміли, що сила лише в єдності, а не в дрібних чварах. 8 жовтня 1938 р. вони об'єдналися в Першу Українську (Руську) Центральну Народну Раду, щоб разом боротися за автономію краю. 11 жовтня 1938 р. Прага поступилася перед вимогами закарпатців і затвердила автономний уряд Підкарпатської Русі. «По довгих століттях тяжкої неволі наш Український Народ став дійсним власником Срібної Землі, нашої Батьківщини Підкарпаття... З цього історичного факту радіє увесь наш Український Народ», – йшлося в маніфесті Ради від 12 жовтня 1938 р., представленому на виставці.

Урядом Карпатської України на чолі з Августином Волошином було обрано чіткий проукраїнський напрям. З великим ентузіазмом, за підтримки місцевого населення, розпочато розбудову автономної Української держави. Українізувалися система освіти, видавнича справа й адміністрація. 28 листопада 1938 р. прийнято розпорядження про державність української мови. Проводилася підготовка до запровадження власної грошової одиниці – гривні. 22 січня 1939 р., до 20-ї річниці проголошення з'єднання ЗУНР та УНР, відбулося святкування Дня соборності українських земель, під час якого у Хусті – столиці Карпатської України пройшли численні маніфестації та збори. Листівки, фото, документи яскраво підтверджують ці події.

Головне завдання уряду А. Волошина на той час – створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних сил краю і проведення соціально-економічних перетворень. Матеріали виставки розповідають про заснування Українського національного об'єднання (УНО), його політичну орієнтацію та проведення передвиборчої кампанії, а також про хід і результати виборів до Союму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р. За підтримку УНО проголосувало понад 92% населення краю¹.

Внутрішньополітичне життя закарпатців висвітлюється на тлі міжнародних подій, що відбувалися на той час і безпосередньо впливали на ситуацію в Карпатській Україні: Мюнхенський договір, перший Віденський арбітраж, приєднання Угорщини до Антикомінтернівсько-

¹ *Росоха С.* Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С. 39.

го пакту, набуття Словаччиною незалежності. Так, у представленій ужгородській газеті «Русский вестник» від 6 жовтня 1938 р. на десятий день після Мюнхенського зговору поруч із розкладом евакуації чехословацького війська з «судетсько-німецької території» повідомляється про ультиматум Польщі й окупацію нею Тешинської області ЧСР, а також про територіальні претензії Угорщини щодо Закарпаття.

На виставці вперше експонується офіційне повідомлення, передане 14 березня 1939 р. представником уряду Карпатської України В. Шандором до дипломатичних місій США, Англії, Німеччини, Франції, Італії, Югославії, Польщі, Румунії, які розташовувались у Празі. У документі йдеться про те, що, оскільки Словаччина проголосила повну незалежність і фактично Чехо-Словацька республіка перестала існувати, Карпатська Україна оголосила незалежність і просить у уряду Німеччини захисту від угорських військ, які розпочали окупацію краю. «Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню їхнього суверенного захисту незалежної Карпатської України», – рядки з офіційного повідомлення. Але відповіді не надійшло... Долю Карпатської України вже було визначено Гітлером на користь свого союзника – Угорщини.

Логічним завершенням даного розділу є висновки про значення національно-визвольної боротьби українців Закарпаття в історії України, зроблені безпосередніми її будівничими: А. Волошиним, у його великодушному заклику до українців в Югославії – першому публічному зверненні після еміграції, та 1999 р. колишнім дипломатом В. Шандором до 60-ї річниці проголошення самостійності Карпатської України. Перший стверджував, що «Голгофа українського народу є ще не скінчена», і вірив, що «прийде час національного воскресіння Української Нації. До тої світлої хвилини приготуваємося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішачий момент одним серцем і одною душею посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі боронити його».

Другий застерігав земляків берегти здобуту перемогу, якої їм, діячам Карпатської України, так і не вдалося втримати. «В нашій державотворчій процесі соборно-державна ідея є великою силою. Плекаймо її як найдорожчу квітку... Пам'ятайте неписаний закон політичної визвольної боротьби, що держави будуються століттями, а програються за один день».

Окремий розділ виставки присвячено воїнам Карпатської січі. За радянських часів цю організацію довгий час називали «фашистською», а січовиків переслідували. Останнім часом, із зміною оцінок Карпатської

України, змінилося й ставлення до січовиків, але, на наш погляд, ще й досі не відбулося належного розуміння ролі їхньої боротьби в контексті участі українців у Другій світовій війні. Як відомо, офіційним початком Другої світової війни вважається дата нападу Німеччини на Польщу. Але за півроку до цих подій, у березні 1939 р., щойно створена Карпатська Україна була змушена захищатися від нападу Угорщини, яка входила до складу країн фашистського блоку.

Щоб музейними засобами розповісти про боротьбу воїнів Карпатської січі, науковці музею поставили завдання: по-перше, знайти в архівах документи, що засвідчували б збройну боротьбу проти угорських окупантів, по-друге, зустрітися з безпосередніми учасниками боїв та зібрати їхні оригінальні матеріали.

На виставці – телеграми, відправлені до столиці польовими командирами угорських військових частин, які вели наступ на територію Карпатської України. Документи датовані 15–21 березня 1939 р., у них йдеться про хід наступу та придушення опору розрізаних частин Карпатської січі.

Під час відрядження до Закарпаття науковці музею провели зустрічі, записали спогади та зібрали матеріали кількох карпатських січовиків, серед яких Ю. Неймет – колишній керівник січового осередку в с. Велика Копаня Виноградівського району. В юності він став учасником одного з найбільших боїв січовиків з окупантами на Красному полі під Хустом. У період угорської окупації його було заарештовано і відправлено до табору в м. Надьканіжа (Угорщина). На допитах втратив око. Удруге затриманий радянською контррозвідкою СМЕРШ 1946 р. і засуджений на вісім років позбавлення волі за «український націоналізм». На батьківщину повернувся лише 1962 р. На виставці – його довідка про звільнення з угорського концентраційного табору 1942 р., радянське реабілітаційне свідоцтво 1991 р. та фото надзвичайно важливої для Ю. Неймета події – відкриття 2001 р. пам'ятного Хреста на могилі січовиків на Красному полі.

Після захоплення Угорщиною Карпатської України краєм прокотилася хвиля репресій. Трагічним для Карпатської січі було те, що загарбники не вважали її армією суверенної, щойно проголошеної держави. Вони вважали січовиків лише бандитами, терористами і відповідно ставилися до них. Їх не брали в полон, а масово розстрілювали, топили в Тисі, ув'язнювали в концтаборах. Понад 5 тис. січовиків зазнали кривавих тортур у тюрмах Тячева, Великого Бичкова, Кривої біля Хуста, а також в Угорщині, у с. Вор'юлопош².

² Худанич В. І. Світове Братство Карпатська Січ. – Ужгород, 2005. – С. 56.

Багатий фактичний матеріал про звірства окупантів міститься у щоденнику відомого українського письменника, громадського і політичного діяча Карпатської України, редактора щоденників «Нова Свобода» і «Урядовий вісник» Василя Гренджі-Донського, заарештованого разом з іншими січовиками. Щоденникові записи були видані у 8-му томі його творів. Вони починаються з листопада 1938 р. і продовжуються до серпня 1939 р. Науковці музею листуються з донькою письменника – Зіркою, яка теж була свідком тих подій, а нині живе у США. До музею нею було передано нагороду батька – Хрест Карпатських січовиків та шифровані рядки патріотичного вірша, якого письменник склав у в'язниці й передав на волю. Поруч із віршем на виставці експонується сторінка із щоденника В. Гренджі-Донського, яка свідчить, що січовики не здавалися і в тюрмах. Тут записано прізвиська вояків, які перебуваючи у в'язниці, об'єдналися в січові сотні. Командантом 1-ї сотні став В. Гренджа-Донський.

У цьому розділі також представлено офіційні документи про заснування та діяльність Карпатської січі, але саме оригінальні матеріали та трагічні особисті долі таких січовиків, як Ю. Неймет, В. Гренджа-Донський та ін., переконують відвідувачів у тому, що визвольна справа була сенсом життя захисників Карпатської України.

Виставка «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.» стала помітною культурно-просвітницькою акцією в Києві. На її відкритті були присутні громадські діячі Закарпаття, члени товариства закарпатців у Києві, представники Греко-католицької церкви, голова фундації ім. О. Ольжича, народні депутати України тощо. Схвальні повідомлення преси, телебачення, висока оцінка істориків підтвердили, що напроям у дослідженні та висвітленні даної теми науковцями музею був обраний правильно. Виставка викликає велике зацікавлення у пересічних відвідувачів музею. У день святкування 15-ї річниці незалежності України її оглянули близько тисячі людей. Серед записів у книзі відгуків є слова студента-історика Олега Плутаренка: «Карпатська Україна – незнана для більшості з нас. Дякуємо за велику роботу по підготовці експозиції. Дуже хотілось би мати можливість ознайомитись із більшою кількістю історичних матеріалів, що стосуються історії краю. Про це мають знати всі українці». Такі слова є свідченням розуміння значення важливої сторінки вітчизняної історії, побажання розширення експозиції надихають науковців музею на подальшу роботу та підготовку масштабнішого проєкту з історії створення та боротьби Карпатської України.

*Нінель Бокій, Олександр Житков,
Ірина Козир (Кіровоград)*

**Національний рух Опору 1941–1945 рр.
у Центральноукраїнському регіоні
(за матеріалами Кіровоградщини)**

Важливою складовою історіографії Другої світової війни серед багатьох інших є проблема організації та функціонування місцевих органів окупаційної влади і діяльність національно-патріотичних сил.

За військами Вермахту в українські села та райони прийшли групи різних заготівельників, сільських комендантів і сільськогосподарських керівників, головна функція яких була – налагодити виробництво та отримати найбільшу кількість продовольства для Райху та Вермахту. Для роботи сільськогосподарськими керівниками в Німеччині мобілізували багатоземельних фермерів і сільськогосподарських службовців, які мали навички організаторів сільськогосподарського виробництва. Історик А. Далін так характеризував цих керівників: «...під час війни з'явився величезний штат нових панів, які були бюргерами без широкого кругозору та без здатності до мислення, тобто міщанами, які люблять гратись в панів... Це був строкатий натовп, де були широко представлені малокомпетентні, продажні, неосвічені чиновники»¹. Разом з тим певні надії покладалися на місцеве населення, лояльне до німців.

¹ Цит. за: *Загоруйко М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Изд. 3-е, доп. – М., 1980. – С. 269.

Першим проявом «Нового порядку» на захоплених територіях стало налагодження адміністративного апарату. Згідно з офіційною лінією нацистського керівництва в окупованих регіонах створювалися місцеві органи управління. У Центральній Україні вони виникли наприкінці літа 1941 р.

При організації органів місцевого «самоврядування» німці спиралися насамперед на колишню адміністративну структуру, обмежуючись селом, громадою і районом. Отже, кордони колишніх районів було в основному збережено, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної та господарської точок зору, а також тому, що населення звикло до них. Перед українською місцевою владою ставилися такі завдання: встановлення системи, за якої всі німецькі розпорядження виконувалися б негайно; збереження від пограбування населенням залишків державної та громадської власності; забезпечення порядку в населених пунктах; несення служби з охорони доріг, мостів і підтримування їх у належному стані; безперервне постачання німецької армії продовольством і речовим спорядженням.

Структура місцевих органів влади на всій окупованій території була однаковою. Апарат районної влади складався з голови, його заступника, секретаря, інспекторів, керівників окремих відділів, які здійснювали керівництво господарчими, земельними, фінансовими й іншими справами. Особливого значення надавалося налагодженню діяльності земельних відділів (управ), очолюваних, як правило, людьми з агрономічною освітою. При них створювалися контори (чи бази) Держнасінеофонду, Сортнасінеовочу, Заготзерна, метеостанції, контори по заготівлі сировини та ін.

За опрацьованими документами, в м. Олександрії агрономом на міжрайбазі «Сортнасінеовоч» був один з учасників похідної групи «Південь» уродженець Волині Степан Миколайчук, який керував районною націоналістичною організацією мельниківського напрямку з осені 1941 р. до літа 1943 р.²

² Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 5907, оп. 1, спр. 8435, арк. 80–85. Не знайшовши порозуміння з бандерівськими осередками в Олександрії, побоюючись арешту окупаційною владою за антинімецьку діяльність, С. М. Миколайчук влітку 1943 р. від'їздить на Західну Україну. 1946 р. «під час ліквідації однієї з банд українських націоналістів у Волинській області» загинув при проведенні чекістсько-військової операції (Там само, спр. 13 958, арк. 166).

Найближчою до українського селянства ланкою окупаційної влади були сільські управи на чолі із старостами. Склад управлінського апарату сільської управи був небагаточисельним і часто змінюваним. Зокрема, у відомості на зарплатню службовцям Дмитрівської сільської управи (Знам'янський район) за вересень 1941 р. згадуються посади сільського старости («старшини»), його заступника, перекладача та прибиральниці³. У пізніших документах по цій управі перекладач уже не значиться (в селі він, мабуть, і справді не був конче потрібен), але з'явилися посади рахівника (бухгалтера) і конюха⁴. Отже, в цілому окупаційний адміністративний апарат складався з німецького керівництва, української місцевої адміністрації та силової структури (поліції).

Безумовно, частина українських службовців (у райземуправах і сільуправах, у громдворах і навіть у поліції) намагалися за можливості полегшити умови окупаційного режиму, надаючи населенню допомогу, усвідомлюючи, що це несе загрозу їхньому життю. Так, керівник бандерівського осередку в м. Олександрії Ярослав Ференц, заарештований НКДБ у червні 1945 р., на суді свідчив: «Коли прибув на окуповану територію, я людям нічого поганого не робив. Будучи секретарем міської управи в Олександрії, чим міг, допомагав населенню. Німцям я не допомагав. Я був ними покараний»⁵.

Документи засвідчують ще один неординарний випадок. В роки окупації начальником поліції в м. Олександрії працював Василь Юрків, який восени 1941 р. прибув з групою членів ОУН. Збереглися спогади однієї з учасниць підпільно-партизанського руху на Олександрійщині М. Савченко.

Будучи заарештованою разом з кількома підпільниками – жителями м. Олександрії, – М. Савченко потрапила на допити до начальника міської поліції В. Юрківа, який добре знав, що її батько – політпрацівник (комісар) знаходиться у Червоній армії, мати – член комуністичної партії, рідний дядько – командир партизанського з'єднання на Кіровоградщині, а сама вона – комсомолка. М. Савченко пише: «Цей ворог

³ Там само, ф. 2697, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

⁴ Там само, ф. 2636, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

⁵ Там само, ф. 5907, оп. 1, спр. 13 855, арк. 169–170. У грудні 1942 р. Я. Ференц був заарештований німцями і ув'язнений до тюрми СД у Кіровограді, звідки переведений до концтабору Тернова Балка під Кіровоградом, а згодом вивезений до Німеччини, де перебував у концтаборах Равенсбрюк, Дора, Мальків, Бухенвальд (Там само, арк. 181–185).

[В. Юрків. – *Авт.*] якось не викликав ненависті. Говорив спокійно. Вводив в оману вираз його обличчя, очей і майже доброзичливе ставлення... Мені весь час здавалося, що я чогось не розумію, що в зауваженнях Юрківа є якийсь підтекст... З'явилася думка, що Юрків шукає зв'язку з партизанами, з підпіллям⁶.

Для забезпечення Німеччини та її війська продовольством і сировиною на окупованих землях мала бути створена ефективна система керівництва сільськогосподарським виробництвом та якнайшвидше впроваджена в дію. Таке завдання сформульовано у «Директивах з керівництва економікою в окупованих східних областях» (відома «Зелена папка» Г. Геринга): «Вирішальним моментом є передовсім діяльність господарського апарату... Згідно з наказом фюрера необхідно застосувати всі заходи до негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини», – зазначалося у згаданому документі⁷.

Особливі сподівання німецьким командуванням і окупаційною владою покладалися саме на Україну. Першим завданням було негайне «здійснення повного продовольчого забезпечення німецьких військ за рахунок окупованих областей»⁸.

Нова влада докладала зусиль, щоб не допустити втрат врожаю, який залишився на колгоспних ланах після відходу Червоної армії. Так, у розпорядження керівництва Знамянської районної управи від старост Цибулівської та Єградівської сільських управ вимагалось впродовж якнайкоротшого часу завершити збирання врожаю зернових і круп'яних культур і розпочати масове збирання цукрового буряка. Організація робіт покладалася на керівників машинно-тракторних станцій. При цьому окупаційна влада мала повне уявлення про кількість МТС по регіонах, про наявний парк і стан тракторів і комбайнів, забезпечення паливом та ін.

На початку лютого 1942 р. було оголошено про реорганізацію сільськогосподарського виробництва на основі впровадження «нового земельного ладу», що передбачало створення у сільській місцевості «громадських господарств» («громгоспів»)⁹.

⁶ Савченко М. Т. Спогади // То була неволя... Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 266–277. Навесні 1943 р. В. Юрківа було заарештовано німцями і розстріляно (ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 13 855, арк. 21зв.).

⁷ Леонтьев А. «Зеленая папка» Геринга. – М., 1942. – С. 2.

⁸ Там же. – С. 4–5.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 1, спр. 34, арк. 1–2зв.

Членами громгоспів було все наявне населення села, а їхні керівники (старости) призначалися районним сільгоспомендантом. У господарствах створювалися по 3–4 бригади, а в них – по декілька ланок з десяти дворів («десятидворки»)¹⁰.

Одним з активних діячів мельниківського напрямку ОУН у Ново-празькому районі був Т. Цимбаліст, який з серпня 1941 по листопад 1943 р. працював головним агрономом, а згодом завідувачем Ново-празькою райземуправою. До його обов'язків входила «організація з колгоспів громадських господарств, підбір кадрів для них і в першу чергу – старост»¹¹.

Громгоспи – це були ті ж самі колгоспи з примусовою працею і величезними податками, що, як правило, зберігали навіть довоєнні назви. У Липнязькій сільській управі Добровеличківського району за років окупації існували колишні колгоспи «Заповіт Ілліча», «Червоний партизан», ім. Червоної армії та ін. Лише на початку 1943 р. замість назв було впроваджено числову нумерацію громгоспів і нумерацію дворів у громадських господарствах¹².

Німецьке керівництво належним чином поцінувало суть колгоспної системи і не поспішало її руйнувати, розуміючи, що вона ідеально підходить для ефективного використання робочої сили та одержання найвищих результатів її експлуатації. Хоч у згаданому документі («Зелена папка») це питання все ж вуалюється таким поясненням: «Зважаючи на відсутність інструментів і машин для відновлення дрібних селянських господарств повинні бути збережені великі сільськогосподарські підприємства»¹³.

Очевидно, з метою недопущення зриву сільгоспробіт лише наприкінці 1941 р. «німецькі окупаційні власті віддали розпорядження, в якому році і які колгоспи розпустити... Розпуск колгоспів покладался на райземуправи»¹⁴.

При роботі з документами складається враження, що ініціатором розпуску колгоспів і переходу до одноосібних господарств нерідко була не окупаційна влада, а представники органів місцевого самоврядування.

¹⁰ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 8355, арк. 265–275.

¹¹ Там само, арк. 248–253.

¹² Там само, ф. 2496, оп. 1, спр. 28, арк. 23–30.

¹³ *Леонтьев А.* Указ. соч. – С. 13.

¹⁴ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 13 958, арк. 65.

Згаданий вище Т. Цимбаліст ще 1929 р. вступив до колгоспу і був обраний головою правління. Напередодні війни неодноразово очолював колгоспи в кількох селах Одеської області, але 1938 р. був заарештований «за шкідництво у сільському господарстві». Очевидно, з власного досвіду знав, що колгоспна система – збиткова, неспроможна забезпечити розвиток галузі і, по суті, являла собою шлях її поступового нищення. А тому під час службових поїздок районом як керуючий райземуправою наполягав на розпуску колгоспів як господарств нерентабельних і переході до одноосібного господарювання. При цьому місцева адміністрація мусила зважати на застереження, що «радянське господарство цілком організоване державою. Якщо ця організація розпадеться або внаслідок усунення керівного складу буде порушена, може виникнути загроза господарської анархії»¹⁵.

Ті самі джерела засвідчують, що зрештою 1942 р. частина великих колгоспів (вісім) у Новопраському районі таки було розпущено, а землі поділено між односібниками, при чому застосовувалася практика створення «показових» господарств з певними пільгами: надання більших земельних ділянок, забезпечення посівним матеріалом, реманентом і худобою, – можливо, з метою наочно показати переваги індивідуального господарювання. В селах Мошорине і Душенкевичі було розпущено колгоспи, землю розподілено між селянами «по 10-хатках» (по 9 га), а декотрі селянські господарства одержали по 10 га як майбутні «показові» господарства¹⁶.

З часом дедалі більшу увагу починають приділяти обов'язковим поставкам. В інструктивних документах старостам сільуправ роз'яснювалося, що виконання плану здачі продукції тваринництва є обов'язковим як для колективних, так і для односібних селянських господарств. 31 грудня 1941 р., згідно з розпорядженням німецького військового командування, почав формуватися подвірний план здачі продукції. Старостам сільських управ доводилася схема централізованої заготівлі та механізми контролю за виконанням планів реквізицій на селі. Так, староста Цибулівської управи мусив забезпечити подвірне постачання до кооперативних заготівельних пунктів на утримання німецької армії по одній голіві живої птиці та 15 шт. яєць щомісяця¹⁷. Однак селянам заборонялося без дозволу забивати домашніх тварин і птицю для власно-

¹⁵ Леонтьев А. Указ. соч. – С. 24.

¹⁶ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 8355, арк. 253.

¹⁷ Там само, ф. 2697, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

го споживання¹⁸. Член молодіжної ОУН(м) М. Кушнарєва, працюючи машиністкою в райземкомендатурі, мала можливість виготовляти документи. Вона неодноразово забезпечувала місцевих жителів документами на забій свиней, тому що самоуправство суворо каралося¹⁹.

Водночас почав налагоджуватися жорсткий контроль за виконанням продовольчої розкладки. За документами, староста с. Веселого Олександрійської райземуправи мусив щодесять днів інформувати владу про виконання селянами плану здачі молока до заготівельної контори. До управи мали подаватися поіменні списки селян-боржників. У документах містяться сотні прізвищ колгоспників, покараних за невиконання поставок сільгосппродукції²⁰.

Слід зауважити, що зрив заготівель суворо карався, а їхні розміри постійно зростали. За свідченням колишнього голови Новопраської райземуправи Т. Цимбаліста, які він дав слідчим органам МДБ 1953 р., лише з цього району за роки окупації було вивезено 100 тис. центнерів збіжжя, 1500 голів великої рогатої худоби, 500 тис. голів свиней, 150 тис. літрів молока та десятки тисяч тонн овочів²¹.

Окупаційна влада цінувала сумлінне і своєчасне виконання планів «заготівель хліба і іншої сільгосппродукції для Німеччини і німецької армії», у випадку зриву яких вдавалася до масових езекуцій стосовно селян²². Т. Цимбаліст, який забезпечив згаданий вище рівень поставок, «користувався довір'ям німців» і був нагороджений ними орденом²³.

Водночас нова влада була безпощадною до тих, хто чинив їй опір. Дослідники зазначають, що «з перших днів окупації Радянської України німецькими військами на Україну почали прибувати великі групи українських націоналістів»²⁴. Похідні групи ОУН вирушили на східно-українські землі у червні 1941 р. безпосередньо за фронтом²⁵ з метою

¹⁸ Там само, ф. 2639, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

¹⁹ Там само, ф. 5907, оп. 1, спр. 13 958, арк. 136.

²⁰ Там само, ф. 2696, оп. 1, спр. 5, арк. 52, 55.

²¹ Там само, ф. 5907, оп. 1, спр. 8435, арк. 35.

²² *Шевченко С. І.* Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 2004. – С. 10–11.

²³ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 8355, арк. 248.

²⁴ *Стахів Є.* ОУН в боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині: Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу 1941–1953. – Мюнхен, 1993. – С. 143–151.

²⁵ *Сергейчук В.* Похідні групи ОУН як прояв організаційного генію нашого народу // *Визвольний шлях*. – 1996. – Кн. 7. – С. 835.

«створення і використання всіх можливостей для розбудови української державності» та «посилення національного елементу, послабленого довголітнім більшовицьким режимом»²⁶. На Кіровоградщині вони з'явилися у серпні–вересні 1941 р. Упродовж 1941–1942 рр. по всій області було створено мережу сільських, міських і районних осередків, підпільних ланок, «кущів» і окремих невеликих груп, що об'єднували близько 2 тис. членів ОУН. Активними були оунівські організації в Кіровограді, Бобринці, Малій Висці, Голованіській, але найбільшими і найміцнішими були осередки в Новій Празі, Олександрії, Новоукраїнці²⁷.

Перший період діяльності ОУН на східноукраїнських землях («підготовчий») – час становлення місцевих осередків, коли підбиралися кадри, нарощувалася мережа, проводилася агітація, поширювалася «націоналістична література». Зі свідчень оунівців під час арешту чи на суді складається чималий перелік забороненої, «націоналістичної» літератури, що переховувалася чи передавалася для ознайомлення серед членів ОУН: брошура про життя і діяльність полковника А. Мельника²⁸, про гетьмана П. Скоропадського²⁹, «Історія України» М. Грушевського, твори В. Винниченка³⁰, «Самостійна Україна», «Холодний Яр» Ю. Горліса-Горського³¹, «В застенках ГПУ», «Тайна Соловков»³² та ін.

Звичайними формами роботи цього періоду були: створення і налагодження діяльності «Просвіт», організація роботи театрів і художніх гуртків, видання газет, поновлення занять у навчальних закладах (загальноосвітніх, частково – фахових).

Особливі сподівання покладалися саме на «Просвіти». Вони створювалися не лише в обласних чи районних центрах, а й по селах. Серед завдань Червонокам'янської «Просвіти» її керівник Б. Федченко назвав: «читання лекцій про створення Української самостійної держави, пропаганда української культури, залучення до організації національно свідомої молоді, боротьба доступними засобами з більшовиками»³³.

²⁶ Стахів Є. Зазн. праця. – С. 144.

²⁷ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 93.

²⁸ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 14 037, арк. 135зв.

²⁹ Там само, спр. 12 715, арк. 195зв.

³⁰ Там само, спр. 14 037, арк. 249.

³¹ Там само, ф. 2697, оп. 1, спр. 1, арк. 40.

³² Там само, ф. 5907, оп. 1, спр. 12 715, арк. 82зв.–83.

³³ Там само, арк. 150.

Театри чи художні гуртки створювалися внаслідок цілком об'єктивних обставин, зокрема, «із закриттям шкіл німецькими окупаційними властями, коли всі вчителі пішли працювати в театр»³⁴. Це був і зручний спосіб масової агітації, і легальна можливість спілкування. Театри здійснювали гастрольні поїздки навколишніми селами чи містечками, під час яких намагалися проводити агітаційно-пропагандистську роботу, яку радянськими слідчими органами було кваліфіковано як «буржуазно-націоналістичну»³⁵.

Найменш дослідженим напрямом діяльності ОУН на Кіровоградщині залишається преса. Місцеві журналісти інколи просто не встигали налагодити роботу, як потрапляли до рук німецьких каральних органів.

У Кіровограді в період окупації виходила обласна газета «Український голос» (згодом – «Кіровоградські вісті»), засновниками якої були Василь Пасечняк (Пасічник – ?) і Костянтин Городецький. В середині серпня 1941 р. вони прибули до Кіровограда у складі похідної групи. Але вже у вересні були заарештовані³⁶. Редактором газети став викладач Кіровоградського педінституту І. Мозговий. У грудні 1945 р. його було заарештовано КДБ. На слідстві показав: «В період окупації я був переконаним українським націоналістом... Як редактор, сприяв опублікуванню в газеті статей націоналістичного характеру, головний зміст яких зводився до того, що Україна в системі СРСР була закабалена, як вона була закабалена і до революції царською Росією... Під моїм керівництвом газета пропагувала ідеї ОУН про створення самостійної України, тобто відторгнення її від Радянського Союзу, і публікувала статті антирадянського змісту»³⁷.

Серед проблем, пов'язаних з розвитком національно-визвольного руху, є декілька, що заслуговують на особливу увагу. Це, зокрема, стосунки між членами обох напрямів ОУН (бандерівського і мельниківського). Неузгодженість їхньої діяльності дезорієнтувала учасників руху на місцях, призводила до конфліктів між ними. Чіткого уявлення щодо стратегії і тактики у найважливіших питаннях не було. В земкомандатурі Олександрії секретарем-перекладачем працювала згадана М. Кушнарьова, яка належала до мельниківського напрямку. Керівник бандерівської ОУН в Олександрії Я. Ференц «вважав Кушнарьову розум-

³⁴ Там само, арк. 101.

³⁵ Там само, ф. 5907, оп. 1, спр. 13 855, арк. 93, 135.

³⁶ Там само, спр. 13 820, арк. 14.

³⁷ Там само, арк. 16–19.

ною дівчиною, яку треба було б залучити до бандерівців»³⁸. Оскільки в Олександрії і кількісно більшою і впливовішою була саме бандерівська група ОУН, Я. Ференц напередодні свого арешту в грудні 1942 р. «категорично попередив Миколайчука [керівника мельниківської ОУН у м. Олександрії. – *Авт.*], щоб він не заважав працювати бандерівцям. Після цього Миколайчук виїхав з Олександрії»³⁹.

Нез'ясованими залишаються питання організації збройної боротьби, шляхи створення незалежної Української держави. Уявлення щодо цього були абсолютно орієнтовними, ба навіть просто примарними. Питання ж налагодження контактів і узгодження діяльності між учасниками радянського і націоналістичного рухів Опору залишаються проблематичними як у «великій» науці, так і на місцевому матеріалі, хоч інформація є, вона лише потребує ретельної розробки.

Одним з відомих керівників партизанського руху на Кіровоградщині був І. Діброва, який усвідомлював, що налагодження контактів між обома напрямками руху Опору (радянським і націоналістичним) цілком можливе: «Є підпілля в західних областях, українське, націоналістичне, це відомо давно. Буває, що вони шукають зв'язку з нами, аби діяти разом проти фашистів»⁴⁰.

Сумною, часто трагічною, але за тих умов закономірною була доля багатьох учасників руху. Вже восени–взимку 1941 р. відбулися арешти, але майже суцільними вони стали наприкінці 1942 – влітку 1943 р. Не можна байдуже гортати сторінки справи 17-річного Григорія Кравченка з Червоної Кам'янки. Під час окупації навесні 1942 р. він був схоплений в облаті для відправки до Німеччини. Дорогою втік. Повернувшись до рідного села, був залучений до організації, «щоб вести боротьбу з німцями, а потім з більшовиками за самостійну Україну»⁴¹. У жовтні 1943 р., коли Червону Кам'янку було звільнено від окупантів, мобілізований до війська. Сержантом, командиром кулеметної обслуги воював до квітня 1945 р., коли після тяжкого поранення у бою пережив ампутацію ноги. Мав урядову нагороду – медаль «За відвагу». Повернувшись із госпіталю, у вересні 1945 р. був заарештований органами держбезпеки. Хворого і скаліченого чоловіка засудили до п'яти років виправно-трудових таборів⁴².

³⁸ Там само, спр. 13 855, арк. 142.

³⁹ Там само, арк. 141зв.

⁴⁰ Савченко М. Т. Зазн. праця. – С. 269.

⁴¹ ДАКО, ф. 5907, оп. 1, спр. 12 715, арк. 97–98.

⁴² Там само, арк. 208.

Не набагато старшим був і керівник Червонокам'янської ОУН Борис Федченко (1922 р. народж.), залучений до організації Ярославом Ференцем. Проїшовши через тюрму СД у Кіровограді і концтабір у Терновій Балці, 1945 р. був заарештований радянськими каральними органами і засуджений до десяти років виправних таборів, потім спецпоселення і робота на копальні «Більшовик», де і помер у віці 47 років⁴³.

Найважче довелося Ярославу Ференцу. Заарештований на Львівському залізничному вокзалі у червні 1945 р., на суді свідчив: «Я виховувався не при радянській владі, а в панській Польщі, де українцям жилося погано, де вони пригнічувалися... Це спонукало мене ще в 1938 році вступити в ОУН...». Був засуджений до вищої міри покарання. Два місяці провів у камері смертників. У грудні 1945 р. розстріл Я. Ференцу було замінено на 10 років виправних таборів і 5 років позбавлення громадянських прав⁴⁴.

Заарештований 1953 р. керівник Новопраської мельниківської організації Т. Цимбаліст після тривалого перебування під слідством «з оперативних міркувань» був звільнений з-під варти з урахуванням його «необхідних зв'язків серед оунівського підпілля»⁴⁵. Подальша його доля залишається невідомою.

Навіть виявлені документи дозволяють визначити основні аспекти соціальної політики окупаційної влади в Центральнорайонському регіоні, яка спонукала населення України як до співпраці з нею на рівні участі у роботі низових органів управління, так і до різноманітних проявів опору.

⁴³ Там само, арк. 238–241.

⁴⁴ Там само, спр. 13 855, арк. 181–185.

⁴⁵ Там само, спр. 3435, арк. 114.

Олег Романько (Симферополь)

Крымско-татарская эмиграция в годы Второй мировой войны и ее сотрудничество с военно-политическим руководством Третьего рейха

Как известно, нападение гитлеровской Германии на Советский Союз вызвало значительное оживление в кругах антикоммунистической эмиграции. Многие ее представители наивно полагали, что нацисты, разгромив большевиков, поделятся с ними своей властью на оккупированных территориях. Однако действительность оказалась намного сложнее и трагичнее, чем они думали. В центре внимания данной статьи – история крымско-татарской политической эмиграции в этот непростой период. Сразу же следует оговориться, что в ней очень много сюжетов, которые в целом повторяли перипетии судьбы других национальных групп эмиграции. Тем не менее, именно сотрудничество крымско-татарских эмигрантов с военно-политическим руководством Третьего рейха как в капле воды отразило все противоречия его «восточной политики». И отсутствие единой концепции этой политики, и недоверие различных немецких инстанций к представителям антикоммунистической эмиграции, и конфликты этих инстанций за влияние на национальные организации. Наконец, деятельность крымско-татарских эмигрантов интересна с точки зрения использования исламского фактора во внешней политике нацистов.

Указанная тема является весьма актуальной для понимания целого ряда моментов военно-политической истории Второй мировой войны. Тем не менее, нельзя сказать, что она нашла свое достойное отражение в историографии. Советские авторы не занимались этой темой вообще.

Сказывался запрет двойного характера. Во-первых, здесь шла речь о таком неоднозначном явлении, как коллаборационизм. Во-вторых, этот коллаборационизм смыкался с крымско-татарской проблемой, которая в СССР была, пожалуй, одной из самых табуированных. Поэтому изучением сотрудничества представителей национальных движений с германским военно-политическим руководством занимались в основном западные историки и представители эмиграции. Так, в своей фундаментальной работе, посвященной немецкому оккупационному режиму на советской территории, вопрос крымско-татарского коллаборационизма затронул американский историк Александр Даллин. Однако сделал он это настолько общо, что, фактически, не раскрыл его суть, хотя привел много интересных фактов¹.

Работа немецкого историка Патрика фон цур Мюлена написана в таком же ключе. Рассказывая в своей книге о военно-политическом сотрудничестве кавказской и тюркской эмиграции с властями нацистской Германии, он упомянул и крымских татар².

Даллин писал исключительно о событиях на оккупированных территориях СССР, Мюлен – только о событиях за пределами оккупированных территорий. Объединяющей оба эти направления можно назвать монографию лидера крымско-татарских националистов в годы войны Эдиге Кырымала, посвященную событиям революции и гражданской войны на территории Крыма в 1917–1918 гг. Тем не менее, в его работе есть отдельная глава, речь в которой идет и о немецкой оккупации полуострова в годы Второй мировой войны. Материал Кырымала интересен тем, что автор сам принимал участие в описываемых событиях. Но поскольку стержневой темой его книги является все-таки другая эпоха, крымско-татарской эмиграции 1941–1945 гг. уделено значительно меньше внимания³.

Распад Советского Союза в 1991 году и смена идеологических ориентиров не могли, конечно, не повлиять и на ситуацию в историографии Второй мировой войны. Более того, возвращение крымско-татарского народа на историческую родину поставило на повестку дня переосмыс-

¹ *Dallin A. German rule in Russia: A Study of occupation policies.* – London, 1957.

² *Mühlen P. von zur. Zwischen hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg.* – Düsseldorf, 1971.

³ *Kirimal E. Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918.* – Emsdetten, 1952.

ление некоторых моментов его истории. Депортация в мае 1944 г. является одним из таких моментов. Сейчас уже не вызывает сомнений, что многие причины этой трагедии кроются в событиях периода оккупации Крыма и связаны с сотрудничеством определенной группы крымско-татарского населения с немецким военно-политическим руководством. Поэтому прежде всего в российской и украинской исторической науке появились новые авторы, которые начали активно заниматься указанной проблематикой. Так, среди украинских историков следует назвать Ю. Зинченко, Н. Кирюшко и Е. Бойцову⁴. Из российских авторов наиболее значимыми являются исследования Г. Бекировой, А. Вяткина, А. Ефимова и Л. Соцкова⁵. Однако все они касаются проблемы крымско-татарского коллаборационизма только в пределах оккупированного немцами Крымского полуострова, тогда как влияние лидеров эмиграции на эти события практически не исследуется. Единственным исключением является работа российского историка И. Гилязова. Но она, в целом, посвящена коллаборационизму среди поволжских татар. История крымско-татарской эмиграции и ее взаимоотношения с руководством Третьего рейха носят на страницах книги фрагментарный характер и не могут быть использованы самостоятельно⁶.

Таким образом, целью данной работы является показать полную картину сотрудничества крымско-татарской эмиграции и военно-политического руководства нацистской Германии. Однако чтобы выяснить степень и результативность этого сотрудничества, необходимо осветить ряд моментов, которые являются ключевыми для данной проблемы. Это: основные направления политической активности крымско-татарской эмиграции, ее взаимодействие с татарским национальным движением на территории Крыма, отношения с другими антисоветскими организациями и, наконец, позиция немецкого руководства по всем указанным вопросам.

⁴ Зінченко Ю. І. Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998; Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К., 2005.

⁵ Бекірова Г. Т. Крим у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945) // *Кримські студії*: Інформ. бюлет. – К., 2005. – № 1/2(29/30); Вяткин А. Р. Немецкая оккупация и крымские татары в 1941–1944 гг. // *Восток*. – М., 2005. – № 4. – С. 36–54; Ефимов А. Некоторые аспекты германской оккупационной политики в отношении крымских татар в 1941–1944 гг. // *Профи*. – М., 1999. – № 6/7. – С. 16–20; Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм. – М., 2003.

⁶ Гилязов И. А. На другой стороне: Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы Второй мировой войны. – Казань, 1998.

После окончания гражданской войны в России некоторая часть крымско-татарских политических лидеров была вынуждена отправиться в эмиграцию. В основном они осели в Польше, Румынии и Турции, где продолжали заниматься политической деятельностью. Надо сказать, что деятельность эта была очень вялой, даже по сравнению с другими национальными группами эмигрантов: ни в 1920-е, ни в 1930-е годы о какой-либо политической жизни крымских татар за пределами Крыма практически ничего не было слышно. Единственной акцией, в которой участвовали лидеры крымско-татарского национального движения, была деятельность так называемой организации «Прометей» (конец 1920-х – 1930-е годы). Это детище польской разведки объединяло в своих рядах представителей политической эмиграции нерусских народов России и занималось в основном пропагандой⁷.

К чести лидеров татарской эмиграции следует признать, что они не были замешаны в связях с нацистами ни до, ни после прихода последних к власти. Не сотрудничали они и с немецкой военной разведкой – Абвером, что тогда являлось общим «грехом» для многих эмигрантских политических деятелей. Более того, такой видный крымско-татарский националист, как Джафер Сейдамет, был настроен даже явно антинацистски. А с началом Второй мировой войны его мнение только укрепилось. Немецкий историк Патрик фон цур Мюлен писал, что «симпатии Сейдамета были явно на стороне польского эмигрантского правительства в Лондоне, с которым он поддерживал тесные связи»⁸. Нападение Германии на СССР вызвало у проживавшего в Турции Сейдамета двойственное чувство. С одной стороны, он продолжал оставаться на своей антинацистской позиции. С другой же – вся политическая активность, которой стала заниматься крымско-татарская эмиграция, проходила явно с его молчаливого одобрения⁹.

А она началась довольно рано. Так, уже в октябре 1941 г. несколько крымско-татарских эмигрантов написали меморандум во Внешнеполитический отдел НСДАП, руководителем которого являлся известный нацистский теоретик и министр оккупированных восточных

⁷ Более подробно об организации «Прометей» см.: *Соцков Л. Ф.* Указ. соч. – С. 90–96; *Симонова Т. М.* «Мы бесподданные безгосударственники...»: Россияне в межвоенной Польше // *Родина*. – 2007. – № 2. – С. 75–81.

⁸ *Mühlen P. von zur.* Op. cit. – S. 119.

⁹ Государственный архив Автономной Республики Крым, ф. П–151, оп. 1, д. 388, л. 31.

территорий Альфред Розенберг. В этом меморандуме они, со ссылками на татарско-германское сотрудничество 1918 года, изложили свое видение будущего Крымского полуострова. Естественно, что в их планах он должен был быть союзным Третьему рейху татарским государством¹⁰.

В ноябре 1941 г. настроенный пронемецки турецкий генерал Хюсюн Эмир Эркилет обратился с письмом к послу Германии в Турции Францу фон Папену, в котором просил дать въездную визу двум крымско-татарским политическим деятелям – проживавшим соответственно в Турции и Румынии Эдиге Кырымалу (бывшему члену «Прометей») и Мустеджибу Улькюсалу. В декабре 1941 г. оба крымско-татарских политика прибыли в Берлин, где попытались вступить в переговоры с германскими властями. В ходе этих встреч они выразили пожелания по поводу судьбы Крыма (такие же, как и в вышеуказанном меморандуме) и попросили допустить их в лагерь военнопленных на территории южной Украины и Крыма, где содержались крымские татары. Разговоры о независимости Крыма немцы приняли к сведению. В просьбе же посетить лагерь они отказали, сославшись на карантин. Позднее, с разрешения Розенберга, Кырымалу и Улькюсалу удалось побывать в Польше, Литве и Белоруссии, где мусульманское население также было весьма значительным. Еще одним результатом поездки в Берлин стало то, что этим эмигрантам, пусть и неофициально, удалось заложить основы для будущего представительства крымских татар в Германии.

Весь следующий год прошел в решении организационных вопросов и укреплении позиций крымско-татарского представительства. За это время в нем произошли изменения. Улькюсаль покинул своего компаньона и вернулся в Румынию. Поэтому Кырымалу срочно пришлось искать себе нового заместителя. Весной 1942 г. им стал еще один эмигрант – Абдулла Соисал. Кроме того, берлинское представительство выросло количественно: теперь в его составе было уже 12 человек. Стали более ясными и ближайшие цели, которые эта группа ставила перед собой. Так, первоочередными из них были признаны следующие:

- облегчение участи крымско-татарских военнопленных и «восточных рабочих», вывезенных в Германию;
- перемещение в Крым мусульманского населения из Литвы, Белоруссии и Румынии, с целью увеличить процент татарского населения на полуострове;

¹⁰ *Mühlen P. von zur.* Op. cit. – S. 119.

– наконец, попытка наладить связь с татарской общественностью на территории Крыма.

Зная эти цели берлинского представительства, немцы более года запрещали его членам посещать полуостров. Например, решительно «против» был будущий генерал-комиссар Таврии Альфред Фрауэнфельд. Во-первых, его беспокоили политические амбиции берлинских эмигрантов. Во-вторых, ему не нравились их переселенческие планы (среди нацистского партийного руководства Фрауэнфельд был одним из главнейших адептов будущей германизации полуострова). Тем не менее, в июле 1942 г. он был вынужден сообщить Кырымалу, что признает его «штаб, как полномочное представительство крымских татар», но не более чем в сфере экономических и гуманитарных интересов. Следует сказать, что на его согласие повлияла позиция известного востоковеда профессора Герхарда фон Менде, который в министерстве Розенберга занимался тюркскими и кавказскими народами¹¹.

В ноябре 1942 г. Кырымал и его команда получили, наконец, разрешение приехать в Крым. Целью их визита была встреча с представителями местной крымско-татарской общности. Поэтому уже 16 декабря, после согласования этого вопроса с начальником полиции безопасности и СД, берлинская делегация провела совместное заседание с членами Симферопольского мусульманского комитета – созданной год назад татарской общественной организации. Кырымал и его коллега Абдул-Халим Балич информировали актив комитета о работе своего представительства и сообщили о полученном разрешении на переселение в Крым 25 тыс. татар. Причем 600 из них, главным образом сельскохозяйственные и технические специалисты, были уже наняты и готовы к переезду. Руководство Комитета высказало свое полное одобрение деятельности берлинского штаба, признало его руководящую роль и избрало в свой состав обоих докладчиков¹².

Это заседание было огромным тактическим успехом Кырымала и его команды. Теперь они могли с полным правом сказать немцам, что представляют не только эмигрантов, но и весь крымско-татарский народ: большой «плюс», которым не могло похвастаться ни одно из на-

¹¹ Ibid. – S. 123-124.

¹² Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland (далее – BA-MA), RH 20. Armeeeoberkommandos. Bd. 7: AOK 16 bis AOK 17, RH 20-17/713, Major Gesandter von Hentig an den Oberbefehlshaber der Krim General Mattenklodt, Berlin, den 5. November 1942, bl. 1–2.

циональных представительств, уже существовавших к тому времени в Германии. Эта поездка и ее результаты привели к тому, что министерство оккупированных восточных территорий *de jure* подтвердило то, что фактически уже давно существовало. Штаб Кырымала был признан единственным представителем интересов крымско-татарского народа и стал теперь официально именоваться Крымско-татарский национальный центр. Это произошло в январе 1943 г. А уже в ноябре того же года при министерстве Розенберга был создан специальный крымско-татарский отдел (*Krimtataren Leitstelle*), который и должен был давать указания Кырымалу и его людям¹³.

Лидеры крымско-татарской эмиграции имели множество разнообразных проектов и сразу же развернули активную деятельность. Однако, по трагической случайности, первым совместным шагом руководителя отдела д-ра Рихарда Конельсена и Кырымала оказалась попытка избрать крымского муфтия, которая, фактически, поставила крест на всех дальнейших усилиях штаба. По крайней мере, до осени 1944 г.

Не секрет, что германское военно-политическое руководство в целом очень положительно относилось к исламу, стараясь сделать мусульман своими союзниками в борьбе против СССР и Англии. Более того, на некоторых оккупированных территориях Советского Союза «исламский фактор» стал одним из инструментов германской национальной политики. Например, на Северном Кавказе и в Крыму местные оккупационные власти всячески способствовали его возрождению (открытие мечетей, помощь в подготовке духовенства и т.п.). Но одновременно, и этот парадокс замечают все исследователи, оккупанты препятствовали избранию высшего мусульманского духовенства – муфтиев. Причины такой политики были очевидны, тем не менее, например, крымско-татарские националисты просто не желали их замечать, что впоследствии и привело к такому негативному результату. Последний крымский муфтий Нуман Челеби Джихан был расстрелян большевиками еще в 1918 г., а его преемник так и не был избран. После оккупации Крыма и создания мусульманских комитетов татарские националисты стали поднимать перед оккупационными властями этот вопрос, надеясь на их полное содействие. Здесь следует сказать, что они преследовали не только цели централизации духовной жизни мусульманского населения Крыма. Понимая, что немцы, скорее всего, не разрешат создать центральный по-

¹³ Ibid., Befehlshaber Krim, Abt. VII, Tgb. Nr. 240/43, St. Qu., den 1. April 1943, Betr. «Besuch der tatarischen Emigranten Kirimal und Balitsch», bl. 1.

литический орган для всех мусульманских комитетов, они надеялись обрести таковой в воссозданном Муфтияте.

Крымско-татарские националисты не были одиноки в своих усилиях и имели достаточно влиятельных союзников и не только в германских военно-политических кругах. Один из них – уже упоминавшийся Герхард фон Менде – так аргументировал положительные стороны появления прогермански ориентированного муфтия на Крымском полуострове: «Исламский мир – это единое целое. Поэтому шаг Германии навстречу мусульманам на Востоке неминуемо вызовет соответствующие настроения у всех мусульман»¹⁴. Наконец, за скорейшее избрание крымского муфтия выступал и Амин аль-Хуссейни – пронацистски настроенный Великий муфтий Иерусалима, надевшийся сосредоточить всю мусульманскую активность под своим контролем.

Как видно, все эти три группы преследовали разные цели, которые были явно недостаточными для того, чтобы сдвинуть вопрос о Муфтияте с мертвой точки (по выражению американского исследователя Александра Даллина их активность в этот период иначе как «спящей» назвать трудно). Однако в октябре 1943 г. произошли события, которые заставили их сильно активизироваться. Советская власть отошла, наконец, от воинствующей антирелигиозной политики и разрешила избрать муфтия всех советских мусульман, резиденцией которого стал Ташкент. Первыми на это событие отреагировали в министерстве Розенберга. Руководитель его крымско-татарского отдела Конельсен и фон Менде подготовили меморандум, в котором германскому военно-политическому руководству они предлагали следующие ответные меры: «Чтобы более эффективно противостоять этой большевистской инициативе, которая, как показывают события, оказала огромное влияние на мусульманский мир, мы, со своей стороны, должны делать все для активной борьбы с ней. Необходимо немедленно сделать ответный ход и показать, что выборы ташкентского муфтия являются нелегитимными, а сам он – не более чем марионетка в руках Москвы»¹⁵.

Наиболее же эффективной формой противодействия, как казалось авторам меморандума, может быть только созыв конгресса высших духовных мусульманских лиц Крыма, Кавказа, Туркестана и Поволжья. Более того, на этом конгрессе германская сторона обязывалась дать торжественное обещание способствовать выборам крымского муфтия. Все

¹⁴ Цит. по: *Dallin A. Op. cit.* – P. 267.

¹⁵ Цит. по: *Ibid.* – P. 268.

это должно было проходить в присутствии Великого муфтия аль-Хуссейни, который приглашался на конгресс в качестве почетного гостя. После конгресса планировались выборы, которые, правда, предполагалось сделать не более чем фикцией, так как кандидат на пост муфтия был уже отобран Конельсеном заранее. Новым духовным лидером крымских мусульман должен был стать видный крымско-татарский националист Амет Озенбашлы, который в это время находился в Румынии¹⁶.

После незначительной доработки этот документ был передан на рассмотрение в Главнокомандование сухопутных сил Вермахта (ОКХ), в ведении которого находилась оккупационная администрация на территории Крыма. Проект был весьма заманчивым, однако армейское руководство решило его заблокировать. Уже одно упоминание Озенбашлы в качестве кандидата на пост муфтия убедило немецких генералов в том, что будущая мусульманская инстанция – это не более чем очередной центр для политической активности и интриг крымско-татарских националистов. Справедливости ради стоит сказать, что Озенбашлы также не очень рвался занять этот пост: его отрицательное отношение к сотрудничеству с немцами было тогда уже хорошо известно, и не только в Крыму.

Кроме того, Крым в этот период представлял собой уже «осажденную крепость», а создание в ней политического центра на мусульманской основе могло только обострить и без того напряженные межнациональные отношения на полуострове. Наконец, по мнению командующего войсками Вермахта в Крыму, татары попросту «не заслуживали такой чести»¹⁷.

Естественно, что такой вердикт означал конец проекта по воссозданию крымского Муфтията, даже несмотря на то, что разговоры о нем сотрудники Розенберга вели еще до осени 1944 г. Здесь можно только добавить, что принять сан муфтия Озенбашлы уговаривал именно Кырымал. Для этого он специально летал в Бухарест, но так и не смог ничего сделать, чтобы заставить старого националиста встать на пренебрежущую позицию.

История с крымским Муфтиятом закончилась ничем, и ничего хорошего, кроме обострения отношений крымско-татарских националистов с германской военной администрацией на полуострове, не принесла. Однако сама борьба «за» Муфтият или «против» него между ведом-

¹⁶ BA–MA, RH 20. Armeeeoberkommandos. Bd. 7: AOK 16 bis AOK 17, RH 20-17/713, Sprachendienst des Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Betr. «Die Frage der mohamedanischen Religion in der Krim», bl. 1–6.

¹⁷ *Kirimal E. Op. cit.* – S. 316.

ством Розенберга и Вермахтом была первой, но не единственной причиной этого обострения. Что же явилось следующим камнем преткновения? Как это ни странно, попытки Кырымала спасти крымско-татарский националистический актив. Наступал 1944 год, и все понимали, что рано или поздно Красная армия освободит полуостров. Чтобы как-то приободрить местных коллаборационистов, Кырымал сообщил им, что после ухода Вермахта из Крыма они будут эвакуированы со всем их имуществом. Это свое заявление он согласовал только с Конельсеном, совершенно «забыв» поставить в известность другую заинтересованную сторону – штаб командующего войсками Вермахта в Крыму. Реакция на эту оплошность последовала незамедлительно. Генерал-полковник Эрвин Йенеке обратился к своему непосредственному начальнику – главнокомандующему группы армий «А», и попросил его довести до сведения подчиненных Розенберга следующую информацию: по всем вопросам эвакуации из Крыма необходимо обращаться исключительно в военные инстанции. Запрашивать об этом следует, сохраняя, по возможности, строгую секретность, и не делать из этой чисто военной акции политического мероприятия. Далее Йенеке выражал следующее пожелание: «Мы считаем неприемлемым, когда крымские татары действуют через своих представителей-эмигрантов без постановки в известность об этом командования армии. В дальнейшем, чтобы исключить подобное давление со стороны эмигрантов и местных татарских активистов, предлагаем крымско-татарскому отделу или министерству оккупированных восточных территорий информировать нас о результатах всех происходящих там совещаний»¹⁸.

Помимо общей неприязни руководства Вермахта к политической активности крымских татар, эту позицию Йенеке также можно объяснить еще и тем, что в этот период он как раз вынашивал планы по созданию местного крымского правительства. Кырымал же своим обращением заранее перечеркивал весь эффект от этого мероприятия. В конце концов, ему все-таки удалось договориться об эвакуации 60 активистов, 20 из которых сразу же пополнили состав отдела Конельсена и Крымско-татарского национального центра. Еще около 2 тыс. (в основном бойцы коллаборационистских формирований) были вывезены морем после начала боев за полуостров¹⁹.

¹⁸ BA–MA, RH 20. Armeeeoberkommandos. Bd. 7: AOK 16 bis AOK 17, RH 20-17/257, bl. 109–109rs.

¹⁹ *Mühlen P. von zur.* Op. cit. – S. 125, 127.

К осени 1944 года Кырымал остался единственным более или менее авторитетным крымско-татарским деятелем, признанным Германией. Но, фактически, он уже никого не представлял: Крым снова находился под советской властью, а численность крымско-татарских добровольцев в германских вооруженных силах и «восточных рабочих» на территории Рейха измерялась несколькими тысячами. Тем не менее, как этот деятель позднее вспоминал, «ключевым пунктом его позиции в этот период была полная независимость Крыма». Еще одним моментом, который команда Кырымала не раз обсуждала в прессе, была идея так называемого «тюркского единства». То есть крымские татары не только должны были получить свободу и независимость, но еще и ощутить себя частью «единого тюркского мира». Поэтому, в противоположность немецкой прессе, которая продолжала называть крымских татар крымскими татарами, Кырымал и его сотрудники стали употреблять термин «крымские тюрки». С этими идеями он неоднократно выступал на страницах новой крымско-татарской газеты «Kırım» («Крым»), первый номер которой вышел в Берлине 25 ноября 1944 г. В принципе, эти пантюркистские идеи были далеко не новы, хоть Кырымал и писал, что только сейчас он и его люди могли свободно их высказывать²⁰.

И надо сказать, что эти свои позиции они отстаивали даже в ущерб созданию единой антисоветской организации. Как известно, 14 ноября 1944 г. в Праге было объявлено о создании Комитета освобождения народов России (КОНР). По замыслу его председателя, бывшего генерал-лейтенанта Красной армии Андрея Власова, этот орган должен был представлять собой широкий фронт, объединяющий в своих рядах различные слои советского общества и все национальности СССР. Фактически КОНР задумывался как некое «российское правительство в изгнании».

Чтобы придать комитету действительно общероссийский характер, в состав его президиума было предложено войти лидерам всех национальных организаций, которые к тому времени находились на территории Германии. При этом подразумевалось, что все национальные легионы и воинские формирования, находившиеся под номинальным контролем этих организаций, будут объединены в Вооруженные силы КОНР. Естественно, что главнокомандующим этих вооруженных сил должен был стать генерал Власов, как один из самых авторитетных лидеров Освободительного движения народов России.

²⁰ BA–MA, RS 3-39. Ostmuselmanische SS-Division, RS 3-39/1, Den persönlichen Bestand der Redaktion der Zeitung die «Krim», bl. 1.

Однако, несмотря на поддержку Власова и его организации со стороны многих немецких политических деятелей (в том числе одного из самых могущественных на тот момент – рейхсфюрера СС Гимmlера), процесс создания многонационального антисталинского фронта неожиданно зашел в тупик. Дело в том, что лидеры большинства национальных советов и комитетов усмотрели уже в самой идее КОНР всего лишь «очередную русскую затею». Следует сказать, что эти события приняли такой оборот не без участия Розенберга, который на правах министра оккупированных восточных территорий курировал национальные представительства. В результате его интриг большинство лидеров национальных организаций стали считать, что основной принцип Пражского манифеста КОНР, согласно которому устанавливалось «равенство всех народов России и действительное их право на национальное развитие, самоопределение и государственную самостоятельность», является всего лишь тактическим ходом и будет при первом же удобном случае забыт²¹.

На этом основании многие из действительно влиятельных национальных лидеров отказались от своей кооптации в комитет. Вместо этого уже 18 ноября 1944 г. по инициативе Розенберга в Берлине состоялось так называемое «заседание представителей поработанных Россией народов», куда наряду с другими «нерусскими лидерами» был приглашен и Эдиге Кырымал.

Политики, которые участвовали в этом заседании, ставили перед собой следующую цель: продемонстрировать единую волю национальных организаций «к борьбе за свободу своих народов и своей земли от русской оккупации, которая должна была привести к возрождению их национальных государств». Практическим результатом встречи стало подписание соглашения, по которому они обязались совместно работать над указанными вопросами и везде взаимно поддерживать друг друга. Для воплощения в жизнь решений заседания лидеры националистов избрали специальную комиссию²². А чтобы сообщить властям Германии о своей политической линии, они в тот же день обратились с сов-

²¹ Андреева Е. Н. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение // *Дружба народов*. – М., 1991. – № 5. – С. 203.

²² Persönliches Archiv des Joachim Hoffmann, Ebringen, Deutschland, Grundlagen der Zusammenarbeit der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker. Protokoll der tagung der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker vom 18. November 1944, s. 1–2.

местным меморандумом к Розенбергу, в котором выразили озабоченность деятельностью Власова²³.

Наконец, 17 марта 1945 г., уже на пороге краха Германии, Розенберг сделал от имени правительства Рейха официальное заявление, в котором Крымско-татарский национальный центр признавался «единственным представителем (политическим и дипломатическим) крымско-татарского народа». Его председателем по-прежнему оставался Кырымал, а вот состав центра полностью обновлялся: теперь 12 членов этой организации должны были представлять все общественные слои своего народа. Обновленный центр начал свою официальную деятельность в апреле 1945 г. Первым его шагом было заявление о том, что главной политической целью этой организации является борьба за национальное и политическое освобождение крымских татар. Но, как признавал даже сам Кырымал, при неминуемом военном поражении Германии «перспективы этой борьбы были весьма сомнительны»²⁴. А само признание оказалось обычной фикцией.

Таков, в целом, был итог сотрудничества крымско-татарской эмиграции с руководством Третьего рейха. И итог этот, надо сказать, был весьма неутешительным даже в сравнении с другими подобными пронацистскими движениями. В условиях отсутствия единой концепции национальной политики и борьбы разных органов нацистского государства за претворение в жизнь именно своей точки зрения на нее, все претензии крымско-татарских эмигрантов на определенную политическую роль попросту не соответствовали реальной обстановке. В результате, их организация превратилась в заурядный инструмент пропаганды, и такое положение вещей не могли уже изменить никакие заявления Розенберга.

²³ BA-MA, MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/7, bl. 131.

²⁴ *Kirimal E. Op. cit.* – S. 322.

Олександр Лисенко (Київ)

Конфесійні аспекти міжнаціональних стосунків на території України (1943–1945)

Конфесійна карта України на час звільнення території республіки від окупантів була надзвичайно строкатою. Окрім кількох протестантських деномінацій тут діяло п'ять «великих» церков: Автономна, Автокефальна й Обновленська православні, а також Греко-католицька і Римо-католицька. Якщо Берлін намагався підтримувати поліконфесійний характер релігійного життя в Україні, не допустити створення єдиної церкви, то Кремль, навпаки, за будь-яку ціну прагнув уніфікації цього сегмента суспільної самодіяльності.

Мотивація Сталіна була пов'язана з прагненням створити єдину релігійну структуру, повністю підпорядковану й підконтрольну керівництву держави. Це наднаціональне утворення (хоча й з виразним російським орнаментом) мало стати ще однією опорною колоною режиму, покликаною охоплювати ту суспільну нішу, в якій, за визначенням, не могли діяти більшовицька партія чи інші державні й громадські об'єднання. Переживши роки гонінь та війну, Церква продемонструвала здатність до духовної мобілізації людей, зміцнила свій авторитет. Амбіційні геополітичні плани Сталіна перетворювали Церкву на інструмент зовнішньополітичного впливу, а також додатковий аргумент на користь тверджень про демократичний соціалістичний устрій у СРСР.

Окрім усього сказаного, єдина Православна церква мала забезпечити лінію партії в національному питанні. «Батько народів» вважав себе

найкращим фахівцем у цій сфері, а необмежена влада дозволяла йому вирішувати долі чи карати цілі етноси за принципом колективної відповідальності. Однак навіть такий досвідчений політик, як Сталін, помилявся, вважаючи, що тотальна інтернаціоналізація Союзу робить незворотним процес міжнаціональної дифузії та формування нової спільноти – «радянського народу». Війна продемонструвала незалежницькі устремління прибалтів й українців, живучість російських національних традицій. Це змусило правлячу верхівку змінити акценти в національній політиці на експлуатацію російських мотивів, а також втілення ідеї єдиного православно-слов'янського простору. Русифікація, ліквідація конкурентів РПЦ на конфесійному полі, закамуфльована денационалізація й приниження неросійських народів стали найбільш яскравими виявами цього курсу.

У книзі «Історія історика» А. Гуревич писав: «На протязі всієї війни і навіть до початку її Сталін маніпулював суспільною свідомістю таким чином, що ідеї марксизму і пролетарського інтернаціоналізму, залишені в офіційних програмах, все в більшій мірі замінялися ідеями націоналістичними, ідеями патріотическої міфології. Уже в самому початку війни Сталін счел потрібним ссылатись не на одного лише Леніна, а на Александра Невського, Дмитрия Донського, Суворова, Кутузова, заигрывать с церковью. Он понимал, что для достижения победы нужно было мобилизовать историю, приносивший ее к насущным потребностям момента. Не в последнюю очередь он спекулировал на чувствах шовинизма и ксенофобии и уже в конце войны все более активно на них играл. Приходится признать, что его национальная политика находила отклик и поддержку не только в государственном и партийном аппарате, но и у определенной части общества»¹.

Є всі підстави вважати, що сам Сталін реанімував «російську ідею» в її націоналістично-православних обдурках і модифікованій версії триєдиного символу «вождь (читай – самодержавство), православ'я, народність» (згадаймо хоча б тост за «великий російський народ» 1945 р.). «Для російського націоналізму (як ідеології), – писав Л. Зашкільняк, – характерне постійне прагнення до завершення формування російської нації на великодержавних слов'янофільських засадах (“історичної спадковості”), в світлі яких Україна має першочергове політичне й психологічне значення, так би мовити, ключове в справі відбудови Росії як світової дер-

¹ Гуревич А. История историка. – М., 2004. – С. 86.

жави»². Нова фаза зовнішньої політики Кремля вимагала якнайшвидшої ліквідації національно-визвольних рухів і будь-яких опозиційних інституцій. До таких належали насамперед самостійницький рух в Україні, Греко-католицька церква, яка асоціювалася з націоналістичним підпіллям, а також колаборантами. «Рукою Ватикана», з яким у більшовицького режиму склалися антагоністичні стосунки, вважалася Римо-католицька церква.

Головним вектором релігійної політики Москви вважався православний. Спеціально для цього 14 травня 1943 р. було створено Раду в справах Руської православної церкви (РС РПЦ)³. Цікаво, що митрополит Сергій під час зустрічі зі Сталіним запропонував саме таку назву, а відповідно, і титулатуру – «патріарх Московський і всієї Русі» (а не Росії), як це було до революції. Після смерті першоієрарха (травень 1944 р.) у листопаді відбувся Собор єпископів, який розглянув питання про правонаступництво. Голова РС РПЦ Г. Карпов у виступі перед архієреями наголошував: духовенство переконалося, що «лише радянська влада здатна врятувати Вітчизну, а отже, врятувати і Руську православну церкву, якій загрожувала така ж небезпека рабства, знищення, як усьому російському»⁴. Чутливо вловивши нові нюанси політичної кон'юнктури, архієреї РПЦ у своїх пастирських посланнях апелювали до свідомості «руського народу», оскільки єдність «руського народу» ототожнювалася з єдністю Церкви.

Задля ліквідації поліконфесійності було запроваджено складну систему обліку та реєстрації релігійних громад. Пропускаючи через щільне сито перевірок документи «двадцятки», радянські спецслужби й функціонери РС РПЦ і Ради у справах релігійних культів (РСРК) виявляли «націоналістів», «неблагонадійних».

У середині 1944 р. у 14 областях республіки на обліку перебувало 2533 приходи патріаршої орієнтації, 98 – обновленської та 97 – автокефальної⁵. На кінець III кварталу того ж року по 22 областях УРСР (без Волинської і Тернопільської) налічувалося відповідно 4656, 102 і 69 дію-

² *Зашикільняк Л.* Рецензія на книгу В. В. Петровського «Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі 1991–2001 р.» // *Україна модерна*. – Ч. 9. – К.; Львів, 2005. – С. 35.

³ Для всіх інших конфесій призначалася Рада у справах релігійних культів.

⁴ Государственный архив Российской Федерации, ф. 6991, оп. 2, д. 8, л. 105.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 12.

чих храмів. До початку 1945 р. на обліку перебувало всього 36 культових споруд УАПЦ, 24 священники і 14 псаломщиків⁶. Всі автокефальні єпископи емігрували або зреклися сану, небезпідставно очікуючи репресій з боку каральних радянських органів. «Ламаючи хребет» автокефальному рухові, влада подавала це в контексті боротьби з «українським націоналізмом», «зрадниками Батьківщини», які нібито співпрацювали з німецькими окупантами. За таких обставин рядовий клір УАПЦ волів за краще після відповідної процедури покаяння перейти під юрисдикцію Московської патріархії.

Однак були й такі, чиє пастирське сумління і громадський обов'язок виявилися вищими за почуття особистої безпеки. Саме вони ставали жертвами державного терору. Так, у серпні 1944 р. двох автокефальних священників Дніпропетровщини засудили до страти, 17 – до 10–20-річних термінів ув'язнення за політично-кримінальними звинуваченнями⁷. Значну групу священнослужителів УАПЦ, які відмовилися визнавати вказівки Кіровоградського архієрея (дехто з них відкрито називав себе «українським націоналістом»), відлучили від служби й репресували⁸. Уповноважений РС РПЦ по Київській області Федотов отримав інформацію про поширення серед колишніх автокефальних (вже перерукопокладених) священників заклику: «Вкупі, хлопці, держімося, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного»⁹. У звіті уповноваженого РС РПЦ по УРСР П. Ходченка за II квартал 1944 р. наголошувалося, що автокефалісти Київщини звинувачували «московських тихонівських вовків у ненависті до них, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають у них приходи, вимагають та б'ють їх, ображають “самосвятами”, пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші... У свою чергу православні [тобто підпорядковані Московській патріархії. – *О.Л.*] священники не залишаються в боргу. Вони кажуть, що автокефалісти за німців “жити їм не давали”. Вони писали доноси на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців і т.п.»¹⁰ Міжконфесійні чвари приховували чітко сплановану акцію, спрямовану на остаточну ліквідацію автокефального руху, що синонімізувався з українським сепаратизмом.

⁶ Там само, арк. 42–43.

⁷ Там само, спр. 1, арк. 9 і зв.

⁸ Там само, спр. 8, арк. 15; спр. 11, арк. 168.

⁹ Там само, спр. 11, арк. 117.

¹⁰ Там само, спр. 3, арк. 19–20.

Якась частина українського духовенства зневірилась у можливості відродження УАПЦ в умовах режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись дозволом екзарха України вести богослужіння українською мовою, переходили під омофор Московської патріархії.

Широкомасштабний план витворення єдиного православного простору передбачав цілий ряд заходів. Основні його положення були викладені в підготовленій Г. Карповим «Інструкції № 58», яку 17 березня 1945 р. завізував Сталін. Документ заслуговує на те, щоб розглянути його детальніше. Передбачалося «вжити заходів до ліквідації автокефалії польської православної церкви... для її цілковитого приєднання до Московської патріархії», а також «оформити прилучення до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії», яка в той час перебувала під юрисдикцією Сербської православної церкви. Влада пішла навіть на організацію православних братств у Луцьку та Львові, надавши їм право на здійснення місіонерської і добродійної діяльності, причому завданням братств було «зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму».

За словами Б. Боцюрківа, стратегічною метою радянської політики в Галичині стало «знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еkleзіальною totoжністю і сильною національною свідомістю місцевого українського населення»¹¹.

Православізацію переважно греко-католицьких теренів планувалося здійснити шляхом створення Львівської православної єпархії, що мала об'єднати православні приходи Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей, на чолі з єпископом-українцем(!); надання права проведення місіонерської роботи священнослужителям цієї єпархії; організації в середовищі греко-католицького кліру ініціативної групи, яка «повинна буде декларативно заявити про розрив із Ватиканом і закликати уніятське духовенство до переходу на православ'я»¹².

Національний підтекст антиунійної акції засвідчує документ, підготовлений головою РСРК І. Полянським. У ньому, зокрема, зазначалося: «Інформуємо вас, що греко-католицька (уніятська) церква, в особі митрополитичого управління, зайняла цілковито неприпустиму в політичному відношенні позицію і стала на шлях боротьби з Радянською владою,

¹¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. – С. 207.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 99–100.

надаючи активну підтримку антирадянському націоналістичному рухові. У зв'язку з цим... здійснюються заходи, спрямовані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного уніатського духовенства і до переходу віруючих на православ'я»¹³.

Насправді офіційна позиція УГКЦ вирізнялася підкресленою лояльністю щодо більшовицької влади, хоч на індивідуальному рівні значна частина греко-католицьких пастирів якщо не співчувала ОУН і УПА, то принаймні поділяла сподівання на відродження української суверенної держави і не симпатизувала комуністам.

Про перебіг кампанії, спрямованої на суспільну дискредитацію УГКЦ та її організаційне знищення, в науковій літературі сказано багато. Та все ж хотілося б звернути увагу на деякі сторінки цієї історії.

Сталін уміло користувався плодами своєї наступальної геополітики, що безпосередньо визначило долю УГКЦ і позначилося на позиціях Римо-католицької церкви в Україні. У першому випадку йдеться про те, що нова конфігурація західних народів республіки вибивала один із козирів і гасел самостійників, які стосувалися збирання всіх етнічних земель у складі однієї української держави. Вустах маріонеткової «Ініціативної групи» ця перемога Кремля екстраполювалася на конфесійний ґрунт. У зверненні даної групи від 28 травня 1945 р. до уряду з цього приводу наголошувалося: «Сповнилися відвічні мрії всіх українців: всі українські землі возєдналися з матір'ю, повстала завітна “соборна Україна”, реальна, в братерському союзі з Москвою і з усіма радянськими народами... Для думаючих ясно, що уніатська Церква, як уніатська, в цих наших умовах державного життя являється як історичний пережиток. Коли весь український народ об'єднався в один державний організм, то і його Церква мусить об'єднатися в одну церкву – в свою рідну, незалежну від чужинської кормиги, в православну, що є Церквою наших батьків»¹⁴.

«Соборизація» України по-сталінськи завершалася «воз'єднанням» Закарпаття відповідно до чехословацько-радянської угоди від 25 червня 1945 р. Закарпаття від Галичини «різнилося... відносною слабкістю національного самоусвідомлення та, пов'язаною з цим, відсутністю потужного руху опору місцевого населення, хоча виглядало, що і тут український націоналізм кидав виклик традиційній “русинській” іден-

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Сусп.-політ. та істор.-правов. аналіз. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 321.

¹⁴ Діяння собору греко-католицької Церкви у Львові, 8–10 березня 1946. – Львів, 1946. – С. 17–19.

тифікації»¹⁵. На Мукачівську єпархію, яка налічувала 461,5 тис. віруючих, 281 парафію, 459 храмів і каплиць, 354 священників, 5 монастирів, спробували поширити рішення Львівського собору. Однак ця єпархія ніколи не належала до Галицької митрополії, тому тут не поспішали прислухатися до його ухвал. Цікаво, що за етнічним складом серед душ-пастирів переважали ті, хто ідентифікував себе як русини – 130 осіб, українці – 86, угорці – 17, словаки – 12, румуни – 2¹⁶. Однак тільки після вбивства авторитетного єпископа Т. Ромжі, примусової передачі уніатських храмів православним громадам, ліквідації монастирів, припинення реєстрації греко-католицьких приходів, арештів противників переходу в православ'я влада домоглася свого. На Чернечій горі в уже православному монастирі Св. Миколая 28 серпня 1949 р. перший з відомих «конвертирів», о. Іриней Кондратович, проголосив акт про те, що у Карпатській Україні покінчено з єдністю з Римом, що ця унія була антинаціональною, а історія довела, що її було накинено чужинцями-русинами українцям, і що відтепер всі вони стали назавжди православними дітьми «святої матері, Руської Православної Церкви»¹⁷. Навіть сильна москвофільська партія закарпатського русинства, що зверталася особисто до Сталіна з проханням включити край до складу СРСР (але не України), не зуміла нейтралізувати спротив греко-католицького кліру та віруючих антиунійним заходам, хоч тут він виявився менш стійким і тривалим, ніж у Західній Україні, а також не мав виразного етнічного змісту. В Галичині ж і на Волині ліквідація греко-католицизму сприймалась як складова другої радянської країни і викликала стійке несприйняття значної частини населення, що чинило активний і пасивний опір. Саме в цей час до слова «східняки», яке не завжди вживалося з негативним підтекстом, додалися інші вербальні форми – «западєнці», «бандерівці» з сучасними наповненнями і принизливо-узагальнюючим способом застосування. Набувши статусу офіційної ідеології, останнє поняття несло на собі відбиток ставлення режиму до самостійницьких прагнень українців, їх національних почуттів.

Поряд з цим мешканці Західної України стали широко вживати подібні дефініції – «москалі», «совєти», які несли конфліктне навантаження й мали національно-політичний відтінок.

¹⁵ *Боцюрків Б.* Зазн. праця. – С. 178.

¹⁶ Там само. – С. 189, 191.

¹⁷ *Boysak B.* The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine. – Toronto; New York, 1963. – S. 217–218.

Лінія розмежування, маркерами якого виступали подібні ідіоми, перетворилася на справжню лінію фронту, коли радянські силові структури взялися до ліквідації збройного українського підпілля.

Необхідність розв'язання українсько-польського конфлікту підштовхувало радянський уряд до «комплексних» заходів й у релігійній сфері. Римо-католицький костюл послідовно обстоював домагання польського національного підпілля й емігрантського уряду в Лондоні щодо відновлення Польщі у довоєнних кордонах. Враховуючи, скільки зусиль витратив Сталін, аби нав'язати союзникам по антигітлерівській коаліції власну концепцію вирішення «польського питання», можна було очікувати, що він не піде на жодні компроміси з костюлом. В офіційних документах практично відсутні його оцінки ролі польського духовенства, однак немає жодних сумнівів, що він добре знав, яку місію в польському суспільстві виконує Церква.

Ідеологічне обґрунтування наступу на позиції католицизму здійснювалося шляхом його протиставлення православ'ю. Так, у закритому листі політбюро ЦК КП(б)У (березень 1945 р.) стверджувалося, що «у зверненні до християн цілого світу православна церква, на противагу Римо-католицькій, закликає християн довести справу розгрому Німеччини і покарання злочинців до кінця. Тим самим православна церква виступає проти Римо-католицької церкви, яка веде пропаганду за м'які умови миру для фашистської Німеччини»¹⁸.

Сценарій витіснення римо-католицького костюлу з політичної сцени відрізнявся від антиунійної акції. Ватикан і міжнародна католицька громадськість ніколи не дозволила б просто знищити римо-католицькі приходи шляхом їхнього «перепрофілювання» у православні, та й самі віруючі й духовенство вважали віру однією з іманентних ознак етнічної самоідентифікації поляків.

Слід віддати належне політичному хисту Сталіна: і в цій надскладній ситуації він знайшов, здається, оптимальне рішення. Його суть зводилася до обміну польським та українським населенням між двома державами під претекстом подолання міжнаціонального протистояння й ліквідації радикальних націоналістичних рухів, які репрезентували Армія крайова й Українська повстанська армія.

Та перш, ніж аналізувати етноконфесійну складову цього міграційного мегапроекту, слід хоча б стисло окреслити характер українсько-польських стосунків у той період. Про конфліктогенні чинники, які виз-

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 28–33.

начали алгоритм цих взаємин, сказано досить багато, натомість позитивні імпульси до порозуміння стали предметом обговорення лише останнім часом. Маючи в розпорядженні цілу низку документів, які ілюструють обоюстороннє прагнення сторін до пошуку взаємоприйнятних умов для залагодження конфлікту, обмежимося лише кількома епізодами.

Ще у травні 1942 р. «Вісник української інформаційної служби ОУН», повідомляючи про діяльність на Західно-українських землях (ЗУЗ) польських організацій («Легіону Смерці», «Бяли Ожел», «Польської організації Неподлеглосці», «Польської організації терористичної» та ін.), які діяли під гаслом «Неподлегла Польська», наголошував: «Всі діють проти Українців. Ми для них найбільші вороги, може більші як німці. До жидів і москалів ставляться прихильно. Видне значне співділання. На Великдень були розкидані польські летючки протинімецькі і протиукраїнські»¹⁹. Трагічні події 1942–1944 р. на теренах спільного проживання українців та поляків знайшли відображення у численних звітах, інформаціях, наказах польських та українських підпільних інституцій. Для прикладу, генерал С. Ровецький у квітні 1943 р. відправив до Лондона розгорнуту аналітичну записку для штабу Верховного головнокомандувача Польських збройних сил, у якій, зокрема, містилась характеристика українських суспільно-політичних сил. Окрім «бандерівського руху» автори документа виокремлювали другий центр впливу на українську спільноту Генерал-губернаторства – «католицько-консервативне угруповання, яке спирається на найбільш важливого авторитета – митрополита Шептицького і на церковний апарат. На початку німецької окупації він впливав примирливо на антипольські настрої населення і зберіг стримане ставлення стосовно гітлеризму. Ці елементи, занепокоєні духовним майбутнім народу, вже тепер бачать майбутнє українського народу у співробітництві з Польщею»²⁰. У серпні 1943 р. ксьондз Щепан від імені коменданта Збройного визволення Львова виступив з пропозицією про зустріч з митрополитом Шептицьким. Під час бесіди польський священник поклав відповідальність за міжнаціональні сутички на греко-католицьке духовенство, а також висловив претензії з приводу позиції першоїєрарха УГКЦ, який не протидіяв антипольським виступам. Митрополит Шептицький висловив жаль з при-

¹⁹ Польща та Україна у тридцятих та сорокових роках ХХ століття. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945. – Ч. 1. – Варшава; К., 2003. – С. 110.

²⁰ Там само. – С. 123–124.

воду ситуації, що склалася, наголосивши при цьому, що «поляки завдали українцям надто багато кривд у період польської державності, щоб тепер він міг запобігти цій акції»²¹. Насправді митрополит А. Шептицький у своїх архіпастирських посланнях і бесідах неодноразово засуджував насильство як засіб розв'язання міжетнічних та політичних проблем. Певно, мало хто краще за нього знав дійсні причини й механізми ескалації конфлікту, тому його бачення й оцінки подій розходилися з візією польської сторони.

Слід нагадати, що контакти представників українського та польського національного підпілля тривали упродовж 1942–1944 рр. За цей час амплітуда взаємних звинувачень і поступок істотно коливалася. Однак весною 1944 р., з наближенням лінії фронту, визначальною тенденцією стає зближення позицій в оцінці союзників і ворогів польської та української державності. Єдиним питанням, яке контрагенти діалогу трактували по-різному, залишалася проблема кордонів. Поляки стояли на непорушності кордонів 1939 р., українці вважали, що всі терени, на яких етнічні українці становлять історично корінне населення, мають увійти до складу соборної Української держави. У всьому іншому сторони мали близькі погляди.

У березні 1944 р. відбулися переговори делегатів польської Крайової репрезентації політичної (КРП) з керівниками бандерівського підпілля, під час яких останні висловили переконання, що «повна незалежність Польщі неможлива без України – і навпаки. ...Для поляків усе ще існує комуністично-російська проблема. Для нас вона існує й існуватиме постійно лишень як проблема російського імперіалізму, незважаючи на забарвлення. Ми завжди битимемо в цей імперіалізм, поки його не розвалимо. Нам ясно, що ми належимо до Європи і проти всієї московської системи будемо виступати спільно з іншими народами, які залишаються у московській неволі. Здаємо собі справу, що упорядкування цієї частини Європи може і повинна здійснити Польща або в союзі держав, або у федерації народів Центральної і Східної [Європи]. Знаємо і цінуємо роль Польщі як союзника, але знаємо, у даний момент вона ще є фікцією – це не означає, що ми заперечуємо проти її суб'єктності або чогось іншого. Однак знаємо, що ця суб'єктність у цьому концерті не існує, поки Росія є сильною, поки цій Росії не протиставлені реальні концепції і сили. Поки що проблема України є проблемою виключно Сталіна – йдеться про те, що ця проблема повинна стати проблемою

²¹ Там само. – С. 282.

Європи, сусіда Польщі і Союзників»²². Віддаючи належне відвертості партнерів по переговорах й об'єктивності їхніх узагальнень, все ж необхідно закинути їм неадекватну оцінку сили сталінського режиму. Ялтинські угоди стали карт-бланшем для послідовних і рішучих дій Москви. Прелюдією договору про кордон між Польщею та СРСР став уже згаданий польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр., результатом якого було усунення загрозливого, конфліктогенного співвідношення між поляками й українцями у прикордонних областях обох держав. Не вдаючись до деталей, наведемо лише загальну кількість мігрантів: 812 688 осіб польської національності виїхало з УРСР до Польської республіки, 472 635 українців перетнули кордон у зворотному напрямі²³.

Паралельно вирішувалася доля костюлу.

Механізмом, який дозволяв диктувати релігійним інституціям волю керівництва країни, стала процедура реєстрації. Збюрократизована й ускладнена, вона регулювала кількість громад. Без санкції РСРК й уряду жодна з них не мала права організувати богослужіння, отримати храм у користування тощо (про володіння ним і не йшлося!).

Малочисленним громадам, що залишалися, під різним приводом відмовляли у реєстрації. Йшов грудень 1945 р., коли уповноважений РСРК по Київській обл. Зарецький у листі до голови Ради І. Полянського писав: «Маючи вказівки від Ради утримуватися від реєстрації римсько-католицьких громад до особливого розпорядження, я громаду не реєструю, але і не розпускаю, хоча це не є вирішенням питання». Обласний функціонер пропонував внести корективи у ставлення до римо-католиків Західної України, де були ще «сильні впливи на цю групу віруючих національних польських елементів і духовенства Польщі»²⁴.

Тим часом кількість католицьких приходів і священників неухильно зменшувалася. 1944 р. у Дрогобицькій області налічувалося 87 костьолів, 75 служителів культу, а на 1 липня 1946 р. залишилося 16 храмів. 59 сьондзів, 3 каноніки і 2 адміністратори виїхали до Польщі. На Львівщині кількість діючих костьолів за цей час зменшилася відповідно з 413 до 126, а кількість парафій – зі 166 до 46, на Станіславщині діяли

²² Там само. – С. 299–300.

²³ Там само. – Т. 2: Переселення поляків та українців в 1944–1946 рр. – Варшава; К., 2000. – С. 52.

²⁴ ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 2, спр. 2, арк. 13 і зв.

27 храмів з 230 та 8 парафій замість колишніх 92, на Тернопіллі – 67 храмів з 414 та 22 громади із 68, на Волині – лише 3 громади з 23²⁵.

Більшість католицьких храмів переобладнувалася в установи культурно-освітнього профілю – театри, кінотеатри, школи, бібліотеки, архівосховища тощо. При цьому ігнорувалися інтереси віруючих, які часто мали всі законні підстави на отримання культових споруд у користування.

Наслідком взаємодії багатьох факторів – геополітичних амбіцій Сталіна, національно-визвольної боротьби польських та українських збройних формувань, гострого протистояння на міжнаціональному ґрунті – стали суттєві етноконфесійні трансформації, що охопили значну територію України і Польщі. «Розвівши» українців та поляків по обидва боки кордонів й ліквідувавши анклави їх спільного проживання на території УРСР, радянський уряд водночас знищив опозиційні структури – Греко-католицьку і Римо-католицьку церкву. Боротьбу проти польського й українського націоналістичного підпілля довелося вести значно довший час.

²⁵ Там само, оп. 1, спр. 5, арк. 2; оп. 2, спр. 20, арк. 34.

Дмитро Веденєєв (Київ)

**Структури безпеки українських
націонал-патріотичних організацій
(перша половина 1950-х – початок 1960-х рр.)**

Одним із найменш досліджених етапів українського національно-визвольного руху слід вважати період першої половини 1950-х – початку 1960-х рр., який став своєрідною проміжною ланкою між широким повстансько-підпільним рухом під політичним проводом ОУН(б) й українським дисидентським і правозахисним рухом 1960–1980-х рр. В націонал-патріотичних організаціях у період, що розглядається, помітну роль відігравали структури безпеки і розвідки.

Після захоплення за допомогою агентурно-бойових груп КДБ останніх лідерів підпілля ОУН В. Галдаси (11 липня 1953 р.) та В. Кука (23 травня 1954 р.) організований антирадянський рух опору остаточно припинив існування, розпавшись на поодинокі локальні групи. На серпень 1954 р. було обраховано і діяло до 70 нелегалів ОУН¹.

Серед останніх учасників підпілля були і співробітники Служби безпеки ОУН (СБ). 17 травня 1954 р. у Станіславській області застрелився при затриманні референт СБ Карпатського краю полковник М. Твердохліб, 8 травня 1955 р. було захоплено референта СБ Надвірнянського районного проводу М. Зеленчука. На межі Львівської та Дрогобицької областей діяла група колишнього коменданта боївки СБ (БСБ) М. Гнатівта. 16 серпня 1955 р. у с. Басівка Пустомитівського району Львівської

¹ Державний архів Служби безпеки України (*далі* – ДА СБУ), ф. 2, оп. 111, спр. 1, т. 2, арк. 51–52.

області його було вбито у перестрілці, учасників групи – захоплено. 2 жовтня 1955 р. у с. Комарово Колківського району Волинської області, завербований КДБ бойовик «Борис» вбив провідника «Рижого», його охоронець «Моряк» при здачі видав три бідони документів підпілля Волині². У вересні 1956 р. заарештували групу нелегалів Григорчака на Станіславщині. Загалом в 1955–1956 рр. було вбито 3 та захоплено 20 нелегалів ОУН.

Останній спалах антиурядового терору припав на 1956–1957 рр. Колишні учасники ОУН та УПА, що поверталися з місць позбавлення волі, здійснили 39 вбивств і замахів на вбивство (15 загиблих), 506 актів побиття й 325 погроз щодо активістів та свідків у кримінальних справах. Навіть у 1961–1962 рр. у регіоні конфіскували 5 тис. одиниць зброї та 1200 мисливських рушниць³.

Останню групу з трьох озброєних нелегалів ОУН «Петра» (П. Пасічного) ліквідували 14 квітня 1960 р. під час оперативно-військової операції поблизу хут. Лози Підгаєцького району Тернопільської області. Щоправда, її діяльність в останні роки існування зводилася до суто кримінальних вчинків – 11 збройних пограбувань сільпо і складів тощо⁴.

Лише 1956 р. на Західній Україні вилучили у населення та у криївках 6 гармат, 3 міномети, 37 кулеметів, 172 автомати, 756 гвинтівок, 1122 пістолети, 346 гранат, 180 кг вибухівки, понад 56 тис. снарядів, мін, авіабомб⁵. За статистичними даними КДБ УРСР, 1972 р. тільки в Україні проживало 132 тис. учасників руху ОУН та УПА й «активних посібників», до 40% з яких «залишаються на ворожих позиціях», встановлюють зв'язки з учасниками руху «шестидесятників» (на серпень 1981 р. КДБ УРСР тримав у полі зору понад 75 тис. колишніх повстанців)⁶.

Для нової тактики національно-визвольного руху стає притаманним створення невеликих конспіративних осередків, які у програмно-тактичних настановах дотримувалися поєднання спеціальних і пропагандистських методів боротьби. У 1957–1962 рр. тільки у Львові органи КДБ викрили близько 20 антирадянських груп, до яких переважно

² Микола Твердохліб // *Державність*. – 1992. – № 3. – С. 33–36; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 4081, арк. 8.

³ ДА СБУ, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 11–12; ф. 13, спр. 372, т. 100, арк. 118.

⁴ Див.: Архів управління СБУ в Тернопільській області, спр. 31 690, т. 1.

⁵ История советских органов государственной безопасности. – М., 1980. – С. 526.

⁶ ДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 69, арк. 4, 219.

входили особи, що відбули покарання за участь в антирадянському русі опору.

Досвід контррозвідувальної й конспіративної роботи Служби безпеки УПА та підпілля ОУН(б) був запозичений низкою антирадянських нелегальних організацій і груп націонал-патріотичної орієнтації в Україні першої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Носіями такого досвіду виступали колишні учасники руху ОУН та УПА, що масово поверталися за доби хрущовської «відлиги» на батьківщину (на початок 1957 р. – 97 тис.⁷), створювали угруповання співтабірників Воркути, Караганди тощо. На думку органів КДБ, чимало звільнених намагалося діяти за старими тактичними настановами ОУН, зокрема, відповідно до схеми «Дажбог» – вступати до партії і комсомолу, влаштовуватися на керівну роботу до адміністративно-господарських органів, оволодівати військовими спеціальностями.

1959 р. виникає нелегальний Український національний комітет (близько 40 учасників), представники якого діяли у шести районах Львівської області. Учасники організації накопичили понад 20 одиниць зброї, готували вибухові пристрої, викрали шриффт зі Львівського поліграфічного інституту для випуску підпільного видання «Робоче слово» (для типографії обладнали бункер у лісі). У складі Комітету був осередок Служби безпеки, що слідкував за явочною квартирою КДБ, виявив двох агентів, яких планували ліквідувати, збирав розвідувальну інформацію на залізниці. За справою було засуджено 20 та профілактовано 37 осіб⁸.

З колишніх в'язнів воркутинських таборів, що перебували на поселенні, 1959 р. виникає нелегальна група «Об'єднання». За статутом вона мала референта СБ, а у програмних настановах містилася вимога до учасників опановувати навичками розвідувальної та контррозвідувальної роботи – «стати мистецьким розвідником чужого середовища, терену ворожої обстановки, зривати маску ворожих підступних дій і знаходити їм сконцентровану протидію»⁹.

До нелегального Українського національного фронту колишні підпільники (12 з 19 його учасників) привнесли елементи конспіративності. За «Статутowymi принципами» організації, кожен її «вищий ор-

⁷ Там само, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 11.

⁸ Шевченко В. О современной тактике украинских националистов // *Сборник КГБ при СМ СССР*. – 1963. – № 1. – С. 34.

⁹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 69 861; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С. 370.

ганізаційний чинник» – група – мала інформаторів та інструкторів-конспіраторів. Службу безпеки Фронту очолював оперуповноважений одного з райвідділів міліції Івано-Франківської області, який закінчив дворічну школу міліції та був знайомий з методами агентурної роботи¹⁰.

Іншою формою опору у період, який розглядається, стали конспіративні організації українських політичних в'язнів. За офіційними даними у 1943–1956 рр. за звинуваченнями у причетності до ОУН та УПА було засуджено 87 756 осіб¹¹. У 1944–1946 рр. кількість українців у таборах зросла на 140%, і до кінця 1946 р. «населення» ГУЛАГу складалося з них приблизно на 23%. Чимало з них опинилося у створених за таємною інструкцією МВС СРСР від 7 лютого 1948 р. 15 таборах особливого режиму для «особливо небезпечних політичних злочинців»¹². Кількість виселених (депортованих) з регіону в 1944–1953 рр. становила 203 тис. осіб.

Необхідно зазначити, що підпілля в Україні та його Служба безпеки вивчали організацію радянської пенітенціарної системи, поширювали знання про неї серед учасників руху Опору, підтримували контакти з місцями позбавлення волі. Збереглося чимало відповідних навчально-інформаційних матеріалів. Так, у серії «Інформативної бібліотеки СБ на ПЗУЗ [Південно-західних українських землях. – Д.В.]» вийшов посібник, де розглядалися структура табірної системи, її адміністрації, оперативна робота у таборах, табірний режим і побут, методика організації втечі тощо¹³. У серії «Бібліотечка українського підпільника» Закордонні частини (ЗЧ) ОУН видали брошуру про концентраційні табори СРСР на основі документів підпілля та свідчень репатріантів¹⁴.

У таборах виникали численні організації в'язнів-українців (інколи і спільні з табірниками інших національностей, насамперед – прибалтами, адже до 1953 р. близько 10% населення цих республік перебувало у таборах або було виселено), які ставили за мету націонал-патріотичне виховання й моральну підтримку співвітчизників, організацію акцій протесту, вивчення методів роботи третіх (оперативних) відділів табір-

¹⁰ Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины: Сб. материалов конф. – Вып. 3. – К., 1970. – С. 18; Український Національний Фронт: Дослідж., док., матеріали. – Львів, 2000. – С. 19.

¹¹ ДА СБУ, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 19.

¹² Мудрик-Мечник С. Шеф розвідки ОУН за кордоном згадує... // *За вільну Україну*. – 2001. – 23–25 серп.

¹³ ДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 50, арк. 401–430.

¹⁴ Там само, ф. 6, спр. 33 282.

ної адміністрації, здійснення контррозвідувальних заходів, ліквідацію оперативних джерел правоохоронних органів, збір розвідувальної інформації в інтересах підпілля України. Особливу активність виявляли подібні організації у виправно-трудовах закладах (ВТЗ) і спецпоселеннях Воркути та Інти (Комі АРСР), Норильська, північного і центрально-казахстану¹⁵.

Серед табірних організацій відомі Заполярний провід ОУН, Провід ОУН північних територій, Центральний комітет ОУН, Український козацький фронт, Українська визвольна організація (УВО), «Заполярні соколи України», «Гамалія» (Іркутська область) тощо.

Чимало осередків табірної підпілля мали структури розвідки та безпеки, створенню яких сприяла наявність великого контингенту осіб з досвідом підпільної та бойової роботи, у тому числі – по лінії СБ в ОУН та УПА, повстанської розвідки, диверсійно-терористичної роботи. Про частку активних учасників руху Опору серед в'язнів можна судити зі статистики: станом на 1957 р. до Львівської області повернулося з таборів 8 тис. осіб, з яких учасники ОУН та УПА становили 1,5 тисячі¹⁶.

Про рівень конспіративної майстерності в'язнів свідчить такий приклад. З Дубравського табору у Мордовії втекли колишні бойовики ОУН Семенюк та Олійник. Вони не лише спромоглися досягти України, а й побудувати там криївку, пробути на нелегальному становищі до трьох місяців!

Розвідувальна робота спеціальних структур табірних нелегальних організацій спрямовувалася на збір інформації про промислові об'єкти, новобудови стратегічного призначення, порти, систему сухопутних комунікацій, місцеві військові частини тощо. Зрозуміло, що відомості про віддалені регіони СРСР необхідні були підпіллю в Україні не для власних потреб, а для використання у співробітництві із закордонними розвідками, на випадок війни між Заходом і СРСР.

Так, у ході оперативної розробки «Вузол» МДБ встановило існування серед спецпоселенців Воркути організації «Заполярні соколи України» на чолі з М. Сорокою, чоловіком керівника зв'язкових Р. Шухевича К. Зарицької («Монети»). Через неї 1948 р. М. Сорока отримав завдання на збір інформації для ОУН силами в'язнів¹⁷. Налагоджувалися канали передачі надбаних відомостей. Згадується про прибуття до Льво-

¹⁵ Там само, ф. 13, спр. 490, арк. 206–207.

¹⁶ Там само, спр. 372, т. 53, арк. 263.

¹⁷ Там само, т. 103, арк. 92.

ва (серпень 1952 р.) посланця «Заполярних соколів» В. Тереха з розвідувальною інформацією (була написана кодом на папіросному папері, він же привіз викрадену секретну топокарту). 1953 р. органи МВС перехопили канал зв'язку через провідників-українців потягу «Львів–Новосибірськ», який проклали учасники ОУН Омської та Новосибірської областей для сполучення з підпіллям України та ЗЧ ОУН¹⁸. 1955 р. члени ОУН передали на Захід через німецьких військовополонених, що поверталися на батьківщину, підставні адреси для конспіративного листування із закордоном.

Робота контррозвідки табірних організацій спрямовувалася на вивчення форм і методів агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки й внутрішніх справ, інструктування щодо них в'язнів, виявлення оперативних джерел правоохоронних органів, їх ліквідацію або створення такої обстановки, що унеможлиблювала їх роботу. Так, згадана УВО мала контррозвідку, яка вивчала нових членів організації перед прийомом, збирала зброю¹⁹. СБ Заполярного проводу ефективно виявляла агентів держбезпеки та вчиняла над ними фізичну розправу. У таборах Кенгира (Казахстан) було організовано «спеціальну оборону перед сексотами», вбито упродовж року до 100 радянських агентів²⁰.

Відомі випадки, коли табірна контррозвідка намагалася створити власні позиції в агентурному апараті органів держбезпеки. Так, був викритий член ОУН «Сом», який, бажаючи зануритися до агентури КДБ, ініціативно пропонував свої послуги як негласного помічника й старався підставити під вербування своїх однодумців (попередньо взявши з них підписку про нерозголошення таємниць ОУН) та через них дізнаватися про службові наміри чекістів. У ході оперативної розробки «Міраж» з'ясувалося, що агент КДБ «Кмітливий» (псевдонім змінено) веде подвійну гру, контактуючи з референтом СБ згаданої організації «Об'єднання» у Воркуті.

Помітну роль відіграли структури безпеки під час повстань і акцій протесту в таборах у 50-х рр. У 1950–1952 рр. у табірній системі зростає напруження у відносинах між ув'язненими й адміністрацією. Поширюються страйки, групові втечі, голодування, інші форми непокоря. За даними інспекції МВС СРСР, 1951 р. через відмову працювати було втрачено 1 млн робочих днів. Після амністії 27 березня 1953 р. почастишали

¹⁸ Там само, арк. 91.

¹⁹ Там само, арк. 94.

²⁰ Див.: Там само, ф. 6, спр. 33 282.

вимоги поширення її на політичних в'язнів, скорочення робочого дня до 9 годин, скасування номерів на одязі, обмежень на листування, заборони насадження агентів у таборах тощо. Починаються масові заворушення під політичними й соціальними гаслами. Так, 14 травня 1953 р. страйкувало 14 тис. табірників Норильську (страйкоми очолили українці і прибалти). 3 червня повстання охопило 50 шахт Воркутинського басейну, у ньому взяло участь до 100 тис. табірників. Під проводом членів ОУН(б) воно тривало три місяці. У ході повстання вживалися заходи з ізоляції радянської агентури.

Найкваліфікованіше структури безпеки створювалися і діяли під час знаменитого Кенгірського повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. У Степному таборі (куди входив і Кенгірський) на 10 червня 1954 р. з 20 698 в'язнів понад 9 тис. були українцями²¹. Поміж органів управління повстанням було створено конспіративний центр з відділом безпеки (характерно, що у радянських документах так і писалося – «безпека»). До його складу входили розшукове бюро, комендатура, поліцейська дільниця та в'язниця. Загалом у безпеці та охороні було задіяно до 400 осіб. Непевних осіб і порушників громадського порядку ізолювали, поширеними були випадки побиття сексотів. Як відомо, повстання було придушено із застосуванням танків, за офіційними даними загинуло 46, неофіційними – кілька сотень осіб²².

Окремі виступи за участю політв'язнів або виселених українців траплялися і надалі. Так, колишній співробітник СБ ОУН В. Підгорецький очолив повстання 1955 р. поблизу Ташкента²³. Відомо про заворушення депортованих українців і білорусів восени 1959 р. у Теміртау (Казахстан).

Отже, осередки безпеки відіграли помітну роль у роботі українських нелегальних націонал-патріотичних організацій, спрямовуючи свою роботу на захист їх лав від агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки, виступаючи ядром активних форм протесту проти порушень прав в'язнів.

²¹ Кенгирское восстание 16 мая – 26 июня 1954 года: Док. и воспом. // *Воля*. – 1994. – № 2/3. – С. 307–322.

²² Там же. – С. 357–358.

²³ *Щедрий А.* ОУН і УПА. – Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто, 1983. – С. 45.

НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Владислав Роговий (Лондон)

Організація допомоги українському студентству в Чехо-Словаччині після Першої світової війни

Уже в ході національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. чимало нашої молоді опинилося поза межами рідної землі. Частина її втекла з польського полону, частина приїхала з Великої України. Попри воєнне лихоліття, багато з цих молодих людей прагнуло продовжити чи розпочати студії у високих школах європейських країн. Професор Борис Мартос згадував: коли він наприкінці 1919 р. прибув за дорученням уряду УНР до Праги, то посол М. Славінський звернув його увагу на те, що до столиці Чехо-Словацької республіки (ЧСР) приїхало кілька десятків молодих людей, які записалися на навчання до празьких університетів. Вони не були матеріально забезпеченими, відтак дуже бідували. Зі свого боку наша дипломатична місія допомагала їм з власного бюджету, але кошти на ці цілі були надто мізерними. Аби допомогти цій спраглій до знань молоді, Борис Мартос тоді від імені уряду УНР асигнував 40 стипендій для українських студентів у ЧСР¹.

Ця підмога не лише підтримала українське студентство столиці Чехо-Словаччини матеріально, а й створила можливість згуртувати його в Українську академічну громаду. З 26 членів її Наддніпрянської секції, наприклад, ніхто не мав жодного зв'язку з рідними, а відтак і власних засобів до життя. Тож коли дипломатична місія УНР у Празі з серпня 1920 р. припинила допомогу, довелося їм на канікулах підробляти. Одні

¹ Українська господарська академія в Ч.С.Р., 1922–1935. – Т. I. – Нью-Йорк, 1959 (далі – Українська господарська академія в Ч.С.Р.). – С. 103.

працювали як звичайні робітники у селян, інші в містах на будовах, адже інтелектуальну працю для чужинця знайти було неможливо.

Але коли розпочався новий навчальний рік і знову необхідно було братися за книжку, то, як писали самі українські студенти, стала «на перешкоді цьому наша матеріальна незабезпеченість, бо празька місія не може за браком коштів підтримувати нас»².

Спочатку чехи виділили 200 стипендій, потім ще 100 для слухачів курсів з неповною середньою освітою. Для розміщення прибулих було організовано тимчасовий інтернат. Дружина Мартоса Марія Юрївна організувала майстерню для пошиття одягу для студентів; шили дружини професорів, а дружина подебрадського лікаря Вондровіца безплатно дала дві кімнати у своєму будинку для майстерні³.

Отже, постало питання про стале матеріальне забезпечення нашого студентства в столиці Чехо-Словаччини. У першому рефераті фінансової комісії Української академічної громади (УАГ) у Празі від 6 жовтня 1920 р., зокрема, вказувалося, що «при УАГ гуртується понад 200 українських студентів. Велике число тут зорганізованого студентства, надзвичайно прихильне до українців становище чеської влади і суспільности, а в кінці безпосереднє сусідство з рідним краєм вкладає нам обов'язок нам самим зайнятись організуванням акції, яка полагодила б цю справу. Беремось до неї не в ім'я власних, особистих інтересів, а в ім'я народньої справи першорядної ваги та рівночасно порозуміваємось зі всіма тут причасними чинниками української суспільности.

І так зачинаємо плянову за допомогою акцію, ставлячи собі як першу листу зібрання фондів, потрібних на заосмотрення бідних українських студентів в Чехо-Словаччині, а рівнож нав'язуємо в тій справі зносини з гуртками українських студентів в інших державах»⁴.

З 200 українських студентів, про яких згадує вищенаведений реферат УГА, «50 має удержання при таборі в Нім[ецькім] Яблонові, а 150 знаходиться без усяких засобів до життя... Крім цього, є ще 110 укр. студентів у Ліберці, які також не мають ніякого заосмотрення. Усього – 260. Числячи вартість утримання на місяць 400 кч [крони чеські. – В.Р.], потрібно близько 100 000, а на рік 1 800 000»⁵.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4002, оп. 1, спр. 32, арк. 85.

³ Українська господарська академія в Ч.С.Р. – С. 110.

⁴ ЦДАВОУ, ф. 4002, оп. 1, спр. 32, арк. 83зв.

⁵ Там само.

Аби мати постійне джерело матеріальної підтримки нашого студентства, вже 5 жовтня 1920 р. Українська академічна громада в ЧСР зверталася з проханням до посла УНР у Вашингтоні Юліана Бачинського взяти участь в організації допомоги. Сподіваючись на підтримку цієї акції з боку Бачинського, фінансова комісія УАГ надіслала йому реферат про свої збіркові акції, доручення («повноважність») і листи для збирання пожертв. У супровідному листі наголошувалося: «Зі згляду на се, що вже тепер цілі сотки нашого студентства знаходяться без средств до життя, просимо ужити всіх заходів, не щадити ні труда ні часу, а використати всі можливости, щоби прийти наміченій акції з визначною та скорою допомогою»⁶.

До речі, 17 березня 1921 р. Ю. Бачинський відповів, що на допомогу українським студентам він вислав Товариству прихильників освіти у Відні 500 американських доларів і для університетської комісії Українського громадського комітету у Львові – таку ж суму. Ті гроші, наголошував Бачинський, «мають бути ужиті в переважній мірі на потреби українських студентів, проживаючих поза Галичиною, то є в Австрії і в Чехословаччині – без різниці чи се галицькі чи наддніпрянські студенти»⁷. Необхідно зазначити, що навчання для нашої молоді в Чехо-Словаччині вже тоді, восени 1920 р., уможливила перша допомога, яку подало представництво уряду ЗУНР у Празі в сумі 21 000 чеських крон. Допомога з Галичини і від української бригади з табору в Німецькім Яблонові дали можливість покрити найконечніші потреби в першій половині грудня 1920 р. У другій половині грудня надійшла допомога від Канадського Червоного Хреста на суму 2000 канадських доларів. Тоді ж прислав Лонгін Цегельський з Нью-Йорка 6800 чеських крон як особисту пожертву і збірку між земляками за океаном.

Але епізодичні грошові надходження не розв'язували повністю проблеми матеріального забезпечення українського студентства в Чехо-Словаччині. Тож такі постаті нашої еміграції, як Микита Шаповал, розгортали широку програму боротьби за ґрунтовну освітню підготовку української молоді для подальшої визвольної боротьби. Відновивши зв'язки з чеським урядом, з відповідальними членами якого був знайомий ще з Києва, він зумів переконати президента Томаша Масарика та його оточення, щоб демократична Чехо-Словаччина підтримала велику освітню акцію серед української еміграції на своєму терені⁸.

⁶ Там само, спр. 2а, арк. 13.

⁷ Там само, ф. 4019, оп. 1, спр. 2а, арк. 21.

⁸ Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 816, арк. 7.

Саме Микиті Шаповалу належить важлива роль у створенні «Чесько-Українського Комітету допомоги студіюючим українцям в м. Прага», перше організаційне засідання якого відбулося 11 листопада 1921 р. А зібравшись удруге, 22 листопада 1921 р., комітет уже обговорює порядок «росподілення грошових підмог (на листопад місяць) між студіюючими українцями, які будуть користати в допомоговій акції Комітету»⁹.

Маючи фінансову підтримку чехо-словацького уряду й української еміграції, згаданий комітет за грудень 1921 р. мав надходжень на загальну суму 410 621 чеських крон, видатків – 388 768. При плануванні допомоги на майбутнє зверталася увага і на те, що, крім основної кількості «допомоговців» (тобто тих, хто одержував матеріальну підтримку) – 844, треба буде забезпечувати і тих українських студентів, що мають приїхати з Єгипту і Румунії, а також білорусів. До речі, невдовзі прийнятих до Українського вільного університету 4 українців з Єгипту та 17 з табору Орадея Маре в Румунії буде зараховано до числа стипендіатів Чесько-Українського допомогового комітету¹⁰.

Завдяки постійній матеріальній підтримці чехо-словацького уряду й української діаспори на початку 20-х рр. ХХ ст. в цій країні розгорнули свою повноцінну діяльність Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова. Скажімо, Українська господарська академія стала повноцінною національною політехнікою за межами рідної землі. За перших шість наборів до неї було прийнято 786 слухачів. У 1926/27 навч. р. в академії, яка розміщувалася в Подебрадах, навчалося 613 осіб¹¹.

Для емігрантів, які не встигли закінчити середньої освіти, організували матуральні курси – їх закінчило 127 осіб¹².

У листі полковника Олександра Шаповала до Миколи Стороженка від 21 листопада 1924 р. є такі рядки: «Наша еміграція опинилася поза межами рідного краю з самого початку в дуже тяжкому моральному (не говоритьсь вже про матеріальний) стані, як не визнана сильними світу сього за окрему націю. Але не загубила голови. І зуміла найти собі раду. І особливо з цього погляду відзначилася праця нашої еміграції на території Чехословаччини...

⁹ Там само, ф. 3920, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

¹⁰ Там само, арк. 4.

¹¹ Українська господарська академія в Ч.С.Р. – С. 86.

¹² Там само. – С. 86.

Наші виявили тут велику силу організаційного хисту і енергії, як колективної, так і індивідуальної. І наслідки, можна сказати, дуже втішні. Більше півтори тисячі українського студентства студіює (частина вже кінчає в цьому році) на чеських високих школах. Окрім того, маємо у Празі дві самостійні наші школи: Педагогічний Інститут (висока школа) і Вільний Університет, де студіюють сотні наших людей, готуючи себе до педагогічної та правничої праці на своїй землі. Третя наша самостійна висока школа у Подебрадах (коло Праги) – Українська Господарська Академія, організована на зразок бувшої Петровсько-Розумовської Академії тільки на підставі останніх вимог науки. У цій академії працює коло 500 наших студентів. Окрім того, є багато людей, що не мали закінченої середньої освіти і вступили до різних так званих одборних чеських шкіл. Багато людей з простих козаків є на службі у чеських селян-хліборобів, де, працюючи зі своїми хазяїнами на полі чи в городі, на практиці переймають усі оті культури, котрих так бракує на нашій землі. І ті, й інші пильно придивляються до системи і порядків тутешнього життя, мимоволі і свідомо студіюють його і, можна сказати з певністю, це дасть добрі наслідки, не пройде марно...

Думки у всіх про Україну і на Україні. Всі себе готують до праці на своїх теренах. Ніхто не визнає сучасного положення на рідній землі довготривалим. Ніхто не вірить, щоб існуюча там економічна система, а з нею й політична, могла у такому вигляді, майже повної ізольованості, могла держатися довго, не входячи у загальноєвропейський обіг, як сталий і тривкий економічно-політичний чинник¹³.

Так, українська студіююча молодь думала про повернення на рідну землю. І здобуваючи європейські знання, вона завдячувала Чехо-Словаччині, яка дала можливість розвиватися українській вищій школі на чужині.

¹³ *Стороженко М. З мого життя.* – К., 2005. – С. 368.

Жанна Ковба (Київ)

Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни

Проблематика Другої світової війни в сучасній українській та зарубіжній історіографії, незалежно від предмета дослідження, одночасно зумовлена як наповненням готових схем додатковими або новими фактами, так і освоєнням нових чи недостатньо вивчених явищ.

Інформація про життя населення в період німецької (для західної України і радянської) окупації існує в двох іпостасях: наукових популярних текстах різного ступеня заангажованості, політизації (за тематикою: специфіка окупаційних режимів, збитки, опір, героїзм, селективно обрані персоналі) і неартикульованої пам'яті так званого «закритого покоління», тобто тих, хто пережив війну або їхніх найближчих нащадків.

Через пануючі ідеологічні настанови ці люди до початку 80-х рр. ніколи й ніде публічно не могли сказати про пережите, особливо про релігійні практики, почуття.

Окупаційна екзистенція в Україні нині є скоріше пам'яттю, ніж класичною історією. Це прямо стосується релігійного життя, хоч існують дослідження різного способу політизованості, які стосуються діяльності Церкви, Костелу, юдейських релігійних осередків, жертв серед духовенства, вірних¹.

¹ Сутність релігійної політики нацистів на Україні див.: *Лисенко О.* Релігійна ситуація на Україні, 1941–1946. Дис.... д-ра іст. наук. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1999. Окремі документи і матеріали, що засвідчують активну участь Греко-католицької церкви в національно-культурному житті під час окупації див.:

Предметом вивчення не стали буденне життя духовних осіб і вірних, релігійні практики чи їхня відсутність, а зв'язки людини з Богом, вплив цих зв'язків чи їхньої відсутності на прийняття рішень, поведінку особистості, окремих груп, етнополітичних, етнопрофесійних спільнот. Не визначений обсяг категорії «релігійне життя». Існують версії: життя Костелу, Церкви, дотримання діапазону Заповідей у повсякденному житті, типові конфесійні релігійні практики, приналежність до певної конфесії, наявність власних релігійних організацій.

З. Зелінський досліджує особливості діяльності Костелу як інституції і духовенства у дієцезіях окупованої Польщі, окрім дієцезій Генерал-губернаторства, частково розглядає релігійну мотивацію поведінки вірних². Д. Міхман констатує, що в ізраїльській історіографії донедавна

Культурне життя в Україні: Західні землі: Док. і матеріали, 1939–1953. – К.: Наук. думка, 1995. Опубліковані тексти послань митрополита А. Шептицького 1939–1944 рр.: Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: Док. і матеріали, 1899–1944 // Церква і суспільне питання. – Т. II. – Кн. 1–2. – Львів: Вид-во «Місіонар», 1998–1999. 2003 р. опубліковані документи і матеріали митрополита Шептицького та Митрополичого ординаріату 1941–1944 рр.: Митрополит Андрей Шептицький: Док. і матеріали, 1941–1944. – К.: Дух і літера, 2003. Найінформативнішою працею про позицію митрополита Шептицького часів Другої світової війни є праця канадського дослідника Андрія Кравчука: *Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. The legacy of A. Sheptyckyj.* – Е.О.Т.: КІУС-СІУС, 1993. Хасидському сприйняттю Катастрофи присвячено книжку Яффи Еліаха: *Еліах Я. Бог здесь больше не живет.* – М.: Гешарим / Мосты культуры, 2005. Проблеми релігійного життя в Польщі, на жаль, без аналізу ситуації у Генерал-губернаторстві досліджувалися під керівництвом ксьондза Зигмунда Зелінського: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, 1939–1945 / Red. Ks. Z. Zielińskiego.* – Warszawa. 1982 (*далі* – *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*). Спеціальний розділ «Религиозное еврейство и еврейская религия» подано у праці ізраїльського дослідника Дана Міхмана: *Михман Д. Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы.* – Днепропетровск: Университет Бар-Илан, Центр «Ткума», 2005. Діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації 1941–1944 рр. досліджувала О. Сурмач: *Сурмач О. Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944).* – Львів: Сполом, 2005. Але й нині побутують стереотипи, сформовані радянською історіографією, котрі широко оприлюднювалися у виданнях типу: *Даниленко С. Дорогою ганьби і зради: Істор. хроніка.* – К.: Наук. думка, 1970; у тенденційній книжці польського автора Е. Пруса: *Prus E. Władysław świętojurski.* – Warszawa, 1985.

² *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską.* – S. 5–10.

аспект релігійного життя часів Катастрофи майже повністю ігнорувався за винятком її релігійного тлумачення³. Враховуючи, що традиційний юдаїзм чітко визначає релігійність як повне виконання заповідей-міцвот, а у процесі розвитку в юдаїзмі сформувалися різні напрями (консервативний, ліберальний, прогресивний), відбувалися активні процеси секуляризації та емансипації, Д. Міхман пропонує вважати релігійними практикуючих євреїв, релігійне життя котрих мало спільні риси: приналежність до певних синагог, дотримання єврейських традицій, визнання рабинів духовними лідерами і вчителями. На думку дослідника, це відрізняло їх від атеїстичних, антирелігійних сегментів єврейської спільноти.

В українських історичних дослідженнях питання релігійного життя, за винятком церковної політики окупантів (О. Лисенко), фактично не було поставлене.

Розрізнені факти свідчать, що в часи війни, загрози існуванню держав, колосальних фізичних і психічних випробувань не лише у пересічних людей, а й навіть у середовищі політиків-атеїстів, військових у різних формах, на свідомому й підсвідомому рівні, спостерігалися звернення до Бога, потреба Божого благословення, святості як чи не єдиної опори у власному і солідарному виживанні. Визначальними стають Людяність, як дар Божий у всіх її можливих іпостасях, або нелюдність, нищість, зло, як втрата Божої подоби.

Збереглися маловідомі свідчення про релігійне життя єврейських громад, окремих рабинів, праведників-цадиків, які важливі не лише для історії єврейства, а й України.

Пропонується наступне визначення категорії «релігійне життя»: актуалізація у посвяченному житті, в екстремальних умовах зв'язків з Богом, особистісні й групові цінності, традиція, символіка, свідомо чи підсвідомо мотивовані Декалогом, внутрішня (духовна), соціальна, практична, душпастирська діяльність духовних осіб, уявлення й тлумачення дійсності та майбутнього (життя, смерть, спасіння, гріх, страх Божий, Божі кара чи благословення).

Форми і зміст релігійного життя на теренах України різнилися залежно від ступеня збереження релігії (схід і захід), зон окупації, динамічності зовнішніх впливів, правового (безправного щодо євреїв), трудового, сімейного статусу, ставлення окупантів до різних конфесій і релігій взагалі. Вони були демонстративно активними у християн Західної

³ Міхман Д. Указ. соч. – С. 277–278.

України, Українській повстанській армії, польських воєнізованих підпільних угрупованнях, серед членів похідних груп ОУН; індивідуально прихованими на сході України, в червоних партизанських загонах, радянській армії. Спільною сутністю була віра в Божу волю, Боже благословення, спасіння на землі чи на небі, молитва, як засіб утримання зв'язків з Богом, страх Божого гніву, збереження людяності, толерантність до ближнього.

У різних регіонах України, залежно від зон окупації, наявності чи відсутності релігійного життя міжвоєнного періоду по-різному актуалізувалися форми релігійності у неперервному буденному циклі існування: календар, народження (хрещення, обрізання), шлюбність, смерть, міжособова, міжгрупова комунікація, вплив християнського духовенства, юдейських цадиків, рабинів.

Особливо показовою, важко прийнятною секуляризованим історичним мисленням є мозаїка фактів про релігійне життя гинучих євреїв Східної Галичини, Транснїстрії⁴.

У міжвоєнний період, на відміну від Східної України, в Галичині, попри емансипацію та секуляризацію, переважна більшість євреїв зберігала зміст і форми традиційного релігійного життя. Усі громади міст і містечок мали свої синагоги, рабинів, релігійні школи – хедери, ешиви, процвітала традиційна добробчинність.

У великих містах до складу правлінь єврейських громад входили рабини, які представляли ортодоксальні, прогресивні, хасидські напрями. Рабини, цадики були неформальними духовними провідниками, авторитетами.

У 1939–1941 рр. у часи радянської окупації релігія, зокрема, рабини, синагоги стали першими потерпілими в часи Другої світової війни.

Антирелігійна пропаганда, позірне «відділення Церкви від держави і школи від церкви» було підперто масовими адміністративними заходами.

На синагоги накладалися величезні податки: протипожежні, за площу, комунальні послуги. Хоч формально синагоги не закривалися, багато з них, особливо у містечках, змушені були припинити діяльність че-

⁴ Релігійні норми, практики, як складові національного життя у румунській зоні окупації, див.: *Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Транснїстрії: Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 23–24 червня 2005. – К., 2005. – С. 156–163.

рез неможливість сплатити податки. Націоналізація, конфіскація власності навіть середнього класу не давала такої можливості. Син львівського рабина Є. Левіна Курт пам'ятає, що на синагогу Темпль, одну з найпопулярніших у місті, було накладено податок у сумі 125 тис. крб. на місяць⁵.

Лише завдяки організаційним здібностям Є. Левіна, інших рабинів, сумлінню вірних податки виплачувались, і окремі синагоги могли діяти. Хоч їхні службові приміщення, як і приміщення релігійних навчальних закладів, підлягали націоналізації.

Було закрито всі хедери, після поспішних перевірок, або й без них, знищувалися чи збиралися у спецховища релігійна література, сакральні речі, навіть сувої Тори із закритих синагог.

У школах, на виробництві повністю ігнорувалася субота, релігійні свята. Натомість масово запроваджувалися нові – советські.

Релігійні практики, традиційний одяг хасидів, ортодоксів, самі віруючі євреї ставали об'єктом висміювання, нападок з боку нових можновладців. Про кошерну їжу для віруючих не йшлося, хоч при синагогах формально ще працювали різники.

Найстрашнішим були арешти, вивезення-депортації не лише відомих банкірів, домовласників, політичних діячів, а й рабинів, вчителів релігії у довоєнних школах.

Серед арештованих відомих євреїв Львова були члени управи громади Віктор Гайєс, Леон Апель, Олександр Ельтер, Артур Гауснер, Леопольд Ланч, рабин доктор Натан Льовенштайн, члени правління синагог Мауріцій Рапапорт, Міхал Рінгель. Арештували навіть біженця з Варшави, голову прогресивної релігійної громади Мойсея Майзельса, професора Львівського і Варшавського університету, знавця юдаїзму Мойсея Шора⁶.

Багато рабинів, як і їхні вірні, жили у страху очікування арешту. Є. Левіна щовіторка викликали до НКВС на допити, намовляли відмовитися від рабинства, до співпраці, пропонували навіть посади викладача у вишах Москви, Києва⁷.

⁵ Lewin K. I. A Journey Through Illussions. – Santa Barbara, 1994. – S. 28–29.

⁶ Доли арештованих були трагічними. Пересічні євреї мали шанси фізично вижити, відомі люди в переважній більшості були розстріляні або померли в таборах НКВС, тюрмах. Див.: Fuks. A Życie i Śmierć prof. M. Shorra // Kalendarz Żydowski. 1992/93. – Warszawa, 1993. – S. 41–48.

⁷ Lewin K. I. Op. cit. – S. 32–33.

Прийняття духовенства, атеїзація суспільства, спокуси державної праці, навчання в обмін на зречення віри, прийняття нової «комуністичної релігії» зумовлювали небачене в Галичині хаотичне зниження моральності серед молоді.

Парадоксально, але ліквідація організованого релігійного життя не захитала його основ, хоч юдейські вірні, їхні рабини, цадики опинилися в набагато гіршій ситуації, ніж поляки, українці, їхнє духовенство. Страшний вибір – нацистський наступ чи советський наступ під машкарою рівності, спокуси отримати права й можливості ціною зречення віри і зради себе і Бога – фактично не був вибором. Налякана прискороною радянізацією, особливо розгнузданою атеїстичною пропагандою, арештами, депортаціями частина не лише українців і поляків, а й частка євреїв зустріла німецьке вторгнення як менше зло. Не дивно. З часів Австро-Угорщини ще жила пам'ять про німців як культурну націю.

Не інформована про істинні наміри окупантів, більшість євреїв міст і містечок навіть у створенні гетто вбачала можливості відновлення довоєнного релігійного життя.

Саме до рабинів у перші тижні німецької окупації йшли вірні з проханням звернутися до нової влади про забезпечення кошерною їжею. Зовсім не випадково вранці 1 липня, коли у Львові розпочався погром, до рабина Є. Левіна прийшли за порятунком члени громади, і рабин почав діяти. Єдиним прийнятним виходом в тій ситуації був його візит до митрополита Шептицького з проханням-вимогою вплинути на українців греко-католиків.

Нацисти заборонили релігійні відправи, з перших днів почали руйнувати синагоги. Юдаїзм як релігія був такою ж небезпекою для арійського світу, як і вигаданий і масово пропагований жидо-більшовизм. Рабини виявилися найбезправнішими у соціальному плані у структурах впроваджуваних німцями гетто і таборів.

У Галичині нацисти з перших днів почали полювання на рабинів, релігійних євреїв. Містечкові рабини гинули ще й тому, що протестували, ганьбили поведінку як німців, так особливо християн, українців і поляків. А ще вони втішали вірних словами святості Божого імені, послуху Його волі, що Бог обрав саме євреїв, щоб урятувати світ.

Збереглося дуже мало архівних документів, які свідчили б про релігійне життя, положення рабинів, підрабинів у галицьких гетто. Основне джерело – переважно спогади, серед них рабина Д. Кахане, професора М. Алерганда, К. Левіна (сина рабина Є. Левіна), а також оповіді пересічних українців, поляків, євреїв, які були свідками подій у своїх селах,

містечках, містах, але вони дозволяють зробити історичну реконструкцію його змісту й форм в екстремальних умовах загибелі єврейської громади Галичини.

Рабинат, як подоба довоєнного, було сформовано лише у Львові. Його очолив колишній секретар рабинату Моше Хиршфрунг, відомий активіст партії Агудат Ізраель. Оскільки робота у юденраті давала право на посвідчення службовця, то у відділ релігії Львова, до рабинатів Станіслава, Тернополя включали не лише рабинів, а й вчених, викладачів релігії в гімназіях, які лишалися без роботи. Але в маленьких містечках, де рабинатів як відділів юденратів не було, колишні рабини, які юридично залишалися без своїх синагог і громад, брали на себе обов'язки рабина новоствореного гетто чи табору добровільно або на прохання старших людей, які сподівалися на відновлення єврейського життя.

У час існування між життям і смертю серед рабинів різних напрямів – ортодоксального, хасидського, прогресивного – витворилася небачена в історії єврейських громад однотайність. Рабин Д. Кахане згодом писав: «Відокремлені суди були скасовані, всі розходження між хасидами і мітнагдїм (найлютішими супротивниками хасидського руху) лишилися осторонь. Всі засідання проводилися спільно. Кожен відчував, що це остання глава в історії Львівського рабинату. І останні могікани вирішили полишити цей світ з гідністю»⁸.

У спогадах євреїв збереглася пам'ять про окремих рабинів, шойхетів, підрабинів у Львівському, Станіславському, Тернопільському гетто. В українській та польській пам'яті залишилися образи рабинів, одяг, вирази обличчя, діалоги з євреями й неєвреями, а основне – висловлювання рабинів, тлумачення ними поточних подій, пророцтва загибелі й порятунку.

Рабини, найчастіше не з наказу нацистів чи з причин організаційного характеру, ставали членами юденратів або очолювали їх. Вони брали на себе відповідальність, традиційно їм довіряла громада, в них бачили заступників, які могли приймати рішення.

Очолили юденрати в 1941 – на початку 1942 р. рабини Яков Ліхтенштейн у Ходорові, Самуель Герц у Борщеві, Гейзер Мозес у Самборі, Закліт Мойзес у Зборові, Моше Ландау у Болехові, Йоханан Мозес у Сколе, Ідель Гальперін у Бережанах.

До складу юденратів у Тернополі увійшли Моше Бабад, Яків Шаміт, у Станіславі – Даніель Горовіц, у Стрію – Мозес Ладеєр, у Комарно –

⁸ Кахане Д. Щоденник Львівського гетто / Упоряд. і авт. передм. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 50.

Арон Цукерберг, у Львові – Моше Ельханан Альтер, Ізраїль Лейб Вольфеберг, Давид Кахане, Марк Кальман Гамейдес. Членами рабинатів ставали найчастіше рабини, які проживали в Галичині до 1939 р., були й біженці з корінної Польщі, котрі пережили місяці радянських переслідувань, здобули симпатії й авторитет.

У Кутах, на Станіславщині, юденрат очолив Нухим Лейб Ячес, непримиренний до емансипації у довоєнні роки, у Делятині – Нафталі Еріх, знаний за своєю харитативною працею. У Сколе до складу юденрату на прохання громади увійшов Ісак Мойше Ротенберг, вдівець, батько чотирьох малих дітей, котрий був вчителем релігії. Два брати Хагери зі Станіславщини фактично були лідерами своїх громад. У Снітині Хаїм Багер, у Заболотіві – його молодший брат Абрагам⁹.

Містечкові рабини, а їх була більшість, переважно не входили до юденратів, але як шановані, знані у своєму містечку і навколишніх селах були визнаними лідерами, авторитетами. До них традиційно звертали-ся за порадами, що робити: йти чи не йти за наказами німців у гетто, чи віддати на сховок якісь речі тому чи іншому сусідові, як рятуватися самому і рятувати дітей, як виконувати Заповідь за відсутності кошерної їжі.

Якщо у великих містах у 1941–1942 рр. хоч якесь постачання гетто організовував юденрат, а нелегально – підлітки і навіть діти, які проникли на арійську сторону, то у містечкових гетто, у таборах праці саме рабини, часто їхні жінки налагоджували зв'язки із знайомими селянами, через них торгівлю-обмін починали поновлювати й дрібні торгівці. Так було у Жовкві. До рабина Пінкаса Римара чоловіки приходили питати про новини, про можливі ціни на зерно, худобу. Дружина рабина Злата організувала єврейських швачок. Їхні вироби українські і польські жінки оплачували молоком, сиром¹⁰.

Самсон Альгенштайн, рабин з Олеська, Гілель Штербер зі Збаража у листопаді 1941 р. зверталися прямо до відділів Українського допомогового комітету, пропонуючи обмін хліба й овочів на ліхтарі із набойних гільз, фарбу для тканин. У Турці навколишні селяни зверталися до рабина Леві Мишля за медичною допомогою. Він знав усіх лікарів у

⁹ Встановлено за: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 701, оп. 4, спр. 275, арк. 4; Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2ч, оп. 1, спр. 2086, арк. 100–136; спогади Д. Кахане, К. Левіна, Б. Арсена, В. Тутуруша.

¹⁰ Спогади З. Ляйнерта, записані у Львові 28 черв. 1999 р. Рукоп. Архів автора (далі – спогади З. Ляйнерта).

гетто й за його межами, а селяни знали, що рабі завжди проситиме про харчі для мешканців гетто¹¹.

Рабини тримали в своїх слабких руках єврейське життя, єврейську вікову мудрість. Привселюдні богослужіння було заборонено, синагоги палили й підривали. Одягати традиційне вбрання, читати молитви було небезпечно для всіх євреїв. Для рабинів у перші місяці окупації небезпека була абсолютною. Нацисти в першу чергу виявляли саме рабинів, вчених-теологів, учнів ешив, котрі не могли і не хотіли міняти зовнішність, носити повсякденний одяг.

Нацисти, особливо молодики з айнзатцгруп, сприймали рабинів, хасидів і ортодоксальних євреїв як екзотику: небачені бороди, пейси, капоти, шапки, поведінка. В Німеччині молоді солдати майже не зустрічали євреїв подібного вигляду. Натомість оживали стереотипи нацистської пропаганди, зокрема, рабина з Талмудом. Зустріч з євреями, які ніби відповідали карикатурним зображенням, відомим з шкільної лави, підтверджувала правдивість пропаганди і породжувала особливу жорстокість саме до рабинів, синагог як символів єврейства. Рабинів винищували як представників релігії, яка становила загрозу німецькому «Новому порядку».

Наш секуляризований розум, спосіб мислення стає на заваді розумінню ролі і значення тих тисяч дрібниць, котрі до останнього подиху наближали євреїв до Бога, до вічності, до останнього поклоніння Творцеві.

Осінні свята 1941 р., попри заборону богослужінь, в страху й печалі обходили по всіх єврейських гетто, таборах. Навіть у світських родинах вшановували новий рік (Рош га-Шана), Йом-Кіпур, найважливіший святий день, день посту, каяття, відпущення гріхів, примирення з людьми і Богом.

1941 р. це були дні страшної наруги, розпачу, безнадії для багатьох, якщо не для більшості єврейської спільноти. Що з нами буде? За що страждають невинні? У Кутах рабі Ячес першим вітав біблійними словами: «Хай запишуть тебе на добрий рік!».

Федір Каринів, який працював разом з гімназійним колегою Кубою Флітом на тартаку у Сколе, пам'ятає його розповідь про науку рабина. У Бога є три Книги: Книга праведників – це книга життя, Книга грішників – книга смерті. І Книга тих, хто посередині. Федір запам'ятав, що їх ще на-

¹¹ Спогади М. Короля, записані у с. Розлуч, Турківського р-ну, Львівської обл. 18 трав. 2001 р. Рукоп. Архів автора (*далі* – Спогади М. Короля).

зивали «бейнонім». Їхню долю, й нашу долю, казав Куба Федорові, вирішують на Йом-Кіпур¹².

Куба Фліт, син кантора зі Снятина, збирався стати рабином. Війна перекреслила плани. Він багато розповідав Федору про свята Рош га-Шана, Йом-Кіпур, коли спокутують гріхи, моляться про милосердя Боже. Федір запам'ятав, як після заходу сонця до недобудованого бараку біля їхнього тартака приходив рабі Ротенберг, сходилися євреї з гетто. Молилися довго, здавалося, цілу ніч, а рано йшли на працю, наче не було над ними німців, табору, не мали вони на собі жовтої опаски.

3. Ляйнерт, який не вважав себе релігійною людиною, згадував, що його батько, котрий дуже переймався власною долею й долею родини, у листопаді 1941 р. став зовсім спокійним, бо визнав пророцтво рабина про чудо визволення єврейського народу, яке відбувається тут, нині у Жовкві. «Рабі казав, що визволення буде, бо прийшов час покоління, яке усе винне, гріховне, але це покоління, яке водночас повне заслуг, бо спокутує гріхи усіх, котрі немов “полонені немовлята”, наvertsаються до Господа усім серцем. Бог хоче від нас виконання своєї волі, а Його волю дано пізнати не всім»¹³.

Про свято Йом-Кіпур у великому місті Львові писав Д. Кахане: «На час осінніх свят [1941 р. – Ж.К.] усі синагоги, які ще не встигли зруйнувати, було закрито. Ніхто не наважився порушити заборону й учинити молебень у синагозі. Євреї молилися крадькома, збираючись на приватних квартирах, серця їх були розбиті, а дух – зламаний»¹⁴.

Не всім молитва була розрадою, не всі рабини могли розкрити всю глибину Божого милосердя. 1942 р., у День покути, рабин Д. Кахане змалює глибину людської безвиході, безнадії.

«Наближалися Осінні свята. Засмучені, зі зламаним духом, євреї крадькома збиралися у міньяни, щоб тихою молитвою вилити Творцеві свої гіркі скарги. Добре було б спробувати описати почуття євреїв гетто, якими були їхні молитви. Це не були молитви смиренності, люди не били себе в груди, опустивши голови. Це не було традиційне визнання “ми винні більше за всіх людей” і прохання, що впливало за ним – послати на наші голови найбільше нещастя за наші гріхи.

¹² Спогади Ф. Кариніва, записані у Дрогобичі 28 лип. 1999 р. Рукоп. Архів автора.

¹³ Спогади З. Ляйнерта.

¹⁴ *Кахане Д.* Зазн. праця. – С. 57.

Ні, у День покути 1942 року євреї Львова були охоплені іншим духом – духом протесту. Молитви звучали як закид: Творець, за що? За які гріхи? За які злочини ти відокремив нас від іншого людства? Хіба українці, поляки, німці кращі за нас? Хіба моральні стандарти інших національностей вище наших?

Цей настрій не мав нічого спільного з тим, яким, судячи з донесених до нас віками хронік або плачів, були охоплені євреї в часи хрестових походів. Тоді євреї били себе в груди і визнавали свої гріхи. Вони вірили, що вони дійсно заслуговують на серйозне покарання. Тому їм було легше виносити свої страждання і легше примиритися зі смертю. Але тепер євреям не вистачало цієї простої віри, віри чистої, ясної і світлої. Тому їхні муки були незліченно більшими і за своїм трагізмом значно перевершували муки їхніх далеких предків у п'яті середньовіччя¹⁵.

Земне буття, сповнене жорстокості, крові, наруги, відчаю залишало мало місця для молитви. У Янівському таборі 1 січня 1943 р. Д. Кахане не зміг пояснити актуальність слів молитви «Сліхот»: «Ми винні більше за всіх, наше покоління згальоване більше за всіх». Його співв'язні, як тільки-но вислухали проспівану прекрасним тенором кантора з якогось містечка главу «Сліхот», закидали рабина питаннями: «За що ми несемо покарання? Хіба ми гірші інших народів, інших поколінь?» «Мої слухачі запротестували. “Чому? Як це можливо? Де ж справедливість Творця?” Я намагався роз'яснити глибокий зміст поняття “завуальоване обличчя”: У певні періоди нашої історії Провидіння закриває вуаллю своє обличчя і його промені, що дають життя, здоров'я, радість і надію, відскакують від неї, як від залізної стіни, і не доходять до нас. Їхні вуха були глухими до моїх пояснень і слів розради, що я намагався вимовляти, вони не вірили їм. Але хіба вони могли реагувати інакше? Переді мною були ті, хто втратив усяку надію, хто пройшов через самі гіркі іспити, люди у відчаю. Вони втратили все: батька і матір, дружину і дітей. Єдине, що в них залишилося, це було їхнє власне життя, яке в них повинні були забрати, якщо не сьогодні, то завтра. Чим можна було втішити їх? Краще нічого не бажати, ніж повернутися до сумної мелодії “Ми винні більше за всіх”. Мене вразило, що Мойсей, наш учитель, опинився в подібному становищі, коли в єгипетському таборі примусової праці він намагався втішати свій народ, обіцяючи йому світле майбутнє, що його чекає. Як ми знаємо з книги (Вихід 6:9): “Та вони не слухали Моше через легкодухність та тяжку роботу”. Якщо сам Мойсей не міг знайти слів,

¹⁵ Там само. – С. 108–109.

щоб вселити надію в серцях мешканців єгипетського табору примусової праці, то хто я такий, щоб знайти їх?»¹⁶

Найвагомішою, найпереконливішою потіхою знедолених у їхніх безмежних терпіннях були поведінка рабинів, їхнє ставлення до нацистів, до вірних.

Смерть рабина Є. Левіна, який виступив в обороні громади, довго пам'ятали у Львові. У Косові під час акції в жовтні 1941 р. місцеві християни запропонували рабину Хагеру сховати його разом з родиною. Той подякував й відповів, що на все воля Божа, а він мусить бути зі своїм народом. Тоді сказали, щоб віддав своїх малолітніх синів у надійну родину, де їх не знайдуть. Відповідь рабина з уст в уста передавали і євреї, й християни: «Вони євреї, вибрані Богом, і мають бути з євреями».

Косів – невелике містечко в долині, і старші косівчани довго пам'ятали, як есесівці гнали євреїв на лісисту гору, де було неглибоке урвище, а першим йшов рабин у чорному капелюсі, сурдуті, вів за руки двох дітей, а за ним у мовчанні, без зойків і криків відсторонено від оточення йшли чоловіки, жінки, діти¹⁷.

Коломийчанка І. Пригородська розповідала про те, як у місті в жовтні 1941 р. на базарі, по хатах люди говорили про мучеників-євреїв, яких постріляли в лісі, неподалік німецької колонії «Мергільф».

Говорили, що Бог вже скоро покарає німців, бо стріляли у рабина, який молився до Бога за своїх людей. «Молитва до Бога в євреїв – святе діло і не може бути перервана, доки її не скінчить простий єврей, а особливо рабин, то гріх перервати молитву, яка ззиває про помсту до неба»¹⁸. Так пояснював людям старий адвокат, який був добре знаний у єврейській вірі.

Рабин Д. Кахане, котрий бачив не одну смерть, бачив, сам пережив нестримне бажання вижити, врятуватися, зберіг у пам'яті смерть рабина Аншеля Шрейбера, члена Львівського рабинату, людини м'якої, далекої від бурхливих подій, знавця Тори, хасидизму, Каббали.

У гетто була чергова акція, хапали кожного, чії документи здавалися підозрілими: «У п'ятницю, після полудня акція досягла своєї найвищої точки. Всі євреї, що не працювали, сиділи по будинках, нікого не можна було зустріти на вулиці. Рабі Аншель Шрейбер весь цей час був разом із нами в помешканні відділу релігії. Після полудня він спокійно

¹⁶ Там само. – С. 141.

¹⁷ Спогади В. Тутуруша, записані у Косові 2 лип. 2002 р. Рукоп. Архів автора.

¹⁸ Спогади І. Пригородської, записані у Косові 18 лип. 2001 р. Рукоп. Архів автора.

оголосив, що йде справляти ритуальне обмивання. Ми намагалися його утримати, але безрезультатно. Він просто не міг відмовитися від бажання очиститися напередодні Шабату. По дорозі його схопили німці і відправили до будинку школи ім. Собеського. Посвідчення юденрату нічим йому не допомогло: і десяток посвідчень не могли допомогти єврею з бородою і пейсами, одягненому в шовкову халіфу (традиційний верхній єврейський одяг), підперезану стрічкою. Юденрат доклав чимало зусиль, щоб врятувати його, але усі вони виявилися марними. Німці нам відверто пояснили, що вони довго чекали на таку неординарну особу. Вони сфотографували його під усіма можливими ракурсами, щоб усі німці могли насолодитися портретом рабі Аншеля Шрейбера, що був опублікований на сторінках “Der Stürmer”.

Вранці у неділю рабину Аншеля вдалося послати єврейського поліція до д-ра Ландесберга. Він запевняв, що німці помилково поставили під сумнів чинність його посвідчення, просив д-ра Ландесберга надіслати кого-небудь, хто б міг підтвердити, що його папери не підроблені. Після полудня до нього прийшов Зейденфруї, член юденрату, і розповів йому правду: у тому, що з ним відбулося, винуватий не документ, а борода, пейси, його єврейська зовнішність і одяг. “Якщо це так, – викликнув він радісно, – нехай благословенно буде Ім’я Його, тому що я хоча б знаю, за що я вмираю. А я весь цей час думав, що це через безглузде посвідчення”. Після цього він процитував Рабі Аківу (Брахот 61:2): “Все життя мене непокоїв вірш „Любити Бога, Всесильного нашого,] всією душею, навіть, коли він забирає вашу душу”. Я казав, коли я зможу здійснити це, і зараз, коли з’явилася така можливість, невже я не здійснию цього?” Очі його засяяли, і обличчя освітілося радістю. Чи може бути в житті єврея прекрасніший момент, ніж той, коли він заявляє, що хоче померти, щоб святилося Ім’я Його.

Рабі Аншель був гідним послідовником ашкеназійських громад дванадцятого – тринадцятого сторіч, часів хрестових походів. Літописці тих часів, а також автори плачів і молитов розповідають нам про надзвичайну відданість своїй вірі, яку виявляли цілі єврейські громади, із радістю віддаючи за неї життя. Рабі Аншель здавався заможним із тих часів. Його безмежна віра була чистою, й у боротьбі за цю віру він не віддав ні сумнівів, ні послаблень, не бажаючи поступитися ні на йоту. Його погляди були твердіші за камінь, внутрішні конфлікти, що роздирають душі тих, хто став на шлях Західної культури, були для нього незнаними. Який щасливий ти був, рабі Аншель Шрейбер, як легко ти помер! Євреї можуть тільки позаздрити тобі. Мало хто своєї останньої миті міг сказати: “Я знаю, що

я зробив усе, що міг». Більшість умирала просто тому, що їм випало надітися євреями. Для них це мусила бути страшна смерть»¹⁹.

Рабини не лише вмирали, вони намагалися активно впливати на дотримання єврейського календаря, Закону, моралі своїми одновірцями. Єврейське життя, єврейське право було для них конечним, основою екзистенції у перевернутому світі війни. Це стосувалося насамперед використання усіх можливостей для проведення богослужінь, дотримання правил укладання шлюбів, розлучень, забезпечення виконання обов'язку милосердя, справедливості.

Михайло Король пам'ятає, як євреї у 1943 р. святкували свій Великдень, «який у них називається Песах». 17-річним хлопцем у квітні 1943 р. він працював у будівельній бригаді на будові майстерень для ремонту німецької техніки у Сокалі. До них щоранку приєднували велику групу євреїв з ближнього табору. Його товариш Іван Корч познайомив з молодим хлопцем, своїм сусідом, який був служкою у божниці (так у Галичині називали синагоги) Дувитом Генисом, а ще кілька разів бачив ставного чоловіка з рудою бородою, якого всі євреї шанобливо звали «ребе». То був рабин із синагоги Моше Роках. У квітні Дувит три дні відмовлявся від хліба, яким з ним ділилися хлопці. Сказав, що за Законом у них свято Песах і вони мають їсти прісний хліб – мацу. Їхній рабин зробив чудо, бо спік ту мацу і навіть у таборі зібрав усіх на молитву і седер, – де запалили свічки, мали мацу і навіть по ковтку вина з винограду. Ребе благословив усіх. Німецька охорона, яка добре пильнувала табір, того не добачила. Євреї-робітники три дні не їли хліба, казали, що скоро війна скінчиться, бо ребе мав знак зі Львова, що Бог виведе євреїв з табору, а всіх інших з неволі, як вивів і провадив євреїв дорогою з Єгипту²⁰.

Про те, що євреї у гетто в Турці навесні 1942 р. святкували Песах у горі й печалі, Ганна Ковач пам'ятає зі слів «ребеці» – дружини рабина Сури Кальман. Сура просила її передати жінкам, які таємно носили до гетто харчі, щоб принесли борошно, бо раб має зготовити їхню паску, «за їхнім Законом. Були вони дуже бідні і згорьовані, ті євреї, але шанували в такому терпінні своє приказання».

Про вшанування Песаху у самому нелюдському місці, робочій бригаді в'язнів Янівського табору і залишків робочої групи Львівського гетто у квітні 1943 р. згадував Д. Кахане²¹.

¹⁹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 75.

²⁰ Спогади М. Короля.

²¹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 154.

Сама згадка про Песах у тих умовах, а особливо його відзначення, були символом Життя, Божим благословенням.

Вражає, що в умовах тотальної загрози життю кожного єврея рабини, віруючі пам'ятали про Заповіді, Закон.

У листопаді 1941 р., коли починалися перші масові депортації з Львівського гетто, до відомого правника професора М. Алерганда звернулися члени релігійного відділу юденрату Гіршпругн та Шерер з питанням правової процедури документального оформлення єврейських шлюбів. Як складати, де затверджувати шлюбну угоду, як бути, коли майбутня дружина й чоловік не мають жодних документів, бо пропали метричні книги?

Важливим питанням, яке намагалися вирішувати рабини, було питання статусу рабинів та їхніх заступників. Законодавства Речі Посполитої не існувало. Німецька влада взагалі не визнавала рабинства, юридично знищуючи основи юдаїзму.

Чи можуть бути юридично легітимними рабин, його заступник, якщо політична влада їх ігнорує? До професора М. Алерганда зверталися за консультацією, чи можливе обрання кількох заступників рабина. Чи можуть виконувати функції рабинів асесори, котрих багато у містечках. Обговорювалося, дискутувалося питання, чи подавати владі інформацію про кількість, імена рабинів у гетто й таборах, або ж оминати їх взагалі. Дійшли згоди, що краще не вживати назву «рабин або заступник рабина», бо «назва може бути причиною неприємностей з боку німецької влади», конкретно, як уточнював проф. М. Алерганд, – «вони будуть інтерновані як заручники»²².

У березні 1942 р. німецька влада зобов'язала юденрати Станіслава, Тернополя, Львова передати інформацію про всіх мешканців гетто, яких підтримувала громада, тобто бідних жебраків, дітей-сиріт, старих батьків, чії діти загинули. На той час вже знали, що переселення, про яке торочать нацисти, це просто знищення. Усі рабини висловилися проти подання такої інформації. У Станіславі з ініціативи рабинів, які очолювали й соціальний відділ, подали списки розстріляних євреїв з Глумацького, Калушського, Отинівського районів²³.

Про безсилля рабинської постави, як і про мужність і значення такою чину, свідчать спогади Д. Кахане. Він пише про неприпустимість

²² *Allergand L.* Zapiski z tamtego świata. – Warszawa, 1993. – S. 56–57.

²³ *Fernerman I.* Pamiętnik ze Stanislawowa // *Biuletyn Żydowski Instytut Naukowy*, 1966. – № 59. – С. 66.

навіть самого наміру посилати одновірців на смерть. Єврейський закон, мораль не допускають такого: «Після короткої ділової зустрічі рада рабинів вирішила відправити делегацію до д-ра Ландесберга з метою обговорення цього питання. До неї ввійшли: р. Ізраель Вольфсберг, р. Моше Елханан Альтер, р. д-р Кальман Хамейдес і автор.

У кімнаті чекань юденрату, на вул. Старотандитній 2а, ми виявили багато людей, які очікували бесіди з д-ром Ландесбергом. Уперед-назад снували німецькі офіцери. Безперервно дзвонив телефон. Атмосфера була похмурою і нервовою. Через півгодини д-р Ландесберг запросив нас до себе.

Він був блідий і виглядав стомленим, вираз його обличчя не міг приховати очевидних наслідків страшної внутрішньої боротьби. Людина, відома умінням володіти собою, була знервованою і розгубленою. Ми почали прямо зі суті справи. Ми пояснили, що в страшні часи іспитів наш обов'язок привернути увагу керівника такої великої єврейської громади до величезної відповідальності, яку він покладає на себе, підкоряючись німецьким наказам. Наслідуючи єврейські закони і моральні принципи, він мусить шукати інших шляхів. Якщо до нас прийшли вороги і кажуть: «Приведіть до нас одного з вас, щоб ми могли убити його. Якщо ви цього не зробите, ми уб'ємо всіх» – краще померти всім, але жодного єврея не віддати ворогу. Саме в цьому полягають принципи Галахи.

Ми побачили, що торкнулися відкритої рани. Його обличчя набуло лютого виразу, і він вигукнув: «Вам здається, панове, що ви живете в довоєнні часи і що ви прийшли до голови релігійного Кагалу. Дозвольте мені вам повідомити, що часи повністю змінилися. Ми більше не релігійна громада, а інструмент для виконання наказів гестапо. І кожний, хто протидіє гестапо...»

Він не скінчив фрази, але ми зрозуміли, що він хотів сказати. Він не збирався йти проти гестапо і ризикувати своїм життям. Таке поведіння, мабуть, можна було зрозуміти з людської точки зору, але його важко було простити головному представнику великої єврейської громади. Часи дійсно змінилися, але закон Тори, мораль та її основи залишилися незмінними»²⁴.

Д. Кахане пише, що подібних випадків, коли важили життя і смерть одновірців, рабини не віднайшли у правилах Галахи. Дві доби обговорювали вони прецеденти Галахи щодо подібних випадків. Згадувалися Вавилонський талмуд (Трактат Трумот, гл. 8, Мишна 12); Єрусалим-

²⁴ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 71–72.

ський Талмуд (Трумот, постанова 4); Маймонід і Галахот Єсот га-Тора (розділ 5, пункт 5), Мідраш Берешіт Раба (розділ 94:9), Шулхан Арух (Єрех Деах, 157) та інші²⁵.

Рабини в період Голокосту зіткнулися із ситуацією, якої не було в історії народу Ізраїлю. Бо в часи гонінь, переслідувань йшлося про насильницьку зміну переконань, віри, а тепер євреї повинні бути знищені лише тому, що вони євреї. Віра, яку уособлювали рабини, у тисячах ситуацій, обставин незбагненим чином підказувала рішення, відповідь на питання, яку у відчаї шукали ті, хто не мав тої благодаті віри.

Такі люди могли відмежовуватися від оточення, ігнорувати його, вони мали опору, силу, були незворушні, спокійні, доброзичливі.

Багато з них різних за віком, професією, освітою у гетто, таборах не були рабинами, але їх іменували «рабі», вшановуючи їхню праведність.

Про Йозефа, в'язня Янівського табору, якого так називали, писав С. Візенталь, який пройшов через Бухенвальд, Маутхаузен, бачив різних в'язнів, різних катів, багато думав. Після війни він не лише присвятив життя викриттю нацистських злочинців, а й описав пережите у художньо-документальних творах. Повість «Соняшник» – свідчення про людей, які закарбувалися в пам'яті. Йозеф, один з тих, які найбільше вплинули на сумління автора. У повісті йому присвячено кілька сторінок. Можна вважати образ Йозефа збірним, типовим образом віруючого єврея.

«Йозеф був глибоко релігійною людиною, його віру могли хіба що вдаряти обставини, у котрих ми жили, а також відкриті й приховані провокації оточуючих, але ніхто й ніщо не могло її захитати. Йому можна було позаздрити. У Йозефа на все була відповідь, тоді як ми даремне шукали її у відчаї. Його непорушний спокій не раз доводив нас до шалу»²⁶.

Про Бога думали, говорили у гетто й таборах. Одні, як Йозеф, зберігали віру й надію, інші нарікали, що Бог забув свій народ, хоч передбачали, що німці будуть покарані. Щоденні голод, втома, тривога за рідних, близьких, приниження витісняли думки про прийдешнє. С. Візенталь, інтелігентна, думаюча людина, через роки проніс біль втрати віри. «Деся я читав, – писав він, – що, якщо людина дійсно вірить у Бога, її віру здолати неможливо. Але якщо колись я гадав, що це правда, то життя в таборі навчило мене іншого. Неможливо бути віруючим

²⁵ Там само. – С. 73.

²⁶ Візенталь С. Подсолнух. – М., 2001. – С. 14–15.

у світі, в якому обезлюднюється людина, коли тобі постійно доводять, що ти не людина. Тут почнеш сумніватися, чи є у цьому світі місце Богу»²⁷.

Микола Москаль з містечка Судова Вишня пам'ятає, що навесні 1942 р. серед євреїв ходила чутка, що скоро вони підуть до Ніневії. Їхній рабин прочитав у Святій книзі, що там люди у злобі грішать проти Бога. А усі євреї – нащадки Йони, якому Бог заповів йти до тої Ніневії. Йона ж злякався і утік від Бога на кораблі у Тартіш. Бог послав на нього кару, проковтнула Йона велика риба. Три дні молився Йона, і Бог порятував його. Але гріх Йони за страх і непослух ще не відмолений, він на всіх. То тепер Бог карає євреїв, але порятує від загибелі, бо мусять вони йти у грішну Ніневію, бо через них Бог буде рятувати грішний світ.

У містечку знали, що євреїв вивозять до Львова чи везуть до ближнього окописька і стріляють, і дивувалися, що у квітні 1942 р. у мовчанні, спокійно йшли на станцію чоловіки, жінки, діти.

Вже по війні багато хто з жінок та чоловіків із містечка були чомусь певні, що пішли ті євреї таки до Ніневії²⁸.

Що цінного в тій вірі, коли все, здається, втрачено, коли вбивають батьків, дітей, палять домівку. Чому безбожні зрадники виживають, рятуються. Про старе, як світ запитання, яке мучило в'язнів Янівського табору, писав Д. Кахане: «Знову і знову все те ж питання: “Чому? Де для Бога праведник?” Ще страждалець Йов запитував: “Чого несправедливі живуть, доживають до віку, й багатством зміцнюються?” (Йова 21:7). Той же Йов намагається відповісти на питання, що не дає йому спокою, в главі 28. Декілька разів він повторює: “А мудрість ізвідки приходить і де місце розуму? Бо вона від очей усього живого захована, і від птаства небесного скрита вона” (Йова 28:20–21). І дійсно, чи можемо ми досягнути шляхи і плани Провидіння зі своїми обмеженими людськими поняттями про справедливість і праведність? “Невідомо людині житло його і не буде воно знайдено в країні живих”»²⁹.

З. Ляйнерт згадував: «Перед очима – маленький майданчик, з блаґенькою сітчастою огорожею, а за нею тісно, один біля одного чоловіки, жінки, діти з гетто. Їх виловлювали вдень, щоб завтра розстріляти або погнати на станцію, а звідти в Белзець. Охорона – кілька українських і єврейських поліцаїв. Увечері прийшли і пішли, давши якісь команди,

²⁷ Там же. – С. 19.

²⁸ Спогади М. Москаля, записані в м. Судова Вишня, Львівської обл. 24 груд. 1999 р. Рукоп. Архів автора.

²⁹ Кахане Д. Зазн. праця. – С. 150.

німецькі поліцаї. Більшість знайомі між собою змалечку. Було кілька незнаних, про них казали, що то цадик з Гуцулії з учнями. Майже кожен може втекти або в ближнє село, або в містечко Куликів, або й у Жовкву, куди очі поведуть і понесуть ноги. Але мало хто тікає. Була осінь 1942 року, євреї були зламані духовно і фізично. Особливо духовно, до отупіння, бажання жити не було. Я там був, колись сильний, спортивний. Почувався водночас як загнаний звір, який інстинктивно прагне життя, людина, яка боїться смерті, і єврей, який усвідомлює, що місця там, за огорожею, йому немає.

Навколо плакали приречені, бачив сльози навіть у дозорців. Осібно громадка чоловіків у талесах співали псалми і читали Кадіш за померлих. До них долучалися і слізні нагадування Богу про добрі справи, малих невинних дітей, старців. Хтось істерично сміявся, кричав, що Бога у євреїв немає, хтось у нападі шаленства бив себе в груди і кляв світ. Дивно, але молитва опанувала нами. Я повторював слова молитви: “Будь милостивий ради Імені Твого, Отче наш небесний, будь милостивий ради влади Своєї над нами, Господи, Боже наш, зроби з нами, що написано: „У той час я проведу вас, у той час я зберу вас, бо дам вам ім'я та славу серед народів землі, верну вас і полонених ваших, бо я Господь”. Слухай Ізраїлю, Господь Бог наш Господь єдин, – благословенне ім'я Царства Його у віках. Амен”.

Коли почало сіріти, рабин ходив між людьми, благословляв дітей, чи не кожному щось казав. Мені сказав: “Тікай, Господь тебе збереже”. Видно, не одному мені сказав, бо легко втекло кілька молодих хлопців. Мене таки схоронив Бог, хоч побув у самому Янівському таборі»³⁰.

Різні факти поведінки галицьких рабинів мають дещо спільне. Це незрозуміле секуляризованій свідомості містичне прийняття своєї долі, містичне прийняття смерті. Були вони переконані, особливо старші, в істинності своєї релігії, Божому обранству прямувати визначеними дорогами, свідомості заслуг і гріхів свого народу. Гітлерівський нацизм сприймали як кару Божу, втілення вироку відкупної жертви. Закодовані у їхній свідомості Божі заповіді, мірило Добра і Зла давали їм силу користися Божому призначенню, як у житті, так і смерті.

Їхні пророцтва, оперті на Торі і Талмуді, справджувалися на очах, їхні поради одновірцям і християнам були безпомилковими.

Боже призначення усвідомлювали і тлумачили через Книгу Йова «Блажен той чоловік, якого Бог карає, то ж не цурайся Всемогутнього

³⁰ Спогади З. Ляйнерга.

науки. Бо Він поранить і Сам перев'яже рану і Він ударить, та Його ж руки і загоять» (Йова 5:17, 18). «У голоді спасе тебе Господь від смерти, а на війні з рук меча» (Йова 35:20). В ситуації остаточної загрози євреї, навіть нерелігійні, йшли за рабинами на смерть, як на жертвник Божий. Бо одвічним інстинктом осягали Божу волю, як звіщали рабини. Свідомі ж були не так розумом, як серцем містечкові рабини, бо мудрість Божих слів пізнали: «І станеться того часу: рештки Ізраїля і ті, хто врятувався з дому Якового не будуть опиратися на того, хто б'є: вони будуть опиратись вірно на Господа Святого Ізраїлевого. Останок навернеться, останок Якова до Бога Сильного.

Бо хоча у Тебе, Ізраїлю, було народу, як піску в морі, то тільки останок навернеться. Призначено загладу, яку наведе справедливість. Тим то ж так говорить Господь Бог Сил: “Народе мій, що живеш у Сіоні, не бійся Ашшура, що палицею тебе б'є і кия підіймає на тебе, як колись Єгипет! Бо ще трохи часу, ще трошки, і промине мій гнів і моя досада буде проти них, їм на погибель” (Ісаїя 10:20-25)», – писав ще у 1937 р. рабин Є. Левін³¹.

У липні 1941 р. під німецьку окупацію потрапили за неповними даними 189 рабинів, понад тисяча канторів. Майже в кожному з 400 містечок були синагоги, у великих містах їх було від десяти й більше.

У липні 1944 р., коли німецькі війська відступили, Галичина фактично була «Judengebiet» (очищена від євреїв). Рабинська спільнота понесла найбільші жертви. Нині відомі імена двох рабинів, котрі пережили Голокост: Давид Кахане і белзький рабин Аарон Роках. Інші загинули у гетто, таборах.

За всю історію євреїв у Галичині рабини не переживали подібних гонінь та переслідувань. Силою закону, зброї, байдужістю світу, до якого волали по допомогу разом зі своїми одновірцями, їх прирекли на загибель. Рабинство виключалося з єврейського життя. Що могли протиставити євреї, рабини молоху Голокосту?

Генрі Мітчел, відомий сучасний історик антифашистського Опору, вважає, що опір це підтримка самоповаги. Зокрема, він пише: «Прийняти поразку, коли здатен ще боротися, означало втрату самоповаги. Самоповага спонукала кожного не здаватися на умовляння про співпрацю з ворогом»³².

³¹ Lewin E. Sanherib w świetle hágady sederowy i interpretacji X i XI rozdziału Jezajásza // *Nasza Opinja*. – 1937. – 4.IV.

³² Mitchel H. *The Shadou War*. – London, 1965. – P. 247.

Жоден галицький рабин, навіть член, або й глава містечкового юденрату, не співпрацював з ворогом. Ті кілька місяців можливого урядування були використані не для виконання німецьких наказів, а для утвердження самоповаги серед одновірців, їхнього єврейства, їхньої обраності Богом, їхньої долі.

Рауль Гілберґ вважає майже єдиною формою опору збройний³³. Галицькі рабини не мали зброї і часто були проти її використання в гетто і таборах. Але вони мали знання, якими наділяли вірних, знання про духовний меч Божого благословення і покарання, неодмінної загибелі їхніх ворогів, незнищенності Божого люду, переконання, що власна смерть заради Бога подолає ката. Рабини були для нацистів об'єктом першочергового знищення, бо вбачали у синагогах, богослужіннях, молитвах їхню духовну зброю.

Єгуда Бауер визначає «єврейський опір під час Голокосту, як будь-яку групову діяльність, свідомо здійснювану проти відомих чи підозрюваних дій чи намірів, спрямованих німцями та їхніми поплічниками проти євреїв»³⁴.

Автор наводить приклади єврейського спротиву, непокірності німецьким законам у Західній Європі, у Польщі. Зокрема, згадує про організацію постачання гетто у Варшаві, Каунасі, про 600 нелегальних міньянів, про які писав історик Варшавського гетто Рінгельблом, культурно-освітню діяльність.

Галицькі рабини були частиною переслідуваного єврейства. Їхня поведінка, на перший погляд, не відрізнялась від поведінки багатьох віруючих євреїв. Коли людей позбавляли всього, навіть своїх імен, єдине, що в них залишалось, була їх внутрішня духовна сила. Для рабинів, цадиків ця сила була у їхній вірі в Бога. Для вірних, особливо хасидів, дуже часто у їхній вірі у цадика. Саме цадики, рабини, синагогальні кантори, служки протиставили Голокосту особливий індивідуально-груповий спротив. В умовах повної, жорстокої заборони юдаїзму як релігії, реальної загрози смерті вони задекларували, легалізували себе як духовних осіб. Талес, тфілін, молитовник, Тора, молитва стали їхніми єдиними засобами і оборони, і наступу.

В умовах фізичної і духовної наруги впроваджували, підтримували єврейську традицію, релігійний, світський обряд. Знавці власної історії,

³³ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – London, 1961. – P. 663–666.

³⁴ Бауер Є. Форми єврейського опору під час Голокосту // Поза межами розуміння: Богослови та філософи про Голокост. – К., 2001. – С. 250.

свідомі своєї обраності, рабини стали творцями постави демонстраційної жертвності, не сліпої покори, а вищого медитаційно-натхненного стану посвяченості виконанню волі Провидіння.

Їхня віра, їхні дії, чи то суботня молитва, чи вимога кошеру, чи благословення об'єднували одновірців на порозі смерті, об'єднували усвідомленим, а частіше неусвідомленим поривом-покорою смерті заради спасіння життя, майбутнього Ізраїлю.

Богословські пояснення Катастрофи галицькими рабинами, котрі в дуже малому числі нині маємо³⁵, дають підстави вважати, що рабини не відступали від Закону, не нав'язували своєї волі, а у перевернутому світі руїни підводили одновірців до власного морально виправданого ситуацією рішення. Вищою формою Опору, який обрали рабини, було повернення віруючих, які захиталися, або невіруючих, які впали у відчай, до Бога, усвідомлення своєї місії обраного народу, який грішив, який приймає покарання через каяття. Покаяння на жертвнику Смерті було покаянням праведників. Їх було мало, але заради них Бог не вигубив гріховний світ.

Попередній аналіз невеликої кількості опублікованих спогадів (Давид Кахане «Щоденник Львівського гетто», Курт Левін «Ілюзії подорожнього», Євген Наконечний «Шоа у Львові»), спогадів тих, хто пережив війну (особливо праведників народів світу, визнаних і не визнаних, які, ризикуючи власним життям і життям родини, рятували євреїв, тих, які допомагали військовополоненим, сусідам, незнайомим знедоленим людям), їхніх нащадків, дозволяє вважати, що своє виживання, збереження людяності вони прямо пов'язують з Божим благословенням, випробування, горе, навіть зраду вважають Божою карою за Богозневагу, пеступи Божих заповідей.

³⁵ Кахане. Д. Зазн. праця. – С. 21–22.

Інна Поїздник (Київ)

До питання про роль Греко-католицької церкви у процесі формування національної свідомості населення Лемківщини (1939–1946)

– Куме, якої ви релігій?

– Я там до політики не вмішуюсь¹.

Релігія часто використовується владою для впровадження своєї політики. Особливо це спостерігається в традиційних суспільствах, де релігійні інституції не раз виступали носіями різноманітних політичних ідей. Лемківщина не була в цьому плані винятком, а навпаки, як порубіжна територія, стала ареною протистояння різних політичних орієнтацій, що мали яскравий національний і релігійний характер.

У міжвоєнний період польська влада підтримувала серед лемків староруські рухи з метою послаблення українізації цієї території, а в майбутньому її колонізації. Для ефективного впровадження цієї політики відбулися переговори польського уряду з Ватиканом, внаслідок яких 1934 р. від Перемишльської дієцезії греко-католицького обряду було відірвано дев'ять деканатів (Биківський, Дукельський, Диновський, Горлицький, Грибовський, Кроснянський, Мушинський, Римановський і Саноцький), що розміщувалися на Лемківщині, і утворено з них окрему Апостольську адміністрацію². Польський уряд брав на себе зобов'я-

¹ Крох А. Лемківська читанка // Nowak J. Zaginiony świat? Nazywają ich Łemkami. – Kraków, 2000. – S. 152.

² Moklak J. Łemkowszczyzna w II Rzeczypospolitej – zagadnienia polityczne i wyznaniowe. – Kraków, 1997. – S. 174.

зання надавати спеціальні дотації на функціонування нової релігійної одиниці. У той же час ватиканським декретом підкреслювалось безпосереднє підпорядкування Апостольської адміністрації Лемківщини (ААЛ) Апостольській столиці³. Дев'ять відірваних від Перемишльської дієцезії деканатів складалося зі 111 парафій і 11 вікаріатів. Згідно з шематизмом⁴ за 1936 р. на цій території проживало 127 305 греко-католиків, серед яких працювало 130 духовних. Адміністрація також стала управляти 204 церквами і каплицями⁵.

Ситуація змінилась за часів німецької окупації. Національна політика нової влади спрямовувалася на загострення давніх етнічних конфліктів. За таких обставин на теренах колишньої Польської держави підтримку отримали проукраїнські позиції на противагу пропольських. Потрібно також зауважити, що спроби українізації Лемківщини відбувались у руслі загальної політики Українського Центрального комітету (УЦК)⁶ під гаслом повернення національного коріння українським етнічним землям⁷. У свою чергу, усвідомлюючи величезну роль Греко-католицької церкви у процесі збереження національної ідентичності населення хоча б тієї ж Галичини, українські кола не могли залишити поза увагою релігійну ситуацію на Лемківщині. Тож не дивно, що передовсім люб'ювались зміни у напрямку українізації самої структури греко-католицької Апостольської адміністрації.

Першим кроком стала організація спеціальної зустрічі провідників українських сил з архієпископом Орсеніо у Берліні в грудні 1940 р. Керівництво УЦК розуміло, що без визнання і підтримки Ватикану зміни в керівництві Апостольської адміністрації не були б легітимними, а це зашкодило б всій справі. Під час аудієнції українська делегація особливу увагу нунція звертала на особу о. О. Малиновського як можливого наступника хворого апостольського адміністра-

³ Prach B. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny // *Łemkowie w historii i kulturze Karpat* / Red. J. Czajkowski. – Cz. 1. – Rzeszów, 1992. – S. 308.

⁴ Шематизм – список духовних осіб, парафій та церков, який складався церковними установами.

⁵ Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини. – Львів, 1936. – С. 167.

⁶ Український Центральний Комітет (УЦК) – єдина легальна українська громадська установа, що діяла на території Генерал-губернаторства і репрезентувала українців перед німецькою владою.

⁷ Кубійович В. Пригорнімось до Рідної Землі! // *Краків. вісті*. – 1941. – Січ. – Ч. 4.

тора о. д-ра Я. Медвецького. Обговорювалися також проблеми духовенства. На той час в Апостольській адміністрації Лемківщини знаходилось 124 священники, з яких з Львівської архідієцезії працювало 15 духовних, зі Перемишльської дієцезії – 12, зі Станіславської – 5 і один з Підляшшя⁸.

Наступним кроком вирішено було підготувати місцевий ґрунт для майбутніх перетворень на Лемківщині. У квітні 1940 р. у Кракові відбулася конференція під егідою В. Кубійовича, присвячена проблемам організації української діяльності на теренах Генерал-губернаторства. Окремим питанням розглядалась Лемківщина, як територія, яка потребує щодо цього особливої уваги. У конференції взяв участь саноцький декан Іван Цехлик⁹, присутність якого стала яскравим свідченням початку змін в офіційному курсі ААЛ.

У лютому 1941 р., за підтримки українських політичних кіл, наступним апостольським адміністратором стає українець о. Олександр Малиновський, що активно включається в процеси українізації. Поряд з наближенням до себе священників проукраїнської орієнтації, новий апостольський адміністратор у «Вістях ААЛ» за січень 1941 р. оголосив українську мову урядовою для своїх ординаріату і канцелярії. Листування з німецьким урядом з того часу здійснювалось німецькою¹⁰. Потрібно також підкреслити, що майже у всіх подальших офіційних листах ААЛ наголошувалось на її українському характері та приналежності населення Адміністрації до українського народу. Свідченням того є хоча б підписування о. Олександром Малиновським своєї кореспонденції та послань до духовенства як «Апостольський Адміністратор гр. кат. Української Лемківщини»¹¹.

У свою чергу, не залишилася поза увагою керівництва Апостольської адміністрації і освіта наступного покоління священників. Якщо в минулому намагалися направити кліриків, наприклад, до Тарнова, щоб уберегти їх від українських впливів, то о. О. Малиновським було зроблено

⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APP), Administracja Apostolska Łemkowszczyzny (далі – ААЛ), sygn. 11, k. 291–293, 314–315.

⁹ Nowakowski K. Z. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1939–1947 // Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa / Red. S. Stępnia. – Т. 3: Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji Przemyskiej. – Przemyśl, 1996. – S. 232.

¹⁰ Ryńca M. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945–1947. – Kraków, 2001. – S. 28.

¹¹ Вісті Апостольської Адміністрації Лемківщини. – 1941. – Лип. – Ч. XVII.

головний акцент на навчанні в духовних семінаріях Перемишля та Львова¹².

Основний вплив на населення Лемківщини здійснювався через організацію культурного життя яскраво вираженого українського забарвлення: українська мова і історія в школах, театральні гуртки, музичні колективи тощо. В освітній роботі велику роль відіграло греко-католицьке духовенство та члени їхніх родин. «Їмось, жінка священика, була улюбленою особою і користувалась на селі великим авторитетом і повагою. Вона започаткувала і здійснювала освітню і культурну діяльність серед молоді», – згадує Надія Вислоцька з Лабова¹³.

Новим явищем в житті Лемківщини була також поява на цих землях низки монастирів греко-католицького обряду. Раніше лише періодично приїжджали до краю отці василіяни, студити чи редемптористи для провадження тут місіонерської праці. Після 1939 р., крім існуючого монастиря студитів у Фльоринці, було закладено монастирі василіан у Врубliku Королівському, Беску, Святковій та Ізбах. В Більцаревій та Врубliku Королівському стали проживати сестри василіянки. Вчили вони дітей релігії в школах у Сеньковій, Петрушовій Волі та Пельні. Сестри працювали також в Саноку, Беску, Поворознику, Криниці, Жегестові, Одреховій. Потрібно зазначити, що всі монахи і монахині прибули з львівської митрополії, де знаходились їхні материнські монастирі¹⁴.

Таким бажаним для українських кіл змінам сприяла також поява на території Лемківщини великої маси переселенців, переважно представників української інтелігенції з Галичини, які під тиском комуністичної влади залишили свої землі. «Можна було побачити нове, до того неіснуюче явище. В лемківські села прибувало все більше нових людей. Були то вчителі і українські священики. Вони часто підкреслювали свою українську приналежність і пробували організувати життя в селах», – пише в своїх спогадах Ярослав Зволінський¹⁵. Вже 25 вересня 1939 р. апостольський адміністратор інформував про прибуття 50 священиків з різних східних греко-католицьких дієцезій. Наприклад, у грудні 1940 р. серед тих, хто прибув до ААЛ, 13 священиків було з Львівської архідіє-

¹² Prach B. Op. cit. – S. 308.

¹³ Wisłocka N. Wspomnienia // Mniejszość w warunkach zagrożenia: Pamiętniki Łemków / Red. W. Sitka. – Wrocław, 1996 (далі – Mniejszość w warunkach zagrożenia). – S. 138.

¹⁴ APP, AAŁ, sygn. 10, k. 99–118; sygn. 94, k. 8–10; sygn. 96, k. 10–21.

¹⁵ Zwoliński J. Łemkowie w obronie własnej. – Koszalin, 1996. – S. 42.

цезії, 12 – з Перемишльської, 5 – зі Станіславської дієцезії¹⁶. У свою чергу, на ситуацію мали вплив і політика влади в справі харчового забезпечення. Окупаційним урядом особам української національності надавалися пільги на отримання карток для закупівлі різноманітних товарів, що також сприяло збільшенню кількості, щоправда, переважно лише на словах, «лемків-українців»¹⁷. «Після клопотання у В. Кубійовича, дуже приємної людини, що добре зрозуміла ситуацію, вдалось мені дістати такі картки для всіх вірних моєї парафії», – повідомляє о. Степан Дзюбина¹⁸.

Здавалося, за умови захисту влади, підтримки керівництва українського національного руху та УГКЦ з центром у Львові, а також достатньої кількості кадрів, процес українізації мусив розвиватись у швидкому руслі. Водночас ці прагнення, навпаки, оголили давні релігійні конфлікти Лемківщини, мали досить суперечливий характер і, як наслідок, сприймалися пересічним лемківським населенням по-різному.

По-перше, перешкодою було існування різноманітних політичних орієнтацій серед греко-католицького духовенства, а відповідно, і населення Лемківщини, які знайшли своє відображення на площині давнього конфлікту «старорусин – українець». Якщо серед духовенства окупаційна влада вирішила цю проблему шляхом арешту ряду священників-старорусів та направленням їх до табору в Кельцях, то населення, в свою чергу, негативно сприйняло такі акції влади щодо свого духовенства і асоціювало їх з діяльністю проукраїнських сил. «О[тець] [В.] Венгринович три роки був у Кельцях. Не тільки він, багато інших священників і наймудріших людей. Яценік раз на два тижні приносив їм сухий хліб, масло, що було можна», – згадує з жалем дружина Яценіка Меланія¹⁹. Лише в перші роки окупації німецькою владою було арештовано та інтерновано в Кельця дев'ять греко-католицьких священників «староруської орієнтації», серед них був і колишній кандидат на посаду апостольського адміністратора – о. Я. Поланський²⁰.

¹⁶ Nowakowski K. Z. Op. cit. – S. 231–233.

¹⁷ *Śluś-Janusz E. Nad rzeką Panną: Z działalności społeczności łemkowskiej w Zyndronowej.* – Krosno, 1998. – S. 18.

¹⁸ о. Дзюбина С. І стверди діло рук наших: Спогади. – Варшава, 1995. – С. 62.

¹⁹ *Jaceniak M. Wspomnienia // Z łemkowskiej skrzyni / Red. M. Szyszko-Graban.* – Cz. 1: Opowieści z Ługów i okolic. – Strzelce Krajeńskie, 2003 (*дали* – Z łemkowskiej skrzyni). – S. 18.

²⁰ APP, AAŁ, sygn. 17, k. 1–3; sygn. 7, k. 127; *Polański J. Ciernista droga kapłana.* – Rogi, 1972. – S. 39.

На місце арештованих священників приходили інші, проукраїнської орієнтації, у більшості випадків переселенці зі східних дієцезій. Нерозуміння релігійної ситуації, яка склалася історично на Лемківщині, проголошення патріотичних промов, таких звичних для своєї рідної місцевості, а також служба Божа українською мовою не раз ставали причинами конфліктів між священником і його парафіянами. Й. Ольшинський розповідає у своїх спогадах, як під час відкриття пам'ятника отаману Петлюрі на цвинтарі одного з лемківських сіл, частина лемків на знак протесту проти проукраїнської промови греко-католицького священика перейшла на іншу частину кладовища²¹. Подаючи опис подібним ситуаціям, о. В. Кохан підкреслює: «Коли священик починав говорити по-українськи, люди не дуже любили. Навіть українці хотіли, аби служба була на такій мові, як служилось, лемківській»²².

Водночас на основі характеристики джерел і літератури можна зауважити, що атмосфера на селі повною мірою залежала від постави самого священика, а не його політичних поглядів. У спогадах о. С. Дзюбини знаходимо розповідь про його призначення до с. Злоцького, де існували дуже напружені відносини між староруською і українською орієнтаціями. Не погоджуючись бути священиком для половини села, о. С. Дзюбина «вже під час першої проповіді сказав одно: важливе не те, як себе називаємо, а те важливо, що ми діти одної матері. А тому повинні ми себе шанувати й миритись з собою, а не шкодити собі сварками. Ці слова дуже сподобались русинам. По Службі Божій підійшов до мене їх провідник з кількома чоловіками й, стискаючи мені руку, сказав: “Хочемо подякувати єгомосьцю, бо на таку проповідь Злоцьке барз довго чекало”»²³. Роль священників, які прагнули врегулювати старі конфлікти, займалися освітньою роботою серед молоді та використовували своє становище лише на користь своїх парафіян, у лемківському селі постійно зростала. «Тата з війни німці забрали в полон. З німецької неволі вдалось йому повернутись восени 1941 р. завдяки нашому пароху о. Василю Дяку. Він дуже допомагав людям в тяжких обставинах»²⁴. Або інше свідчення: «Перед 1947 р. прийшов до церкви греко-католицький священик [Я.] Ребеняк. То був дуже добрий чоловік, кожний його

²¹ *Olszyński J.* Walka w Beskidzie i na pogórzu Sądeckim. Wspomnienia z lat okupacji. – Warszawa, 1978. – S. 220.

²² *ks. Kochan W.* Wspomnienia // *Z łemkowskiej skrzyni.* – S. 51.

²³ *о. Дзюбина С.* Зазн. праця. – С. 62.

²⁴ *Шафрон І.* Наша нещасна лемківська доля // *Ватра.* – 2000. – № 1/2(28/29).

любив і рахувався з його думкою»²⁵. Саме через такого священика, який здобув авторитет серед своїх вірних, прості лемківські люди і в простих словах отримували, а головне – сприймали, інформацію з навколишнього «цивілізованого» світу, а як її трактувати він вирішував сам, здебільшого здійснюючи це через призму своїх переконань.

Другий важливий момент залежав від того, яке становище займав греко-католицький священик щодо православного населення своєї парафії. Позиція духовенства у цьому питанні була неоднозначна і коливалася від крайньо ворожої (звинувачення у відступництві²⁶, небажання ховати православних і греко-католиків на одному кладовищі тощо) до поміркованої і навіть прихильної (надання православним релігійних послуг, допущення православних кумів та ін.). Отець Д. Дзяма з с. Хорова в листі до ординаріату ААІ жалівся, що «наші священики допускають православних кумів... а він того не робить, через що має труднощі в парафії»²⁷. На ситуацію мало вплив також прибуття до Лемківщини багаточисленних православних втікачів з України, які, зважаючи на подібність обряду, просили у греко-католицьких духовних здійснення душпастирських послуг.

Слід підкреслити, що позиція керівництва Греко-католицької церкви Лемківщини з цього питання відповідала офіційним порадам глави УТКЦ митр. А. Шептицького, надрукованим у «Львівських єпархіальних відомостях». Суть тлумачення митрополитом подібних справ зводилась до наступного: «За канонічним кодексом П'я Х не можна наділяти сакраментами еретиків і схизматиків, навіть тоді, коли в добрій вірі просять про сакрамент, хіба що визнають свої помилки і повернуться до костволю. Кодекс костельного права не обов'язує східних, хіба тільки в тих справах, які за своєю суттю відносяться до східної церкви... Цей канон може зашкодити душам і справам Католицької церкви. Тому думаю, що не тільки можна, але й треба надати можливість релігійних послуг православним...»²⁸. Діяльність духовенства в цьому руслі наближала православних і греко-католиків Лемківщини, пом'якшуючи давні релігійні суперечки. Вона також відповідала поглядам більшості лемків, які, яскраво пам'ятаючи міжвоєнні часи, асоціювали релігійні протистояння з політичними справами.

²⁵ *Błaszczak H. i S. Wspomnienia // Z łemkowskiej skrzyni.* – S. 51.

²⁶ *Dziennik księdza. Na tułaczce // Mniejszość w warunkach zagrożenia (dalej – Dziennik księdza).* – S. 61.

²⁷ *Nowakowski K. Z. Op. cit.* – S. 232.

²⁸ *Archiwum Akt Nowych, Armia Krajowa, sygn. 203/XV–4, k. 116.*

Прагнучи тримати під контролем ситуацію в парафіях, деякі священники йшли на поступки у своїх національних переконаннях і пробували пристосуватися до реалії тогочасного життя лемківського села. Свідченням того є хоча б запис невідомого греко-католицького пароха в своєму щоденнику: «Прикро і соромно мені за те, що коли там на Галичині проливається кров, здобуваються права, сиджу тут за фронтом, на цій нещасній Лемківщині і витрачаю марно час. Тут народ під поглядом релігійним і національної свідомості дуже забитий, і задерев'янілий, і упертий, тому вся праця, вкладена в нього, – даремна, але хочу докласти хоч маленьку цеглинку для покращення їх побуту»²⁹. За таких обставин виникала парадоксальна ситуація: така позиція священника позитивно впливала на розвиток стосунків між парохом і населенням його парафії та була кориснішою для української справи. В свою чергу, вона сприймалась українськими силами як відступництво і не раз офіційно засуджувалась.

Водночас використання авторитету священника серед населення Лемківщини не завадило би жодній політичній силі. Тому українські національні кола різного спрямування ніколи не випускали із свого поля зору греко-католицьке духовенство, що ускладнювало їм життя і працю серед своїх вірних. «Моя ситуація як священника в Криничі була дуже невідгідна, – зазначає о. С. Дзюбина. – Навіть до парафіян мусив я звертатись знічними із Ждині словами “наш, наше” замість “українець, український”. Проте настільки важче доводилось маневрувати між двома нашими політичними силами: бандерівцями і мельниківцями. Вони ж дуже ворогували між собою, а мене доконче старалися втягнути під свої впливи, бо це ж означало для них мати за собою ключову постать для всієї Криниччини»³⁰.

Для розгляду всіх основних аспектів, які стояли на перешкоді українізації Лемківщини в окреслений період, не можна оминати увагою польсько-українського конфлікту. Адже активна діяльність у цій сфері могла призвести до відповідних дій польського підпілля, так само як недостатня заангажованість ставала причинами того ж результату зі сторони підпілля українського. Наприклад, за даними української дослідниці А. Путько-Стех, шість греко-католицьких священників лише повіту Санок загинули внаслідок здійснення вироку польським підпіллям. У цій ситуації лемківське населення мало виробити власну позицію щодо

²⁹ Dziennik księdza. – S. 77.

³⁰ о. Дзюбина С. Зазн. праця. – С. 70.

цього протистояння. У більшості випадків вона була пов'язана із захистом власних інтересів і небажанням прямо втручатися у вищезазначений конфлікт.

Ярослав Зволінський у спогадах описує похорони греко-католицького священика з Мисцевої о. Степана Шалаша, якого 8 листопада 1943 р. було вбито за вироком польського підпілля³¹. Похорон пароха відбувся під захистом лемківських партизанів: «Село приготувало поховання свого священика. Відділ лемківської партизанки “Борці за свободу” прийняв на себе обов'язки охорони похоронів, забезпечення спокійного і гідного поховання о. С. Шалаша. Всім розвідникам і зв'язковим наказано знаними їм способами повідомити населення, що похорони будуть сильно охоронятись нашими бойовими групами. Таку інформацію поширено в околиці, і на поховання вирішило приїхати багато священиків»³². «Борці за свободу», що цікаво, тлумачили свої дії передовсім прагненням запобігти втягненню свого населення до кривавого протистояння.

Вступ радянських військ і ліквідація Греко-католицької церкви послабили українські впливи серед лемківського населення. Доля ж греко-католицьких священиків на Лемківщині була дуже різна. Частина духовенства, побоюючись переслідувань з боку радянської влади, поспішила залишити рідні землі, як це зробив сам апостольський адміністратор о. Олександр Малиновський за допомогою українського підпілля³³. Інша – розділила важку долю переселенців зі своїми вірними або потрапила до табору в Явожні за звинуваченням у приналежності чи співпраці з ОУН і УПА³⁴. За дослідженнями польського історика І. Галаґіди, впродовж 1947–1949 рр. у цьому сумнозвісному таборі перебувало 27 ук-

³¹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – S. 150.

³² Zwoliński J. Op. cit. – S. 42.

³³ Instytut Pamięci Narodowej / Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie (dalej – IPN/BUiAD/Warszawa), sygn. 0192/354, t. 26, k. 39.

³⁴ Akcja «Wisła»: Dokumenty / Red. E. Misilo. – Warszawa, 1993. – 524 s.; Українці у оbozie концентраcyjnym в Яворзні 1947–1949 // Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia в Яворзні 1939–1956 / Red. K. Miroszewski і Z. Woźniczka. – Jaworzno, 2002. – S. 58–70; *Hałagida I.* Kościół greckokatolicki і jego wierni narodowości ukraińskiej на zachodnich і północnych ziemiach Polski // Zachodnie і północne ziemie в okresie stalinowskim / Red. C. Osękowski. – Zielona Góra, 1995. – S. 160; Жертви Явожна // Україна і Польща – між минулим і майбутнім / Ред. А. Павлишин. – Львів, 1991. – С. 24–36.

раїнських священників, з яких 22 були греко-католиками і 5 православних. Внаслідок перших арештів, що відбулися у травні 1947 р., в таборі опинилися о. В. Бозюк, о. Е. Харахаліс, о. І. Яремін, о. О. Каленюк, о. Е. Хіялєк і о. С. Шеремета. У наступному місяці були арештовані ще два священники: о. М. Гащак і о. С. Дзюбина. Найбільшу групу духовних – 14 осіб – арештували в липні 1947 р. Серед них греко-католицькі священники о. А. Абрагамович, о. І. Булат, о. К. Дацько, о. Г. Федорищак, о. Я. Гребеняк, о. О. Колянковський, о. О. Котис, о. С. Крупа, о. Ю. Криницький, о. П. Мазяр, о. Ю. Менцінський, о. М. Заяць та двоє православних отців: Д. Товстюк і В. Ляшенко. В серпні цього ж року в'язнями Явожна стали греко-католицький священник о. І. Сенета і троє православних: о. М. Костишин, о. О. Несторович та о. Й. Кундеус. Цих чотирьох священників затримали вже на території північної Польщі, куди вони переселилися разом зі своїми вірними під час акції «Вісла». Останній духовний, направлений до табору в Явожні, був греко-католицький священник о. М. Дочило, якого було затримано в західній Польщі також вже після акції 1947 р.³⁵

Жоден з духовних не був арештований на підставі судового вироку. Крім того, деякі з вищезазначених священників взагалі не ідентифікували себе українцями. Сам цей факт не лише заперечує правдивість звинувачень, а й викликає здивування в можливості засудження цих людей за підозрою у співпраці з ОУН і УПА. Найяскравіший приклад – о. Е. Хіялєк, який вважав себе русином і був широко відомий на Лемківщині своїми русофільськими поглядами ще задовго до 1939 р. За ці переконання священника перший раз арештовували ще за Австро-Угорщини 1914 р., другий раз він був затриманий гестапо 1941 р. і інтернований до табору в Кельцях, де о. Е. Хіялєк перебував до 1945 р.³⁶

Потрібно також наголосити на певних особливостях взаємозв'язку греко-католицького духовенства та УПА, відкидаючи таким чином ряд звинувачень, якими рясніє як українська, так і польська історіографія. Еволюція відносин УГКЦ та націоналістичного підпілля відбувалася, перш за все, під тиском як німецької, так і радянської владної політики. Протягом Другої світової війни ці стосунки трансформувалися залежно від історичних реалій тогочасного життя. Вони пройшли складний

³⁵ *Hałagida I.* Ukraińcy duchowni grekokatoliccy i prawosławni w COP w Jaworznie (1947–1949). – S. 1–2 (Машиноп. Архів автора).

³⁶ *Місило Е.* Греко-католицька церква в Польщі (1944–1947) // *Варшав. українськ. зап.* – 1989. – № 1. – С. 209.

шлях від заперечення церквою потреби в існуванні радикального національного руху до розуміння в останні роки війни, що підпілля стало єдиною примарною надією у темряві більшовицького майбутнього.

У той час греко-католицьке духовенство часто видавало фальшиві метрики для учасників українського підпілля, які охороняли їх від виселення і арешту, надавали притулок на своїх плебаніях³⁷ і провадили для них різноманітні релігійні практики³⁸. У свою чергу, члени українського національного руху не раз рятували від арешту радянською владою своє духовенство, наприклад, вже згадувана нами втеча генерального вікарія Лемківщини о. Малиновського була підготовлена саме ними³⁹. А також допомагали нелегальними каналами передавати інформацію до Рима про становище УГКЦ, як це було здійснено в ситуації з листуванням о. В. Гриника. Такий стан речей влаштував не лише греко-католицьке духовенство, що мало надію на втручання Апостольської столиці у процес знищення УГКЦ, а й українське підпілля, яке розцінювало можливість офіційного протесту проти радянської політики дуже корисним для української справи. У той же час існувала реальна можливість не лише моральної, а й матеріальної підтримки Римом як духовенства УГКЦ, так і українського підпілля – єдиного у той час борця за спасіння української церкви.

На окрему увагу заслуговує маловідома постать о. В. Гриника, який відіграв вагомую роль у післявоєнній історії УГКЦ. Канонік Перемишльської греко-католицької капітули, один з найбільш наближених людей до єп. Й. Коциловського, після остаточного арешту єпископа був призначений примасом Хлондом 1 квітня 1947 р. генеральним вікарієм для греко-католиків у Польщі. Отець В. Гриник отримував від примаса Вишеньського гроші, переказані Римом на допомогу греко-католицьким священикам, які були ув'язнені в таборі в Явожні та їхнім родинам. Для сумлінного виконання своєї місії він підтримував тісні контакти з іншим духовенством. Це породжувало підозри влади в тому, що, можливо, о. В. Гриник і є таємно висвяченим єпископом⁴⁰. Найбільш повну інформацію про післявоєнний стан УГКЦ містять звіти, написані

³⁷ Плебанія – приходський будинок, в якому жив священик.

³⁸ IPN/BUiAD/Warszawa, sygn. 0192/354, t. 26, k. 69; t. 27, k. 256.

³⁹ Ibid., t. 26, k. 39.

⁴⁰ *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989* / Red. J. Myszoza. – T. I. – Warszawa, 2002. – S. 82–83; пор.: IPN/ BUiAD/Warszawa, sygn. 0192/354, t. 27, k. 7–10.

о. Гриником до Апостольської столиці на прикінці 40-х рр., більшість з яких були переказані в Рим нелегальним шляхом⁴¹. На основі цих листів, а також судових актів о. В. Гриника можна отримати величезний матеріал не лише про становище української церкви в основному на польській території, перебіг акції «Вісла» і об'єднаного процесу УГКЦ з РПЦ, а також, що нас найбільше цікавить, інформацію про взаємозв'язок греко-католицького духовенства і українського підпілля на території, яка після війни залишилася в межах Польщі.

За відсутності достатньої кількості джерел важко встановити вплив греко-католицького духовенства на результат післявоєнних переселенських акцій. Можна лише припустити, що священники, які виступали проти дій уряду, старалися висловити свою позицію чи то під час церковних проповідей, чи в приватних розмовах з вірними. Не легко також визначити масштаби цього впливу на хід процесу переселення взагалі і позицію кожного жителя Лемківщини окремо.

Оцінка українізації Лемківщини в роки Другої світової війни не може бути однозначною. Спроби її проведення мало відрізнялися від попередніх, відбувалися під егідою влади і тиском різноманітних політично-релігійних конфліктів, що відбувалися історично на цій території. Водночас консерватизм лемків, який зберігався упродовж багатьох століть як захисна реакція проти асиміляції, поєднання в своїй свідомості релігійного і політичного чинника, приводив до ототожнення будь-яких нововведень з політикою «чужих» народів на протигагу «своїм» рідним традиціям.

⁴¹ IPN/BUiAD/Warszawa, sygn. 0192/354, t. 27, k. 20–42.

Олег Бондар (Львів)

Українські національні комітети Дистрикту у боротьбі за збереження національної ідентичності (1941–1942)

У червні 1941 р. територію Східної Галичини було окуповано німецькими військами. Українське населення лояльно, а в деяких місцевостях святково сприйняло звістку про «визволення» від радянської влади, пов'язуючи з приходом німецьких військ надії на утворення власної держави під протекторатом Німеччини. Ці сподівання поширювалися представниками ОУН, яка мала великий вплив та авторитет на території Галичини. Коли ж стало зрозуміло, що ці надії марні, ОУН остаточно розкололася на два крила: помірковане на чолі з полковником А. Мельником і «революційне» на чолі зі С. Бандерою, що ворогували між собою. У той час як мельниківці ще довго намагалися співпрацювати з німцями й виступали за еволюційний шлях здобуття незалежності, провід Бандери вдався до радикального способу утворення і утвердження незалежної, соборної України.

Розкол ОУН призвів до розгубленості населення, що позначилося на послабленні суспільно-політичного життя краю у червні-липні 1941 р. Щоб подолати цю розгубленість, зорганізувати та скоординувати суспільно-політичний рух, на початку липня 1941 р. було організовано Раду Сеньйорів під керівництвом митрополита Андрея Шептицького і Костя Левицького, яку згодом було реорганізовано в Українську національну раду (УНРаду), виконавчим органом якої став Генеральний секретаріат. Компетенція цього органу поширювалась на весь дистрикт Галичина. Керівники УНРади виступали за еволюційний шлях здобуття української державності.

© О. Л. Бондар, 2007

Також у тім часі ОУН(м) було створено українські національні комітети різних рівнів (окружні комітети (УОК) у Дрогобичі, Стрию та ін., повітові комітети, районні і волосні делегатури), які з часом поширили свою діяльність на всю територію Дистрикту.

Основним завданням цих організацій на першому етапі діяльності було сприяння українському населенню для адаптування до нових реалій. У подальшому вони стали форпостами боротьби за збереження української ідентичності. Їхня титанічна діяльність проявлялась у різних формах та в різних ділянках суспільного життя українського народу. Але найбільших результатів вони досягли у царині культури.

У цій статті ставиться за мету розкрити певні аспекти діяльності українських національних комітетів упродовж 1941–1942 рр., обмежившись сучасною територією Львівської області.

Влітку 1940 р. влада Третього райху дозволила створення Українського центрального комітету (УЦК) й українських допомогових комітетів (УДК). На чолі УЦК став Володимир Кубійович. Спершу Український центральний комітет поширював свою діяльність на Холмщину, Підляшшя та Посяння, та згодом у порозумінні з Українською національною радою його вплив і діяльність поширилися і на Східну Галичину. Крім цього, українці отримали дозвіл на заснування українських освітніх товариств, які заступили колишні читальні «Просвіти», розпущені радянською владою. Їхню діяльність скеровував відділ культурної праці УЦК.

У квітні 1941 р. відбулося засідання проводу УЦК, на якому були присутні В. Глібовицький, А. Міляннич, В. Кубійович. На засідання запросили також генерал-губернатора Г. Франка. Темою зустрічі стало «вирішення усіх найважливіших питань, що вимагали позитивного вирішення німецькою владою»¹. Німецькі урядові чинники хотіли отримати в особі українства союзників перед початком нової війни, тому висловили готовність піти на певні поступки українцям. Так, у меморіалі від 21 червня 1941 р. УЦК виклало перед урядовцями Райху свої вимоги:

«Публічно-правне становище української групи Генеральній Губернії, українська етнографічна територія, обсада постів в адміністрації, самоуправи тощо, церковні, культурні, господарські справи, проблема молоді (вимоги окремої організації) і суспільної опіки»². Явна анти-

¹ Кубійович В. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / Ред. О. Шаблій. – Т. 2. – Париж; Львів, 2000. – С. 99.

² Там само. – С. 99–100.

українська політика Гітлера після перемог на Східному фронті не дозволила реалізувати більшості цих вимог.

Представниками Українського центрального комітету у вересні 1941 р. було створено Український крайовий комітет (УКК), діяльність якого спершу також поширювалася лише на Західну Галичину, але поступово, за підтримки діячів УНРади, – і на територію Східної Галичини. УКК мав такий самий статут, що й УЦК, але був незалежний від УЦК. Метою УКК стала організація суспільно-політичного життя українців у нових політичних реаліях, вербування українського населення в Німеччину, надання населенню матеріальної та моральної допомоги. Цей комітет очолював Кость Паньківський.

Комітет мав таку структуру:

Голова УКК;

Відділи: організаційний, фінансовий, праці, господарський, у справах молоді, Жіноча служба Батьківщині, Комісія у справах надання матеріальної допомоги студентам³.

В УКК працювали в основному політики нової генерації, хист яких карбувався в часи польської окупації Східної Галичини і які не мали такої харизми, як «старі сеньйори», що стали символом боротьби за українську державність у 10–20-х рр. ХХ ст. Тому політики з УКК у намаганні поширити свій вплив на процеси в суспільно-політичному житті Східної Галичини були змушені спиратися на впливовіших у краї представників старої еліти, до слів яких прислухалися.

З перших днів створення національні комітети боролись за вплив на маси взаємним поборюванням, показуючи себе й свою діяльність у кращих тонах, аніж працю своїх суперників. Така політика призвела до втрати часу та деяких позицій на переговорах з новою владою. Однак на початку жовтня 1941 р. здоровий глузд українського політикуму переміг взаємне поборювання. Українська національна рада зосередилася на політико-правових питаннях життя Східної Галичини, тоді як соціальними питаннями в цей час займалися Український центральний комітет, Український допомоговий комітет і Український крайовий комітет.

Першим значним спільним проектом соціального характеру, у якому було задіяно ресурси УЦК, УДК й УКК, стала допомога полоненим воякам радянської армії, які проживали у важких умовах і частіше гину-

³ Копії вихідних документів Українського комітету допомоги. Звіт за травень–червень (Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р–185, оп. 1, спр. 1).

ли. Завдяки цій акції вдалося звільнити тисячі полонених, але їхнє повернення в рідні краї здійснювалось у тяжких умовах, через що багато хто не дістався рідних домівок.

Наступною спільною справою українських національних комітетів була боротьба з голодом, спричиненим весняними повеннями в Передкарпатті та Лемківщині, якою опікувались Дмитро Палієв, Іван Черкаський, Ярослав Дзинзира, Кекія Палієв⁴. Ця допомога була інтенсивною рано навесні 1942 р. Рівночасно з допомогою харчами ці комітети сприяли переселенню дітей у такі регіони, як Покуття, Поділля і Холмщину.

Єдиною значною спільною справою, до якої було залучено всі українські національні комітети та Українську національну раду, стала видавничча справа. На переговорах з цього питання німецькі урядові чиновники стверджували, що згідно з чинним законодавством видавничча справа належить до компетенції правління генерал-губернатора, а не українців. Українська сторона заявила, що в Кракові працює «Українське видавництво». В порозумінні з УЦК Український крайовий комітет та Українська національна рада бажали не лише поширити діяльність видавництва на Галичину, а й домогтися створення власного видавництва зі своєю структурою та розширенням поля для його діяльності. У справі видавництва Левицький кілька разів зустрічався з віце-губернатором Людовіком Льоказером. Левицький був задоволений результатом перемовин зі своїм співбесідником, оскільки німецькі урядовці запевнили його про своє прихильне ставлення та обіцяли підтримку в справах видавництва. Водночас з 5 вересня 1941 р. німці розпочали видання для українців газети «Львівські вісті» і навіть намагалися купити українське видавництво. Почалась гостра боротьба між урядовими колами Німеччини і українськими національними комітетами за українське видавництво. По кількох місяцях складних переговорів було досягнуто компромісу: українці не лише зберегли для себе «Українське видавництво», а й поширили його діяльність на Галичину та одержали право створити філію у Львові, розповсюджувати на терені Східної Галичини газету «Краківські вісті» та ілюстрований журнал для молоді «Дорога», видавати новий журнал «Наші дні» й інші українські видання як у Львові, так і у провінції. Натомість редакція газети «Львівські вісті» залишалась в руках німців.

Під час зустрічей керівництва Національної ради з віце-губернатором порушувались і питання політико-правового становища українців

⁴ Кубійович В. Зазн. праця. – С. 104.

дистрикту Галичина. Підбадьорений цими розмовами Левицький активізував діяльність Національної ради. Секретарем президії Національної ради було обрано Григорія Микитея. Одночасно зі створенням допомогових комітетів Національна рада почала формувати політичну організацію у вигляді мережі філій Національної ради по всій Галичині. Під кінець жовтня 1941 р. складалось враження, що Національна рада зуміє здобути чільне місце у політичному житті українства, а Український крайовий комітет, УЦК та УДК зосередять у своїх руках лише соціальну складову суспільно-політичного життя Галичини. Але хвороба і подальша смерть керівника Національної ради звела нанівець не лише всі задуми із структуризації українських національних товариств, а й призвела до припинення діяльності Національної ради та Українського крайового комітету у лютому 1942 р. Формальним приводом для німецької влади стала відмова відділів української поліції співпрацювати з СД в «остаточному розв'язанні» єврейського питання.

З лютого 1942 р. УЦК вдалося поширити свій вплив на Східну Галичину. З вересня 1941 р. до лютого 1942 р. керівництво УЦК організувало конференції Українського допомогового комітету, з'їзд культурно-освітніх відділів, Лемківську конференцію.

З початком березня 1942 р. у Львові почав діяти «Діловий осередок» УЦК під керівництвом К. Паньківського, який рівночасно був заступником голови УЦК. Львів став фактичним осередком праці УЦК. На з'їзді голів і делегатів УЦК у Львові 31 березня 1942 р. представником німецької влади було проголошено дозвіл на організацію Товариства української молоді в рамках УЦК. Керманічі УЦК перенесли осідок відділів культурної праці і молоді до Львова. Керівництво відділу УЦК у справах молоді і родини приділяло велику увагу національно-патріотичному вихованню молоді.

Однією з таких форм виховання були вишкільні табори. У 1941–1942 рр. проведено кілька зібрань таборів. Слід підкреслити певні особливості проведення цієї справи: Станіславщина показала відділу молоді і родини УЦК, як залучити до таборів сільську молодь. Кожне село делегувало своїх представників, надаючи для них харчі та спорядження. За допомогою німецької влади, яка прихильно поставилась до починань українців, було відкрито новий табір у с. Пасічна поблизу Надвірної. Філія УЦК у Львові надала допомогу інструкторами.

Найкращим зимовим табором було визнано табір у Брюховичах поблизу м. Львова, організований відділом молоді Крайового комітету

(відбувся 16–26 січня 1942 р.). У ньому взяло участь 17 осіб. Керівником табору був Білостоцький, обозним – Цирбух⁵.

Філія УЦК у Львові влаштувала три табори: один в Брюховичах і два в Шклі. Окрім зайняття спортом і суспільного виховання проведено кілька походів, під час яких молодь знайомилася з флорою і фауною цих регіонів.

Український окружний комітет у Кам'янці-Струмиловій провів табір юнаків ім. Б. Хмельницького у Переспі. Комбатантом табору був інж. Бородович. У цьому заході взяли участь 16 осіб. У таборі було організовано чотири курси: суддів, картографії, історії, атлетики. Крім занять учасники допомагали селянам під час жнив: в'язали снопи, віяли зерно, виконували інші сільськогосподарські роботи. Заходами оргвідділу УЦК було організовано табір з плавання у Нижневій й табір на Соколі. Основним призначенням таборів вважався всебічний розвиток молодого покоління, прищеплення молоді таких рис, як дисциплінованість і відповідальність⁶.

Одним з найголовніших завдань відділу молоді і родини УЦК в обороні прав українства стала масова допомога молоді середніх і вищих шкіл, заснування та курування діяльності бурс, гімназій, дитячих садків, які працювали як на постійній, так і на сезонній основі, та сирітських будинків (захоронків). Стараннями УЦК станом на 1 серпня 1942 р. у Галичині працювали десять українських гімназій, три учительських семінарії, 3200 українських народних шкіл, було створено організацію «Виховна спільнота української молоді».

Зусиллями УЦК у 1-й державній українській гімназії 4 жовтня 1942 р. було відкрито читальню, де працювали гуртки: самоосвітній, драматичний, музичний та спортивний, який, у свою чергу, поділявся на секції: футбольну, легкоатлетичну, плавання, фізкультурну, зимових видів спорту, туристичну.

У 2-й українській гімназії створили змішаний хор під керівництвом проф. Гриневецького, широко відомий у мистецьких колах Львова та його окраїн. Все внутрішньосуспільне життя гімназії зосереджувалось у читальні, яку вів проф. Скиба та учень 8-го класу Камінський. У приміщенні читальні щотижня відбувалися сходи, де можна було повчитись і весело провести час. При читальні діяли такі гуртки: літератур-

⁵ З нашого життя. Цьогорічні табори молоді // *Дорога*. – Рік V. – Ч. 11. – Листопад. – С. 157.

⁶ Там само. – С. 158.

ний, географічно-історичний, шаховий та спортивний, вони тісно співпрацювали з Виховною спільнотою української молоді, заснованою відділом опіки над молоддю і родиною при УЦК. У 2-й державній гімназії діяли гуртки Виховної спільноти української молоді, завданням яких було підготувати членів гуртків до життєвих випробувань, виховати добрих провідників молоді, які продовжуватимуть важливу працю з підготовки молодого покоління до суспільно корисної праці⁷.

При УЦК було створено ремісничо-виховний заклад для хлопців-сиріт, безпритульних і незаможних громадян української національності. Він мав статут і підпорядковувався відділу суспільної опіки УЦК та органам державної влади, які опікувались такими закладами. Місцем осідку були приміщення по вул. Жовківській (сучасна вул. Б. Хмельницького), № 38 і № 40.

Виховання у закладі здійснювалося на засадах християнської моралі й етики. Співробітники закладу визначальну роль приділяли вихованню в учнях честі, сили і великої моралі. Виховання молоді в закладі велось в українському національному дусі, однак вихованцям було суворо заборонено брати участь у політичному житті міста в будь-яких його проявах⁸. Виховання мало на меті виробити у вихованцях громадян, всебічно розвинених і адаптованих до практичного життя, загартованих до життєвих негараздів, відважних і рішучих.

Значна увага в закладі приділялася фізичному вихованню. Було створено ряд спортивних гуртків, серед яких найбільшою популярністю користувався футбольний.

Відділ опіки над молоддю та родиною при УЦК багато уваги приділяв розвитку спорту серед молоді. За його сприяння відбувалися тренування зі спортивних ігор і легкої атлетики, крайові змагання, в яких молоді спортсмени найактивніше показали себе в таких видах спорту, як легка атлетика і плавання. Було організовано осінню спартакіаду за чашу провідника УЦК д-ра В. Кубійовича.

4 вересня 1942 р. проведено крайові змагання з легкої атлетики. В них взяло участь 78 жінок і 153 особи чоловічої статі⁹ зі Східної Галичини, Лемківщини і Холмщини. На змаганнях було встановлено шість крайових рекордів, серед них з метання диску серед жінок – 28 м 30 см, серед

⁷ З нашого життя. І українська гімназія має голос // *Там само.* – Ч. 10. – Жовт. – С. 142.

⁸ ДАЛО, ф. Р–206, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

⁹ Фізична сила нації // *Дорога.* – Рік V. – Ч. 10. – Жовт. – С. 139.

чоловіків з метання диску – 42 м 05 см у виконанні Василя Ченюка і бу- лави – 64 м 96 см¹⁰.

До сфери діяльності відділу суспільної опіки УЦК входила й допомо- га політичним в'язням, біженцям, виселеним з Яворівського полігону та інших прикордонних теренів Дистрикту, робітникам, вивезеним до Німеччини, голодуючим селянам у найбідніших районах Галичини, у то- му числі і Яворівщини та на цілому Підгір'ї, опіка над дітьми і сиротами, проведення переселення дітей.

У листопаді 1941 р. при УЦК було створено відділ народного здо- ров'я, керівником якого став лікар д-р Роман Осінчук. Створено також секції й осередки народного здоров'я й амбулаторії. Проведена робота показала, що існував великий дефіцит допомогового санітарного персо- налу. Аби ліквідувати брак кадрів, з квітня 1942 р. було впроваджено тримісячні регулярні курси медсестер.

Культурна праця полягала у відновленні зруйнованого перед війною радянською владою товариства «Просвіта», яке було реорганізовано в Українські освітні товариства. В сферу їхньої діяльності потрапили та- кож українські музеї, Інститут народної творчості, літературно-мис- тецький клуб, театр малих форм «Веселий Львів», керівником якого був Тарнавський¹¹.

На території Галичини провадили свою діяльність багато україн- ських творчих і мистецьких спілок: Об'єднання праці українських ліка- рів (голова – Тит Бурачинський), Об'єднання праці українських правни- ків (голова – Іван Вачківський), Об'єднання праці українських агрономів (голова – Ярослав Зайшлий), Об'єднання праці українських вчителів (го- лова – Северин Левицький, секретар – Іван Тесля). У вересні 1942 р. було створено Українське учительське об'єднання праці. 15 жовтня 1942 р. його керівником було обрано Семчишина. В окрузі Львів-село було створено 12 делегатур і кількість членів об'єднання нараховувала 300 осіб. Об'єднання праці українських журналістів очолював Володи- мир Мартинець, Медично-санітарне об'єднання праці – Роман Осійчук.

27 квітня 1942 р. при господарському відділі УЦК у Львові було ство- рено Крайове об'єднання українських домовласників, яке захищало права й інтереси українських домовласників у зв'язку з можливою рес- титуцією нерухомого майна. Було проведено велику роботу з віднайден-

¹⁰ З нашого життя. Незауважені рекорди // Там само.

¹¹ Львівські вісті. – 1943. – 12/13 груд. – № 268.

ня осіб української національності, які постраждали від націоналізації маєтків і до того часу не відновили своїх прав на них.

Діяльність українських окружних комітетів розглянемо на прикладі діяльності УОК у Дрогобичі. Його організаційна структура виглядала так: голова УОК, відділи: референт з соціального забезпечення і праці, референт з господарства, організаційний референт, референт опіки над молоддю, фінансовий референт. Найбільших успіхів УОК Дрогобичу досяг у царині культури.

У підпорядкованих йому місцевостях було створено українські освітні товариства, що мали таку структуру: голова, заступник голови, який є водночас референтом виховання молоді, секретар, водночас референт з організації імпрез, бібліотекар, який виконував обов'язки освітнього референта, скарбник, який вів господарку товариства.

УОК здійснював нагляд за організацією читалень українських освітніх товариств (УОТ), надавав їм допомогу, забезпечуючи їх методичною й науково-популярною літературою, яку видавав і регулярно надсилав на їхню адресу. Співробітники УОК спільно з працівниками УОТ організовували стаціонарні та мандрівні бібліотеки, національно-культурні свята, імпрези, концерти, театральні вистави, товариські сходина, вечори, вечорниці, забави, різноманітні гуртки¹². Найбільшою популярністю користувалися гуртки народної самодіяльності, освітні, футбольні й інших видів спорту. Співробітники УОК спільно з працівниками УОТ здійснювали боротьбу з неписьменністю серед українців Галичини.

Найнижчою організаційною ланкою в структурі УЦК були допомогові комітети. Після розпуску Українського крайового комітету УДК на округ Львів-село було реорганізовано. Станом на 15 травня 1942 р. УДК на округ Львів-село поширив свою діяльність на сім передвоєнних повітів: Жовква, Яворів, Городок, Мостиська, Рудки, частково повіт Львів і Бібрка. Ця територія обіймала 14 повітових делегатур, не враховуючи делегатури Львівського району. УДК мав таку структуру: голова, п'ять референтів, друкарка.

УДК поширював діяльність на окремі адміністративні повіти або судові округи, райони, волості. Найнижчою ланкою в структурі УДК були т.зв. «мужі довір'я», а їхній керівний орган перебував у Кракові. Структурними підрозділами УДК на округ Львів-село були такі товариства: об'єднання праці українських ремісників, купців, техніків,

¹² ДАЛО, ф. Р–1948, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

лісничих, вчителів і підтримання діяльності товариства «Сільський господар».

Діяльність УДК розглянемо на прикладі УДК на округ Львів-село. У квітні 1942 р. було проведено організаційні зміни в його особовому складі. Заступником голови і господарським референтом став д-р Юрій Вацик, референтом організаційним і культурно-освітньої праці – Павло Крохмальний, молоді й дошкілля – Степанія Пилятинська, суспільної опіки – Криницький, фінансових справ – Ольга Котович. На Комітет покладалось завдання розв'язання нагальних питань захисту прав українців, що виникали на місцевому рівні в культурному та суспільно-політичному житті округу Львів-село. Керівництво УДК на округ Львів-село 29 травня 1942 р. видало Обіжник до волосних делегатів і до мужів довір'я, в якому йшлося про перейняття функцій товариства «Просвіта» та інших культурно-освітніх товариств на території Галичини.

УДК звертав велику увагу на ліквідацію неписьменності серед українського населення. Ця акція проводилась у формі курсів за спеціально розробленою програмою за допомогою УОТ. УОТ мали такий склад: голова, заступник голови, секретар, бібліотекар, скарбник. Вони мали перебрати майно закритих німецькими властями українських культурно-освітніх товариств і ведення культурно-просвітницької діяльності на місцях. Проводилися змагання драмгуртків і конкурси хорів.

Через Комісію допомоги українському студентству під головуванням Юліана Полянського надавалася масова допомога молоді середніх і вищих шкіл, йшло заснування бурс. Діяльністю гімназій та дитячих садків, притулків для безпритульних дітей та дітей-сиріт опікувались відділ освіти та науки УДК на округ Львів-село. Окрім того, співробітники відділу освіти та науки Комітету відшукували безпритульних дітей і направляли їх до притулків.

Станом на листопад 1942 р. діяло 32 постійні дитячі садочки, в яких навчалось 1700 дітей, у Львівській делегатурі – два постійні дитсадки, в яких навчалось 75 дітей. Харчування в дитячих садочках відбувалося за рахунок спеціальних коштів УДК на ці потреби. Крім того існувало: сирітських притулків – три (в яких виховувалося 43 сироти) у Львові, Городку і Судовій Вишні; чотири бурси, в яких навчалось 215 осіб, з яких 133 особи – у двох бурсах в Яворові, 37 – у бурсі в Жовкві і 45 – у бурсі в Городку¹³.

¹³ Там само, ф. Р-185, оп. 1, спр. 7, арк. 320.

3 листопада 1942 р. при відділі культурної праці почала працювати жіноча секція. У ній працювали: голова Марія Бабієва, заступник голови та керівник оргвідділу – Зірка Полятинська, культурно-виховний відділ очолила Катерина Матейко, господарський – Мирослава Пежанська. У відділі діяло чотири колегиї. До кола їхніх обов'язків входило:

«1. Ділянка суспільної праці:

Опіка і контроль над діяльністю дитячих садків, опіка і контроль над діяльністю притулків, опіка й контроль над діяльністю бурс, опіка, матеріальна і моральна допомога безробітним, бідним і голодуючим, скерування до шкіл здібних і незаможних дітей, допомога полоненим, опрацювання рефератів з гігієни, проведення конкурсів чистоти.

2. Організаційна діяльність

Організація і проведення у повітових секціях однотижневих виховних курсів. У програмі курсу обов'язковими були такі предмети: ціль, завдання і зміст праці в жіночих секціях, суспільна опіка (гігієна), культурно-освітня праця, вивчення таких предметів, як літератури, географії та історії України, організація свят, ігор, вечорів, вечорниць.

3. Господарська діяльність:

Організація і проведення курсів і практичних показів ведення домашнього господарства, друкування на машинці, ведення канцелярії.

4. Культурно-виховна ділянка

Виховання всебічно розвиненої особистості»¹⁴.

30–31 березня 1942 р. у Куликові відбулася нарада мужів довір'я, на якій обговорювалися такі питання: допомога голодуючим, діяльність дитсадків, проведення концертів на честь Т. Шевченка та «Писанки». Делегатура Куликова організувала сільськогосподарську школу в місті, яка розпочала свою діяльність у травні 1942 р. Делегатура Янова надала 560 посвідчень для осіб української національності, які виїжджали на роботу до Німеччини.

У сфері діяльності УДК виявилась і справа переселенців, які були переселені радянською владою і повернулися до своїх місцевостей на початку радянсько-німецької війни. Ще одним полем діяльності УДК стала допомога переселенцям з території, яку займав Яворівський полігон, у зв'язку з його розширенням, а саме жителям Рава-Руського, Яворівського, Янівського, Жовківського повітів. Переселення розпочалося в перших днях січня 1942 р. Переселенці направлялися в такі округи: Золочів, Бережани, Кам'янка-Струмилова, Львів. За підрахунками мужа

¹⁴ Там само, арк. 225–226.

довір'я у справах переселення, в окрузі Львів проживало 500 родин переселенців, в округах Бережани та Золочів – по 100 в кожному, в Кам'янці-Струмиловій – 150 родин¹⁵. У перших днях вересня було переселено ще 150 родин. Переселенцям з Рава-Руського округу товариство виплачувало відшкодування. Переселенці, які відбули зі станиць Жовква, Янів, Яворів з 1 червня до 1 серпня, отримували допомогу від УОК Львів. У кожній станиці було облаштовано кухню, в якій переселенцям видавалися тепла їжа та хліб. Харчі УОК одержували від німецької влади. Пайок дорівнював денному пайку харчів мешканців м. Львова. Переселенцям дуже часто не надавалось житла, бо його катастрофічно не вистачало. Після тяжких розмов з німецькими урядовцями співробітникам УДК вдалось одержати субвенцію – 300 000 злотих. Виділені кошти були використані на адміністративні видатки переселення та для допомоги переселенцям.

Як видно з наведених фактів, діяльність українських громадських об'єднань у 1941–1942 рр. була спрямована в основному на розвиток культурно-освітнього життя українців Галичини і не викликала спротиву німецької влади, завдяки чому було досягнуто певної автономії у культурному житті українців Галичини.

¹⁵ Копії вихідних документів Українського комітету допомоги, 30.06 – 12.09.1942 р. (Там само, ф. Р–185, оп. 1, стр. 6).

Олександр Кучерук (Київ)

Володимир Багазій – голова міської управи м. Києва 1941–1942 рр.

Життя в Києві у часи Другої світової війни, незважаючи на всі репресії з боку військової та окупаційної адміністрації, все ж продовжувалося.

В. Багазій очолював київську міську управу від 29 жовтня 1941 р. до 19 лютого 1942 р. Він – український патріот, націоналіст, став жертвою гітлерівського окупаційного режиму, його прах разом з тисячами жертв цієї антилюдської влади покоїться у Бабиному Яру.

Володимир Пантелеймонович Багазій народився 1902 р. у с. Рябівка (нині це село Волочиського району, Хмельницької області). Ймовірно, що початкову освіту отримав у рідному селі, де вищу – не встановлено. Одружився він приблизно року 1920 р., дружина Маргарита; 1922 р. народився їхній первісток – Ігор, за кілька років – Олег. Відомо, що у тридцятих роках він працював вчителем у київських школах, зокрема, перед війною викладав українську і російську мови в єврейській школі № 109 м. Києва¹.

Літом 1940 р., після поділу Речі Посполитої між Берліном і Москвою, на західну Україну було спрямовано значні радянські кадри. 1940 р. кандидатура аспіранта В. Багазія розглядалася для направлення на роботу викладачем у Львівський університет, але НКВС не дав на те згоди: на перешкоді стало те, що Багазієвий брат жив у США².

¹ *Кислиця Д.* Світе ясний: Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавшині. – Оттава, 1987. – С. 138.

² Там само. – С. 164.

Працюючи вчителем у Києві, він 1939 р. поступив до аспірантури в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП) на відділ методики української мови. Цей інститут засновано 1926 р. у Харкові, 1930 р. створено філію у Києві, а після перенесення столиці України з Харкова до Києва, сюди перевели й інститут. Розташований він був на вул. Жертв революції, 12, нині ця частина колишньої Трисвятительської має назву Десятинна, а будинок має число 4. Директором інституту на час, коли там вчився в аспірантурі В. Багазій, був Й. Ліпман³.

У час німецької окупації багато співробітників УНДІП, що не потрапив до переліку установ обов'язкової евакуації на Схід, залишилися в Києві і багато з них, так чи інакше, були пов'язані з діяльністю міської управи. Головою міста на самому початку окупації був історик, керівник відділу УНДІП О. Оглоблін, викладач церковнослов'янської мови В. Волканович керував житловим відділом міської управи, а за головування Багазія – був його заступником, залишився він на цій посаді і при наступному міському голові Л. Форостівському. З інститутом був пов'язаний і професор К. Штепа, керівник відділу освіти міської управи, а по тому редактор газети «Нове українське слово», головою Ярославського району Києва став вчений секретар УНДІП О. Чеверда.

Ще до початку війни, у час підготовки похідних груп ОУН, на основі інформації, отриманої від агентури через зв'язкових, було складено списки осіб, яких ОУН розраховувала залучити до майбутньої співпраці. До кожного прізвища та адреси надавалося прізвище особи, яка давала рекомендації. Зрозуміло, що точно знати, хто саме з внесених до списку залишиться у Києві після відходу Червоної армії, провідництво ОУН знати не могло. У списку, серед інших, зустрічаємо прізвища академіка А. Кримського, професорів О. Оглобліна, К. Штепи.

19 вересня 1941 р. німецьке військо зайняло Київ. Інколи навіть випереджаючи німців, до Києва почали прибувати похідні групи та окремі представники ОУН. Найперше завдання було стимулювати процеси по налагодженню адміністративного, господарського, культурного життя міста, як то робилося і в інших містах України.

21 вересня 1941 р. зібралася ініціативна група киян для обговорення стану справ та планів налагодження життя міста. Один з організаторів зборів провідник ОУН Я. Гайвас розповідає, що «на заплановані нами збори для створення міської управи в одній із шкіл Подолу прибули деякі з нас, прийшли дехто з місцевих, що ми їх запросили, а між ними

³ Там само. – С. 179.

прибув проф. Багазій. Він прибув не сам, привів зі собою групу людей»⁴.

Про це також розповідає учасник похідних груп ОУН К. Радзевич: «Збори ці відбулися в одній з десятирічок на Подолі, бо Київ був у великій мірі зруйнований. Я був учасником тих зборів, в яких взяло участь біля 30-ти осіб. На зборах обрано головою Управи міста Києва проф[есора] Олександра Оглоблина, а його заступником сл[авної] п[ам'яті] проф[есора] Володимира Багазія»⁵. В. Багазій та О. Оглоблин знали один одного задовго до початку війни. О. Оглоблин саме у роки навчання В. Багазія в аспірантурі УНДІП очолював там відділ методики історії у 1938–1941 рр.

Дещо іншу інтерпретацію перебігу цих зборів знаходимо у провідника ОУН Я. Гайваса: «наради у цій справі [вибору міського голови. – О.К.] були дуже гарячі, бо одинока організована група киян – вони називали себе “місцевою підпільною ОУН”, очоленою В. Багазієм⁶ – гаряче противилася цьому й вимагала поставити на цей пост саме В. Багазія... Одначе тверда постава представника ОУН сот[ника] С[улятицького]... таки довела до того, що О. Оглоблин став головою Управи міста з тою поступкою, що Багазій став його заступником»⁷. В іншому місці Я. Гайвас вказує, що «конфлікт розв'язав щойно О. Ольжич, коли запропонував, щоб Багазій був першим заступником посадника [тобто міського голови. – О.К.]»⁸. Обережне ставлення Я. Гайваса до В. Багазія пояснюється тим, що «керівництво ОУН не мало ніяких твердих даних, він був невідомим, коли б не те, що його прізвище було поміщене нашим зв'язковим до Києва, як особи, що відіграла знатну роль в “київській підпільній ОУН”»⁹.

⁴ Гайвас Я. В роки надій і безнадії (Зустрічі і розмови з О. Ольжичем в роках 1939/1944) (далі – Гайвас Я. В роки надій і безнадії), арк. 23 (Архів ОУН у м. Києві (далі – Архів ОУН)). У зв'язку з тим, що опрацювання архівних документів Архіву ОУН не завершено, не подаємо повного шифру для документів).

⁵ Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: 36. статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985 (далі – На зов Києва). – С. 104.

⁶ Я. Гайвас помилково подає ініціал імені Багазія «Д», а в іншому місці називає Багазія Данилом.

⁷ Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. – На чужині, 1964 (далі – Гайвас Я. Коли кінчалася епоха). – С. 62–63.

⁸ Гайвас Я. В роки надій і безнадії, арк. 23 (Архів ОУН).

⁹ Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. – С. 63.

Додаткові інформації знаходимо у спогадах тогочасного перекладача при німецькому війську М. Андрусяка (опубліковані під псевдонімом Никон Немирон), який у розмові з В. Багазієм «довідався від нього, що його вислали не бандерівці, тільки київські громадяни, що стояли осторонь... Сам він під впливом сторонників Мельника, заявив перед журналістами союзних з Німеччиною держав, що очі усіх українців звернені на полк[овника] Мельника»¹⁰.

28 вересня до Києва зі Львова, незважаючи на небезпеку, приїхала група у складі В. Кубійовича – голови Українського центрального комітету (УЦК), що був єдиною офіційною українською організацією на території Генерал-губернаторства, В. Глібовицького, генерального секретаря УЦК, К. Паньківського, пізнішого заступника голови УЦК, а на той час голови Українського крайового комітету у Львові, та І. Биченка, недавнього (1940–1941 рр.) ректора Львівського університету. Метою їхньої поїздки було ознайомлення з ситуацією у Києві та налагодження контактів з громадськістю та окремими діячами. «В Києві не застали ми вже ОУН під проводом Бандери. Тут не так як у червні у Львові, і в липні у Житомирі, тут у Києві заправляли представники групи полк[овника] Мельника. Як ми пізніше побачили, прибулі представники ОУН не виступали тут з державними планами [натяк на проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові. – О.К.], а тільки зайнялися організацією міської управи. В Києві ці справи були куди трудніші, ніж у Львові»¹¹. Львів'яни відвідали міську управу, де зустрілися з міським головою О. Оглоблиним, завідуючим відділом культури К. Штепою, а також з О. Ольжичем та редактором газети «Українське слово» І. Рогачем. Коротко про цю поїздку у своїх спогадах пише і В. Кубійович, зокрема, про відвідини міської управи та розмови з О. Оглоблиним і Г. Кохом. Цей німець відіграв помітну роль в українських справах. Народився він на Галичині, добре володів українською мовою, свого часу служив сотником в Українській галицькій армії, в довоєнній Німеччині виступав як фахівець з питань Сходу і зокрема України, прихильно ставився до планів українських політиків,

¹⁰ *Немирон Н.* У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.) // В боротьбі за Українську Державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 803.

¹¹ *Паньківський К.* Від держави до комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – С. 105.

служив в Абвері, а в часи війни в Міністерстві окупованих східних територій.

Коли львів'яни через кілька днів повернулися назад, то розповідали на зібранні у вузькому колі, що «міським головою став у Києві проф[есор] Олександр Петрович Оглоблин, міська управа тимчасово примістилася десь на Подолі, життя у місті ще дуже не унормоване, населення голодує і т.д., але на поверхню життя все ж таки виринає чимало національно свідомого елемента й ентузіастів до жертвенної праці»¹². Київського міського голову О. Оглоблина особисто з присутніх, крім І. Крип'якевича, практично ніхто не знав. У розмові обговорювалася наукова діяльність О. Оглоблина, особливо критикувалися його погляди на гетьмана І. Мазепу. І. Крип'якевич захищав, пояснюючи це часом і обставинами, в яких доводилося працювати О. Оглоблину. В. Сімович гостро критикував О. Оглоблина – «хто б він не був і який би він не був той Оглоблин, але на голову міста своєю вдачею й поведінкою той рафінований інтелігентик аж ніяк не надається... київські люди самі це зрозуміють і посадять на його, Оглоблина, місце відповідну людину, котра не мусить бути професором, але краще з добрим хлопським розумом і вмінням адмініструвати і керувати»¹³. У розмові брав участь Д. Кислиця, недавній викладач Львівського університету та колега В. Багазія по аспірантурі в УНДІП. Він дав добру характеристику В. Багазієві, мовляв, кращого кандидата на міського голову в Києві він не знає. Цікавилися В. Багазієм і німецькі чинники. Незабаром відбулася ще одна зустріч у вузькому колі львівських провідних діячів за участю Г. Коха, на якій основною темою був В. Багазій. Його визнавали «за можливого або і найкращого кандидата на голову українського уряду, розуміється провізоричного – до виборів, коли такі стануть можливі»¹⁴. Г. Кох сказав про В. Багазія, що «досі такого українця, як Багазій, він не зустрів ніде на всій території колишньої радянської України»¹⁵. Той же Г. Кох намагався, наскільки дозволяли обставини, інформувати українські кола про наміри і плани Німеччини стосовно України, зокрема, у справі створення української адміністрації, української поліції, а також Української національної ради (УНРади) та інших українських інституцій.

¹² Кислиця Д. Зазн. праця – С. 179.

¹³ Там само. – С. 180.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

На час головування О. Оглоблина припав початок масових розстрілів у Бабиному Яру. Однак якусь участь чи причетність О. Оглоблина до цих подій джерела не фіксують.

О. Оглоблин недовго пробув на посаді міського голови – ледь більше одного місяця. З одного боку, він сприяв виразному курсові на українізацію усього міського життя і перебував у контакті з членами ОУН, зокрема з О. Ольжичем, а з іншого боку, він по своїй природі був кабінетний вчений без досвіду адміністратора та господарника.

Сучасний історик І. Верба в своїй праці про О. Оглоблина, торкаючись питання колабораціонізму українців, що залишилися під владою гітлерівців, а не евакуювалися вглибину Росії, стосовно О. Оглоблина пише, що історик «непримусово та усвідомлено обрав окупацію. Все ж його колабораціонізм не мав ідеологічно-політичних вимірів, а попервах йшлося про звичайне виживання ...довелося, як тоді здавалося, обрати менше зло»¹⁶.

Найпершими і найважливішими завданнями міської управи було відновлення, наскільки дозволяли обставини воєнного часу, транспорту, електро-, водо- і тепlopостачання міста, налагодження реєстрації мешканців, облік і розподіл житла тощо. Необхідно було відновити навчання в школах, планувалося відкрити і вищі школи, зокрема, університет, медичний інститут, політехнічний, сільськогосподарський тощо.

Багато значило і важило у той час видання газети «Українське слово», для чого було створено товариство з обмеженою відповідальністю «Українське видавництво», до складу засновників якого увійшли прибулі члени похідних груп ОУН та місцеві представники, серед них бачимо члена Проводу українських націоналістів, військового референта генерала М. Капустяняського, редактора газети І. Рогача, міського голову В. Багазія, директора видавництва В. Конопка та ін.

Після того, як О. Оглоблин завершив своє головування у місті, кілька днів обов'язки голови виконував його заступник В. Багазій, а з 29 жовтня він офіційно став міським головою Києва. Інформація, використана деякими дослідниками, зокрема М. Ковалем, про те, що В. Багазій був заарештований перед тим за нібито якісь зловживання з єврейським майном, є неперевіреною і документально не підтверджується. Було б абсолютно нелогічним з боку німців призначити міським головою нечесну людину, якій вони не могли довіряти.

¹⁶ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 245.

Громадськість позитивно оцінювала діяльність О. Оглобина. Зокрема, у своєму листі зі Львова до недавнього київського міського голови історик І. Крип'якевич, який вже встиг попрацювати заступником міського голови Львова, писав: «Вістки про культ[урне] і політ[ичне] життя Києва ми оцінюємо, як явища дуже позитивні, – все є краще, як ми могли подумати. ...За це Вам слава і шана. Ваша ж роля, дорогий Олександр Петровичу, справді історична, як першого голови міста, що мусів довести до порядку знищену столицю... я радію тим, що Вас вже звільнили і зможете всеціло зайнятися науковою роботою і організацією»¹⁷. Так воно і сталося, О. Оглобин головну увагу зосередив, наскільки то було можливо в умовах окупації, на науковій роботі.

Після створення міська управа на перших порах розташовувалася на Подолі у приміщенні Протезного заводу за адресою вул. Фролівська, 4¹⁸, але досить швидко переїхала в центральну частину міста. У свідченнях 1945 р. співробітник Шевченківської районної управи м. Києва повідомляв, що міська управа займала кілька будинків: «приміщення бувшої сільськогосподарської партшколи (бульвар Шевченка, 14), приміщення будівельного інституту на Пирогівській вулиці, навпроти Володимирського собору [нині комплекс національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. – О.К.], будинок наркомату і Верховного суду по вул. Нероновича [нині це будинки на вулиці Воровського №№ 22 і 24. – О.К.] і понад те житловий відділ знаходився на В. Житомирській вулиці № 38, і паспортний відділ на Хрещатику № 4»¹⁹.

Структуру управи було неодноразово змінено, одні відділи реорганізовували, ліквідовували, в інших змінювали назви та функції.

У квітні 1942 р., коли міську управу вже очолював Л. Форостівський, у Києві було проведено перепис населення та зібрано статистичні відомості про склад населення, стан міського господарства тощо. На підставі цих статистичних даних підготовлено збірку «Київ за 1942 р.» Міська управа складалася з 17 відділів і нараховувала 1219 співробітників²⁰. Коли врахувати, що за В. Багазія управа мала на кілька відділів більше, то

¹⁷ *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобина // *Український історик*. – 1990. – № 1/4. – С. 171.

¹⁸ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Львів, 2003 (*далі* – Київ у дні нацистської навали). – С. 313.

¹⁹ Державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 64 530, арк. 51. За цю інформацію окрема подяка співробітниці Музею історії м. Києва п. Т. Євстаф'євій.

²⁰ *Малюженко Л.* Київ за 1942 р. // *Наше минуле*. – К., 1993. – №. 1(6). – С. 181.

можна гадати, що й кількість співробітників була дещо більшою. Місто було поділено на одинадцять адміністративних районів, якими керували районні управи. Назви відділів та прізвища керівників, що подані нижче, зібрані з газет «Українське слово», «Нове українське слово» й спогадів учасників подій. (Плинність кадрів і обмеженість інформації робить список далеко не повним).

Назви відділів	Керівники
адміністративний	
кадрів	Марченко-Захарченко
правничий	Любецький
фінансовий	Гаженко
контрольно-інспекційний	
освіти	М. Муха
охорони здоров'я	К. Штепа, Єфременюк
суспільної опіки	
промисловості	Зіневич
паливний	А. Милянч
житловий	Кулінський
постачання	Я. Кшисецький
богослужб	Медяник
зв'язку	І. Коровницький
культури	Боярко
пропаганди	І. Кавалерідзе
земельний	А. Шекерик
будівельний	
торговельний	
упорядкування	С. Драгоманов

Заступником В. Багазія став начальник житлового відділу Я. Волканович, другим заступником залишився Бабяк. Серед співробітників міської управи значився член Проводу українських націоналістів О. Ольжич, який, щоб мати прикриття, формально числився співробітником відділу пропаганди. На посаді цензора у цьому ж відділі перебував член похідних груп, майбутній голова Проводу українських націоналістів О. Штуль.

Радянський агент у своєму звіті в Москву повідомляв, що «актив українських націоналістів купчився навколо керівництва Міської Управи,

очолюючи відділи останньої. ... По суті все було побудовано з розрахунком стягнути розкидані сили української контрреволюції»²¹.

Письменник, на той час редактор рівненської газети «Волинь», У. Самчук відвідав Київ восени 1941 р., і ось його враження від міської управи: «Кілька просторих кімнат, густо заставлених столиками і заповнених людьми. Переважно урядовці... Але й люди інших професій. Наукових, літературних, технічних, медичних. З виразними ознаками пережитого. Люди, які перейшли смугу советського терору, довготривалої нужди побуту, носили на собі видимі сліди доби. Зникла свіжість, відвертість, певність. Здавалося, що вони тільки вийшли з довголітнього ув'язнення»²². А про міського голову він написав таке: «Багазій за професією вчитель, який обняв це становище, можливо, не зовсім до цього готовий, але виконував його цілком добре... Багазій робив враження солідної ділової людини. Високого зросту, міцної комплекції, правильних рис обличчя, віком понад сорок років. На мою думку, ідеальний представник класичного киянина»²³. І далі – Багазій, «на мою думку, був людиною далеко не буденною... з ясним, чітким, реальним поглядом на речі і явища, з оригінальною самостійною свідомістю свого місця під сонцем. І мені здавалося, що його не було аж надто паралізовано чужинецькою ідеологією марксизму, і він міг думати прагматично та мати відвагу рішати справи за вимогами й потребами реального, конкретного часу. Таких індивідуальностей у нас не було багато»²⁴.

До Києва 13 жовтня 1941 р. прибули організовані німецьким міністерством закордонних справ 25 іноземних журналістів, серед яких були представники скандинавської преси та США. Вони ознайомилися з пам'ятками Києва, відвідали міську управу, де заступник міського голови В. Багазій «зробив їм ділову доповідь про стан постачання населення, він говорив про антибільшовицьку боротьбу українського народу»²⁵, як повідомляв у своєму звіті відповідальний за перебування журналістів у Києві капітан Г. Кох.

Наявна у Києві група членів похідних груп ОУН під проводом А. Мельника готувала ґрунт для створення своєрідного українського пе-

²¹ Київ у дні нацистської навали. – С. 354.

²² Самчук У. На коні вороному: Спомини і враження. – Вінніпег, 1975. – С. 14.

²³ Там само. – С. 16.

²⁴ Там само. – С. 18.

²⁵ Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: 36. док. і матеріалів. – Львів; К., 2001. – С. 421.

редпарламенту – Української національної ради. Промотором справи був О. Ольжич, про це пише у своїх спогадах голова УНРади М. Величківський: «4 жовтня 1941 року з активною допомогою і порадою д-ра О. Ольжича (Олег Кандиба), що прибув з першою групою емігрантів, у Києві на Подолі, в одному з будинків зібралися визначні громадяни Києва для обговорення сучасного становища. На цих зборах ми одержали деякі інформації від д-ра Ольжича щодо майбутньої німецької політики на теренах України, бо йому, як членові старої еміграції, були більш-менш знані напрямні політики» гітлерівської Німеччини²⁶. На тій нараді обговорювалися питання створення УНРади.

Наступного дня, тобто 5 жовтня, відбулося установче засідання УНРади. На голову УНРади первісно планувалося обрати академіка А. Кримського, але стало відомо, що перед відступом радянських військ з Києва його арештувало НКВД і вивезло до Казахстану (там він на початку 1942 р. і помер). З присутніх у Києві першим кандидатом був професор О. Корсунський, але він відмовився, і тоді запропоновано було тогочасного ректора Політехнічного інституту М. Величківського, якого і обрали головою УНРади, а заступниками – М. Корсунського, М. Капустянского та С. Сколибога. Членом УНРади, серед інших, став і В. Багазій. Згодом до складу УНРади, за свідченнями учасників подій, увійшла і О. Теліга.

УНРада надіслала повідомлення про початок своєї діяльності до українських провідних діячів, зокрема до голови ПУН А. Мельника. М. Величківський писав, що «весь український нарід згуртується навколо прапорів ОУН, овіяних славою героїської боротьби за вільну самостійну соборну Українську Державу, що весь український нарід візьме гарячу участь в будівництві своєї власної держави. В цьому Українська Національна Рада обіцяє Вам свою повсякденну співпрацю»²⁷. Німці змушені були визнати, що УНРада «є немовби неофіційним українським урядом»²⁸.

Для формальної діяльності УНРади було підготовлено Статут, в якому головними завданнями УНРади, як українського передпарламенту,

²⁶ Величківський М. Сумні часи німецької окупації // *Визвольний шлях*. – 1965. – Ч. 1. – С. 45.

²⁷ «Вождєві Організації Українських Націоналістів» (Архів ОУН).

²⁸ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. – Т. 2: (1941–1942). – Львів, 1998 (далі – Україна в Другій світовій війні у документах). – С. 122.

визначалися «організація, відбудова, перебудова і розбудова українського суспільно-громадського життя на всіх його ділянках»²⁹.

Проте, за словами члена УНРади генерала М. Капустянського, «недовго гомонів Київ відкрито піснею національного відродження та недовго працювала УНРада в Києві»³⁰. Німецький тиск на усі прояви українського життя посилювався. Це було наслідком, зокрема, переходу влади в місті від Вермахту до цивільної окупаційної адміністрації райхс-комісаріату Україна. Вже 17 листопада (за іншими даними 27) за наказом німецької влади діяльність УНРади було припинено і заборонено. Продовжуючи стежити за членами УНРади, німці дійшли висновку, що члени УНРади, не відмовляючись від засад національної політики, змінили форму роботи і продовжували діяти під прикриттям інших легальних установ, зокрема Української академії наук, що прискорило заборону її діяльності і розпуск.

Великого значення в умовах війни і німецької окупації надавалося суспільній опіці, забезпеченню продовольством мешканців міста, опіка над військовополоненими тощо. У київській міській управі було створено відділ суспільної опіки. Одночасно було створено Український червоний хрест (УЧХ), відділення якого були в інших містах. Це, як і інші вияви організованого українського життя, викликало занепокоєння у німців. На їхню думку, крім задекларованих намірів УЧХ перетворився «через спеціальних агентів на неконтрольовану інформаційну службу на всій українській території»³¹.

Церковні справи були важливою складовою відроджуваного національного життя. Прихильники автокефального напрямку в Києві організували Українську церковну раду (УЦР), що діяла у порозумінні з УНРадою і мала б формально відновити автокефальність української православної церкви. Одночасно діяла Автономна православна церква у підпорядкуванні Московського патріарха. Коли до міста прибули автокефальні єпископи Никанор Абрамович і Ігор Губа, то протистояння між прихильниками обох церков загострилося, німці ж у більшості випадків ставали на сторону автономістів. По це свідчить хоча б те, що за їхньої підтримки та підтримки міської управи й голови О. Оглоблина автономісти отримали у Києві 14 церков і 8 монастирів, а автокефалісти лише три церкви: Андріївський собор, церкви на Солом'янці та на Деміївці.

²⁹ Проект Статуту Української Національної Ради (Архів ОУН).

³⁰ Низовий-Чумак В. Перед черговим етапом // *Промінь*. – 1948. – 21 квіт.

³¹ Україна в Другій світовій війні у документах. – С. 169.

Коли Церковну раду автокефалістів німці заборонили, тоді В. Багазій створює при міській управі відділ з питань богослужб на чолі з І. Коровницьким, який, за німецькими спостереженнями, «мав лише те завдання, щоб під іншою назвою продовжити переслідувати політичні цілі розформованої [Української] Національної ради»³². Намагаючись вплинути на розвиток церковно-релігійної ситуації, В. Багазій, за німецькими джерелами, організував три поїздки автомобілем Червоного хреста до Генерал-губернаторства для переговорів з митрополитом Діонісієм Велединським і архієпископом Іларіоном Огієнком про призначення митрополита для відновленої церковної структури на окупованих німцями територіях³³. І вже 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив архієпископа Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної автокефальної церкви на звільнених землях України з титулом архієпископа Луцького і Ковельського.

На початку німецької окупації, коли Київ ще контролювала військова адміністрація, до Києва перенесено газету «Українське слово», що почала виходити у Житомирі. З приходом цивільної окупаційної адміністрації було поставлено умову формалізувати існування газети. 1 грудня 1941 р. було скликано установчі збори зацікавлених осіб у приміщенні нотаріальної контори Київської міської управи. На зборах були присутніми 10 осіб: В. Багазій, О. Бойдуник, М. Капустянський, В. Конопко, І. Рогач, Ю. Швидкий, О. Штуль, В. Слободян, О. Чемеринський, В. Погорілий. Згідно з рішенням присутніх було засновано товариство з обмеженою відповідальністю «Українське видавництво», обрано наглядову раду, головою якої став М. Капустянський, секретарем О. Бойдуник, а міський голова В. Багазій – господарським референтом. До газети виходив літературно-мистецький додаток, спочатку під назвою «Література і мистецтво» (редактор М. Ситник), а згодом під назвою «Літаври», редактором яких була О. Теліга.

Досить регулярно «Українське слово» інформувало про діяльність міської управи. Для прикладу згадаємо лише ті числа, де йдеться про міського голову. Так, 24 листопада газета повідомляла, що для того, щоб «краще забезпечити обізнаність працівників підприємств, організацій та населення м. Києва з постановами і розпорядженнями, що їх видають голова м. Києва і відділи міської управи, а також відповідні органи влади, видаватиметься офіційний урядовий вісник постанов і розпоряд-

³² Там само. – С. 170.

³³ Там само.

жень». В наступному числі 1 грудня у цій же рубриці говориться, що міський голова В. Багазій затвердив положення про українське радіомовлення, окремою постановою він схвалив ініціативу групи працівників українського образотворчого мистецтва про створення спілки українських митців-образотворців.

Як відомо, 12 грудня гестапо арештувало редакцію «Українського слова» на чолі з редактором І. Рогачем, а вже 13 грудня почало виходити «Нове українське слово» під редакцією К. Штепи, нового редактора, який нещодавно керував відділом освіти міської управи. У першому числі «Нового українського слова» на першій сторінці було вміщено статтю, яка пояснювала зміни редакції. Там, зокрема, писалося, що «крайні націоналісти прийшли з Заходу й змовилися з місцевими комуністами проти німецької влади». Перестав виходити і понеділковий випуск «Українського слова» – «Останні новини», а також «Літаври». Наприкінці грудня 1941 р. було започатковано при «Новому українському слові» російськомовний додаток під назвою «Последние новости», під редакцією недавнього співробітника «Українського слова», який пішов на співпрацю з гестапо, Л. Дудіна³⁴.

Підсумовуючи свої акції стосовно «Українського слова», київське гестапо повідомляло в Берлін 4 лютого 1942 р., що «через енергійні втручання і розстріли відповідальних редакторів київська українська газета в даний час очищена від шкідливих елементів, однак у редакціях українських провінційних газет сидять переважно націоналістичні елементи, які надають газетам не лише бажану для руху Мельника спрямованість, але очевидно постачають для ОУН нелегальні друковані матеріали»³⁵.

Німецькі репресії продовжувалися. 7 лютого 1942 р. було арештовано добрих дві сотні осіб, а 9 лютого настала черга Спілки українських письменників на чолі з О. Телігою. Заарештованих було ув'язнено в гестапо і більшість звідти не повернулася.

За німецькими повідомленнями, «у Києві на початку лютого виявлена нелегальна організація ОУН, яка поставила собі за мету створити чітко структуровану партійну організацію, яка побудована на системі п'ятірок, поширюється з верхів аж до обласних організацій... Організаційна робота ОУН поширюється з Києва вже на значні частини райхскомісаріату. За дотеперішніми спостереженнями доведено, що

³⁴ Панфилов А. Ф. За кулисами Радио «Свобода». – М., 1974. – С. 115–118. Тут опубліковано деякі документи гестапо про Л. Дудіна.

³⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. – С. 122.

центр нелегальної діяльності знаходиться в управі міста Києва»³⁶. Ця інформація стала підставою для подальших репресій.

За кілька днів перед тим у Києві проїздом побував Г. Кох, який мав зустріч з В. Багазієм. Те, що вона відбулася не в приміщенні управи чи в якійсь з німецьких установ, а в приватній квартирі В. Багазія, говорить багато. Зокрема, Г. Кох повідомив (у переказі В. Багазія), що «Київ мають заселити німцями, після перемоги, а тим часом будуть робити все, щоб з Києва населення само тікало – моритимуть голодом, трактуватимуть немилосердно, виселятимуть... Українського самоуправління в Києві не буде»³⁷. Про цю розмову В. Багазій переповів своєму другові Д. Кислиці і на його пропозицію негайно покинути місто відповів, «що він покрив би себе ганьбою вічною, коли б порушив присягу задля рятування своєї душі. Малодушне дезертирство, казав, страшніше йому за видиму смерть. І знову повторив про корабель, з якого капітан не сміє зійти першим»³⁸.

7 лютого до В. Багазія в міську управу прибули кілька гестапівців, які мали розмову з міським головою³⁹. Про що вони говорили, точно не відомо, але можна здогадатися, що мова йшла про стан справ у місті та вимоги німців припинити усяку українську національну роботу та підтримку діяльності ОУН. В. Багазія звинувачували, зокрема, у тому, що він «поступово намагався витіснити німецький вплив, а українські вимоги довів до меж конфлікту»⁴⁰. Німці вважали, що В. Багазій «оточив себе на важливих постах міської управи особами, котрі, відчуваючи себе здійснювачами загальноукраїнських вимог, зайняли виразно шовіністичний курс та все більше і більше здійснювали ворожу і переповнену ненавистю політику проти усіх німецьких заходів... з огляду на притаманну йому розсудливість, не можна сумніватися в тому, що він усвідомлював наслідків своєї політики»⁴¹. Звинувачували міського голову також у тому, що «на початку 1942 року з допомогою жорстких втручань в справі міліції він спробував у Києві підпорядкувати собі міліцію»⁴². Намагаючись надати звинуваченню В. Багазія кримінального ха-

³⁶ Там само. – С. 168.

³⁷ Там само. – С. 199.

³⁸ Там само.

³⁹ *Немирон Н.* Зазн. праця. – С. 815.

⁴⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. – С. 171.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 170.

рактеру, говорили про неконтрольоване і злочинне використання паливних матеріалів, продовольства, намагання передати майно колишніх державних запасів у розпорядження приватним особам і підприємствам, що були створені його знайомими.

Наближався час трагічної розв'язки. У п'ятницю 19 лютого 1942 р. серед білого дня німецька поліція увірвалася до будинку міської управи і заарештувала В. Багазія та усіх присутніх в його кабінеті. Від німецького офіцера Матерна, який походив з німецької колонії біля м. Городка під Львовом і прихильно ставився до української справи, стало відомо, «що арешт Багазія і деяких інших людей з ним, доконала, якась окремо призначена «айнзацгрупе», що прибула тільки у цій справі до Києва. Вона теж переводила допити, вона і помордувала їх усіх»⁴³.

Через якийсь час гестапо арештувало старшого Багазієвого сина Ігоря, а дружину Маргариту з меншим сином Олегом переселили з квартири, де вони мешкали (вул. Толстого 11, кв. 13), в поганеньку кімнату в будинку навпроти. Протягом півроку дружині дозволяли носити передачі для чоловіка і сина, зокрема, книги, які вони використовували для таємного шифрованого листування. З цих повідомлень «склалося враження, що найбільше засвідчив і назводив наклепів на Багазія-батька – Волканович Всеволод Демидович, заступник голови міста, якого по тижневі чи двох випустили й лишили на попередньому становищі, цебто лишили на посаді заступника голови міста»⁴⁴. Один з гестапівських в'язнів, якому наприкінці червня 1942 р. вдалося вийти з в'язниці живим, розповідав, що у «сусідній келії сидів ще міський голова Багазіїв»⁴⁵. Батька і сина Багазіїв протримали в київському гестапо ледь не до відступу німців з Києва, їх було розстріляно і поховано в Бабиному Яру.

Так закінчилося життя українського патріота Володимира Багазія, котрий в умовах сталінського режиму зберіг свою національну сутність, а в жакхливих умовах гітлерівської окупації намагався діяти так, щоб це не розходилося з його переконаннями українського націоналіста, за що і поплатився своїм життям.

⁴³ Гайвас Я. В роки надій і безнадії, арк. 23–24 (Архів ОУН).

⁴⁴ Кислиця Д. Зазн. праця. – С. 202.

⁴⁵ Немирон Н. Зазн. праця. – С. 817.

Юрій Давиденко (Ніжин)

Соціально-політичне та культурне життя на Чернігівщині в період німецької окупації 1941–1943 рр.

Нелегкі випробування випали на долю Чернігівської області в роки окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). Наводячи свої порядки на чужій землі, німецьке керівництво розпочало масовий терор з метою залякування українського суспільства і підпорядкування його своїм інтересам. За період фашистського панування було розстріляно 127 778 мирних жителів, вивезено до Німеччини 60 766 осіб¹. Безперечно, це була одна із страхітливих сторін німецького «Нового порядку». Зазначимо, що тривалий час завдяки радянській політичній доктрині ми аналізували політику німців на окупованих територіях лише з цього боку². Питання, пов'язані з проблемами відродження національно-культурного та духовного життя Чернігівщини та її регіонів у період окупації, майже не досліджувались і через об'єктивні причини не знайшли належного наукового висвітлення. Тому, спираючись на наявні архівні джерела та матеріали періодичної преси того часу, спробуємо відтворити реальну картину національно-культурного життя Чернігівщини у період 1941–1943 рр.

Основним моментом, що сприяв відродженню культурного та духовного життя на території окупованої України, було створення укра-

¹ Чернігівщина в период Великой Отечественной войны, 1941–1945: Сб. док. и матеріалів. – К., 1978. – С. 102.

² Чернігівщина: Енцикл. довід. / Ред. А. Кудрицький. – К., 1990. – С. 8–11.

їнських національних рад у Києві і Львові, які стали органами національно-політичного самоврядування³.

Тому закономірно, що на окупованій території почали з'являтися українські товариства й організації. Серед них провідне місце займали осередки «Просвіти». Ініціатива їх створення досить часто належала похідним групам ОУН. Так, у повідомленні командуючого поліції безпеки і СД райхскомісаріату Україна до берлінського керівництва від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначалося: «Прихильники ОУН роблять спроби проникнути в культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямування їх діяльності в націоналістичному дусі...». Особлива увага приділяється українському культурному об'єднанню «Просвіта»⁴. На Чернігівщині відродження «Просвіти» розпочинається з листопада 1941 р. Поштовою до цього процесу стало звернення «До української інтелігенції і молоді», надруковане на сторінках газети «Українське Полісся». У ньому, зокрема, зазначалося: «Беріться до культурно-просвітницької роботи, організуйте товариства “Просвіта”»⁵. Невдовзі осередки організації було засновано в Мені, Ніжині, а також і в сільській місцевості, зокрема, в с. Слабині Михайло-Коцюбинського району довоєнної Чернігівської області. Як правило, форми і методи роботи товариств «Просвіти» були традиційними. Вони проводили культурну й освітню роботу, організовували клуби, мистецькі гуртки, аматорські театральні групи, бібліотеки.

Так, у Ніжині за сприяння товариства було відкрито українську читальню, що знаходилась у приміщенні бібліотеки інституту, де зосереджувались українські книги й українська та німецька періодична преса.

Зазначимо, що м. Ніжин стало одним із центрів національно-культурного життя. Зокрема, у цей період тут діяв український драматичний театр, працювала українська читальня.

Творча діяльність Ніжинського українського національного театру імені М. Кропивницького розпочалась 26 жовтня 1941 р.⁶ За весь період існування театру глядачі побачили близько 100 драматичних постанов. Репертуар театру складала класичні драматичні постановки укра-

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 2, спр. 112, арк. 18.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 174, арк. 12.

⁵ *Українське Полісся*. – 1941. – 30 листоп.

⁶ *Ніжинські вісті*. – 1942. – 20 жовт.

їнської сцени. На місцевій сцені ставилися «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «За двома зайцями» М. Старицького та ін. Окрім того, на гастролі до Ніжина у листопаді 1942 р. приїздила трупа Лубенського театру ім. Лесі Українки. Місцевим глядачам було запропоновано постановку «Запорожець за Дунаєм» у «модерному стилі», як писала місцева преса.

Одним із культурних центрів міста була українська читальня, що розпочала свою роботу навесні 1942 р. Розташовувалася вона на вул. Голя у приміщенні бібліотеки інституту. У ній були зосереджені зібрання українських і німецьких книжок та періодичної преси. Існували у місті і музично-аматорські об'єднання. Такими були: самодіяльна хорова капела ім. Т. Шевченка, Овдієвський народний хор, при якому також було створено драматичну й балетну групи. У репертуарі колективів переважали українські народні пісні й твори українських композиторів.

Окремо слід сказати про становище у галузі освіти. Працювало шість народних шкіл, у яких навчалися 1053 учнів і три середні спеціальні школи: технічна (відкрита 12 грудня 1941 р.), медична (відкрита 5 вересня 1942 р.) та музична (відкрита 20 жовтня 1942 р.). У технічній школі існували два відділення: агрономічне та механічне, однак її матеріальна база була надзвичайно слабкою і навчання мало формальний характер. При медичній школі функціонувало два відділи: фармацевтичний та зуболікувальний. Загалом в ній навчалося 100 учнів, вона мала бібліотеку з 500 книжок. У музичній школі навчалися по класу роля, скрипки, бандури, балету, викладалася теорія гармонії і німецька мова. Школа мала чотирирічний термін навчання. Загалом у цих школах навчалося 1237 учнів. Крім того, у місті діяв дитячий садок та працювали курси німецької мови. Також було відкрито сім церков, працював кінотеатр і виходила друком місцева українська газета «Ніжинські вісті»⁷. Зазначимо, що розвиток українського національного шкільництва відбувався у складних умовах. Не вистачало посібників, катастрофічно малою була кількість вчительських кадрів, німецькі окупаційні органи постійно втручалися в роботу освітніх закладів, побоюючись зростання національної свідомості громадян.

Ще однією важливою сторінкою політичного й культурного життя регіону стало заснування мережі військових і цивільних організацій. Так, у Чернігові 1941 р. існувала молодіжно-спортивна організація

⁷ Ніжинський краєзнавчий музей, наук. відділ, ф. «Велика Вітчизняна війна», розд. «Окупаційний період», спр. 15, арк. 1–7.

«Січ», у Ніжині діяв осередок ОУН, очолюваний колишніми студентами Ніжинського інституту М. Поляченком та Д. Чечковським⁸. Однією з основних форм роботи Ніжинського осередку ОУН серед населення була усна пропаганда й агітація, для якої використовувалась власна нелегальна друкована продукція – листівки та легальна окупаційна преса (для проведення замаскованої націоналістичної пропаганди). Однак активність осередку ОУН у політичній роботі з населенням призвела до того, що німецькі каральні органи 1942 р. розстріляли його керівництво.

Таким чином, попри воєнну ситуацію і пов'язані з нею певні політичні й матеріальні обмеження, на території Ніжина зусиллями української інтелігенції було створено мережу культурно-освітніх закладів, яка охоплювала всі ділянки національно-культурного життя і сприяла посиленню патріотичних, національних настроїв серед населення міста.

⁸ *Самойленко Г. В., Самойленко О. Г.* Ніжинська Вища школа: Сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 278.

Марина Михайлюк (Київ)

Видавництво «Уманський голос» в умовах нацистської окупації

Історіографічний доробок представленої теми обмежується кількома публікаціями черкаських дослідників¹ і автора статті², однак вміщені у них дані лише частково торкаються даної проблеми. Актуальність теми дослідження пояснюється зацікавленістю вітчизняних істориків і філологів функціонуванням видавничо-друкарської системи й становищем пересічної людини у період нацистської окупації України, зокрема Київського регіону. Отже, наукова значущість і відсутність значних розробок краєзнавчого плану зумовили доцільність проведення даного дослідження.

Станом на 1 січня 1943 р. м. Умань було центром гебітскомісаріату Умань, генерального округу Київ. За німецькими даними у гебіті прожи-

¹ Мельниченко В. Україномовна преса на території Черкащини в період фашистської окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 81–82; Його ж. Інформаційно-видавниче забезпечення функціонування окупаційної влади на Черкащині у 1941–1944 рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей*. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 252–259; Кривенко С. Документи фонду «Видавництво “Українська думка”, орган Черкаської районної управи, 1941–1943 рр.» як складова частина джерельної бази з вивчення історії періоду німецько-фашистської окупації Черкащини // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 83–86.

² Михайлюк М. Функціонування видавництв україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) // *Іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 46–51.

вало понад 227 тис. осіб³. Організація роботи видавництва «Уманський голос» розпочалася за кілька днів після окупації району німецькими військами. Дозвіл на виробничу діяльність надала місцева ортскомендатура через уманську міську управу. З приходом цивільної влади і створенням акціонерного товариства з обмеженою відповідальністю «Преса України»⁴, уманське видавництво підпало під його юрисдикцію. 16 серпня 1941 р. житловим відділом уманської міської управи видавничому підприємству було тимчасово надано приміщення колишньої майстерні індивідуального шиття по вул. Садова, 7. Однак будинок знаходився у напівзруйнованому стані, мав лише чотири кімнати, де колектив видавництва ледве розміщувався. Умови роботи були незадовільними, адже редколегії видання заважали працювати і гуркіт машин, і прийом відвідувачів. Відтак на початку листопада редакції і друкарні було виділено більш зручне двоповерхове приміщення колишньої поліції по вул. Київська, 1.

Видавництво до кінця 1941 р. очолював Х. Барченко (з лютого 1944 р. – директор уманської обласної друкарні), а з 1 січня 1942 р. його керівником було призначено О. Маєвського, який до цього працював редактором часопису. За постановою голови уманської міської управи А. Марцина, він мав право розпоряджатися усіма фінансовими ресурсами підприємства. Для цього ще наприкінці листопада 1941 р. видавництвом було відкрито рахунок в уманській філії Сільськогосподарського банку. Усі міські й районні організації, підприємства, установи, а також приватні особи мали перераховувати свої гроші за виконані для них друкарські роботи і розміщення оголошень у газеті. Тарифи встановлювались керівництвом видавництва. Так, за оголошення про загублені документи у жовтні 1941 р. громадяни сплачували 8 крб.⁵ Патент на право виконувати друкарські роботи видав відділ підприємств уманської міської управи.

Друкарня складалася з трьох цехів: набірнього, друкарського і палітурного. Начальники цехів А. Крюковський, Ю. Маркелов і Л. Смага особисто відповідали за збереження майна. Згідно з наказом

³ Державний архів Волинської області, ф. Р–2, оп. 1, спр. 756, арк. 5.

⁴ «Преса України» – дочірнє підприємство «Німецького видавничо-друкарського товариства України з обмеженою відповідальністю» (Луцьк). Контролювало матеріально-технічний стан усіх видавництв і друкарень райхскомісаріату Україна.

⁵ Державний архів Київської області, ф. Р–2033, оп. 1, спр. 1, арк. 93.

О. Маєвського від 2 січня 1942 р. усі робітники і службовці видавництва мали з'являтися на роботу рівно о 8-й год. ранку. Запізнення каралося звільненням. Усім працівникам заборонялося самовільно залишати роботу раніше 17-ї год. і без потреби залишати робоче місце. Вони також не мали права відмовитись, якщо необхідно було працювати після закінчення робочого часу. Саботажем вважалося навмисне невиконання роботи, псування замовлень і матеріалів⁶.

Вхід до друкарського цеху стороннім було заборонено, як і винос газет для своїх працівників. З метою впорядкування процесу друкування та продажу часопису О. Маєвський 9 березня 1942 р. видає наказ, згідно з яким завідувач паперовим складом зобов'язувався за рахунком здавати друкарям папір й приймати надрукований матеріал разом із поліграфічним браком і відправляти брак на коректуру. Після виходу кожного номера газети він мусив надавати в бухгалтерію акт про випуск, а потім займатися реалізацією тиражу. Зокрема, 60 примірників часопису отримувал секретар редакції, 30 примірників залишалось для співробітників, 1530 – відправлялося на пошту для розсилки передплатникам (восени 1941 р. передплата на місяць становила 2 крб. 40 коп.). Решта примірників йшла у продаж через міський кіоск, що знаходився на вул. Київській. Категорично заборонявся продаж періодичного видання у редакції, крім поліції та жандармерії, які отримували його за спеціальним відношенням⁷.

Видавництво «Уманський голос» мало власну їдальню, де обідали робітники і службовці редакції та друкарні. Згідно з наказом О. Маєвського від 16 листопада 1942 р., чітко регламентувалася робота працівників їдальні, що було пов'язано з нестачею продовольства в Умані. Стороннім особам, які пред'являли талони, обіди не видавалися. Працівники видавництва не отримували подвійних порцій, а їхні утриманці – хліб, що раніше мало місце. Завідувач їдальні І. Хлівний зобов'язувався складати точні списки робітників і службовців, які брали обіди додому утриманцям і конкретно кому саме. Затверджував списки О. Маєвський, і лише за ними бухгалтерії було наказано видавати талони. Крім того, завідувач їдальні мав бути присутнім під час приготування й видачі обідів, слідкувати за їхньою якістю. За недоброякісні обіди він разом з поваром Ф. Панасенком несли особисту відповідальність аж до звільнення з роботи. Їдальня працювала з 6–7 до 14–15 год. Обіди ви-

⁶ Там само, арк. 84.

⁷ Там само, арк. 79.

давалися з 11.30 до 13.30 год. дня. Контроль за ідальнею покладався на завгоспа М. Лобура⁸.

Робітники і службовці видавничого підприємства могли піти у відпустку згідно з розпорядженням райхскомісара Е. Коха «Про регулювання зарплати і умов праці для всіх місцевих службовців, зайнятих на роботах у німецьких установах», яке набуло чинності 1 квітня 1942 р. Їхня зарплата залежала від середнього розміру окладу за останній місяць. Тривалість основної й додаткової відпустки не могла перевищувати 12 днів. Але для працівників часопису вона з невідомих причин коливалась від 5 до 14 днів, що підтверджується архівними документами. Оклад працівників залежав від кваліфікації. Водночас розпорядження мало ряд недоліків у регламентації заробітної плати для некваліфікованих робітників, що призводило до зловживань керівництва видавничого підприємства⁹.

Прийом на роботу відбувався через місцеву біржу праці, яка пропонувала кадри директорів видавництва. Той, у свою чергу, міг встановлювати для малокваліфікованих робітників випробувальний місячний термін; у разі якщо робітник не влаштувався – його звільняли. Оплата праці, прийом і звільнення працівників редакції обов'язково узгоджувалися з біржею праці. Робітники, які мали намір перейти на іншу роботу, зверталися на біржу праці, яка надсилала письмове доручення директорів видавництва про звільнення того чи іншого працівника, про що свідчать відповідні накази по редакції. Це пояснюється ще одним розпорядженням Е. Коха від 4 березня 1942 р. «Про обмеження зміни місця роботи». У ньому наголошувалося, що адміністрація установи, підприємства чи організації не мала права звільняти жодного робітника за його власним бажанням до того часу, поки не отримає згоди місцевої біржі праці. Якщо остання впродовж 3–10 днів не надсилала повідомлень, це вважалося згодою. Перехід працівників з однієї установи до іншої, які входили в одне підприємство, згоди біржі праці не потребував.

На період перебування О. Маєвського у відпустці функції директора виконував технічний редактор і коректор Ю. Римар. Документи свідчать про те, що під час перебування О. Маєвського на посаді відповідального редактора (директора) видавництва у набірному цеху серед робітників чоловічої статі існувало систематичне п'янство, з яким він намагався боротися. Зокрема, на початку 1943 р. двох робітників, що

⁸ Там само, арк. 57.

⁹ Там само, стр. 3, арк. 10.

принесли на роботу горілку і розпивали її з начальником набірнього цеху, було звільнено з посади. Самого начальника понижено на посаді до простого друкаря з попередженням¹⁰.

Видавництво вважалося прибутковим за рахунок роботи власне друкарні. Кожний місяць бухгалтерія подавала фінансові звіти підприємства у Луцьк. Так, за другу половину 1942 р. чистий прибуток видавництва становив 64 тис. крб.¹¹ Витрати не перевищували доходної частини (прибутки з продажу газет, виготовлення оголошень, різноманітні друкарські роботи). Наприкінці 1943 р. ситуація суттєво не змінилася. Бухгалтерські документи засвідчують високий попит на виготовлення різних бланків для всіх підприємств і установ гебіту (перепусток, квитанцій, відомостей, рецептів, продуктових карток), а також печаток, плакатів тощо.

На початку серпня 1943 р., за розпорядженням з Луцька, видавництво «Уманський голос» було розподілено на дві незалежні одиниці: обласну друкарню та газетне видавництво з попередньою назвою. Директором друкарні було призначено Суржикова, а відповідальним редактором видавництва Терлецького. Кандидатури затверджено шефом преси генерального округу Київ та гебітскомісаром Умані. Уже 26 серпня 1943 р. усіх редакторів місцевих часописів, у тому числі й «Уманського голосу», було викликано у генерал-комісаріат округу, який очолював В. Магунія. На зібранні йшлося про обстановку, що склалася на Східному фронті, пояснювалася внутрішньополітична ситуація у райхскомісаріаті. Генерал-комісар особисто висловив присутнім подяку за їхню «віддану» працю й натякнув на поступове згортання роботи. Цей крок з боку німецької влади можна пояснити наближенням радянських військ до кордонів генерального округу, що змусило керівництво покvapитися з евакуацією.

До призначення директором друкарні Суржиков обіймав посаду керівника друкарського цеху видавництва і був підконтрольний О. Маєвському. Можна припустити, що сварки між ними, а також неспроможність Маєвського, як керівника, навести лад у редакції та друкарні, призвели до поділу підприємства на дві окремі фінансово-господарські одиниці, а його самого понижено на посаді до заступника головного редактора. Через деякий час між новими керівниками виник конфлікт з приводу зіпсування двох кліше і браку майже всього накладу газети за 12 вересня 1943 р., за що з друкарні було стягнуто штраф у 300 крб.¹²

¹⁰ Там само, спр. 1, арк. 45–46.

¹¹ Там само, спр. 4, арк. 2, 6, 13, 17, 21, 25, 29.

¹² Там само, спр. 1, арк. 11.

М. Терлецький пильно стежив за майном редакції. Робітників штрафував у трикратному розмірі, вилічуючи із мізерної зарплати. Суржиков замість штрафу просто звільняв з роботи. Зокрема, згідно з наказом по окружній друкарні від 11 листопада 1943 р., двох робітників було звільнено за несвоечасну явку на роботу та несумлінне ставлення до праці.

Плинність кадрів в уманській обласній друкарні була значною, попри запровадження премій. Згідно з наказом від 29 червня 1943 р., 11 працівників друкарні отримали преміальні від 10 до 50%, і лише одному робітникові за несумлінне ставлення до праці та зниження якості й кількості продукції їх було зменшено з 40 до 30% від посадового окладу. Цей документ доводить, що директор уманської обласної друкарні проводив досить жорстку політику щодо своїх працівників, аби якнайкраще організувати виробничий процес і не отримувати доган від німецького керівництва. Водночас він намагався бути справедливим. Так, друкарю О. Єгорову за несумлінне ставлення до праці та неякісне виконання робочого завдання він з 1 березня 1943 р. низив зарплату з 4-го на 6-й розряд (тобто з 600 до 400 крб.), через місяць підняв оплату до 5-го розряду (до 480 крб.), а вже у червні 1943 р. О. Єгоров отримував 30% набавки до основної платні¹³.

Відповідні заходи стимулювали робітників до продуктивної праці, надавали можливість «виправитися», якщо враховувати вкрай важке матеріальне становище більшості пересічних громадян. Военні дії, постійне недоїдання і хвороби змушували їх триматися роботи, завдяки якій можна було вижити. В уманській обласній друкарні працювали цілими родинами. Кількість робітників у середньому налічувала 15 осіб, більшість з них були друкарями і різниками паперу. Існувала посада коректора німецької мови з місячним окладом у 480 крб.

У редакції М. Терлецького кількість робітників також не перевищувала 15 осіб, і займали вони посади: заступника головного редактора, літературного редактора (підбирав матеріал), коректора (виправляв помилки у тексті), технічного редактора (відповідав за розташування матеріалу на сторінках газети), радіоінформатора (приймав повідомлення з німецького радіо), друкарки, технічного секретаря, експедитора, бухгалтеря, завгоспа, кур'єра, прибиральниці і сторожа.

Окремі працівники за сумісництвом обіймали по дві посади. Так, на жовтень 1943 р. заступник головного редактора О. Маєвський був одночасно і літературним редактором. Його дочка працювала кур'єром часо-

¹³ Там само, арк. 7, 33, 37, 39.

пису. У листопаді того ж року завгосп П. Запорожець виконував обов'язки конюха. На думку автора, подібне явище мало місце внаслідок постійної потреби у фінансових ресурсах, відсутності необхідних кадрів, небажанні працювати на існуючий режим, який помітно і швидко здавав свої позиції, а також непокоєння за майбутнє після повернення радянської влади. Адже ситуація на Східному фронті складалася не на користь німецького окупаційного режиму.

Щодо характеристики періодичного видання, то газета «Уманський голос» виходила двічі на тиждень на чотирьох шпальтах. Перший номер побачив світ у неділю 31 серпня 1941 р. і починався з подяки редколегії часопису начальнику міської комендатури (ортскоменданту) капітану Росу за сприяння в організації виходу газети. Напередодні відступу радянських військ було спалено приміщення друкарні, усе устаткування й шрифти вивезено. Друкарські машини, шрифти й газетний папір співробітники видавництва збирали по навколишніх селах, навіть їздили до Вінниці та Києва. На початку роботи матеріали для часопису надав майор з міської комендатури Фельдунг, який допоміг редакції у налагодженні зв'язків з Берліном, а також містами України.

Часопис «Уманський голос» подавав інформацію військово-політичного, ідеологічного, соціально-економічного і культурно-просвітницького характеру. Серед рубрик, які не змінювалися впродовж всього періоду окупації, була лише одна – «З головної квартири фіурера», що знайомила із ситуацією на фронтах Другої світової війни. Інформація головної рубрики мала розташовуватися лише на першій сторінці, хоч редакція не завжди дотримувалася цих вимог. Спорадичними були рубрики: «Воєнна хроніка», «На східному фронті», «Короткі вістки», «Короткі господарські вістки», «Вісті зі світу», «Вісті з України» («Українські новини»), «Листи з Німеччини», «Різдваїні теми», «Веселий куток» («Куток розваг»), «Фронтіві епізоди», «Наука і техніка», «Газетні рядки» («Цікаві рядки»), «Поради селянинові», «Літературна сторінка», «В Умані і в Уманщині» («Сьогодні в Умані», «Місцева хроніка»), «Берлінські види». Більшість матеріалів у них комплектувалися на основі повідомлень німецького радіо, українських бюлетенів рівненської філії «Німецького інформаційного агентства» «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ) і «Українська кореспонденція» (УК). Редакція цих періодичних видань забезпечувала інформацією всі часописи райхскомісаріату Україна. Передруковувалися також окремі матеріали з періодичної преси Генерал-губернаторства і Райхскомісаріату, німецької преси Райху і України, інформаційно-пропагандистських бюлетенів міністерства народної освіти і пропаганди Райху.

Повідомлення в рубрику «В Умані і в Уманщині» («Сьогодні в Умані») готували позаштатні співробітники періодичного видання, які працювали за гонорар. Серед них – представники уманської міської управи, керівники різних підприємств і установ уманського гебіту. Значна частина рубрик переслідувала суто пропагандистську мету. Зокрема, «Берлінські види» популяризували Німеччину та її столицю як колиску світової культури і мистецтва. З часом радіоновини стали позначатися однією зірочкою (*), а інформація з берлінських, рівненських і луцьких джерел – двома (**). Підпис трьома зірочками (***) означав, що матеріал передруковувався з окупаційних видань України.

Як правило, статті ідеологічного спрямування передруковувалися з берлінських бюлетенів «Українська інформаційна служба» (УКРІНС), «Східна служба преси» (ОАД – ОАД – «Ostraum-Artikeldienst»), «Служба пропаганди і преси» (РМД – РМД – «Propaganda-Material-Dienst»), німецьких видань «Фелькішер беобахтер», «Дойче Альгемайне Цайтунг», «Солдатенцайтунг» тощо.

Водночас часопис «Уманський голос» вміщував і власні агітаційно-пропагандистські матеріали. Зазвичай, їхні автори підписувалися псевдонімами або ініціалами. Такі підписи зустрічаються у авторів пронимецьких, антирадянських і антисемітських статей з метою приховати особу автора. Проте були й такі, що не приховували свого імені. Так, майже у кожному номері періодичного видання за 1941 р. публікувався співробітник уманської міської управи Ю. Недзельський, який «спеціалізувався» на антирадянській тематиці. Він був автором статей «Кривавий Сталін» (31 серпня), «Сталінська турбота про живу людину» (7 вересня), «Мої спогади» (11 вересня), «У підземеллях Уманської тюрми» (5 жовтня), у яких розповідалося про жорстокість сталінської тоталітарної системи щодо громадян країни: штучний голод і репресії 30-х рр., репресивну практику НКВС, політику «випаленої землі» на початку війни, яка залишила людей без засобів існування в умовах окупації.

Статті виразно антирадянського змісту писав й літературний редактор М. Глухенький, за що навесні 1944 р. був заарештований органами НКВС. Серед них привертає увагу стаття «Нищення українців», де він навів конкретні приклади Голодомору 30-х рр. «Село Подобна. Страхітливі 1933/34 рр. Спочатку мерли від голоду 3–5 душ щодня, далі 18–20... Станція Звенигородка. Під весну 1934 р. в елеваторі лишилося кілька десятків тисяч центнерів ячменю, попсованого мишами. А люди мерли. Як це розцінювати? Хіба не навмисне й планове винищення ук-

раїнців? Цікаво, чи пан Рузвельт обізнаний з такими фактами? Чи він, допомагаючи більшовикам, тим самим бере участь у знищенні українців?» – міркував автор¹⁴.

У циклі статей «Українська молодь» М. Глухенький описує більшовицьку систему соціального виховання, спрямовану на руйнування національних почуттів. Її завданням було виховання «інтернаціональної» людини – патріота СРСР, компартії і Сталіна. Однак, на переконання автора, шкільна програма виконувалася лише частково, адже «в юнацькому серці так і не спалахнуло полум'я любові ні до партії, ні до Сталіна»¹⁵.

Крім написання статей М. Глухенький публікував у рубриці «Літературна сторінка» вірші, частівки, народні прислів'я та жарти. Серед них були такі, як:

Сидить Сталін за столом,
П'є горілку стаканом,
А колгоспник під лавкою,
Лупить воші булавкою.

Або

Сталінська конституція –
одна проституція,
рай обіцяє,
а шкуру здирає¹⁶.

Для посилення антирадянських і антисемітських настроїв серед місцевого населення, редакція періодичного видання вміщувала спогади або враження земляків від колишньої системи господарювання. Так, упродовж 1941 р. газета видає серію матеріалів Ф. Гонибіді під назвою «Федь Гонибіда пише», в яких автор скаржився на засилля представників єврейської нації у партійних органах і народному господарстві країни, через що мав немало проблем у житті¹⁷. Одним з авторів часопису був «Журний». У своїх дописах він розповідав про голодних, виснажених і поранених солдатів Червоної армії, що внаслідок недбалого керівництва потрапили у полон, частина яких свідомо переходила на бік німців з надією на краще життя, а також про методи «вибивання» правди, які використовувало НКВС¹⁸ тощо.

¹⁴ *Уманський голос*. – 1941. – 21 верес.

¹⁵ *Там само*. – 6 листоп.

¹⁶ *Там само*. – 26 жовт.

¹⁷ *Там само*. – 7 верес., 5 жовт.

¹⁸ *Там само*. – 31 серп., 16 верес.

3 лютого 1942 р. найактуальнішою темою на шпальтах уманської газети стала агітація молоді на роботу до Німеччини разом з пропагандою турботи про остарбайтерів з боку уряду країни, а також німецького способу життя. У зверненні «До тих, хто їде до Німеччини» редакція пояснювала причини трудової мобілізації тим, що країна потребує великої кількості робочих рук. «Ми посилаємо до друзів-німців наших найкращих молодих людей і сподіваємося, що вони з честю виконають покладений на них обов'язок, високо піднесуть авторитет нашої нації й збільшать своєю чесною та впертою працею наше право на суверенність. ...Не слухайте ворожих нашіптувань, жидівських та московських наклепів. Ви матимете нагоду пізнати культурну Європу, набути нового досвіду»¹⁹, – наголошувалося у повідомленні. Для ефективнішого вербування робітників залучалися дописи агітаторів-добровольців. Зокрема, Марко Погурець із с. Бабани писав: «зачувши про набір робочих до Німеччини й бажаючи віддячити нашим визвольникам, я перший зголосився їхати на роботу до наших друзів. Вдома я лишаю дружину й чотирьох дітей. Кличу усіх українців, що вільні, наслідувати мій вчинок»²⁰.

Наступні номери уже рясніють листами-відгукками тих, хто виїхав до Райху. Так, Микола Бабій писав своїм рідним, що годували його непогано, німецькі бауери – приємні заможні люди, з якими жилося добре і весело²¹. У іншому листі Оля зі Звягеля повідомляла батькам, що роботою у Німеччині задоволена, бажання повернутися додому не мала, тому закликала односельчан їхати до Райху²². Однак оригінальність розміщених листів викликає сумніви. По-перше, у листах ніколи не вказувалися конкретні дані відправника і отримувача, по-друге, відомо, що написанням подібних листів займалися співробітники Східного відділу міністерства пропаганди Райху, по-третє, у Німеччині діяли органи цензури, які фільтрували всю кореспонденцію остарбайтерів, тому рідним про реальний стан справ довідатися було досить складно. Також відомі випадки, коли самі «невільники» не бажали писати правду про їх «райське життя» в Німеччині, щоб не засмучувати своїх близьких.

1943 р. агітаційно-пропагандистська кампанія з мобілізації трудових резервів до Німеччини продовжувала займати значну частину газетного формату. Заголовки свідчать самі за себе: «Українські робітни-

¹⁹ Там само. – 1942. – 12 лют.

²⁰ Там само. – 15 лют.

²¹ Там само. – 21 трав.

²² Там само. – 7 черв.

ки в Райху» (11 березня), «Постачання одягом робітників зі Сходу» (28 березня), «Дозвілля українських робітниць у Німеччині» (9 травня) тощо. Подібні повідомлення мали зменшити або взагалі ліквідувати острах робітників перед виїздом за кордон. Читачів запевняли у тому, що оstarбайтерів добре годують, забезпечують пристойним житлом, одягом і взуттям, дозволяють двічі на місяць писати додому листи, подорожувати Німеччиною, організовувати своє дозвілля. Агітаційні заклики переконували, що трудова мобілізація до Райху є своєрідною платою кожного працездатного громадянина за визволення від «жидо-більшовицького ярма».

Агітаційно-пропагандистська кампанія щодо збільшення продуктивності праці у сільському господарстві та на виробництві зводилася до психологічного тиску на громадян, для яких праця на нових господарів вважалася зброєю у боротьбі з більшовизмом. Так, в одному з повідомлень зазначалося: «німецький солдат тримає меч. А ти візьми плуг. Діти й діти твоїх дітей дякуватимуть тобі колись за те, що ти в боротьбі проти юдейського більшовизму виконав свій обов'язок»²³. У іншому зверненні до селян йшлося про те, що добра обробка українських ланів прискорить перемогу німецької армії над «московськими катами»²⁴.

Не менш «болючою» темою була боротьба з радянським підпільно-партизанським рухом Опору. Одна із статей «Люди з лісу і національні українські інтереси» закликала місцевих мешканців не допомагати «бандам», адже вони склалися зі злочинних елементів, більшовиків і «жидівських недобитків», метою яких було перешкодити відбудові нормального життя в Україні. Українців, що переходили на бік партизанів, названо зрадниками свого народу²⁵. Інший пропагандистський сюжет також налаштовував населення на негативне ставлення до діяльності партизанських загонів, наголошуючи, що «жидівські комісари засилають на наші визволені німецькою армією терени своїх агентів та шпигунів. Ці звироднілі бандити, ці покидьки людства, що не мають підтримки у населення, вдаються до найтяжчих злочинів: вбивають та грабують мирне населення, підпалюють збіжжя, руйнують шляхи сполучення, забирають коней, щоб приректи нас на голод. ...Отже, не слухайте цих жидо-більшовицьких вбивць, викривайте їх і повідомляйте про них німецьку владу»²⁶.

²³ Там само. – 1943. – 15 квіт.

²⁴ Там само. – 25 квіт.

²⁵ Там само. – 27 трав.

²⁶ Там само. – 24 черв.

У річницю окупації Уманщини часопис проаналізував діяльність нової влади, навівши приклади позитивних змін, що відбулися у гебіті. За німецької влади було відновлено роботу промислових підприємств, різних установ, закладів освіти і культури. «Сьогодні, 1 серпня, ми святкуємо незабутній день, коли німецькі збройні сили вступили в наше місто. 23 роки ждали ми цього історичного дня. ...Ці два роки пройшли в жорсткій боротьбі Великонімецьчини з більшовицькими ордами та їхніми плутократичними спільниками. ...Але недалеко вже перемога Великонімецьчини над усіма її ворогами. Ми віримо в перемогу. ...Сталінському пануванню немає вороття, воно приречене на остаточну й неминучу загибель»²⁷, – зазначалося у повідомленні уманської газети.

Однак у перемогу Вермахту ніхто вже не вірив. Насаджена зверху пронимецька апологетика на практиці виявилася недієздатною, адже сильно контрастувала з дійсністю. Уже не німецька «рука» визволяла Україну, а радянська. Звільнення української території розпочалося на початку 1943 р. з Ворошиловградської наступальної операції військ Південно-західного фронту.

Таким чином, матеріально-технічні умови працівників видавництва «Уманський голос» свідчили про те, що окупаційна влада проводила жорстку і цинічну кадрову політику, фінансове забезпечення не покривало мінімальних людських потреб, люди працювали фізично виснаженими і були морально подавленими. Не сприяли покращенню ситуації навіть преміювання, адже працівники масово звільнялися з роботи, чинили саботаж. Тематика публікацій періодичного видання відповідала тим вимогам, які ставилися перед редколегією часопису. Основний акцент робився на популяризації німецької воєнної сили, ідеї про «фюрера-визволителя» від «жидо-більшовицького ярма». Населення уманського гебіту агітували до виїзду у Велику Німеччину, закликали до боротьби з партизанськими «бандами» і наполегливої праці на благо своєї країни та німецьких «визволителів». Складні виробничі умови не стали перешкодою у підготовці та виході часопису, оскільки окупаційна влада не могла дозволити собі його закриття. Залучення часопису до агітаційно-пропагандистської кампанії було продуманою акцією у системі широкої ідеологічної обробки населення окупованої території. Водночас опубліковані матеріали не завжди відповідали реальному стану речей, внаслідок чого втрачали свою привабливість й ефективність.

²⁷ Там само. – 1 серп.

Людмила Стрільчук (Луцьк)

Еміграція з України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти

Еміграція є феноменом, властивим історії багатьох народів. У прямому значенні – це добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання до інших країн. Цей процес може набувати різноманітних форм, масштабів і напрямів. Причини або мотиви, що його зумовлюють, досить різноманітні, а саме: соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні та ін. Еміграція має позитивні і негативні наслідки, заторкує як весь етнос, так і його складові. Вона тісно пов'язана із станом соціально-економічного розвитку регіонів країни еміграції. Однією з причин, які значно активізують еміграцію, є війни, насамперед такі катастрофічні за наслідками, якими були дві світові війни.

Причини, які призвели до еміграції з України в означений період, умовно можна поділити на три основних блоки.

Перший: еміграція до початку Великої Вітчизняної війни – політичні репресії, переслідування членів КПЗУ; репресії проти заможної частини селянства, насильницька колективізація, оголошення поза законом членів і керівників громадських і політичних партій, альтернативних ВКП(б), релігійні переслідування.

Другий: еміграція в роки війни – страх повернення на Батьківщину військовополонених і в'язнів концентраційних таборів через переслідування радянськими каральними органами; репресії, що загрожували працівникам німецьких органів влади; переслідування владою учасників

антирадянських збройних формувань; можливість вільно (під час війни) виїхати з країни для покращення економічного добробуту чи уникнути фізичного знищення.

Третій: еміграція по завершенні війни – утиски національної культури, мови, гідності, релігії; невизнання частиною громадян радянської системи як такої, що може забезпечити демократичний розвиток суспільства (дисиденти); втеча учасників ОУН–УПА від репресивних органів СРСР; безпідставні переслідування значної частини населення органами НКВС (усі, хто залишався на окупованих територіях, вважалися підозрілими); самовільні розправи над населенням; розпалювання між-національної ворожнечі та розбрату; небажання жити в умовах тоталітарної держави; насильницька колективізація і депортації.

Як бачимо, причин для еміграції з України у досліджуваний період було більш ніж досить. За визначальними рисами вона була: політичною, національною і вимушеною.

Важливою особливістю третьої хвилі еміграції був, у цілому, досить високий відсоток працездатних робітників, переважання міської еміграції над сільською. Щодо релігійної приналежності, то основну масу емігрантів становили греко-католики (61,1%), третину православні (32,6%) і лише 1,3% – інші конфесії.

Упродовж 1945–1950 рр. емігрували різні за віком громадяни, проте найбільшу частину (65,5%) складали особи віком від 18 до 45 років. Вікові групи від 7 до 15 років та понад 45 років представлено порівняно рівномірно – 7,5% і 9,5% відповідно. Надзвичайно високий відсоток становили діти віком до 7 років – близько 15%. Це пояснюється тим, що основна маса з них народилася вже за межами України, у таборах для переміщених осіб¹.

Найбільшу кількість емігрантів з України становили вихідці з Галичини – 65,9%, 31,2% – наддніпрянці і лише 2,9% – вихідці з північно-західних земель України, Закарпаття та Буковини².

Ще однією специфічною рисою еміграції українців після Другої світової війни було те, що стартувала третя еміграційна хвиля не з території України, як було з попередніми двома, а з території західних окупаційних зон. Відповідно, до еміграції мали можливість вдатися лише ті

¹ Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції // *Сьогодні і минуле*. – Ч. 1/2. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 14.

² Там само. – С. 13; *Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні*. – Т. 1: Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – С. 130.

українці, які опинилися у таборах для військовополонених, концентраційних таборах чи як робітники у Німеччині – в роки війни, чи ті, хто опинився у таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах після її закінчення. Оскільки із радянських зон окупації в обов'язково-примусовому порядку було репатрійовано в СРСР усіх без винятку громадян, то третя хвиля української еміграції могла стартувати лише з британської, американської чи французької зони окупації.

Проблема репатріації стала болючим питанням для значної частини переміщених осіб (ПО). Не можна однозначно стверджувати, що усі переміщені українці боялися репатріації. Частина з них поверталася охоче, інші – з примусу. Проте, в ході репатріації дедалі частіше виявлялося, що українці категорично відмовлялися повертатися на рідні землі з національних, релігійних і політичних причин, і що необхідно було шукати інших шляхів для розв'язання проблеми. Проте, існувала й інша група ПО – учасники антирадянських збройних формувань і працівники окупаційних органів влади, котрі небезпідставно побоювалися репатріації³.

40-ві рр. ХХ ст. справедливо отримали назву «Ери переміщених осіб», адже Друга світова війна спонукала до переміщення величезну кількість людей. Так, згідно з офіційними даними, загалом чисельність ПО і біженців у Західній Європі становила на 1944 р. 10 млн 366 тис. осіб⁴. З них радянські громадяни склали 5 млн осіб⁵.

Перед урядовими і військовими чиновниками питання опіки над цією масою людей постало вже наприкінці війни. Така велика кількість людей в умовах окупованої і зруйнованої Німеччини створювала чималі ускладнення, переростаючи у проблему ПО.

Після капітуляції Німеччини українські емігранти з метою самозбереження почали створювати так звані допомогові комітети. В червні 1945 р. їм вдалося отримати дозвіл американського військового окупаційного командування на організацію окремих українських таборів⁶.

³ Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волинського держ. ун-ту. – Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 129–130.

⁴ Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: Погляд на структуру й діяльність // *Українська діаспора*. – Ч. 1/2. – Київ; Чикаго, 1994. – С. 109.

⁵ Маруняк В. Зазн. праця. – С. 15.

⁶ Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя // *Сьогодні і минуле*. – Ч. 1/2. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 12.

Американці погодилися створити табори на національній основі, а французи та англійці – на основі державної приналежності.

Чекаючи на вирішення власної долі, українці біженці та ПО жили в таборах, які створили самі чи які було створено для них окупаційними властями. Цей час можна умовно поділити на три періоди:

Перший – 1945–1946 рр. – час очікування, хаосу і страху можливого повернення в СРСР. Життя в переповнених бараках, незадовільне харчування, невизначеність майбутнього.

Другий – 1946–1948 рр. – спроба організувати більш-менш впорядковане життя. Зникнення безпосередньої загрози репатріації в СРСР.

Третій – 1948–1951 рр. – час переселенської лихоманки.

За відносно короткий термін табори пройшли практично повний цикл відтворення мікросуспільств: зародження, функціональної діяльності та припинення існування. Активізації цих процесів сприяли такі чинники. По-перше, мешканці таборів мали сумний досвід війни. По-друге, на невеликих територіях зосереджувалася велика кількість свідомих людей – політичних біженців з України.

Український емігрант, дослідник проблеми еміграції українців В. Кубійович наводить такі дані: у вересні 1946 р. у Німеччині й Австрії в усіх трьох західних окупаційних зонах проживало близько 104 тис. українців. У тому числі, в американській зоні – 59 400, британській – 23 800, французькій – 4200, а в Австрії в таборах для ПО знаходилося 82 тис. українців. До того ж українці проживали і за межами таборів (приватно) – 22 тис.⁷

Про те, щоб розселити кілька мільйонів біженців та ПО, серед яких були й українці, в Європі, не кажучи вже про Німеччину чи Австрію, не могло бути й мови. Причому, попри всі труднощі загального характеру, пов'язані з наслідками війни, існував ряд суто національних проблем. Так, наприклад, на нараді Центрального представництва української еміграції у січні 1947 р. представник українського об'єднання в Австрії зазначив, що «правове положення української еміграції в Австрії помітно гіршає в міру того, як автономні права Австрії, як держави, зростають. Емігрант не може відкрити власного підприємства або працювати по вільному фаху»⁸. Якщо ж узяти до уваги психологічний стан українських біженців, почуття непевності від постійного життя «на валізах», стає зрозумілим, чому якнайшвидше переселення до позаєвропейських країн ставало чимдалі нагальнішою необхідністю.

⁷ Кубійович В. Зазн. праця. – С. 16.

⁸ Там само.

Одна з особливостей післявоєнної еміграції пов'язана з переселенням її з Німеччини і Австрії не лише в традиційні держави Нового Світу – США, Канаду, Аргентину, Бразилію, а й в Австралію, Великобританію, Туніс, Парагвай, Венесуелу, в яких до того часу українці не проживали чи були в незначній кількості⁹.

Структурно українську еміграцію післявоєнного періоду можна поділити на чотири групи, відповідно до її поселення. Перша – опинилася в країнах Центральної Європи, друга – в державах Західної Європи, третя – в США, Канаді, четверта – в Азії, Океанії, Австралії, Африці, Південній Америці¹⁰.

На початку 50-х рр. XX ст. переважно закінчуються поневірання українських біженців і ПО. Вони розселяються по різних країнах світу і починають приживатися в нових суспільних, економічних і природних умовах. Процес переселення був тривалим і складним, але українські переселенці змогли зрештою добитися права обирати самим своє життя.

Переселення українців у різні країни світу після Другої світової війни відбувалося досить складно. Жорсткі фільтраційні умови, обмежені імміграційні квоти у різних державах, часто недоброзичливе ставлення до іммігрантів з боку місцевих жителів. Робота переселенцям надавалася у найнепрестижніших галузях економіки, часто пов'язаних з важкою фізичною працею. Відповідно до цього рівень їхнього життя тривалий час був значно нижчим, ніж у суспільстві в цілому.

По-різному склалося життя іммігрантів у плані підтримання і розвитку національної мови, культури, традицій, звичаїв. Якщо в деяких країнах не було жодних перешкод з боку державної влади щодо функціонування різного роду національних і громадсько-політичних організацій іммігрантів, то в інших – навпаки. В силу вищезазначених обставин, а також чисельності українців у різних країнах світу рівень їхнього життя, збереження ними національної самобутності на сьогодні досить різняться.

Для України наслідки третьої хвилі еміграції, як і наслідки попередніх двох хвиль, були досить відчутними. Насамперед Україну залишили патріоти, віддані їй люди, носії української культури, науковці, борці за свободу і незалежність Батьківщини. Рішення покинути чи не поверта-

⁹ Матисякевич З. Українська еміграція у післявоєнний період (1946–1989 рр.) // Українська еміграція в історії та літературі. Матеріали міжнар. наук. конф. (18–20.09.1996 р.). – Тернопіль, 1996. – С. 85.

¹⁰ Там само. – С. 86.

тися на Батьківщину було одним із найдраматичніших у житті емігрантів. Його вплив на соціально-економічні, культурні, психологічні та політичні аспекти їхнього буття був глибоким і складним. Однак постає й інше запитання: хто зробив правильний вибір – ті, котрі рушили за кордон, чи ті, хто залишився?

Очевидно, що з матеріальної точки зору, ті, хто емігрував, улаштувалися значно краще. Емігранти також уникнули багатьох трагічних подій, що сталися на їхній Батьківщині у новітні часи. Проте за це довелося заплатити високу ціну: емігранти пізнали болісну ностальгію, психологічну несумісність у нових суспільствах, відчуженість, дискримінацію. Еміграція означала зміни у соціальному статусі, відірваність від свого народу, від Батьківщини.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

Файна Винокурова (Вінниця)

Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки Гітлера (огляд архівних джерел)

Основний корпус документів ф. Р–6023 «Фільтраційні архівно-слідчі спостережні справи, трофейні документи» Державного архіву Вінницької області (ДАВО) становлять справи на колишніх радянських та німецьких військовополонених, пособників нацистів, колишніх остарбайтерів – «східних робітників» Райху.

У цьому ж фонді мав місце незначний за обсягом, але змістовний щодо висвітлення долі єврейського населення під час окупації комплекс трофейних німецьких документів. Вони містять унікальну інформацію про жорстокий окупаційний режим у німецькій зоні окупації Вінницької області, зумовлений будівництвом і функціонуванням у передмісті Вінниці ставки Гітлера «Вервольф».

Документи, що надійшли на зберігання в ДАВО з відомчого архіву СБУ в січні 1995 р., було віднесено до категорії документів обмеженого користування і не використовувалися з метою наукового дослідження долі єврейського населення Вінниччини в період окупації. Трофейні німецькі документи сформовані в десяти одиницях зберігання, крайні дати документів грудень 1941 – серпень 1943 рр. Імовірно, це не повний комплекс документів, що відклались у справах охоронної групи таємної польової поліції «OST», яка здійснювала нагляд та підтримувала режим безпеки в районі будівництва військової споруди «Айхенгайн», а потім у районі ставки Гітлера «Вервольф». У німецькому діловодстві фігурують підрозділи 706-й, 708-й, 711-й, 719-й, 720-й, 721-й, 726-й, 730-й таємної

польової поліції та додані їм 312-й, 318-й, 466-й охоронні батальйони, 13-й запасний будівельний батальйон, так званий 7-й литовський батальйон самозахисту¹.

Документи збереглися як в оригіналах, так і в розмножених архівних копіях. До більшості з них перекладачами з органів НКДБ–КДБ зроблено переклади, датовані 1945, 1946, 1947, 1948 рр., що також відклялись у справах.

Основу трофейних німецьких матеріалів становлять донесення військових чиновників охоронної групи таємної польової поліції «OST», рапорти, листування, які в німецькому діловодстві оформлені як додатки до «Військового щоденника». Стислий же зміст документів цієї категорії відображено в самому «Військовому щоденнику», який є своєрідним ановтованим журналом реєстрації документів². «Військовий щоденник» є унікальним джерелом німецького діловодства, де містяться реєстраційні записи щодо подій у Вінниці в період окупації, включаючи такі графи: номер, дата, місце відправлення (автор документа), зміст (щодо якого питання, дата відправлення, в який заклад відправлено) тощо. Разом з додатками він є джерелом відомостей про кадровий склад та його переміщення, зміст діяльності таємної поліції, що дозволяє з високим ступенем вірогідності простежити розвиток подій та з'ясувати конкретні факти політики щодо єврейського населення.

Кожна з трофейних справ містить іменний покажчик у вигляді ановтованих списків військовослужбовців таємної польової поліції та інших німецьких установ, включаючи організацію «Тодт», що здійснювала будівництво Ставки і об'єктів її життєзабезпечення³, списки агентури, арештованих євреїв, місцевих жителів, які згадуються в документах німецькою та російською мовами⁴. Частково або повністю аркуші пошкоджено вогністю, внаслідок чого текст не читається⁵.

Найчисленнішою групою трофейних документів є накази, розпорядження, донесення, рапорти керівників і військових чиновників охо-

¹ ДАВО, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 1, арк. 49; спр. 3, арк. 60, 68, 74, 76, 112, 206.

² Там само, спр. 3, арк. 99–210 (російською мовою), 211–299 (німецькою мовою).

³ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 5, арк. 114–118; спр. 9, арк. 219–221, 312–313; спр. 10, арк. 67–82.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 30–44; спр. 3, арк. 1–53; спр. 7, арк. 3–8, 119–120; спр. 9, арк. 220–221; спр. 10, арк. 1–66.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 29; спр. 3, арк. 88–90; спр. 7, арк. 112; спр. 9, арк. 174–175, 215–217; спр. 10, арк. 86–90.

ронної групи таємної польової поліції «OST» у районі ставки Гітлера, листування з начальником імперської служби безпеки (особистої охорони Гітлера) Гансом Ратенхубером, поліцією безпеки і СД у Вінниці, поліцією безпеки і СД у Житомирі, жандармськими постами в охоронній зоні, вінницьким гебітскомісаріатом, міською тюрмою, пересильним табором військовополонених у Вінниці, вінницьким єврейським робітничим табором, військовим трибуналом польової комендатури 675 у Вінниці.

Зміст вказаних вище документів зумовлювався функціями таємної польової поліції з охорони і створення режиму безпеки будівництва «Айхенгайн», згодом ставки Гітлера «Вервольф». До її функцій входили також політичний контроль за населенням, боротьба з партизанами, знищення євреїв, які мешкали в охоронній зоні, були помічені або направлені на роботу в район Ставки. Архівні джерела являють собою документи адміністративно-господарського характеру й документи щодо поліцейських розслідувань стосовно таких питань і подій: перевірок осіб, обшуків та арештів місцевих жителів; саботажу місцевого населення, яке працювало в охоронній зоні й на об'єктах життєзабезпечення Ставки (це виявлялося в ухилянні від праці, невиконанні завдань, псуванні інструменту, машин, матеріалів та ін.; у крадіжках казенного та громадського майна на об'єктах охоронної зони); шпигунства і диверсій у районі військових споруд (псування кабелю, засобів зв'язку тощо); партизанського руху (в німецьких документах – «бандитизму») і зв'язків з ним місцевого населення; комуністичної діяльності і пропаганди перед окупацією і під час неї (більша частина інформації про ці питання ґрунтувалась на доносах); стосовно радянських плакатів і листівок із закликом до боротьби, що розкидались у тилу німецької армії; розголошення військових таємниць; поширення неправдивих чуток про події на Східному фронті; про втечі радянських військовополонених, про добір агентури серед місцевого населення і встановлення зв'язку з нею; про єврейське походження окремих осіб (переважно на підставі доносів), вилучування євреїв, помічених в охоронній зоні, тих, які втратили працездатність чи потрапили на роботу в охоронну зону, що звичайно закінчувалось їхнім арештом і розстрілом⁶.

Серед донесені і рапортів, що свідчать про протистояння німецьких військових підрозділів, СД, СС підпільним і партизанським групам і за-

⁶ Там само, спр. 1, арк. 29; спр. 3, арк. 98; спр. 9, арк. 174–175 тощо.

гонам, найінформативнішим є відправлене 4 травня 1942 р. командуючому СС і поліції в Житомирі оберфюрерові СС і полковникові поліції Отто Гельвігу донесення про виявлення й арешт великої підпільної групи у Вінниці (на конспіративній квартирі по вул. Фастівській, 29) під керівництвом єврея Івана Бялера, в складі якої було до 20 євреїв. Факти й події, відображені в німецьких документах, певною мірою дублюються у датованому 1945 р. звіті про діяльність підпільної групи І. Бялера, проте, природно, в іншій інтерпретації⁷.

Наступні німецькі документи про боротьбу з партизанами датуються переважно 1943 р., коли партизанський рух посилювався, зокрема, в німецькій зоні окупації Вінниччини. В донесенні начальника поліції безпеки і СД у Вінниці унтерштурмфюреру Мартенсу констатується, що стан безпеки навколо об'єкта «Вервольф» значно погіршився у зв'язку з «провокаціями банд та партизан, котрі не можуть бути зупинені ані німецькими військовими, ані політичними силами», арештами українських націоналістів і підозрюваних у наближеності до бандерівського і мельниківського руху; також у зв'язку зі складними умовами примусових поставок, нестачею продуктів харчування і великим підвищенням цін⁸. У службових донесеннях Ратенхуберу і Мартенсу від 9 березня 1943 р. нацисти змушені констатувати, що активні партизанські групи перебувають саме у стадії організації швидкими темпами; 7 липня 1943 р. повідомляється про посилення партизанського руху в районі Ставки, підпали будинків старост, випадки нападів на німецьких військовослужбовців тощо⁹. Ці факти, звісно, в іншому ракурсі дублюються у звітах про бойову і політичну діяльність партизанських загонів, що діяли в районі Ставки¹⁰. Однак боротьба з партизанським рухом була приводом для акцій масового знищення євреїв, вилучення та розстрілів окремих людей, оскільки «Вервольф» як ставка Гітлера вважався особливим стратегічним об'єктом, навколо якого було створено зону «юденфрай» (вільну від євреїв). Тому на цій території неодноразово проводилися жорстокі репресії та масові страти євреїв¹¹. Про це яскраво свідчить донесення керівників охоронної групи таємної польової поліції «OST» штурмбанфюрера СС Фрідріха Шмідта та унтерштурм-

⁷ Там само, спр. 9, арк. 335–338; ф. П–425, оп. 1, спр. 79, арк. 14–15.

⁸ Там само, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 7, арк. 5.

⁹ Там само, арк. 106–107, 112–113.

¹⁰ Там само, ф. П–425, оп. 1, спр. 521, 522, 535, 553 тощо.

¹¹ Там само, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 1, арк. 39; спр. 7, арк. 103.

фюрера Карла Данера від 24 грудня 1941 р. щодо результатів допиту бургомистра с. Стрижавки, що входило до зони Ставки, Володимира Чайкуна. Останній констатує, що в селі залишилися євреї – всього 221 особа: вони переселені у гетто і працюють у колгоспі, однак праця їхня малопродуктивна. Документ містить цинічний висновок: «як усі євреї, вони є прихильниками комуністичного режиму та являють собою загрозу для безпеки німецької армії». Прийняті нацистами рішення «віддалити євреїв з охоронного району є безумовно необхідним» та «вжити відповідних заходів і переговорів щодо вирішення єврейського питання з відповідними військовими та адміністративними установами у м. Вінниці» насправді ж означали розстріл єврейського населення¹².

Зіставлення документів дозволяє розкрити зміст поняття «вирішення єврейського питання»: 10 січня 1941 р. усіх стрижавських євреїв, переважно старших людей, жінок і дітей було розстріляно біля кам'яної огорожі колишньої тюрми ДПУ. Сильні морози не дозволили викопати ями для поховання, і вінницький гебітскомісар Галле, який керував розстрілом, викликав фахівців із будівельної групи «Тодт», щоб ті підірвали кам'яну огорожу, під уламками якої до настання тепла знаходилися 6 трупи¹³. 16 квітня 1942 р. до приїзду Гітлера в Ставку у Вінниці було розстріляно ще близько 5000 осіб єврейського населення міста¹⁴.

Значна кількість донесень, зведень, рапортів відображає результати поліцейських розслідувань з «єврейських» питань: з приводу встановлення єврейського походження (переважно на підставі доносів); знищення хворих і виснажених єврейських робітників, зайнятих на підприємствах, що забезпечували життєдіяльність Ставки, а також робітників-євреїв, що якимось чином побували або були помічені в охоронній зоні (переважно це були утікачі від німецьких акцій у Вінниці).

Як свідчить «Військовий щоденник», від 16 грудня 1941 р. до 27 серпня 1943 р. (до моменту передачі гітлерівської ставки у відання командуючого групою армій «Південь» генерал-фельдмаршала Еріха фон Манштейна) в районі Ставки зафіксовано 1360 фактів порушення охоронного режиму. В це число входили виявлення, вилучення, арешти та знищення євреїв. У донесенні гауптшарфюрера СС Ксавера Реша йдеться про встановлення особи перекладачки будівельної організації «Тодт» Тетяни Муляр за підозрою в її єврейському походженні.

¹² Там само, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.

¹³ Там само, арк. 62, 68, 128; оп. 2, спр. 230, арк. 3–4.

¹⁴ Там само, спр. 5, арк. 6–10.

Оскільки підозрювана в заяві про реєстрацію в місцевій управі вказувала, що мешкала до війни в Києві, поліції безпеки та СД належало провести розслідування. Цій справі присвячено декілька рапортів, записів у реєстраційних журналах і військових щоденниках¹⁵. За даними, прихованими від окупаційної влади, Тетяна Муляр, вона ж Тетяна Куцин, 1919 р. народження, була до окупації перекладачкою особливого відділу 6-ї армії, єврейка за національністю. Після того, як армію було оточено гітлерівськими військами, вона ще з трьома жінками, колишніми військовослужбовцями 6-ї армії, змогла пробратися до Вінниці. За вищеназваними джерелами, отримавши документи на право проживання, Т. Муляр (Куцин) влаштувалася перекладачкою у будівельну організацію «Тодт». Встановила зв'язок з антинацистською підпільною групою, добувала і передавала цінні розвіддані про Ставку. Арештована і після тортур розстріляна гестапо в серпні 1942 р.

За наказом начальника імперської служби безпеки Г. Ратенхубера євреї, затримані в охоронній зоні, підлягали негайному розстрілу. Поліція безпеки і СД у Вінниці, а також інженер Менінгер, що відповідав за будівельні роботи та постачання робочої сили, попереджувались про заборону направляти євреїв на роботу в цю зону¹⁶. Згідно з донесенням від 3 серпня 1942 р., начальника єврейського робітничого табору Курта Гроса було попереджено, що проти нього буде порушено кримінальну справу, якщо він направить євреїв на роботу в район Ставки¹⁷.

Навіть і в тих випадках, коли євреїв використовували для різних робіт, хворих негайно розстрілювали. В 1941–1942 рр. на вимогу будівельної організації «Тодт» для роботи на об'єкті «Айхенгайн» біржа праці в Луцьку призначила велику кількість єврейських спецробітників. Частина з них прибувала хворими. Штурмбанфюрер СС Ф. Шмідт звертався до начальника єврейського робітничого табору Курта Гроса, а також у поліцію безпеки і СД Вінниці – лист від 12 та 18 березня 1942 р. з вимогою розстрілювати хворих євреїв (зокрема, вказуються хворі Моше Пресс та Іцхак Грюншпан)¹⁸.

Ряд документів – донесень, рапортів, що відклалися в архівній колекції, підтверджує встановлений порядок розстрілу євреїв. Так, у донесенні секретаря польової поліції Реша від 8 серпня 1942 р. йдеться про

¹⁵ Там само, спр. 3, арк. 30, 108, 116; спр. 10, арк. 86, 94–97.

¹⁶ Там само, спр. 9, арк. 104.

¹⁷ Там само, арк. 55 і зв.

¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 48, 53–55.

затриманого в районі Ставки Лео Гітлера (румунського підданого, за професією вулканізатора). Відомо, що він ішов у Чернівецьку область через район Ставки. Його заарештовано до подальшого розпорядження керівництва охоронної групи. За арештом одразу ж надійшла записка начальникові поліції безпеки і СД у Вінниці з проханням єврея Гітлера негайно розстріляти, оскільки він визнав своє єврейське походження¹⁹.

У донесенні від 21 квітня 1943 р. йдеться про робітника Беккера, який видавав себе за українця. Пропрацювавши на спорудженні «Айхенгайн» упродовж чотирьох тижнів, він був виданий як єврей і розстріляний²⁰. Для євреїв-ремісників, коли їхні праця і кваліфікація були потрібні нацистам, існувала ще й проміжна ланка – ув'язнення в єврейські робітничі табори, після чого, коли потреби у робочій силі вже не було, їх розстрілювали. Так вчинили з в'язнями вінницького єврейського робітничого табору, начальником якого був Грос²¹. Потрібному для роботи на підприємствах, що забезпечували життєдіяльність об'єкта «Айхенгайн», клеєварові Саулу Чайці, який працював на миловарному заводі у м. Вінниці і виробляв клей для чотирьох міських меблевих фабрик, тимчасово зберегли життя – йому поки ще не знайшлося заміни. Розпорядженням від 7 січня 1942 р. начальник СД у Вінниці відстрочив його розстріл на чотири тижні, зобов'язавши навчити когонебудь професії клеєвара²². Як свідчать подібні донесення і рапорти, негайно заарештовували євреїв, які тікали від знищення у Вінниці через район Ставки, як і всі інші, «каким-то образом избежавшие акций»²³.

У «Військовому щоденнику», анотованих «Списках військовослужбовців таємної польової поліції та інших німецьких службовців», іменному покажчику до документів, зосереджених у справах, що входять до описуваної архівної колекції, міститься цінна інформація про «остаточне вирішення єврейського питання в м. Вінниці та окрузі»²⁴. Незважаючи на виняткову лаконічність німецьких документів, фрагментарність змісту, вони є важливою складовою джерельної бази з історії Голокосту на Вінниччині. Текстологічний аналіз показує, що в різних німецьких документах існує нібито внутрішнє відображення інформації про ставлення до

¹⁹ Там само, спр. 9, арк. 122.

²⁰ Там само, спр. 5, арк. 163.

²¹ Там само, спр. 9, арк. 75, 128.

²² Там само, спр. 3, арк. 49, 111.

²³ Там само, спр. 5, арк. 179–180.

²⁴ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 7, арк. 2–8, 119–120; спр. 9, арк. 219–229; спр. 10, арк. 1–66.

єврейського населення, дублювання, навіть словесні повтори, що уточнює та підтверджує вірогідність відомостей про загальні тенденції й конкретні факти. Зміст записів «Військового щоденника» й анотованих списків певною мірою збігається із змістом самих донесень і навпаки. Наприклад, запис у щоденнику про підозру у шпигунстві єврея Єфрема Бетелки, жителя с. Коло-Михайлівки, «у зв'язку із небезпекою такій важливій споруді, як «Айхенгайн»». Ідея про Є. Бетелку та євреїв як шпигунів, які працюють на НКВС і небезпечні для споруди «Айхенгайн», проходить крізь донесення унтерштурмфюрера Данера від 2 січня 1942 р.²⁵, дублюється в інших стислих записах²⁶ і в анотованому списку арештованих євреїв і місцевого населення: «Бетелка Ефрем житель с. Коло-Михайловка, єврей, 3 январа 1942 г. арестован і передан СД в г. Винниці»²⁷.

В анотованих списках вказано прізвища учасників наради 13 лютого 1942 р. з єврейського питання у Вінниці, на якій прийнято рішення про «ліквідацію» єврейського населення міста та округи, як «небезпечних для споруди “Вервольф”»; ці дані повторюються і в інших документах. Серед нацистів: головнокомандуючий СС і поліції «Росія–Південь» групенфюрер СС Ганс-Адольф Прютцман, начальник поліції безпеки і СД у Житомирі штурмбанфюрер СС д-р Ратцесбергер, начальники поліції безпеки і СД у Вінниці у різні періоди – оберштурмфюрер СС Зальманцик²⁸, майор Поме. У «Військовому щоденнику» зафіксовано також доповідь і повідомлення штурмбанфюрера СС Ф. Шмідта начальникові імперської служби безпеки Г. Ратенхуберу з пропозиціями про вирішення єврейського питання у Вінниці і про роботу євреїв на будівництві²⁹. Ф. Шмідт (у 1941–1942 рр.) і унтерштурмфюрер Данер (у 1942–1943 рр.) очолювали охоронну групу таємної польової поліції «OST», і всі донесення в поліцію безпеки і СД Вінниці з вимогами розстрілу, ліквідації євреїв було підписано саме цими військовими чиновниками. В анотованому списку містяться відомості про їхнє нагородження «за старання» східними медалями і воєнними хрестами II ступеня з мечами³⁰. У цьому самому документі присутній запис про райхскомісара України гауляйтера Ерїха Коха, «набиравшем в Ровно євреєв-спеціалістів для работ на

²⁵ Там само, спр. 10, арк. 237–239.

²⁶ Там само, арк. 90.

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 3.

²⁸ Там само, спр. 3, арк. 66–68, 76–77, 128;

²⁹ Там само, спр. 3, арк. 113, 117.

³⁰ Там само, арк. 64, 83.

строительство “Айхенгайн” в пригороде Винницы»³¹. Регірунгбаумайстер (керівник робіт на цьому ж будівництві) Класен передавав непрацездатних євреїв «для ліквідації» вінницькому СД³². Схожу акцію начальника єврейського робітничого табору у Вінниці групенфюрера К. Гроса також зафіксовано у списку³³. Виділено запис, який свідчить про те, що вінницький гебітскомісар Гале 10 січня 1942 р. проводив розстріл євреїв у с. Стрижавки, що входило до охоронної зони³⁴. «Координували» роботу з «ліквідації» євреїв в охоронній зоні оберштурмфюрер Бергер, співробітник відділу житомирського гестапо з питань раси і колонізації³⁵, штатдткомісар м. Вінниці Маргенфельд³⁶. Записи про командувача поліції Бока, начальника гарнізона СС і поліції м. Вінниці Блюме говорять самі за себе, як і про чиновника поліції безпеки і СД м. Вінниці штурмшарфюрера СС Гільденбранта, гауптшарфюрера СС Гейніша, співробітника Вінницького СД, на якого було покладено спостереження за роботами на будівництві Ставки і проведення пов'язаних із цим заходів безпеки³⁷. Знання цих прізвищ допомагає, у свою чергу, знайти необхідну інформацію про долю єврейського населення, а також дізнатися, що ця політика мала всеохоплюючий масштаб.

Потрібно визнати, що нацистське діловодство виробило свою бюрократичну мову для індустрії знищення. Для фіксування вбивства євреїв використовувалися різноманітні терміни і поняття: від психологічно нейтральних до прямих. Серед них такі поняття, як «переселення», «віддалення євреїв з охоронного району», «вживання відповідних заходів військовими та адміністративними установами у м. Вінниці» щодо євреїв у зоні Ставки³⁸; «остаточні рішення» щодо заарештованих євреїв з боку поліції безпеки³⁹, «вживання заходів для неможливості повернення євреїв у зону споруди» тощо⁴⁰. Ця термінологія покликана була замаскувати вбивства і, певною мірою, характеризує намагання дистанціюватися від них, хоч існували й відверті вказівки – «пропоную заарешту-

³¹ Там само, арк. 68.

³² Там само, спр. 4, арк. 7.

³³ Там само, спр. 3, арк. 63; спр. 4, арк. 66.

³⁴ Там само, спр. 3, арк. 62, 66.

³⁵ Там само, спр. 4, арк. 61.

³⁶ Там само, арк. 74.

³⁷ Там само, спр. 3, арк. 57; спр. 4, арк. 67; спр. 7, арк. 2.

³⁸ Там само, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.

³⁹ Там само, спр. 2, арк. 51.

⁴⁰ Там само, арк. 45–46.

вати євреїв для розстрілу, оскільки будь-яке інше вирішення справи є недоцільним»⁴¹, «у зв'язку з непрацездатністю передати єврея Пфедера в СД для ліквідації»⁴².

Проте, хочь би які терміни використовувалися, вони, по суті, відображають одне і те ж саме: піднесене на державний рівень послідовне і систематичне знищення цілого народу.

⁴¹ Там само, спр. 5, арк. 3.

⁴² Там само, спр. 4, арк. 39.

Віталій Нахманович (Київ)

До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943)

Удавати, що питання, пов'язані з подіями Другої світової війни, становлять сьогодні в Україні предмет лише наукового інтересу, є не просто наївним, а глибоко небезпечним з погляду саме цього інтересу. Лише усвідомивши, що дослідник, який звертається до цієї тематики, весь час перебуває під впливом численних суб'єктивних чинників¹, можна спромогтися на їх подолання або хоча б на відверту рефлексію. Серед питань, які викликають найгострішу суспільну реакцію і дослідження яких залишається найзаангажованишим, особливе місце посідає питання про відповідальність за масове знищення різних категорій населення і військовополонених (насамперед євреїв і ромів), яке відбувалося на території, окупованій Третім райхом.

Будь-яке дослідження за згаданою тематикою свідомо або підсвідомо має на меті не просто розкриття певних історичних фактів, а встановлення частки відповідальності (історичної і моральної, якщо не юридичної і матеріальної) конкретних осіб, формувань, установ, організацій і, зрештою, народів. Це вимагає від дослідника особливої відповідальності вже під час постановки проблеми, зокрема, у частині понятійній і термінологічній.

¹ Докладно про це див.: *Нахманович В. Р.* Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукр. наук. конф.* – К., 2005. – С. 18–26.

Передусім це стосується власне визначення складу злочину. Хоча ми і обмежили предмет дослідження участю у каральних акціях, слід визнати, що до сьогодні суспільна свідомість вважає злочинною колаборацію у різних її проявах.

Треба зауважити, що і сам собою термін «колаборація» є ідеологічним і є продуктом політичних концепцій нової доби, що генерували поняття «держави» як самостійного, відокремленого від людей інституту, а лояльність до неї, т.зв. «патріотизм», проголосили абсолютною цінністю. Оскільки таких концепцій існувало й існує багато, то і поняття «патріотизм» і «колаборація» мають різне наповнення за різних умов і у різних країнах. Україна успадкувала радянський, мабуть, найжорсткіший підхід до цієї дилеми, коли «патріотизм» вимагав обов'язкового активного (бажано озброєного) спротиву загарбникам і спротиву саме під радянськими прапорами². Відповідно, за потенційну «колаборацію» вважалося навіть перебування на окупованій території. До того ж межі території, на яку поширювалося поняття «Радянська держава» і від мешканців якої очікувалися прояви «патріотизму», було поширено до кордонів 1941 (якщо не 1945-го) року, тобто у т.ч. на землі, які за півтора роки до того було окуповано саме Радянським Союзом.

Зі свого боку, націоналістична ідеологія вважала за «колабораціонізм» будь-яку співпрацю з радянським режимом, у т.ч. і на території Великої України, незважаючи на те, що попри усі жахи Голодомору і класового терору за понад 20 років панування тут більшовицького режиму значна частина населення (особливо молоде покоління) природно стала сприймати його як «свій».

Далі, слід усвідомлювати, що українські землі впродовж довоєнного, воєнного і повоєнного часів перебували під владою тоталітарних режимів, класичними представниками яких були більшовицький і нацистський, але до яких системно тяжіли режими авторитарні (Польща, Угорщина, Румунія) і фашистські (на зразок Італії, яку мали за взірць ОУН обох відламів). Сьогодні і політологія, і суспільна свідомість воліють бачити у тоталітарній системі лише один її бік, а саме тотальний контроль держави за всіма проявами не лише суспільного, а й особисто-

² Див., напр., постанову Пленуму Верховного суду СРСР від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» (Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб). – К.; Львів, 2003. – С. 405–406).

го життя. Але не менш, а більш важливим є інший бік тієї системи, який і становить її підґрунтя. Він полягає у тотальному залученні усіх громадян до життя суспільства (але не до суспільного життя) через переконання їх у тому, що кожен є малим, але необхідним гвинтиком загального механізму. Таке розуміння суспільного устрою мало призвести до того, щоб кожен громадянин відчував свою особисту співучасть і особисту відповідальність за долю держави.

Але під час переоцінки цінностей це має також привести до питання про таку ж саме співучасть і відповідальність кожного громадянина вже не за досягнення, а за злочини відповідних режимів. Адже пересічний радянський хлопець, що потрапив до лав Робітничо-селянської червоної армії, захищав не лише «мирний сон своєї родини» і «мирне небо над головами своїх співвітчизників», а й кремлівського диктатора, і всі табори ГУЛАГу. Так само кожен український хлопець, який зголосився до лав бандерівської УПА, не лише боровся з польськими, німецькими і радянськими окупантами, а й мовчазно санкціонував терор служби безпеки ОУН(б) проти мельниківців і бульбівців та Волинську різанину. Нарешті, якщо повернутися до нашої теми, це змушує визнати, що лише завдяки лояльності і перемогам Вермахту були уможливлені усі ті злочини, що їх скоїли на території Райху і окупованих країн спецпідрозділи СД і поліційні загони. У ширшому розумінні ми можемо стверджувати, що лише завдяки мовчазній (але свідомій) підтримці більшості населення тоталітарні режими мають можливість існувати і, навпаки, їхнє існування припиняється, коли ставлення населення до них та їхньої ідеології перетворюється хоча б на мовчазний опір.

Усвідомлюючи все це, все ж таки маємо визнати, що стосовно зазначених ситуацій можна говорити лише про історичну відповідальність і психологічну співучасть як явища, притаманні певним політичним системам. Фактично ж відповідальними за злочини на окупованій території (у нашому випадку) мають все ж вважатися лише ті особи та структури, які власноруч здійснювали каральні акції, безпосередньо сприяли їхньому виконанню, публічно закликали до них або віддавали відповідні накази.

Наступна проблема полягає у тому, що велика кількість дослідників, які вдаються до цієї теми, оперує не стільки першоджерелами, скільки вже наявними розвідками, значна частина яких має необ'єктивний або недостатньо фаховий характер. Автор мав змогу переконатися у цьому під час вивчення (і спростування) міфу про провідну участь Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва у ве-

ресні–жовтні 1941 р.³ Такий підхід призводить до того, що замість висвітлення спірних історичних проблем дослідники витрачають час на тлумачення неіснуючих фактів, а також звинувачення або виправдання у нездійснених злочинах. Разом з тим, у такій непевній ситуації спростування одного з усталених міфів має своїм наслідком не подовження прискіпливого дослідження, а побудову нової уявної реальності.

Якщо ми звернемося до заявленої у назві теми, то побачимо, що сьогодні в обігу знаходяться такі сталі міфологеми.

Класичний радянський міф виглядає так: «...органи влади фашистської Німеччини по окупації України поставили перед усіма гітлерівськими військами завдання нещадно знищувати її населення, з тим, щоб звільнити територію України для майбутнього переселення сюди німців. З цією метою провадилося масове знищення радянських людей... Прямими співучасниками злочинів німецько-фашистських загарбників, їхніми поплічниками були українські буржуазні націоналісти... Націоналісти брали участь у каральних акціях проти партизанів і підпільників, вчиняли криваву розправу над партійними, радянськими, комсомольськими працівниками, над мирними жителями... Фашистським окупантам надавали усіляку допомогу антирадянські елементи, що повиповзали зі своїх шпарин»⁴.

Існує і дещо модифікований його варіант: «19 вересня 1941 р. орда гітлерівських вбивць і грабіжників увірвалася до Києва... Розгорнули терористичну діяльність фашистські каральні органи – таємна політична поліція (гестапо), таємна польова поліція (ГФП), оперативні формування, створені для масового винищення радянського населення (“айнзатцгрупи”, “зондеркоманди”), підрозділи військ СС... На допомогу окупаційному апарату і гестапо вони [фашисти. – *В.Н.*] створили так звану “українську охоронну поліцію” з кримінальних елементів і нечисленних зрадників Батьківщини»⁵.

³ Нахманович В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 3 (далі – Нахманович В. Р. Буковинський курінь). – С. 76–77, 83–87.

⁴ История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. / Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – Киев / Редкол.: Т. В. Главак (пред.) и др. Изд. 3-е. – К., 1982. – С. 355.

⁵ История Киева: В 3-х т., 4-х кн. / Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – Т. 3: Киев социалистический / Редкол.: В. И. Супруненко (отв. ред.) и др. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 326–327.

Сучасний єврейський міф, власне кажучи, є лише варіантом радянського: «Катів Бабиного Яру було багато... Лише у першій масовій страті взяли участь щонайменше 1200 осіб. Це, першою чергою, головний виконавець – айнзатцкоманда 4а [так у тексті, правильно – “зондеркоманда 4а”. – *В.Н.*]. Приблизно 150 осіб. Їм на допомогу надали 45-й і 303-й поліційні батальйони. Крім того, лютували горлорізи з “Буковинського куреня”, “добровольці” з націоналістичних покидьків, яких було підібрано нацистами заздалегідь. І місцеві, і привізні»⁶.

І далі: «...Бабин Яр був своєрідною прерогативою служби СД. Сюди доставляли на знищення лише тих, хто попередньо проходив “чистилище” у поліції безпеки, у СД»⁷. Але головну увагу цей міф приділяє підручним нацистів: «“Буковинський курінь”... і потім 725 днів тягав до Бабиного Яру усіх, хто був не до вподоби нацистському режимові. Цим уславилися й їх “морально незаплямовані” побратими... з 23-го батальйону поліції безпеки СД [так у тексті, правильно – “23-й поліційний батальйон СД”. – *В.Н.*], із 114, 115, 117 батальйонів поліції, із сотні важкої зброї..., із школи поліції...»⁸. Склад цих підрозділів характеризується так: «До української поліції йшли люди з “бездоганим минулим”. Учорапні карні злочинці та дезертири, позавчорапні петлюрівці та махновці, сьогоднішні грабіжники та вбивці, які з перших днів окупації відчували усі принади погромної вольниці та здирства. Віднині їм було дозволено займатися грабунками, вбивствами, насильництвом на цілком законних підставах»⁹.

Українська міфологія щодо даної теми є насамперед реакцією на радянську або єврейську. Головним її завданням є спростувати «зле єврейське трактування українців, які нібито були німецькими колаборантами»¹⁰. У своєму сучасному, найагресивнішому варіанті вона зосереджується на запереченні масових розстрілів євреїв під час окупації Києва взагалі, просто ігноруючи питання, що нас цікавить¹¹.

⁶ Шлаен А. Бабий Яр: Худож. публіцистика. – К., 1985. – С. 324.

⁷ Там же. – С. 160.

⁸ Там же. – С. 185.

⁹ Там же. – С. 183.

¹⁰ *Омельченко І.* У спільній могилі Бабиного Яру // В боротьбі за українську державність: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів, 1992 (далі – В боротьбі за українську державність). – С. 901.

¹¹ Тур Т. Правда про Бабин Яр // *Вечірній Київ*. – 1996. – 16, 19 берез.

В іншому, найновішому варіанті міфу визнається факт знищення 40 тис. євреїв у числі 100 тис. киян (треба зауважити, що обидві цифри теж є спірними), але із зауваженням, що «принаймні 7000 із цих 40 000 – на совісті колишнього майора НКВС, етнічного єврея Вадима Майковського. У перші ж години окупації Києва він запропонував свої послуги німцям і був призначений начальником “тубільної поліції”»¹².

А ось як трактує події більш традиційна версія: «В перші дні військової окупації гестапо масово розстріляло й закопало там [у Бабиному Яру. – В.Н.] разом з жидівською частиною населення закладників – українців та протягом майже трьох років окупації масово винищувало в Києві український актив... До гестапо попролазили большевицькі агенти й німецькими руками розправлялися з українцями... Цю “каїнову” роботу форсували “фольксдойчери” й “чорносотенці” – росіяни, що ще недавно маскували себе друзями українців»¹³.

Вже поверхове порівняння різних міфів приводить до таких висновків. Основна відмінність між радянським і єврейським міфами перебуває поза межами нашої теми, а саме у питанні про жертви. Якщо радянська міфологія описує їх як «радянських людей», принципово уникаючи навіть слова «євреї», то міфологія єврейська, навпаки, наполягає на тому, що саме євреї були головним об’єктом нацистського терору, як за характером переслідувань, так і за чисельністю.

У свою чергу, між єврейським і українським міфами є та спільна риса, що обидва вони зосереджують найбільшу увагу на карателях із числа місцевих жителів. Якщо для єврейської міфології це українці, то для української – росіяни та фольксдойче або навіть євреї. Цим вони відрізняються від міфології радянської, яка шукає насамперед політичних ворогів – німецьких нацистів і українських націоналістів.

Слід підкреслити, що визначення міфології як єврейської або української не означає, що її носіями є **ВИНЯТКОВО** особи певного етнічного походження, а лише те, що вона існує **переважно** у відповідному етнічному або етно-орієнтованому середовищі. Так само радянська міфологія не зникла разом із СРСР, а залишилася провідною у сучасній неорадянській російській дійсності, а також у значних прошарках населення пострадянських країн та еміграції, які культивують відповідну систему цінностей.

¹² *Ланікура В., Ланікура Н.* Бабин Яр: трагедія як товар для гешефту // *Персонал-Плюс*. – 2006. – 22–28 верес. – № 38.

¹³ *Ковальський Т. С.* Київ під ворожими окупаціями // *В боротьбі за українську державність*. – С. 838.

Все це надає непоганий матеріал для дослідження генези і структури міфології Другої світової / Великої Вітчизняної війни, але аж ніяк не наближає нас до **реальної** відповіді на запитання: хто все ж таки здійснював каральні заходи в окупованому Києві?

Сьогодні ми вже можемо відтворити загальний перебіг цих подій. Слід виокремити два основних періоди (які хронологічно перетинаються) розстрілів, що відбувалися переважно в районі Бабиного Яру¹⁴.

Перший період тривав з вересня до середини листопада 1941 р. Розстріли у цей час здебільшого проводилися німецькими мобільними підрозділами. У Києві діяли:

1) Частина зі складу айнзатцгрупи С (командир – бригадефюрер СС і генерал-майор поліції д-р Е.О. Раш (Emil Otto Rasch))¹⁵:

– штаб групи;

– зондеркоманда 4а (командир – штандартенфюрер СС П. Блобель (Paul Blobel));

– айнзатцкоманда 5 (командир – штурмбанфюрер СС А. Майєр (August Meier));

– 3-я рота 9-го резервного поліцейського батальйону (командир – капітан поліції В. Крумме (Walter Krumme));

– 3-я рота батальйону військ СС особливого призначення (командир – оберштурмфюрер СС Б. Графхорст (Bernhard Grafhorst)).

2) Частина, підпорядковані головнокомандувачу СС і поліції «Росія–Південь» обергрупенфюрерові СС Ф. Екельну (Fridrikh Ekkeln)¹⁶:

– поліцейний полк «Південь» (командир – підполковник поліції Р. Розенбауєр (Rene Rosenbauer));

– штаб полку;

– «штабна рота» (добровольча розстрільна команда);

¹⁴ Докладно про хронологію розстрілів у районі Бабиного Яру див.: *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн.* – Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004 (далі – *Бабий Яр: человек, власть, история*). – С. 84–163.

¹⁵ *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас. – К., 2000 (далі – *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста). – С. 82–84.

¹⁶ *Круглов А.* «Schießt ihn Tot»: роль штаба Еккельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // *Проблеми історії Голокосту*. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 29, 45–47.

– 45-й резервний батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС М. Бесер (Martin Besser);
– 303-й батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Г. Ганібал (Heinrich Hannibal)).

3) Крім того, до розстрілів у той чи інший спосіб залучали:

- польову жандармерію;
- частини Вермахту.

Паралельно з тим із середини жовтня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. Бабин Яр був місцем регулярних розстрілів, які проводили органи поліції безпеки і СД у щільній співпраці з військовою і цивільною владою Києва. У цьому періоді ми можемо виокремити три основних етапи.

Перший тривав з середини жовтня 1941 р. до весни 1942 р. Він починається на тлі триваючих масових акцій, і в цей час міська військова влада активно залучає для екзекуцій розташовані в Києві підрозділи айзатцкоманди 5.

Другий етап: кінець зими 1942 р. – середина серпня 1943 р. – самотійна діяльність органів поліції безпеки і СД. До розстрілів спочатку залучають підрозділи поліції охорони порядку, а потім спеціально створену роту СД. У цей період у районі Бабиного Яру функціонує Сирецький концтабір, який було створено у квітні–травні 1942 р.

Третій, заключний і найінтенсивніший період регулярних розстрілів у Бабиному Яру, здійснювався на тлі робіт зі знищення трупів, які проводилися у Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 р. Роботу вели в'язні Сирецького концтабору, яких було переселено у землянки, розташовані безпосередньо у самому Яру. Концтабір у цей період поступово евакуювали. Роботи почалися 18 серпня і закінчилися 28 вересня 1943 р. Охорону здійснювала особлива команда 1005А, укомплектована виключно офіцерським і унтер-офіцерським складом. У жовтні – на початку листопада 1943 р. у районі Бабиного Яру розстріли знову проводила військова влада Києва.

Зрозуміло, що найбільш делікатними і резонансними з громадсько-го погляду питаннями є ступінь участі у каральних акціях місцевої («української») поліції, а також характеристика її особового складу. Особливо це стосується масового розстрілу євреїв, що відбувся наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. Зауважимо одразу, що наявних у нас на сьогодні документів недостатньо, щоб вичерпно висвітлити ці проблеми. Але деяких висновків дійти ми можемо. Задля того слід дати загальний нарис ситуації з місцевими поліційними структурами у зазначений період.

Київ було зайнято німецькими військами 19 вересня 1941 р., на другий день після відступу Червоної армії. 23 вересня місто передано до тилового району групи армій «Південь»¹⁷, де перебувало до 20 жовтня, коли воно, згідно з наказом А. Гітлера (Adolf Hitler), увійшло до складу райхскомісаріату Україна і було підпорядковано у цивільному відношенні райхсміністру окупованих східних територій А. Розенбергу (Alfred Rosenberg) (в особі райхскомісара Е. Коха (Erich Koch)), а у військовому – головнокомандувачу Вермахту в Україні генералу авіації К. Китцинґеру (Karl Kitzinger)¹⁸. Таким чином, у період, що нас найбільш цікавить, Київ перебував під владою начальника тилового району групи армій «Південь» генерала піхоти К. фон Рока (Karl von Roques).

Генерал фон Рок, який на підвідомчій йому території суміщав військову і цивільну владу, від самого початку війни із СРСР мав опікуватися створенням і функціонуванням місцевих поліцейних структур. Вже 2 липня ним було визначено, що «у всіх населених пунктах, зайнятих частинами і підрозділами Вермахту чи німецької поліції, за підтримання порядку відповідають лише армія або німецька поліція... Лише у тих населених пунктах, які не зайняті німецькою армією чи поліцією, українським підрозділам самооборони [так німці визначали створену за ініціативою жителів місцеву міліцію. – В.Н.] дозволяється ношення зброї з метою підтримання порядку і захисту від російських солдат, які відбилися від своїх військ і займаються мародерством»¹⁹.

В інших директивах уточнювалося, що «кількісний склад місцевої української міліції, за винятком дрібних населених пунктів, не повинен перевищувати 1% від загальної кількості населення». Щодо озброєння української міліції було підкреслено, що мова може йти лише про легку зброю, яка видаватиметься в особливих випадках, а весь інший час має перебувати під охороною німецьких військових або поліцейних служб²⁰.

22 липня видано додаткові директиви, які вимагали повної здачі зброї, у т.ч. українською міліцією, оскільки тилловий район групи армій «Південь» вважався «замиреним». В окремих населених пунктах, які «не можна було вважати повністю замиреними», польовим комендатурам

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. КМФ–8, Т–501, рол. 25, к. 879.

¹⁸ Там само, рол. 6, к. 192.

¹⁹ Там само, рол. 7, к. 416.

²⁰ Там само, к. 407–408.

дозволялося після повної здачі зброї знову видати її українській міліції «для захисту населення» із розрахунку одна гвинтівка з 10 набоями на десять міліціонерів²¹.

24 серпня фон Рок видав директиви стосовно боротьби з партизанами. У них, зокрема, зазначалося, що «українську міліцію слід використовувати для розвідувальних завдань, а також охоронної служби. Міліції бойових завдань поки що не надавати»²².

До осені стало зрозуміло, що досягти замирення окупованої території буде важче, ніж уявлялося спочатку. 16 вересня шеф Головнокомандування Вермахту (ОКВ) генерал-фельдмаршал В. Кайтель (Wilhelm Keitel) видає наказ про боротьбу з партизанським рухом, у якому з посиленням на вказівки Гітлера вимагав «уживати найрішучіших заходів для того, щоб укріпити авторитет окупаційної влади». Оскільки, вів далі Кайтель, «життя людини у відповідних країнах переважно нічого не варте,.. застрашливого впливу можна досягти лише за допомогою жорстоких заходів. Спокутою за життя кожного німецького солдата у таких випадках має слугувати назагал кара на горло 50–100 комуністів. Способи цих страт мають підвищити ступінь застрашливого впливу». Але на той час німці ще сподівалися обійтися власними силами. «Як правило, – йшлося у наказі, – місцеві сили не мають бути залучені для впровадження таких насильницьких заходів... Разом з тим слід широко використовувати видачу премій і винагород населенню для того, щоб домогтися його допомоги у відповідній формі»²³.

Підсумковим документом, який окреслює ставлення німецької військової влади до української поліції впродовж 1941 р., можна вважати директиви стосовно «допоміжних сил з місцевого населення», які було видано 14 листопада наступником фон Рока генералом піхоти Е. Фридеричі (Erich Friderici).

«Великі завдання німецьких охоронних сил у тиловому районі потребують активного залучення надійної частини місцевого населення для несення різного роду допоміжної служби...

Існують такі види допоміжних формувань:

²¹ Там само, к. 417.

²² Там само, к. 412.

²³ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Изд. 3-е. – М., 1985 (далі – Преступные цели – преступные средства). – С. 82–83.

а) Українська допоміжна поліція. Вона слугує для виконання місцевих завдань (у сферах поліційній, наведення порядку і охорони) польових і гарнізонних комендатур, а також громад, і, відповідно, підпорядкована їм. Для активної боротьби з партизанами її можна залучати лише у надзвичайних випадках...

б) Допоміжні караульні команди для виконання охоронних і караульних завдань. Їх, поряд з німецькими караульними силами, використовують для охорони військовополонених і об'єктів, що підлягають охороні»²⁴.

Але військова влада була не єдиною, яка опікувалася встановленням «Нового порядку» у щойно окупованих районах України. Не випадково у складеному 1944 р. підсумковому огляді «Організація військового управління» зазначалося, що «у поліційній сфері панувала майже нездоланна роз'єднаність... Жоден із численних поліційних органів не був підпорядкований один одному, але кожен слідував за збереженням своєї самостійності». Серед структур, які були дотичні до репресій, зазначено: айнзатцгрупи, «основним обов'язком яких було вирішення єврейського питання і боротьба проти комуністичних проявів»; таємна польова поліція (ГФП), яка «опікувалася переважно розслідуванням диверсійних актів, ворожими агентами, шпигунами, партизанами та їхніми пособниками»; польова жандармерія, яка «виконувала поліційні функції з підтримання порядку»; нарешті, частини СС і поліції, які «брали участь майже у всіх аспектах роботи поліції безпеки»²⁵.

Між іншим, усі перелічені структури мали право залучати до своєї діяльності місцеву поліцію. Так, у вже згаданих директивах Фридерічі, зокрема, наголошувалося, що «головнокомандувач СС і поліції може також долучати до своїх німецьких сил формування допоміжної поліції з місцевого населення, що носять назву “шудцманшафт”. Вони також підлягають розпорядженням райхсфюрера СС і шефа німецької поліції»²⁶.

Але нас наразі більше цікавитиме досвід у цьому питанні інших підрозділів, що підпорядковувалися шефу Головного управління імперської безпеки (РСГА) Р. Гайдріху (Reinhard Heydrich) (тобто зрештою тому ж таки райхсфюрерові СС Г. Гімлеру (Heinrich Himmler)), – айнзатцгруп поліції безпеки і СД. На особливу нашу увагу, зрозуміло, заслуговуватиме айнзатцгрупа С, очолювана доктором юриспруденції і політичної економії, бригадефюрером СС О. Рашем.

²⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 6, к. 545.

²⁵ Там само, рол. 34, к. 885–886.

²⁶ Там само, рол. 6, к. 545.

Від першого дня війни айнзатцгрупа впевнено крокувала Україною. Лише зондеркоманда 4а «героя» Бабиного Яру штандартенфюрера СС П. Блобеля станом на середину вересня знищила 15 000 осіб²⁷. Зауважимо, що пізніше військові завжди підкреслювали: айнзатцгрупи «не було підпорядковано жодному військовому відомству, вказівки від вищих інстанцій вони отримували власними каналами за умов збереження найсуворішої таємності. До їхніх справ не було допущено втручання або вплив будь-яких інших служб»²⁸. Незважаючи на це, реальні стосунки з армією у них в цілому були непоганими. «У колах Вермахту, – доповідав у серпні д-р Раш, – виявляється постійно зростаюча зацікавленість і розуміння завдань і потреб поліції безпеки. Особливо це можна спостерігати під час страт. З іншого боку, Вермахт сам докладає зусиль для того, щоб сприяти виконанню завдань поліції безпеки. Так, нині до всіх служб айнзатцгрупи надходять повідомлення Вермахту про виявлених комуністичних функціонерів і євреїв»²⁹.

Щоправда, військові начальники намагалися утримати вояків від безпосередньої участі в «акціях». Так, 10 серпня головнокомандувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал В. фон Райхенау (Walter von Reichenau), солдати якого згодом візьмуть Київ, беручи до уваги непоодинокі випадки, коли «вільні від служби німецькі солдати добровільно пропонують СД свою допомогу при проведенні страт, бувають присутніми на таких заходах як глядачі і при цьому їх фотографують», наказав заборонити «будь-яку участь солдатів армії як глядачів або виконавців у стратах, щодо проведення яких немає наказу військового начальника»³⁰.

Але були службовці й інших родів військ, щодо яких наказ фон Райхенау не мав сили. «21 і 22 вересня, – звітувала гарнізонна комендатура Умані, – СД проведено облаву на євреїв... Окремі військовослужбовці Люфтваффе і організації Тодта намагалися взяти участь у єврейській акції, але призначена гарнізонною комендатурою польова жандармерія та інші патрулі завадили цьому, щоб забезпечити Вермахт від політичних акцій, які має проводити винятково СД»³¹.

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002 (далі – Сборник документов об уничтожении евреев). – С. 75.

²⁸ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 34, к. 885.

²⁹ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 52.

³⁰ Там же. – С. 49–50.

³¹ Там же. – С. 93.

Такі інциденти змусили вже головнокомандувача групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта (Gerd von Rundstedt) 24 вересня звернутися до підлеглих йому військ з наказом, у якому він підкреслив, що «розслідування і боротьба проти тенденцій і елементів, ворожих Райху (комуністів, євреїв тощо), у тих випадках, коли вони не входять до складу збройних сил противника, є в и к л ю ч н о [розрядка документу. – В.Н.] завданням зондеркоманд (айнзатцкоманд) поліції безпеки і СД, які вживають усіх необхідних заходів на власний розсуд». Рундштедт наголосив, що «індивідуальні акції військовослужбовців або їхня участь у протиеврейських ексцесах українського населення забороняються; військовослужбовцям також забороняється спостерігати або фотографувати акції, що їх проводять зондеркоманди»³².

Попри ці накази у стосунках айнзатцгрупи з армією особливих ускладнень не простежувалося. «Як наслідок успішної роботи, – звітував д-р Раш наприкінці жовтня, – айнзатцгрупа поліції безпеки користується великою повагою, зокрема, штабу армії... Головнокомандувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал фон Райхенау також неодноразово високо оцінював роботу айнзатцкоманд і через те підтримує інтереси СД у своєму штабі...

Лише з єврейського питання до останнього часу не в змозі були досягнути повного порозуміння зі службами Вермахту... На жаль, айнзатцкоманди часто змушені терпіти більш або менш приховані закиди через свою непохитну позицію у єврейському питанні. Інших труднощів було додано завдяки наказу ОКХ [Головнокомандування сухопутних військ. – В.Н.], яким СД було заборонено з'являтися у пересильних таборах. Зазначені труднощі, ймовірно, тепер усунено новим наказом ОКВ; у цьому наказі ясно сказано, що Вермахт має співпрацювати у вирішенні цієї проблеми»³³.

І Вермахт співпрацював. «Серед страчених зондеркомандою 4а у другій половині жовтня 1941 р., – йшлося в одному з наступних звітів, – поряд з відносно невеликою кількістю політичних функціонерів, активних комуністів, диверсантів тощо, є, в першу чергу, євреї і більшу частину з них становлять євреї-військовополонені, яких передав Вермахт. На прохання коменданта табору військовополонених у Борисполі взвод зондеркоманди 4а стратив 14 жовтня 1941 р. 752 і 18 жовтня 1941 р.

³² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. док. и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992. – С. 51–52.

³³ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 95–96.

357 євреїв-військовополонених, з-поміж яких декілька комісарів і 78 поранених євреїв, що їх було передано лікарем табору»³⁴.

Але все це було, так би мовити, пасивне сприйняття. Сил не вистачало. Вже на початку вересня д-р Раш інформував Берлін: «Оскільки занадто слабкі команди у великих містах не в змозі самі вирішувати свої завдання, великого значення набуває створення служби охорони порядку з перевірених, особливо надійних українців; поряд з тим з великим успіхом створюється, переважно з фольксдойче, мережа інформаторів»³⁵.

Ці «надійні українці» дійсно раз у раз ставали у пригоді. Зі щоденних «Донесень про події у РСР» (зведених у РСГА звітів окремих айнзатц-груп):

«У Сокалі... 29 червня за допомоги української міліції було виявлено ще 117 активних комуністів й агентів НКВС, яких того ж дня було страчено. ...30 червня... за допомоги місцевих надійних українців було схоплено і ліквідовано 183 єврейських комуністів»³⁶.

«6 вересня 1941 р. команда 4а провела єврейську акцію у Радомишлі. ...команда 4а розстріляла 1107 дорослих євреїв, а українська міліція – 561 єврейську дитину»³⁷.

«В Іванкові зондеркомандою 4а за підтримки міліції 19 вересня 1941 р. проведено акцію, під час якої було схоплено і ліквідовано 166 осіб»³⁸.

«Передовою командою зондеркоманди 4а 4 жовтня 1941 р. у Переяславі за допомоги українських агентів проведено єврейську акцію. Загалом було схоплено і ліквідовано 537 євреїв (чоловіки, жінки і підлітки)»³⁹.

«22 жовтня у Козельці поряд з 11 комуністами і партизанами, яких було передано Вермахтом, було страчено 125 євреїв – залишок від до-воєнної маси у понад 2000. У зв'язку з цим українська міліція, яку було створено у Козельці, стала у пригоді під час згону і для забезпечення робочою силою для риття ям»⁴⁰.

Ось на такому тлі 29–30 вересня було проведено київську «грос-акцію», як її було визначено в одному зі звітів айнзатцгрупи С⁴¹. Перед

³⁴ Там же. – С. 97.

³⁵ Там же. – С. 71.

³⁶ Там же. – С. 33.

³⁷ Там же. – С. 74.

³⁸ Там же. – С. 92.

³⁹ Там же. – С. 91.

⁴⁰ Там же. – С. 100.

⁴¹ Там же. – С. 94.

тим, як почати розгляд питання щодо складу її виконавців і розподілу між ними «обов'язків», треба зробити кілька зауважень стосовно джерел, в яких тією чи іншою мірою висвітлено питання, які нас найбільше цікавлять: ступінь залучення до страт місцевої поліції, її кількісний склад, загальна характеристика особового складу, роль у її діяльності членів ОУН. Як вже було зазначено, таких джерел сьогодні у нашому розпорядженні небагато (можливо, подальша робота в архівах різних країн дасть змогу ґрунтовніше підійти до цієї проблеми), а з тих, що є, багато містять дуже непевні відомості.

Розпочнемо зі спогадів тих, хто 1941 р. у складі похідних груп ОУН(м) дістався Києва і долучився до розбудови національного життя. Можна виокремити два типових підходи. Перший репрезентує К. Радзевич, який вважає за свій обов'язок рішуче спростувати усі закиди з цього приводу. «Другу неправду, – пише він, – яку я хотів би опрокинути, це поширювану залюбки деякими жидівськими колами казку, мовляв, українці брали участь у розстрілах жидівського населення Києва у Бабиному Яру... **Про те, що Гестапо переводило нещадно розстріли жидів в околиці Бабиного Яру, мені в той час не було відомо, хоча я брав доволі активну участь у налаштуванні різних ділянок життя Києва** [виділено мною. – В.Н.]. Уже згодом довідався я, що нищення жидівського населення міста переводили виключно гестапівські відділи, що більшими групами прибули для цього до Києва. З оповідань одного з пізніших моїх знайомих, а тодішнього полоненого вояка Червоної армії я довідався, що **Гестапо послуговувалося полоненими для чисто порядкової праці при сортуванні одежі** [виділено мною. – В.Н.], яку німці здирали з жидів перед розстрілом у Бабиному Яру»⁴².

Цей дуже рішучий пасаж містить у собі одне неймовірне твердження і одне неправдиве. Неймовірним, з огляду на весь комплекс наявних свідчень людей, які просто перебували на той час у Києві (йдеться про свідочтва тих, хто не мав особливих підстав ані щось приховувати, ані вигадувати), є те, щоб Радзевич навіть **не знав** про масову страту євреїв у Бабиному Яру. Неправдивим же є визначення тих, хто був залучений до сортування одягу розстріляних. Як ми побачимо надалі, вони на той час вже не були військовополоненими.

⁴² Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні / Ред. К. Мельник, О. Лашченко, В. Верига. – К., 1994 (далі – На зов Києва). – С. 129–130.

Усе це змушує поставитися з певним сумнівом і до інших тверджень Радзевича. Відносно нашої проблематики це наведені ним дуже цікаві факти, які начебто викривають деякі непринадні сторони внутрішньої боротьби між різними течіями руху Опору. Ось лише два з них.

Перший мав місце ще за перебування похідної групи у Фастові, коли Радзевича з товаришами несподівано заарештувала польова жандармерія. Наразі «виявилось, що комендант української поліції Фастова, бандерівець Я., довідавшись про прибуття до Фастова нашої похідної групи, зробив брехливий донос до комендатури в надії, що цим способом нас “зліквідує”. Інцидент щасливо закінчився там же, серед дороги, і ми в доброму настрої вернулися на свої квартири»⁴³. Аналогічний випадок мав пізніше місце й у Києві. «Пригадую, – пише Радзевич, – як у жовтні чи в листопаді 1941 р. до будинку кол[ишньої] більшовицької міліції припроваджено до сл. пам. Р. Гордона [шефа слідчого відділу української поліції м. Києва. – В.Н.] групу бандерівців, яких в невідомий спосіб “викрили” члени т.зв. слідчого відділу поліції, як пізніше виявилося, просякнутої большевицько-німецькими агентами. Ціллю арешту було: використати існуючий між націоналістами антагонізм для знищення бандерівської групи. Зорієнтувавшись в ситуації, сл. пам. Гордон, бачучи явну провокацію, наказав звільнити усіх арештованих і не допустити до того, щоб вони попали в руки Гестапо»⁴⁴.

Інший, найпоширеніший підхід репрезентує д-р Я. Шумелда. У спогадах він просто оминає початковий період діяльності української поліції Києва. Про її існування він згадує лише у зв'язку з переходом Києва під управління німецької цивільної адміністрації, коли «до столиці України надтягали... емісари Коха та його Райхскомісарјату. Від часу їхнього приїзду зразу помітним ставав німецький натиск на різні ділянки адміністрації. Перші удари пішли по київській порядково-кримінальній поліції, де арештовано Гордона-Біду, та куди, на німецький наказ, впроваджено групу місцевих “фольксдойчерів російського походження”. Предметом німецьких втручань і реорганізації стала також Команда та районні станиці Української Порядкової Поліції»⁴⁵.

Небагато чим допомагає нам і низка нарисів про історію організації міської української поліції та її районних відділів, які було підготовлено їхніми керівниками у серпні 1942 р. на прохання Музею-архіву перехо-

⁴³ Там само. – С. 124.

⁴⁴ Там само. – С. 134.

⁴⁵ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід // На зов Києва. – С. 115.

дової доби. Про перші тижні існування майбутньої Української охоронної поліції (УОП) сказано лише таке:

«1. Коли Німецька Армія увійшла до Києва дня 19 вересня 41 року свідомі громадяни почали відразу думати про унормоване життя столиці.

21 вересня прибув до Києва п. Богдан Коник з відділом 18 козаків, що були в службі Української Поліції Житомирської області. Ця мала група була зав'язком У.О.П. 23 вересня прибуває до Києва козацька сотня під командою пор. Кедюлича Івана, щоб повнить службу з наказу німецького військового командування...

29 вересня починає працювати Штаб (тоді називається Команда Української Поліції). Командантом міста є призначений пор. Орлик. Він починає організовувати перші райони: Подільський, Софіївський [до війни – Молотовський район. – *В.Н.*], Богданівський [до війни – Ленінський район. – *В.Н.*] і Куринівський. З днем 1 жовтня ці райони приступили до виконання поліційної служби»⁴⁶.

З інших довідок ми дізнаємося, що охоронну поліцію Святошинського району Києва було створено «на початку жовтня»⁴⁷, Печерського – «у першій половині жовтня»⁴⁸, Залізничного – 10 жовтня⁴⁹, Ярославського (до війни – Кагановичського) – 15 жовтня⁵⁰, Шевченківського (до війни – Сталінського) – 20 жовтня⁵¹, Дарницького – 23 жовтня⁵². Звіту поліції Володимирського (до війни – Жовтневого) району не збереглося.

Таким чином, більшість районних відділів української поліції розпочали свою роботу, вже начебто коли, як було зазначено у звіті Святошинської поліції, «такого елемента, як жидів, енкеведистів та комуністів почти в районі не було, не рахуючи окремих осіб, які були своєчасно виявлені»⁵³. Але не всім так пощастило. «Роботи було багацько, – зазначалося у звіті Ярославської райполіції. – Жиди мстили німецькому та українському народу, палили окремі будинки та різали телефонні дроти – треба було ловити та нищити гадів. Довелося працювати день і ніч... Період часу від 15 жовтня до 1-го січня 1942 року – це період напруженої

⁴⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, спр. 227, арк. 2.

⁴⁷ Там само, спр. 221, арк. 1.

⁴⁸ Там само, спр. 226, арк. 1.

⁴⁹ Там само, спр. 223, арк. 2.

⁵⁰ Там само, спр. 224, арк. 2.

⁵¹ Там само, спр. 222, арк. 2.

⁵² Там само, спр. 225, арк. 4.

⁵³ Там само, спр. 221, арк. 1.

роботи, як організаційної, так і практичної по боротьбі з жидо-більшовицькою агентурою й остатками жидів, які весь час на шляху нашої роботи активно шкодували й намагалися зірвати нашу роботу»⁵⁴. Поліцаї сумлінно спричинилися до виконання «Наказу ч. 5» коменданта Орлика:

«Всім керівникам будинків м. Києва до 24-х годин зголосити всіх жидів, працівників НКВД та членів ВКП(б), що мешкають в їх будинках, – до найближчих районних Комісаріатів та Команди Української поліції м. Києва, по вул. Короленка 15, другий поверх.

Затаєння цих людей матиме наслідком смертну кару.

Керівники цих будинків та двірники мають право самі приставляти жидів до жидівського табору, який міститься при таборі полонених по вул. Керосинній»⁵⁵.

Хоча справ вистачало і без того. Так, Залізничний «Район Поліції за весь час проробляв слідуючі роботи: допомагає Німецькому Командуванню, Миській Управі, районній управі та іншим організаціям у виконанні та проведенні в життя різних постанов та наказів, охороняє різні об'єкти, як то: на товарній станції, на аеродромі, Пост Волинський, на ТЕЦ'ї, на Київському вокзалі, і інші тимчасові об'єкти. Постійні патрулі по району, особливо вночі підтримують належний порядок в районі, стежать за додержанням затемнення.

Велику роботу проведено в справі відправки робочої сили до Німеччини, шляхом допомоги Рай. Управі та Біржі Праці в примусовій відправці та шляхом виявлення облавами та відправки до Німеччини різних небажаних для залишення в м. Києві елементів: спекулянтів, ледарів»⁵⁶.

У Печерському районі «крім охорони поліція виконує слідуючі роботи:

1. Виловлення ворожих елементів.
2. Вилучення пограбованого безгосподарчого майна.
3. Розслідування причин пожеж у районі.
4. Нагляд за очисткою району від бруду та догляд за його санстаном.
5. Організує з допомогою РайУправи через кербудів охорону будинків пожильцями...

Починаючи з 7 квітня [1942 р. – В.Н.] Командатура р-ну допомагає Районній Управі в проведенні роботи великої ваги – вербування робочої сили до Великонімеччини»⁵⁷.

⁵⁴ Там само, спр. 224, арк. 3–4.

⁵⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 121, арк. 7.

⁵⁶ ДАКО, ф. Р–2412, оп. 2, спр. 223, арк. 2.

⁵⁷ Там само, спр. 226, арк. 1.

Дарницькою поліцією, дарма що її було зорганізовано останньою, «з перших кроків було проведено такі важливі заходи:

1. Видано наказу та організовано прийом від населення зброї, яка потім була передана до Ортскомендатури.

2. Проведено за наказом реєстрацію комуністів та бувших працівників НКВД й міліції (було зареєстровано 140 комуністів).

3. Сконфісовано за наказом у населення безгосподарче та пограбоване майно»⁵⁸.

А «завдяки тому, що в свій час та цілком правдиво і своєчасно органам СД були передані советські активісти та весь підозрілий елемент, тим запобігано терористичних актів та диверсій, які на терені Дарницького району не проявились й досі в жадному випадку»⁵⁹.

Проте все вищевикладене не допомагає відповісти на головне питання: якою була роль української поліції у розстрілах 29–30 вересня 1941 р., оскільки, як ми переконалися, міську поліцію у цей час було щойно створено, а районних відділів не існувало взагалі. Наразі це і було одним із аргументів Радзевича, який зазначав, що на той час «ані української Управи міста, ані української поліції ще не було можливо... належно зорганізувати. Правда, сот. О. [йдеться про поручика Орлика (А. Конкеля). – В.Н.], що став першим комендантом київської поліції, зачав був організувати і комплектувати поодинокі станиці поліції у місті, проте це були початки порядкування знищеного вогнем Києва»⁶⁰.

Але річ у тім, що на той час склад місцевих поліційних формувань у Києві не обмежувався регулярною міською поліцією з райвідділами. І тут ми маємо звернутися до найінформативнішого українського джерела – нарису з історії української поліції м. Києва до кінця 1941 р., який було підготовлено влітку 1942 р. одним із її неформальних тогочасних провідників під псевдо «Ксенон»⁶¹.

У звіті «Ксенона» також не йдеться про масові розстріли і причетність (або непричетність) до них місцевої поліції. Натомість автор звіту дуже докладно знайомить нас з хронологією постановня поліції (хоч,

⁵⁸ Там само, спр. 225, арк. 4–5.

⁵⁹ Там само, арк. 7.

⁶⁰ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 130.

⁶¹ Різні погляди щодо питання про авторство і обставини появи документа див.: Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації // Київ і кияни: Матеріали грудневої 2005 р. наук.-практ. конф. Музею історії м. Києва. – К., 2005. – С. 74; Нахманович В. Р. Буковинський курінь. – С. 78–80.

як ми побачимо надалі, у нього присутня тенденція зсувувати дати подій), її завданнями з погляду українського націоналіста, нарешті, з перебігом наступного очищення її німецькою владою від національно свідомого елементу⁶². Для нас важливо, що восени 1941 р. місцеву поліцію становили три т.зв. «курні»: «курінь “Київ”...», курінь “Буковина”...», курінь по районах...», який був фактично міською поліцією, бо обнімав 12 районів Києва [тобто 11 районів і підрайон “КРЕС”⁶³ – Київської районної електростанції (сучасної ТЕЦ-2) на Рибальському півострові. – *В.Н.*]⁶⁴. І якщо Буковинський курінь з’явився у Києві лише у першій половині листопада⁶⁵, то Київський курінь, який тоді ще не мав власної назви і звався просто «курінь поліційної залоги», був першим українським поліційним формуванням у Києві і саме з нього потім було взято перших поліцаїв для несення служби по районах⁶⁶. Якою ж була чисельність майбутнього Київського куреня у перші тижні його існування?

Після передачі Києва 23 вересня до складу тилового району групи армій «Південь» він опинився у зоні відповідальності 454-ї німецької охоронної дивізії⁶⁷, до якої вже входила територія Житомирської області⁶⁸. 4 жовтня штаб дивізії звітував: «Внаслідок нестачі німецької поліції було зорганізовано українську поліцію... По всій зоні відповідальності дивізії її склад становить 6000 осіб. Мало місце прагнення створити підрозділи допоміжної поліції не лише в містах, а й у найвіддаленіших селищах, де вони особливо проявили себе у боротьбі проти банд»⁶⁹. Скільки ж з тих 6000 поліцаїв знаходилось у Києві?

«Ксенон» писав, що «вже в перших днях [він дістався Києва того ж 23 вересня. – *В.Н.*] наша поліція складалася з 45-ти чоловік звичайної поліції та 5-х слідчих... Коло 1.10 приїхало два транспортні поліції з Житомира в силі яких 150 чоловік... Цей гарнізон з бігом короткого часу... був доповнений до 300 чол.»⁷⁰. Радзевич, який став курінним ад’ютан-

⁶² Кучерук О. Зазн. праця. – С. 79–88.

⁶³ ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 384.

⁶⁴ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 84.

⁶⁵ Про дату появи Буковинського куреня у Києві восени 1941 р. див.: *Нахманович В. Р. Буковинський курінь. – С. 80–83.*

⁶⁶ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82–83.

⁶⁷ ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, Т-501, рол. 5, к. 1120.

⁶⁸ Там само, к. 1188.

⁶⁹ Там само, к. 1376–1377.

⁷⁰ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82.

том Київського куреня, взагалі стверджує, що той з'явився у Києві «в жовтні або на початку листопада»⁷¹. Але у нас є вагомі підстави для того, щоб підкорегувати цю хронологію. Річ у тім, що у щоденному зведенні 454-ї охоронної дивізії за **29 вересня (!)**, зокрема, зазначено: «На бажання міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано **300 українських допоміжних поліцаїв** [виділено мною. – *В.Н.*], які відбули підготовку на місці та добре знайомі з умовами Києва»⁷². Саме ці 300 поліцаїв мали бути задіяні у розпочатій того дня «грос-акції», до якої найактивніше долучився військовий комендант міста, а перед тим начальник тієї самої 195-ї польової комендатури генерал-майор К. Ебергард (Kurt Eberhard)⁷³.

Набагато простіше розв'язати наступне питання: з кого складалася на цей час київська поліція. У вже згадуваних директивах Фридерічі від 11 листопада було визначено, що допоміжні караульні команди «слід формувати: 1) зі звільнених військовополонених тих етнічних груп, які підлягають звільненню; 2) завербованих місцевих жителів»⁷⁴. З тих же джерел формували й місцеву поліцію.

«Ксенон», який з 10 по 22 вересня перебував у Житомирі, писав: «Склад гарнізону обласної поліції був 75% з більшовицьких полонених. Ці люди були босі, обідрані, оскільки їх набрали з таборів полонених, не було що їсти, не було води, не було чим накритися, спали на соломі, балакали тільки російською мовою, але проте проходили вишкіл, повнили службу, та завжди були бадьорими, між ними було дуже багато патріотичного елементу»⁷⁵. Шумелда, який теж у той час побував у Житомирі, по війні згадував «недавніх червоноармійців, що зараз працювали в українській поліції», «під забрудженими шинелями» яких, як і «під бідним одягом житомирських жінок, що часто виконували чоловічі роботи, жила незламана душа та билося тверде серце українських патріотів і патріоток»⁷⁶. Як ми пам'ятаємо, саме з Житомира прибули перші київські поліцаї, склад яких, за свідченнями «Ксенона», потім повнили знов-таки «з таборів полонених»⁷⁷. Радзевич також підтверд-

⁷¹ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 131.

⁷² ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 5, к. 1279.

⁷³ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

⁷⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 6, к. 545.

⁷⁵ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 80.

⁷⁶ Шумелда Я. Зазн. праця. – С. 112–113.

⁷⁷ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82.

жує, що майбутній Київський курінь було «зорганізовано з полонених Червоної армії в Житомирі заходами членів ОУН»⁷⁸.

Як це відбувалося, згадував у січні 1942 р. Ю. Таркович, колишній редактор газети «Карпатська Україна», один із тих закарпатців, хто з початком радянсько-німецької війни вирушив на Велику Україну розбудовувати незалежну державу. В Житомирі він взяв участь у формуванні місцевої поліції. «Число поліцаїв, – писав він, – постійно збільшувалося. Ми приймали нових, добираючи передусім з табору.., що був недалеко від Житомира.., де було 8–10 тисяч полонених... Справа нелегка. Приходимо до табору і перед нами – тисячі сірих шинель, з яких видно тільки худі зарослі жовті обличчя. Безліч людського нещастя... Із цього набирати поліцію.

– Хто хоче служити в українській поліції?

Хвилинку мовчанка, опісля підноситься кілька тисяч рук. Всі хочуть до поліції. Бачу що з цього нічого не вийде. І знов:

– Хай піднесуть руки тільки українці, – кричу.

І знов всі до одного підносять худі руки. І всякі кавказькі та сибірські народи, калмики, татари, осетинці, чуваші і хто ще зна, що за народи. Всі вони тепер почувають себе українцями. Кожен хоче вибратися тепер з табору для полонених...

Вибирати нам було дуже важко і часто вирішували кращі чоботи полоненого. Взуття у нас було мало, а поліція боса не могла бути. Труднощі були ще й у тому, що багато українців не знало української мови. Перед звільненням Києва мій відділ мав уже 700 поліцаїв, крім того я мав ще вибирати 300 до поліції у Києві. І на цих майже 1000 людей було спочатку тільки 3 старшини. Щойно згодом прибули ще й інші»⁷⁹.

Тут треба зупинитися. Знайомство з українськими джерелами мемуарного характеру неодмінно залишає враження, що організація і кермування українською поліцією у перші місяці її існування становили справу виключно діячів ОУН, до якої німці не втручалися. Саме з цим, на наш погляд, пов'язані спроби мемуаристів хоч би як зректися будь-якої причетності місцевої поліції до масових каральних акцій окупантів. Але чи відбиває це враження реальність?

Задля того, щоб одержати відповідь на це запитання, треба зрозуміти, якого значення надавали поліції чільники ОУН на початку війни. Згадаймо, що їх сподівання на легальне створення самостійної армії, союзної Вермахту, не виправдалися. Німці обмежилися пропо-

⁷⁸ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 131.

⁷⁹ ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 3, спр. 14, арк. 41зв., 42зв., 43зв.

зицією створити два українських батальйони. Цю пропозицію мельниківці відкинули, а бандерівці на неї пристали, через що і виникли т.зв. «Дружини українських націоналістів» – «Роланд» і «Нахтігаль»⁸⁰. Але оскільки було зрозуміло, що ніхто Україні незалежності не подарує, основні течії національно-державницького руху вдалися до створення нелегальних або напівлегальних формувань. У перші місяці війни ними стали: Українська повстанська армія (УПА) «Поліська січ» отамана Т. Бульби (В. Боровця), яка оголосила себе вірною Уряду УНР в екзилі, Українська національна революційна армія під проводом лейтенанта Легенди (І. Климів), що підлягала ОУН С. Бандери, і Буковинський курінь сотника П. Войновського, який діяв за наказами Проводу українських націоналістів (ПУН) на чолі з полковником А. Мельником⁸¹.

Але цього вочевидь було замало, у зв'язку з чим особливого значення набувала українська поліція, яку мали створювати на визволених від більшовиків теренах. Найдокладніше про це йдеться у директивних настановах «Боротьба і діяльність ОУН під час війни», яку було розроблено бандерівцями. «Народна міліція» розглядалася в них як «організована форма націоналістично-революційних сил України», що «буде мусіти найправдоподібніше в початках перейняти на себе організування української збройної сили»⁸². З такою метою пропонувалося «дуже інтенсивно пропагувати справу озброєння всіх українців»⁸³.

Із тих самих засад виходив і мельниківський Провід. Так, один з керівників київської міської поліції сотник А. Мельничук згадував, як під час нелегальної зустрічі у грудні 1941 р. військовий референт ПУН генерал-хорунжий М. Капустянський визначав, «що завдання українських націоналістів на цей час полягає у тому, щоб придбати щонайбільше зброї і залучати до поліції щонайбільше українців. При цьому він підкреслив, що українська поліція має стати зав'язком української армії, яка мала б змогу збройним шляхом встановити на Україні самостійну державу»⁸⁴. Ми зараз не маємо на меті надати мораль-

⁸⁰ Капустянський М. Пригадалося // На зов Києва. – С. 179–182.

⁸¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 120.

⁸² ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 74.

⁸³ Там само, арк. 81.

⁸⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 5, спр. 26 748, арк. 63–64. Див. також: *Войновський П.* Моє найвище щастя: Споми-ни. – К., 1999. – С. 258–259.

ної оцінки тої гри, яку вели з німцями оунівці, гри, небезпечної не лише для життя, а й для власного сумління. Але те, що було зрозуміло провідникам націоналістів, було зрозуміло, а згодом і достеменно відомо німцям. Так, у черговому «Звіті про стан справ і діяльність» (щомісячному зведенні РСГА) 1941 р. доповідалося про арешт групи бандерівців, яким було поставлено завдання, що «відповідали вже відомим намірам угруповання Бандери:

– створення української міліції;

– призначення міських голів і начальників міліції з власних лав».

«Якою мірою ці плани набули сьогодні однозначно спрямований проти германського Райху характер, – йшлося далі у документі, – виявляється з висловів одного із заарештованих. Прибічникам ОУН було поставлено завдання розшукувати російську зброю і боеприпаси і надійно їх переховувати, щоб вони не потрапили до рук німецького Вермахту. Коли прийде час, який керівництво ОУН визнає слушним, і буде створено партизанські загони, треба буде виступити проти німецьких окупаційних військ. Партизанські загони буде створено з вірних Бандері міліціонерів»⁸⁵.

Хоч би як вважав Войновський, що Вермахт, на відміну від СС і гестапо, лояльно ставився до ОУН⁸⁶, але, сповна розуму, такому розвитку подій військова влада потурати не могла. І не потурала. Хоча у виданих генералом фон Роком 11 липня 1941 р. «Особливих директивах з українського питання» територію України було визначено як «життєвий простір дружнього народу», але стосовно прагнення українців до політичної діяльності було сказано, що його «треба зупиняти і спрямовувати на соціальну допомогу»⁸⁷. Період ілюзій стосовно українсько-німецької дружби завершився дуже швидко, і вже у вересневому наказі ОКВ безпеки «значних політичних й економічних конфліктів, що мають місце на окупованій території», убачалися в тому, «що націоналістичні й інші кола використовують цю можливість, щоб разом з комуністичними заколотниками завдавати труднощів німецькій окупаційній владі». Тому генерал-фельдмаршал Кайтель вважав небажаним зміцнення місцевих поліційних сил, «оскільки це спричиняє зростання загрози

⁸⁵ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hg. P. Klein. – Berlin, 1997. – S. 271–272.

⁸⁶ *Войновський П.* Зазн. праця. – С. 250.

⁸⁷ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 7, к. 407.

для наших власних військ»⁸⁸. У цьому контексті стає зрозумілим зауваження із серпневих директив генерала фон Рока: «Існує підозра, що українці повідомляють про виступ банд з метою отримати зброю»⁸⁹.

Для запобігання небезпеці фон Роком ще у липні було зазначено, що до місцевої поліції «дозволяється вступати лише особам, які перевірені СД і у документах військових органів влади визначені як благонадійні. Уже існуючу міліцію потрібно перевірити у сенсі цього розпорядження і за необхідності очистити від сумнівних осіб»⁹⁰.

Усі крапки над «і» було розставлено у вже неодноразово згадуваних директивах генерала Фридеричі від 14 листопада: «Допоміжні підрозділи, які створювано з місцевого населення, жодною мірою не можуть мати ознаки будь-якого майбутнього українського формування; вони слугують винятково німецьким [підкреслення документа. – В.Н.] цілям... Слід запобігати проникненню бандерівської пропаганди або інших політичних прагнень усередину допоміжних команд». Ступінь відповідальності було визначено чітко: «Місцеві жителі, яких допущено до німецької служби, мають бути найретельніше перевірені таємною польовою поліцією або СД і завжди знаходитися під контролем. За зраду вносити лише смертну кару повішенням». Організаційною запорукою додержання тих настанов мала бути чітка вимога: «командування завжди має залишатися у німецьких руках»⁹¹.

Через усе це слід визнати, що знов-таки найточніше перебіг створення української поліції для Києва надано у звіті «Ксенона»: «Українська поліція в той час підлягала німецькій військовій владі. 15.9.41 представники німецької військової влади, які приготувались на Київ, звернулися до української поліції [Житомира. – В.Н.], щоб їм дати кількох інструкторів для школення поліції на Київ, яка має бути вибрана з таборів сов[єтських] полонених в числі 200 чоловік»⁹². А далі, стосовно вже організаційного постановня в Києві «Ксенон» зазначає, що «командантом цієї поліції від німецької влади був призначений гауптман Дідіке... Крім того було кілька німецьких підстаршин, які завідували німецьким господарством»⁹³.

⁸⁸ Преступные цели – преступные средства. – С. 82–83.

⁸⁹ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 7, к. 411.

⁹⁰ Там само, к. 407–408.

⁹¹ Там само, рол. 6, к. 545.

⁹² Кучерук О. Зазн. праця. – С. 81.

⁹³ Там само. – С. 82.

Яку ж участь взяла у наступних масових страхах пильно контролювана СД «українська поліція» Києва, яка складалася з 300 колишніх червоноармійців різних національностей, озброєних тридцятьма гвинтівками з 10 набоями на кожну, очолених німецьким капітаном і десятком-двома старшин, половина з яких були членами мельниківської ОУН?

Тут ми маємо знову зупинитися на джерелах, оскільки нам доведеться зараз звернутися до нової групи – свідчень учасників тих подій, наданих переважно під час повоєнних судових слідств у Радянському Союзі та Німеччині. На зміст цих документів, безумовно, вплинуло багато суб'єктивних чинників, які ми маємо враховувати під час їхнього використання. З боку звинувачених – це зрозуміле намагання зменшити ступінь своєї провини. З боку жертв – цілком природна за їхнього психічного стану неуважність до деталей. З боку свідків – знов-таки зрозуміле для цивільних невміння розрізнити окремі каральні підрозділи. Нарешті, з боку слідства – це обвинувачувальний (у Радянському Союзі) або виправдувальний (у ФРН) ухил. До того ж, якщо західнонімецьке судочинство діяло на загальноновизнаних сучасних європейських засадах, які вимагали доведення обвинувачення за допомогою численних свідчень, то радянська правова система, зокрема, військове судочинство, якому підлягали обвинувачені у тих справах, виходило з відомої максими генерального прокурора СРСР А. Вишинського – «зізнання – цариця доказів», що йшла від середньовічних процесів інквізиції. Внаслідок того до нас дійшов великий масив поодиноких свідчень, які ми не маємо змоги перевірити.

Із тих, що безпосередньо стосуються наших питань, можна послатися на протоколи допитів колишніх поліцаїв. Так, В. Покотило, який з початку жовтня 1941 р. служив в українській охоронній поліції, дав розлогі свідчення, у яких зізнався, що брав участь не лише у виявленні євреїв і комуністів, а й у численних розстрілах євреїв, партизанів, працівників НКВС, військовополонених, парашутистів і комуністів, серед яких були також діти і жінки. До цих розстрілів його разом з іншими поліцаями було залучено СД. І хоч згодом Покотило зрікся своїх свідчень, суд не взяв того до уваги⁹⁴. Зі свого боку, київський фольксдойче Ф. Круль, який з весни 1942 р. перебував на службі у СД, стверджував, що, хоча він кілька разів виїжджав у складі команди СД на розстріли, але сам у них участі не брав, а лише знаходився в оточенні⁹⁵. Киянин М. Фокин, який через дружину звів знайомство з прибулими до Києва

⁹⁴ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 258–261.

⁹⁵ Там же. – С. 286–288.

оунівцями, зокрема Р. Гордоном (псевдо – «Біда»), і з вересня 1941 р. до самого арешту Гордона працював під його керівництвом у слідчому відділі міської української поліції, свідчив, що працівники слідчого відділу у цей час «виявляли єврейські сім'ї, що залишилися у місті, виганяли їх на Лук'янівське кладовище і розстрілювали», хоча сам він у цьому участі не брав⁹⁶. Навпаки, кандидат у члени ВКП(б) С. Орлов, який на початку листопада в київському таборі для військовополонених на вул. Керосинній зголосився до служби в охоронній команді (пізніше батальйоні), стверджував, що службовці їхнього батальйону (зрозуміло, без нього) декілька разів брали участь у конвоюванні євреїв до Бабиного Яру, але у самому розстрілі участі не брали⁹⁷. Пізніше Орлов знов категорично підкреслив, що хоч батальйон брав також участь в арештах євреїв, але «розстрілами у Києві займалися лише німці»⁹⁸.

Щоб якось зверифікувати цю інформацію, звернемося до свідчень генерал-лейтенанта поліції П. Шеєра (Paul Scheer), який з листопада 1941 р. обіймав посаду начальника поліції охорони порядку (командувача охоронної поліції (щуполіції) і жандармерії) в генеральному окрузі Київ. До складу підпорядкованих Шеєру сил входили 1000 службовців німецької щуполіції, таке ж число поліцаїв двох українських поліцейних батальйонів і 200 естонських фольксдойче з двох окремих поліцейних рот⁹⁹. Під час Київського процесу 1946 р. він показав, що підпорядковані йому поліцаї щоночі розстрілювали 8–10 осіб за порушення комендантської години. Також він розповів, що впродовж 1942 р. виділяв СД необхідні сили для проведення масових арештів комуністів, а також спеціальні команди для проведення страт¹⁰⁰. Отож цілком ймовірно, що серед підлеглих генерала Шеєра, яких СД залучало до проведення розстрілів, могли бути й українські поліцаї.

Що ж до власних повноважень міської поліції, яка після створення німецької поліції охорони порядку теж підлягала Шеєрові¹⁰¹, то її службовці, як було зазначено, наприклад, у наказі № 3 по Володимирській райполіції від 28 жовтня 1941 р., мали лише «затримувати жидів, спекулянтів та інших карних злочинців і підозрілих осіб та направляти їх до

⁹⁶ДА СБУ, ф. 6, спр. 69 330 ФП, арк. 33.

⁹⁷Там само, ф. 5, спр. 66 434, арк. 21.

⁹⁸Там само, арк. 30.

⁹⁹Там само, спр. 55 663, т. 1, арк. 13.

¹⁰⁰Київський процес: Документи та матеріали. – К., 1995. – С. 42.

¹⁰¹Кучерук О. Зазн. праця. – С. 83.

поліції»¹⁰². У подальшому євреїв і тих, хто їх переховував, як і колишніх службовців НКВС, партизанів та інших «ворогів Райху», передавали (як ми можемо бачити з журналу реєстрації затриманих) або до міського слідчого відділу на Короленко, 15¹⁰³, або до СД на Короленко, 33¹⁰⁴, або безпосередньо до концтабору на Сирці¹⁰⁵.

Підсумовуючи усе вищевикладене, ми можемо погодитися з висновками, яких незабаром по описаних подіях дійшли провідники, згодом бандерівської ОУН. Так, у одній з їх розробок для роз'яснювальної роботи було запропоновано виходити з того, що «українська поліція може бути тільки в Українській Державі», і «вияснити людям такі справи: ...

1. Нема ніде ніякої української поліції.

2. Є тільки німецька поліція, а при ній служать українці, як т.зв. шуцмани...

4. Шуцмани це не тільки українці, але ними бувають і москалі (в східних областях), поляки (Полісся), і фольксдойчі (всюди).

5. Людей побиває і грабує не українська поліція, а німецька при допомозі шуцманів.

6. Між українцями, що служать в шуцманах, є чесні люди і темні типи, подібно, як у всіх урядах, де працюють українці.

7. Надужиття темних типів брати на їх власний рахунок, а не на рахунок усіх українців, що служать в шуцманах»¹⁰⁶.

А тепер звернемося, нарешті, до подій 29–30 вересня 1941 г. На початок відновимо їхній загальний перебіг. У «Донесеннях про події у СРСР» від 28 вересня зазначалося: «У підпалах [у Києві. – В.Н.] активну участь брали євреї. Начебто є 150 000 євреїв. Перевірити ці дані поки що неможливо. Під час першої акції 1600 арештів, вжито заходів щодо захоплення усього єврейства, передбачено страту щонайменше 50 000 євреїв. Вермахт вітає заходи і просить про радикальні дії. Міський комендант клопоче щодо публічної страти 20 євреїв»¹⁰⁷.

А «Донесення» від 7 жовтня надають стислий підсумок акції: «...за узгодження з комендантом міста, усім євреям було запропоновано з'явитися у понеділок, 29 вересня, на 8 годину ранку до визначеного

¹⁰² ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 321.

¹⁰³ Там само, спр. 2, арк. 1зв.-3, 8зв.-9.

¹⁰⁴ Там само, арк. 14зв.-15, 22зв.-23.

¹⁰⁵ Там само, арк. 27зв.-28.

¹⁰⁶ ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 246–247.

¹⁰⁷ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 77.

місця. Ці об'яви було розклеєно усім містом службовцями української міліції. Водночас було усно об'явлено, що всіх євреїв буде переселено. У співпраці зі штабом групи і двома командами поліційного полку “Південь” зондеркомандою 4а страчено 29 і 30 вересня 33 771 єврея. Гроші, коштовності, білизну і одяг було зібрано і передано Націонал-соціалістичній допомозі для фольксдойче, а також міській владі для розподілу серед нужденного населення. Операцію було проведено без перешкод. Інциденти не мали місця»¹⁰⁸.

Необхідних подробиць ми дізнаємося, насамперед, з матеріалів процесу колишніх службовців зондеркоманди 4а, що відбувся 1967–1968 рр. у м. Дармштадті. У тексті судового вироку, зокрема, зазначено:

«Оскільки у місті мало бути приблизно 150 000 євреїв і було передбачено втрату не менше ніж 50 000 євреїв, були необхідні точне планування, ґрунтовна підготовка і особлива організація, у яких також брав участь штаб айнзатцгрупи С. Між командиром айнзатцгрупи С д-ром Рашем і Блобелем, з одного боку, і комендантом міста... генерал-майором Ебергардом та 29-м армійським корпусом, що знаходився у Києві [командиром корпусу був генерал піхоти Г. фон Обстфельдер (Hans von Obstfelder). – *В.Н.*], з іншого, було проведено переговори. Під час них було накреслено у загальних рисах заплановане вбивство у зв'язку з “переселенням”... Оскільки за очікуваного масштабу втрати сил зондеркоманди 4а і доданих частин 3-ї роти батальйону СС і 3-го взводу 9-го резервного поліційного батальйону виявилось недостатньо, звернулися також до обергрупенфюрера СС Єкельна, який надав для підтримки зондеркоманди 4а 45-й і 303-й поліційні батальйони з поліційного полку “Росія–Південь”...

...Уже зранку 29 вересня 1941 р. єврейські сім'ї потяглися безперервними колонами вулицями Києва до місця збору – району Лук'янівки. З самого ранку місце збору і вулиці охороняли 303-й [майор Г. Ганібал відмовився брати участь у розстрілах, тому його батальйон було використано лише для патрулювання міста і оточення місця втрати]¹⁰⁹. – *В.Н.*] і 45-й поліційні батальйони, які знаходилися один від одного на відстані чутності...

На місці збору стояло оточення, в якому поруч із солдатами зондеркоманди 4а брали участь українська міліція, СС і поліція»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Там же. – С. 80.

¹⁰⁹ *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

¹¹⁰ *Justiz und NS-Verbrechen: Die deutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999.* – Bd. XXXI. – Amsterdam; München, 2004 (*дали* – *Justiz und NS-Verbrechen.* XXXI). – S. 181–182.

Свідки підтверджують наявність у зовнішньому оточенні української поліції. Так, Д. Проничева, що впродовж тих днів двічі врятувалася від розстрілу, розповідала 1946 р. у Комісії зі складання хроніки Великої вітчизняної війни: «Коли дійшли майже до воріт єврейського кладовища, там було дротяне загородження, стояли протитанкові їжаки. Біля входу стояли німці й українці, які перепускали за загородження»¹¹¹. Інші свідки додають, що у цьому оточенні знаходилася також німецька польова жандармерія. Г. Баташова, яка також врятувалася того дня від смерті, згадувала: «На підході по вулиці Дорогожицькій по обидва боки стояли німці. У світло-зелених мундирах, із білими бляхами на грудях. То була польова жандармерія. Вони похмуро дивилися на нас. Поміж них гестапівці в чорній формі віддавали якісь накази»¹¹².

«Тут супроводжуючих неєврейської національності відсиляли назад. Євреї мали пересікти загородження, крізь яке нікого не випускали назад. За огороженням знаходилося щільне оточення, з добре озброєними вартівими, які гнали євреїв далі [Зі спогадів Г. Баташової: “По Дорогожицькій, між двома кладовищами, прохід звужувався. Тут ми побачили щось подібне до застави. З обох боків чорніли протитанкові „їжаки”. Від них тягся колючий дріт. За заставою стояли впритул один до одного з автоматами німці – тримали розгорнуті мішки. Це було оточення”¹¹³. – В.Н.]. Спочатку євреї мали пройти далі дорогою між двома кладовищами до алеї, що вела у напрямку Бабиного Яру. При цьому євреїв реєстрували, відбирали паспорти і цінні речі, а трохи далі вони здавали свій багаж [Зі спогадів Г. Баташової: “В мішки слід було кидати паспорти, в інші – цінності, ще за кілька кроків відбирали майно...”¹¹⁴ – В.Н.]]¹¹⁵.

На цьому місці знов з’являється українська поліція. Ф. Гефер (Fritz Höfer), який на той час був водієм у зондеркоманді 4а, свідчив: «Одного разу я отримав завдання поїхати своєю вантажівкою за місто. Як проводир зі мною був українець. Було це близько десятої. Дорогою ми обігнали євреїв, що рухалися колоною з поклажею тим же напрямком... На великій відкритій поляні лежали купи одягу – по них я й їхав. Я зупинився поруч, і українці, що знаходилися на поляні, почали навантажув-

¹¹¹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 245, арк. 116–117.

¹¹² *Петрашевич Ю.* Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // *Київ.* – 1994. – № 1. – С. 97–98.

¹¹³ Там само. – С. 98.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ *Justiz und NS-Verbrechen.* XXXI. – S. 182.

вати машину речами»¹¹⁶. Назагал для німців українцями були усі мешканці України, якщо вони достеменно не були кимсь іншим, наприклад, як у даному випадку, євреями. Але тут ми маємо змогу уточнити, про кого йдеться.

1946 р. Міністерством держбезпеки був заарештований киянин О. Стасюк, який потрапив до полону у київському котлі, був направлений до житомирського табору військовополонених, а там опинився у числі тих, хто зголосився до служби у київській поліції. До Києва їх привезли одразу по зайнятті німцями міста¹¹⁷. На допиті Стасюк докладно розповів, як на перший або другий день розстрілу 40 поліцаїв з їхнього підрозділу двома машинами привезли до якоїсь вулиці поблизу Бабиного Яру. Згодом якийсь німець повів їх «на те місце, де відбирали у єврейського населення носильні речі... Нас усіх, поліцаїв, примусили усі ті речі зносити до одного місця і складати у порядку... Коли там збрали речі, прийшли вантажівки. Нам наказали ті речі вантажити на авто, а коли навантажені машини відходили... до міста... ми охороняли речі, які ще залишалися»¹¹⁸.

Повернемося до свідчень Гефера: «С того місця я бачив, що євреїв, які прибували... зустрічали також українці і спрямовували до того місця, де вони мали по черзі складати своє збіжжя, пальта, взуття, верхній одяг і навіть спідню білизну. У визначеному місці євреї мали складати й свої коштовності»¹¹⁹.

А це вже, здається, інша команда. Одного з перших днів по вступі німців у дворі будинку № 41 по вул. Ярославській, що на київським Подолі, у супроводі такого собі М. Григор'єва з'явився чоловік¹²⁰ на ім'я чи то Василь, чи то Гриша (прізвище його так і залишилося невідомим), який начебто раніше був вчителем, а тепер перекладачем при поліції. Про останнє свідчила трикольорова жовто-синьо-біла пов'язка на рукаві¹²¹. Навколо нього швидко зібралася група з сімох осіб, двох з яких було затримано 1947 р. Одним був засуджений напередодні війни за спекуляцію Ф. Сирош, якому гостро не вистачало грошей, щоб прогону-

¹¹⁶ «Schöne Zeiten»: Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer / Hg. E. Klee, W. Dreßen, V. Rieß. – Frankfurt/Main, 1988 (*дали* – «Schöne Zeiten»). – С. 66–67.

¹¹⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 26 304, арк. 63зв.–64.

¹¹⁸ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 280–281.

¹¹⁹ «Schöne Zeiten». – С. 67.

¹²⁰ ДА СБУ, ф. 5, спр. 56 756, арк. 51.

¹²¹ Там само, арк. 41зв.

вати дружину і двох дітей¹²². На допиті він свідчив: «Почалося з того, що зустрівшись з вчителем Василем і Григор'євим..., я спитав їх, як би здобути доброго костюма... Василь сказав мені, що, якщо я буду виконувати його доручення – виявляти євреїв, що залишилися по помешканнях, збирати їх до підвалу і конвоювати – передавати німецькій поліції, він дасть мені не тільки костюм, а одягне з голови до ніг. Я на те Василю дав згоду, одержав того разу темно-синього костюму і пішов додому.

Наступного дня, числа десь 25 вересня 1941 року, мені, разом з Григор'євим, Музирою І.Ф. і Безвербним, Василь доручив забрати групу євреїв з підвалу будинку № 39 по Ярославській і відвести до поліції на Короленко 15 [тобто до української, а не німецької поліції. – *В.Н.*]. Забравши євреїв, осіб 6–8, відвели до поліції і здали, чому повернулися додому»¹²³. Ця аматорська діяльність тривала кілька днів, аж поки не стало 29 вересня. «У день масового розстрілу... у цьому підвалі нами було зібрано осіб 15 євреїв, серед яких було декілька жінок. Я., Григор'єв, Музира, Безвербний і Щербина вивели з підвалу всіх разом і повели на Короленка 15, там у нас євреїв не прийняли і запропонували вести до Бабиного Яру. Тоді ми забрали їх, і В. Житомирською, далі Артема привели до Бабиного Яру...»¹²⁴ Передамо слово І. Музирі: «Григор'єв підійшов до німецького офіцера і заявив: “Ми українська поліція – привели жидів”. Спершу німецький офіцер не зрозумів Григор'єва, але жінка-єврейка, що стояла поруч, переклала йому слова Григор'єва. Після того офіцер покликав іншого німця і наказав йому відвести нас далі у поле, де усіх роздягали.

Коли прийшли на це місце, я, Сирош, Григор'єв, Гришка [він же Василь. – *В.Н.*] і Щербина розпочали роздягати усіх людей, що йшли повз нас. Після того, як з того, хто проходив, було знято весь верхній одяг, він проходив уперед, а ми роздягали наступних. Приблизно за годину до нас підійшов німець і наказав припинити роздягати людей і почати вантажити речі на авто. Вантаженням речей ми займалися години 4 або 5, а після стали просити німецького офіцера, щоб він дозволив нам йти додому. Спершу він нас не відпускав, а після наказав іншому німцю, щоб нас провели крізь пости, що було виставлено навколо Бабиного Яру»¹²⁵.

¹²² Там само, арк. 33зв.

¹²³ Там само, арк. 13–14.

¹²⁴ Там само, арк. 15.

¹²⁵ Там само, арк. 53.

Але євреям йти додому не дозволялось. «По тому оточення, що стояло щільним ланцюгом уздовж дороги, підганяло їх ударами до відкритої території, розташованої наприкінці алеї [Зі спогадів Г. Баташової: “...крім проходу до Бабиного Яру, жодної дороги не було. Уздовж неї росли дерева, а поміж ними, суцільним коридором, стояли німецькі автоматники з собаками. Після здачі документів і майна німці накидалися на людей, б’ючи їх палицями... На тих, хто падав, німці спускали собак”¹²⁶. – В.Н.] ...Тих, хто приходив на відкрите місце, примушували роздягтися. Задля переконливості наказ супроводжували ударами. Якщо справа йшла повільно, то одяг зривали. Після того жертв гольцем або частково у спідній білизні та знов-таки з биттям, щоб прискорити розстріл, підганяли до балки»¹²⁷.

Тут знов з’являються українці. Гефер свідчив: «У той час як одні люди роздягалися, а більшість чекала на свою чергу, стояв страшний гвалт. Українці не звертали на нього жодної уваги. Вони продовжували похопцем гнати людей крізь проходи до яру»¹²⁸.

На наявність тут, біля самого яру, українських поліцаїв беззаперечно вказують обставини врятування, щонайменше, трьох осіб. Перша – Баташова: «Ми опинилися на галявині з притоптаною травою... На протилежному боці поляни, з усіх боків оточеної німцями, височів земляний насип. За ним безугодно цокотіли кулемети. Проходи в насипу були прориті під гострим кутом, аби ніхто не міг бачити, що там далі відбувається. Тут, на зеленому майдані, з людей зривали одіж, білизну і, б’ючи палицями, гнали голими до проходів. Діти, дорослі кидалися вусебіч, кричучи криком від жаху. На землі лежало немовля... Німець підійшов і палицею розтросив йому голову...

Я кинулася до поліцає, вблагала вберегти Гриця [молодшого брата Баташової. – В.Н.]. Він щось крикнув і пхнув нас так, що ми попадали...

Неподалік стояв поліцає. Ми [з сусідкою Баташової М. Пальті. – В.Н.] підбігли до нього, попросили допомогти, пояснювали, що ми росіянки, прийшли випадково, з цікавості.

– Я бачу, що ви не жидівки, – сказав він. Та раптом, наче когось злякався, закричав: – Жиди, чи не жиди – марш до яру!

...я вдивлялась у вічі поліцаїв, шукала співчуття. На німців жодної надії у мене не було. Нарешті я помітила одного поліцає. Я відчула в ньому щось людське. Ми підбігли до нього.

¹²⁶Петрашевич Ю. Зазн. праця. – С. 98.

¹²⁷Justiz und NS-Verbrechen. XXXI. – S. 182–183.

¹²⁸«Schöne Zeiten». – S. 69.

– Мені байдуже, хто ви, – тихо сказав він. – Я допоможу вам.

Він повів нас до групи німців, що стояли по той бік оточення біля легкового автомобіля. Тут були гори речей. Німці тягали їх звідтіля, де роздягалися люди, кидали ношу на траву і швидко поверталися назад.

Поліцай став пояснювати німцям, що ми сестри (в мене так само були світлі очі й коса) і випадково опинилися тут.

Німці запитали адресу і прізвище.

Я назвала своє справжнє прізвище – Баташова. Маня назвалася Чорнецькою (прізвище жінки, яка жила в їхній сім'ї)... Німець закричав, що ми збрехали: сестри, а прізвища різні! Ми словами, руками почали пояснювати, що двоюрідні. Поліцай підтвердив.

Нас увіпхнули в машину й повезли. А за кілька хвилин випхнули на розі вулиць Мельникова і Пугачова»¹²⁹.

Друга – Пронічева: «Я викинула свій паспорт, залишивши у себе деякі документи, як-то профспілковий квиток, трудову книжку, у яких записано лише моє прізвище, а національність не зазначено. Після того, як я потрапила до рук поліцаїв, я першому ж поліцаєві чистою українською мовою заявила, що не єврейка, що я українка і випадково сюди потрапила; при цьому я йому показувала свої документи. Він мені запропонував сісти неподалік від того місця, де роздягали єврейське населення, і сказав, щоб я зачекала до вечора, а ввечері зможу піти додому. Я приєдналася до групки людей, які випадково сюди потрапили. У такий спосіб мене не роздягли. Там я просиділа до вечора.

Протягом того дня я бачила жахливі картини: люди на моїх очах божеволіли, сивіли, навкруги були несамовиті крики і стогін. Я бачила, коли німці відбирали у матерів дітей і кидали їх з урвища донизу до яру. Надвечір до нашої групи під'їхало авто, з нього вийшов німецький офіцер. Розпитавши, що це за група, він наказав усіх нас розстріляти, пояснивши, що звідси не можна випускати людей, які, хоч і не є євреями, але бачили усе, що тут відбулося»¹³⁰.

Нарешті, третій – це В. Альперін, який згадував, як його, п'ятирічного хлопчика, разом із матір'ю і бабусею вивів майже з-під кулемета за межі Бабиного Яру український поліцай «із сумними очима», який назвався «паном Гордоном». Більше того, наступного дня він надав їм довідку, яка засвідчувала, що це українська родина, і навіть допоміг от-

¹²⁹ *Петрашевич Ю.* Зазн. праця. – С. 98–99.

¹³⁰ *Бабий Яр: человек, власть, история.* – С. 278–279.

римати ордер на поселення в іншій квартирі, оскільки в колишній жити було небезпечно¹³¹.

Навіщо ж були потрібні німцям майже на самому місці розстрілу ті, озброєні лише кийками, українські поліцаї? Несподівану відповідь на це питання ми знаходимо в одному з чергових донесень, які на початку вересня 1941 р. д-р Раш спрямував до Берліна:

«До активних кроків проти євреїв населення майже ніде схилити не вдалося. Це має бути віднесено на рахунок страху від того, що червоні ще можуть повернутися, що досі має місце у широких колах... Щоб побороти цей психоз страху і зруйнувати чари, які мали в очах українців євреї як носії політичної влади, айнзатцкоманда 6 неодноразово наказувала перед розстрілом проводити євреїв містом під охороною. Також надавалося ваги присутності на страхах євреїв міліціонерів (українська служба охорони порядку)»¹³².

Залучення української поліції до страт мало... виховально-психологічний аспект! Але найвідповідальнішою роботи їм не доручали.

«В одній з тих балок, що були витягнені на кілька сот метрів і мали численні звивини, знаходилося кілька розстрілених команд зондеркоманди 4а, доданих частин 3-ї роти батальйону СС [А. Круглов, спираючись на літературу, стверджує, що оберштурмфюрер Графхорст також відмовився брати участь у розстрілах і його роту було призначено для патрулювання міста¹³³. – В.Н.] і 3-го взводу 9-го резервного поліційного батальйону [безпосередньо у розстрілах брали участь також команди 45-го резервного поліційного батальйону, що було з'ясовано під час процесу над його службовцями у м. Регенсбурзі 1971 р.¹³⁴ – В.Н.], які знаходилися на рівній відстані один від одного. Розстрільні команди складалися з одного стрільця з автоматом, двох осіб, які набивали магазини, і декількох осіб, які заганяли жертви до балки. Жертв зіштовхували на дно балки до команди катів. Вони мали лягати долілиць на скривавлені трупи вже розстріляних. Якщо вони не робили того самохіть, їх били та валили з ніг. Після того стрільці йшли хиткими горами трупів до жертв

¹³¹ Коваль М. В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // *Новая и новейшая история*. – 1998. – № 4. – С. 28.

¹³² Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 72.

¹³³ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

¹³⁴ Justiz und NS-Verbrechen: Die deutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999. – Bd. XXXVI. – Amsterdam; München, 2006. – S. 81–82.

і стріляли їм у потилицю. У такий спосіб балка сповнювалася багатьма шарами жертв у напрямку з кінця до початку і від краю до краю»¹³⁵.

Ми завершили нашу розвідку і, сподіваємося, наблизилися до відповіді на питання: хто був катами окупованого Києва? Але для того, щоб робити якісь ширші узагальнення, треба відтворити всебічну картину, можливо, щодо кожного окремого населеного пункту, розв'язавши при цьому такі проблеми:

- чим керувалися організатори та учасники каральних акцій?
- хто був їх ініціатором, а хто – співучасником?
- які саме підрозділи та структури брали в них участь?
- яким був їхній особовий склад?

Такі дослідження сьогодні мають бути проведені саме на рівні т.зв. мікроісторії, на ґрунті винятково первинних джерел¹³⁶, тобто свідчень безпосередніх учасників подій з різних боків, з обов'язковим порівняльним аналізом у класичних традиціях позитивістської історіографії і критичним переглядом усієї наявної літератури. Тільки по завершенні цієї тривалої і прискіпливої роботи можна буде вести мову про загальні висновки щодо ситуації в окремих регіонах та Україні в цілому.

¹³⁵Justiz und NS-Verbrechen. XXXI. – S. 183.

¹³⁶Докладно про авторську концепцію первинних і вторинних джерел див.: *Нахманович В.* Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения // *Бабий Яр: человек, власть, история.* – С. 21–24.

Татьяна Евстафьева (Киев)

Трагедия Бабьего Яра (1941–1945)

Бабий Яр. Тут расстреливали, тут сжигали трупы. Пепел был частью развеян, частью разнесен по близлежащей территории, а часть вместе с дробленными костями лежит глубоко-глубоко, так что от погибших не осталось ничего. Но ни одно общественное преступление не остается тайным. Всегда найдется кто-нибудь, кто видел, или спасутся восемнадцать, которые свидетельствуют. Можно сжечь, развеять, затоптать, – но ведь остается еще людская память.

Бабий Яр – урочище в Шевченковском районе – один из самых больших на территории Киева оврагов, располагавшийся от современной улицы Дорогожицкой до Курневки (ул. Фрунзе). Само название Бабий Яр появилось в XV в., 1401 г., когда владелица этой земли женщина (баба)-шинкарка продала ее Доминиканскому монастырю. После Второй мировой войны это название киевского оврага стало символом человеческой трагедии. Бабий Яр в Украине и в мире означает значительно больше, чем географическое название и один из трагических адресов массовых расстрелов времен Второй мировой войны. В летописи глобальной еврейской Катастрофы (Шоа) именно эта киевская местность является началом еврейского Холокоста в Европе, местом первых массовых расстрелов евреев, хотя волна расстрелов докатилась до Киева от границы – Львов, Каменец-Подольский, Бердичев, Житомир и другие. Убийство ни в чем не повинных людей только за то, что они принадлежат к той или иной нации, стало одним из страшнейших и кровавых преступлений нацизма. Оно стало своеобразным символом страданий мирного населения во время войны. И впервые радикальный метод решения ев-

рейского вопроса был опробован в Киеве. Он был одним из самых больших (после Москвы и Ленинграда) по численности населения городов Советского Союза, и четвертую часть населения города составляли евреи.

19 сентября 1941 г. в Киев вошли войска 6-й немецкой армии под командованием генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау, которые на протяжении 73 дней пытались захватить город. Уже с первых дней в городе нацисты начали расстреливать военнопленных, в первую очередь политработников, коммунистов и евреев. Проживавший в период оккупации Киева на ул. Бабий Яр Иван Янович 15 ноября 1943 г. рассказывал (здесь и далее сохранены стилистика, орфография и пунктуация документов): «Немцы вступили в город 19 сентября 1941 г., а 20 сентября 1941 г. они уже проводили группами в основном советских военнопленных на расстрел в Бабий Яр, расположенный от моего дома 800–1000 метрах, лично я не смотрел как их расстреливали потому, что стояла охрана и близко не пускали, было только слышно крики людей и автоматные выстрелы, таким образом, с 20 сентября 1941 г. ежедневно немцы водили на расстрел сотни людей»¹. Тогда же в городе начали вылавливать и расстреливать евреев. Как свидетельствует художник Николай Прахов, который весь период оккупации проживал на ул. Горвица (ныне ул. Б. Житомирская): «Я видел 23 или 25 сентября на Басейной улице с правой стороны, если идти от Крытого рынка на Бессарабку, за магазином зеркал лежали на тротуаре застреленные немцами два еврея и еврейка, бедно одетые»². По рассказу Прасковьи Кунаковой, проживавшей по ул. Красноармейской, «до приказа из нашего двора было арестовано много евреев, которых в лицо я знаю, но по фамилии их не помню. Могу только сказать, что по приказу ушли 3 человека: Розенштейн из квартиры № 7, Шалый из квартиры № 3 и Шац из квартиры № 7. Остальные евреи из нашего дома были арестованы немцами до приказа»³. Об этом же свидетельствовала и Ольга Панченко, тоже проживавшая по улице Красноармейской: «С приходом немцев еще до издания приказа о явке всех евреев на кладбище семья Домашевских и Великодная

¹ Державний архів Служби безпеки України (далее – ДА СБУ), ф. 65, спр. 937, т. 1, арк. 2.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далее – ЦДАВОУ), ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 4.

³ ДА СБУ, ф. 5, спр. 57 275, арк. 28 і зв. Приказ, о котором говорит свидетельница, – распоряжение немецких властей о явке всего еврейского населения 29 сентября 1941 г. на угол улиц Мельникова и Дегтяревской.

выдали немцам евреев, которые остались проживать в г. Киеве. Из них были семьи Коротика, Лесман, Кумин и Переплетчиков, которые были арестованы немцами. Я в числе этих задержанных также была задержана, но при предъявлении документа была освобождена»⁴.

26 сентября 1941 г. состоялось совещание, на котором рассматривались мероприятия по ликвидации еврейского населения города. Было определено место расстрела – овраг Бабий Яр, один из самых больших на территории Киева, длиной свыше 2,5 км, глубиной от 10 до 50 метров, где могли поместиться тысячи трупов. К Бабьему Яру ведут удобные подходы, тут же находится железнодорожная станция Лукьяновка-товарная, что давало возможность внушить обреченным, что их ждет переезд к новому месту жительства. Выработан маршрут, назначено место сбора жертв, отпечатано в типографии 6-й немецкой армии и расклеено по всему городу более 2 тыс. объявлений на русском, украинском и немецком языках с приказом о явке всего еврейского населения 29 сентября 1941 г. на угол улиц Мельникова и Дегтяревской. Для проведения операции выделены в достаточном количестве исполнители казней, обеспечены соответствующим оружием, боеприпасами. Организовано надежное оцепление достаточно большого района, прилегающего к Бабьему Яру, чтобы в городе не узнали о расстрелах. Предприняты необходимые меры для обеспечения транспортом и достаточным количеством людей, которые бы собрали, пересортировали и вывезли с места сбора и грабежа принесенные жертвами ценности, деньги, вещи, продукты. Подобраны места их хранения и обеспечена охрана. Проведены дезинформационные действия – распространялись слухи о переселении евреев. Был придуман и повод: им стали взрывы и пожары в центре города, от которых пострадало три километра самых красивых улиц (940 домов), в том числе и весь Крещатик. Эта ситуация отражена в сводном документе Главного управления имперской безопасности (РСХА) «Донесения о событиях в СССР» № 97 от 28 сентября 1941 г.: «...Пожар охватил центр. Разрушены самые ценные здания... Взрывы еще продолжаются, как и возникновение пожаров... В поджогах активно участвовали евреи. Будто бы имеется 150 000 евреев. Проверить эти данные пока невозможно. ...приняты меры по захвату всего еврейства, предусмотрена казнь по меньшей мере 50 000 евреев»⁵.

⁴ Там само, арк. 45.

⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 76–77.

Для проведения операции была выделена зондеркоманда 4а под командованием штандартенфюрера СС Пауля Блобеля⁶, усиленная 45-м (под командованием майора полиции Бессера), 303-м (под командованием майора полиции Ганнибала) полицейскими батальонами и отрядом украинской вспомогательной полиции. Майор полиции Ганнибал отказался выполнять этот приказ, и его батальон использовался только для внутреннего и внешнего оцепления, а также усиленного патрулирования в городе. Отказался участвовать в расстрелах командир приданной эйнзатцгруппе С роты войск СС оберштурмфюрер СС Графхорст; тогда его рота была назначена для несения охранной службы в городе, а в конце октября 1941 г. переведена в дивизию СС «Викинг»⁷. Из соображений секретности эйнзатцкоманды и зондеркоманды получали приказы об операциях по истреблению «врагов Рейха» устно. В приказе главнокомандующего группой армий «Юг», генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта, подписанном 24 сентября 1941 г., по вопросу борьбы с вражескими элементами говорилось: «Расследование и борьба с вражескими пособниками и элементами (коммунистами, евреями и им подобными), поскольку они не принадлежат к вражеской армии, является в занятых областях задачей одних только эйнзатцкоманд полиции безопасности и СД, которые под свою ответственность намечают и проводят необходимые мероприятия. Самовольное выступление, участие отдельных военнослужащих в эксцессах украинского населения против евреев запрещается, так же как и наблюдать или фотографировать при проведении мероприятий эйнзатцкоманд. Это запрещение объявить военнослужащим всех подразделений. Ответственными за соблюдение этого запрещения являются дисциплинарные начальники всех чинов»⁸.

Утром 29 сентября тысячи евреев потянулись в указанное в приказе место. До наступления темноты немцы успели расстрелять только две трети из тех, кто пришел, около 22-х тыс. Остальных обреченных загнали на ночь в пустые гаражи на Дорогожицкой, а на следующий день,

⁶ Блобель Пауль, 1894 г. рожд., по специальности архитектор, штандартенфюрер СС, командир зондеркоманды 4а, в 1943 г. руководил сжиганием трупов в Бабьем Яру. По приговору международного Нюрнбергского трибунала военный преступник П. Блобель казнен в 1951 г. в тюрьме г. Ландсберг.

⁷ *Круглов А. И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас. – К., 2000. – С. 83.

⁸ ДА СБУ, ф. 2, оп. 4, арк. 36.

30 сентября, расстреляли. Потом немецкие саперы подорвали склоны яра, чтобы засыпать тела, и заставили военнопленных выровнять дно яра. Из показаний свидетеля Н. Соколова, участника засыпки трупов в Бабьем Яру: «В октябре месяце 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем немецкой полиции я был доставлен в Сырец – Бабий Яр, для погребения трупов расстрелянных советских граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подровнять яму наравне с поверхностью грунта земли»⁹.

Вещи расстрелянных были собраны и увезены на склад, который размещался на ул. Некрасовской, 4, в помещении школы № 38 (ныне № 106). «Не помню точно, – показывал бывший полицейский украинской полиции О. Стасюк, – какого числа, но это было примерно в начале октября 1941 года, в тот период, когда немцы расстреливали еврейское население в Бабьем Яру г. Киева, на второй день или, возможно, на первый, сейчас точно не помню, мы находились, вся полиция, в школе на Подоле. Рано утром нас разбудили, вывели на улицу, построили и из нашей группы полицейских отобрали по 20 человек на автомашину, посадили в две машины и повезли по направлению к Бабьему Яру. Когда привезли ближе к Бабьему Яру, – на одной из улиц, точно ее название сейчас не помню, нас высадили из машин и приказали нам там [находиться] до особого распоряжения. Мы постояли несколько минут, приехал немец с какими-то солдатами немецкими, где был и переводчик, и повел нас на то место, где отбирали у еврейского населения носильные вещи. Когда мы пришли на место, то увидели, что там большая площадь, где лежала масса вещей в беспорядке. Нас всех, полицейских, заставили все эти вещи носить в одно место и порядком складывать. Мы эту работу выполняли. Когда собрали вещи, то пришли грузовые автомашины. Нам приказали эти вещи грузить на автомашины, а когда нагруженные машины уходили с еврейскими вещами куда-то в город (точно не знаю), мы охраняли эти вещи, которые оставались еще не перевезенными»¹⁰.

За два дня 29 и 30 сентября 1941 г. был расстрелян 33 771 мирный житель Киева, в основном евреи, о чем руководство зондеркоманды доложило в Берлин. Из отчета № 6 «О положении дел и деятельности эйнзатц-групп полиции безопасности и СД в СССР» за период с 1 по 30 октября

⁹ Там само, ф. 5, спр. 55 663, т. 17, арк. 10.

¹⁰ Там само, спр. 26 304, арк. 15–16.

1941 г.: «Озлобление украинского населения против евреев чрезвычайно велико, так как их считают виновными в организации взрывов в Киеве. В них так же видят доносчиков и агентов НКВД, которые вызвали террор в отношении украинского народа. В качестве карательного мероприятия за поджоги в Киеве были арестованы все евреи и 29 и 30 сентября казнено в общей сложности 33 771 еврей. Золото, драгоценности и одежда были конфискованы и переданы Национал-социалистическому обществу благополучию¹¹ для обеспечения фольксдойче, а также частично штабт-комиссариату для передачи нуждающемуся населению»¹².

Киев стал первым большим городом, полностью «очищенным от евреев».

И очищали Киев от евреев именно в Бабьем Яру, где было расстреляно почти все еврейское население города. Однако среди расстрелянных в те дни были не только евреи, но и члены их семей – украинцы, русские, поляки и дети от этих смешанных браков.

Тогда же, начиная с 28 сентября 1941 г., расстреляли и около трех тысяч военнопленных и гражданских лиц еврейской национальности, которые, по словам бывшего узника Л. Островского, находились в специальном отделении при лагере для военнопленных на ул. Керосинной (ныне ул. Шолуденко).

Некоторых выдавали соседи. Так, свидетельница Е. Любарская, проживавшая по улице Пушкинской, рассказывала: «...в 1941 г., когда немцы забирали евреев и расстреливали, Дружинин П. Д. вместе с Макариным Владимиром и еще одним неизвестным мне человеком пришел ко мне на квартиру и забрал Горбачинского Эмануила, еврея по национальности, проживавшего в моей квартире, которого отправили немецким властям, причем на мою просьбу не брать Горбачинского как ни в чем не виновного человека и по своей старости не в состоянии принести какой-либо вред немцам, за что я давала ручательство, Дружинин П. Д. не послушал, заявив при этом, что они его Горбачинского забирают как взрывателя, т. е. человека который мог бы взрывать дома на Крещатике. С этого времени о судьбе Горбачинского ничего не известно»¹³.

На вопрос следователя, кто же заставлял его, П. Дружинина, выдавать граждан еврейской национальности, он ответил: «В это время выявлять советских граждан еврейской национальности и сдавать их нем-

¹¹ National-Sozialistische Volkswohlfahrt (NSV).

¹² ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 293.

¹³ Там само, ф. 5, спр. 59 316, арк. 47зв.–48.

цам мне никто не поручал и делал я это совместно с вышеуказанными лицами по своей инициативе с целью, чтобы в нашем дворе не было граждан еврейской национальности»¹⁴. Были такие, как Дружинин, которые добровольно принимали участие в расправах и издевательствах над еврейским населением города. В конце сентября 1941 г. на ул. Верхний Вал немцы вылавливали евреев, уклонившихся от явки в Бабий Яр, и в этом им активно помогали жители этого района Е. Устинов, Н. Юшков и В. Баранов.

Из протокола допроса 21 декабря 1943 г. обвиняемого Е. Устинова: «Вечером я нес ведро вина к себе на квартиру, которое набрал в подвале д. 40 на ул. Верхний Вал. По пути я услышал шум в садике и свернул туда. Подойдя ближе я увидел, что люди закапывают пойманных евреев. Особенно активно распорядился маляр Сергей, фамилии его я не знаю. Он сейчас проживает кажется в 23 или 21 доме. Точный его адрес знает гражданин Зайцев, проживающий в доме № 13 по Межигорской улице. Этот Сергей потом забрал себе теплое одеяло и продукты этих евреев. Увидев это я оставил ведро с вином своему сыну Николаю, а сам сбегал за лопатой и стал помогать закапывать. Всего мы закопали 6–7 человек, некоторые из них были еще живые, кричали и просили нас не закапывать их, но мы их били лопатами по головам и закопали. Особенно кричала и просила нас молодая девушка лет 20 и старушка, которую притащили к яме с разбитой головой. Немецкий офицер присутствующий тут ранил ее из пистолета, а в яме уже добил солдат из автомата. В избииении евреев лопатой и закопке я участвовал добровольно»¹⁵.

Об этом рассказывает и Н. Юшков: «В конце сентября 1941 г. вечером я возвращался домой с Александровской улицы. Подходя к садiku около моего дома, я увидел толпу народа и услышал шум. Подойдя ближе, я увидел, что тут избивают и закапывают евреев. Я застал яму уже наполловину засыпанной, добивали около ямы молодую девушку, лет 20, которая кричала и просила о пощаде. Эту девушку в тот вечер так и не добибли, а утром на другой день ее пристрелил немец. Самыми активными в этом деле были Устинов Егор Денисович и Григорий, фамилии его не знаю, он проживал по ул. Нижний Вал 35. Сейчас он в Киеве, я его видал в конце ноября 1943 г., но где он сейчас проживает, и работает, я не знаю.

В конце женщины, фамилии я их не знаю, отобрали у Устинова и Григория лопаты и не дали им закапывать полуживую девушку. На другой день днем в другую яму в том же садике дворник дома 37 по

¹⁴ Там само, арк. 62.

¹⁵ Там само, спр. 46 837, арк. 13 і зв.

ул. Нижний Вал по имени Алексей стаскивал избитых полуживых евреев из д. 37, которых немцы пристреливали уже в яме. Я лично видел у парадного своего дома, как он за ноги тащил женщину старуху. Этот Алексей и сейчас работает дворником д. 37»¹⁶.

Из показаний свидетеля А. Герасимовой: «...после вступления немцев в Киев, в конце сентября 1941 года, вечером шла с базара, на перекрестке улицы Межгородская [так в тексте, правильно – Межигорская. – Т. Е.] и Верхний Вал в садике я увидела толпу детей, вооруженных немцев и работавших лопатами мужчин – жителей Киева. Я поинтересовалась, что там делается. Когда я подошла к собравшимся, то увидела, мужчины закапывали яму, в которой находились живые люди – по-моему, – человек 6–7. В большинстве это были старухи и среди них один здоровый мужчина. Яма эта была вырыта, как щель для укрытия.

Когда я подошла, в яму было набросано несколько земли, люди еще могли передвигаться, они со слезами бегали по могиле, обнимались друг с другом, плакали. Мужчины, которые закапывали яму говорили ребятишкам, чтобы те бросали камни в яму, чтобы не закопать людей живыми, а убить их.

Я увидела, как один из закапывавших лопатой ударил на половину закопанного человека по голове, потому, что последний все время старался выбраться наверх. Человек в могиле осел от удара и сразу опустился.

Я быстро ушла от этого страшного зрелища»¹⁷.

Военно-полевой суд 8-го гвардейского танкового корпуса 21 января 1944 г. приговорил обвиняемых Е. Устинова, Н. Юшкова и В. Баранова – казнить через повешение, публично в городе Киеве. Приговор 23 января 1944 г. был приведен в исполнение, они были повешены на том месте, где они истязали людей и закапывали их живыми в землю.

Одни выдавали, другие помогали укрываться. После массовых расстрелов в Киеве еще оставались тысячи евреев, не явившихся на сборный пункт. Многие из них состояли в смешанных браках и их спасали нееврейские родственники. Кто-то пытался спрятаться с помощью соседей или знакомых, доставали документы на другое имя.

«Находясь в городе Киеве, а также на территории Германии я жила под фамилией Омель Лариса, – показывала Р. Гаммер. – Свое настоящее происхождение и свою фамилию Гаммер Раисы Лазаревны скрывала.

¹⁶ Там само, арк. 13.

¹⁷ Там само, арк. 90.

Омельник Лариса Леонидовна паспорт на эту фамилию я достала в городе Белая Церковь у Омельник Веры Григорьевны, девичья фамилия Шоповалова. Омельник Лариса это ее дочь, которая была призвана на службу в советскую армию. Так как паспорт был одногодичный без фотокарточки я только подделала 1916 год на 1926 год и пользовалась этим паспортом до прибытия в гор. Киев»¹⁸.

«С первого дня оккупации, – показывал бывший заключенный Сырецкого концлагеря И. Долинер, – я не работал нигде около месяца, всячески скрывая свое национальное происхождение. Дней через 8, после оккупации города немецкое командование издало приказ и вывесило на видные места о том, что все евреи г. Киева должны с ценными и теплыми вещами явиться на ул. Мельникова, что возле еврейского кладбища. Я не выполнил этот приказ, хотя и был намерен пойти, но моя жена меня удержала, и я продолжал скрываться. Под видом украинца я устроился работать на прежнюю работу в мастерских горздравотдела и это было благодаря директору мастерских Попеля и зав. производством Яско, которые знали о том, что я еврей, но не выдали.

Таким образом я проработал до 3 февраля 1943 г. За этот период я все время боялся за свою судьбу... 3-го февраля 1943 г. я был арестован полицией вместе и в один день с товарищем Трубаковым и одним работником НКВД, фамилии которого я не знаю, выдал нас всех троих один ранее арестованный еврей по фамилии, которую я не помню, а имя его было Юрий»¹⁹.

М. Гроссман спас А. Лютинский, работавший в период оккупации начальником райуправы Центрального (Богдановского) района г. Киева: «В начале войны Советского Союза с фашистской Германией я эвакуировалась из г. Киева, но в пути следования попала в окружение немецких войск и была вынуждена, вернуться в г. Киев. По возвращении в г. Киев из своих знакомых и родичей я никого не застала, (они были расстреляны немцами) и узнала, что в городе живет Лютинский А.В. Я решила обратиться за помощью к нему. Он меня устроил к себе на квартиру, в отдельную комнату, где я и скрывалась, не выходя из квартиры полутора года. В конце 1942 года проходила прописка жителей города. Лютинский от моего имени дал объявление в газету о том, что я якобы утерjala документы. Причем, объявление писалось от имени Березовской Варвары Васильевны. После этого, на эту же фамилию имя и

¹⁸ Там само, ф. 6, спр. 69 869 ФП, т. 2, арк. 141зв.

¹⁹ Там само, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 52.

отчество я получила установленного образца справку, которая служила основным документом... Таким образом благодаря Лютинскому я осталась жива»²⁰.

О помощи соседей раненому военнопленному показывала свидетель Ф. Иванченко: «В Александровской больнице лежал раненый военнопленный Ермак по национальности еврей, бывший жилец нашего дома. Он написал письмо нашим жильцам с просьбой оказать ему какую-либо помощь в отношении питания. Все наши собрали продуктов, кто чего мог и отнесли в больницу»²¹.

Весь период оккупации скрывались в городе и чудом спасшиеся из Бабьего Яра Д. Проничева²², Е. Кныш с дочерью²³, Я. Экель²⁴.

В свободном от евреев Киеве жизнь лучше не стала. По словам профессора Киевского Лесохозяйственного института И. Житова: «За расправой с евреями, примерно месяца через два-три последовала такая же расправа с цыганами. То есть два народа были “освобождены” ото всего, в том числе и от жизни. Среди населения г. Киева, достаточно уяснившего себе соседство освободителей, после этих событий сложилась поговорка: “немцам гут, евреям капут, цыганам тоже, украинцам позже”»²⁵.

Согласно приказу немцев все трудоспособное население обязано было зарегистрироваться на бирже труда. «В период оккупации немцами города Киева я находился дома в гор. Киеве, – показывал бывший полицейский И. Зубров. – Дней через 7–8 после оккупации немцы объявили приказ о явке всего мужского населения по возрастам для взятия на учет. По этому приказу я стал на учет на бирже труда, где меня обязали выходить на работу. 10 дней работал по расчистке баррикад города, две недели работал за городом в лесу “Пуща Водица” по заготовке леса для немцев, откуда я самовольно ушел, но дорогой был задержан, возвра-

²⁰ Там само, ф. 6, спр. 69 678 ФП, арк. 204.

²¹ Там само, ф. 5, спр. 46 837, арк. 30.

²² Там само, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 75. Проничева Дина Мироновна, 1911 г. рожд., еврейка, артистка киевского театра кукол, спаслась из Бабьего Яра. Выступала свидетелем на Киевском процессе 1946 г., на процессе в Дармштадте в 1967 г.

²³ Там само, арк. 61–63. Кныш Елена Ефимовна, 1914 г. рожд., еврейка, весь период оккупации жила у знакомых в г. Киеве и Киевской области.

²⁴ Там само, арк. 231–234. Экель Яков Петрович, 1923 г. рожд., еврей, 29 сентября 1941 г. вместе с отцом бежал из Бабьего Яра, в январе 1942 г. перешел линию фронта и был призван в Красную армию.

²⁵ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 14.

щен обратно, до работы допущен не был и отправлен в лагерь военнопленных»²⁶. Регистрировались мужчины в возрасте от 15 до 60 лет, в начале октября появился приказ о регистрации всех членов ВКП(б), работников НКВД, комсомольцев. Дворники и управляющие домами, согласно приказу коменданта украинской полиции Орлика²⁷, обязаны были сообщить о проживающих в их домах евреях, работниках НКВД и членах ВКП(б) в течение 24-х часов.

В начале октября 1941 г. была организована массовая облава на тех евреев, которым удалось избежать расстрела в Бабьем Яру. Именно в этот период проходят и массовые аресты коммунистов, работников советских органов, тех, кто зарегистрировался, и тех, кого выдавали. По показаниям А. Макаринской, проживавшей на ул. Пушкинской, 31, и работавшей дворником, в октябре 1941 г. арестовали всех коммунистов их дома: «Мне известно, что все коммунисты – Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю.И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся»²⁸.

Расстреляли и пациентов психоневрологической больницы им. Павлова – 14 октября 1941 г. – 308 пациентов евреев, 7 января, 27 марта и 17 октября всех остальных, их тела захоронены в Бабьем Яру. Из показаний главного врача больницы М. Танцюры: «За весь период оккупации немецкими войсками г. Киева ими было расстреляно и умерщвлено более 800 человек душевнобольных»²⁹.

О Бабьем Яре знал весь город. «Еще до моей службы в карательном батальоне, – рассказывал бывший полицейский Н. Пацьора, – проживая по месту рождения, я от местных жителей села Глеваха, не помню точно кого, слышал, что в г. Киеве в Бабьем Яру немцами производились массовые расстрелы советских граждан, в том числе было расстреляно до тридцати тысяч евреев»³⁰. О событиях в Киеве, несмотря на принятые меры секретности, стало известно в мире. Первые сведения о массовых расстрелах просочились уже в ноябре 1941 г. 13 ноября 1941 г.

²⁶ ДА СБУ, ф. 5, спр. 65 390, т. 2, арк. 214.

²⁷ «Орлик» – Конкель Анатолий Константинович, 1900 г. рожд., белоэмигрант, в 1941 г. комендант полиции в г. Киеве.

²⁸ ДА СБУ, ф. 5, спр. 59 316, арк. 41.

²⁹ Там само, спр. 55 663, т. 16, арк. 52.

³⁰ Там само, спр. 50 998, арк. 15.

польскими подпольщиками из Львова была отправлена радиограмма в адрес польского правительства в Лондоне о массовых убийствах евреев в Киеве. Называлось и количество убитых евреев – 35 тысяч. 26 ноября 1941 г. газета «Красная звезда» поместила очерк спецкора по Юго-Западному фронту майора П. Степаненко о положении в Киеве и расстрелах в Бабьем Яру.

О расстрелах в Бабьем Яру говорили и оккупанты. «Когда я в 1941 г. прибыл в Киев, – показывал на допросе 25 декабря 1945 г. генерал-лейтенант полиции П. Шеер, – всюду говорили, что вскоре после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены СД по приказу Гимmlера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать»³¹. Из показаний унтерштурмфюрера СС В. Эбелинга³², заместителя начальника полиции безопасности и СД г. Киева: «Об этом расстреле мне рассказал Губер³³ в одном из казино г. Киева в ноябре 1942 г., т.е. месяц спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо...³⁴ Губер был первым из команды СС-обер-

³¹ Там само, спр. 55 663, т. 1, арк. 60. Шеер Пауль, 1899 г. рожд. Окончил гимназию и военное училище. Служил в полиции с 1921 г. Член НСДАП с 1933 г. С середины октября по март 1943 г. занимал должность начальника охранной полиции и жандармерии г. Киева и области. С 1943 г. – генерал-лейтенант полиции. По приговору военного трибунала Киевского военного округа 28 января 1946 г. приговорен к смертной казни через повешение. Приговор приведен в исполнение в феврале 1946 г.

³² Эбелинг Вальтер, 1904 г. рожд., член НСДАП с 1933 г., унтерштурмфюрер СС, работал комиссаром криминальной полиции г. Берлина, с 1941 по август 1942 г. – комиссар полиции в г. Лейпциге, в августе–сентябре 1942 г. – заместитель начальника охраны штаб-квартиры Гитлера и Геринга в местечке Калиновка Винницкой области. С конца сентября по октябрь 1942 г. был начальником охраны ставки Гитлера в деревне Стадница. С октября 1942 г. по октябрь 1943 г. работал в г. Киеве заместителем начальника полиции безопасности города. Арестован 12 ноября 1945 г. оперсектором советской Военной администрации г. Берлина и, находясь под следствием, умер.

³³ Правильно – Губерт, унтерштурмфюрер СС, заместитель начальника полиции безопасности и СД, занимался выявлением и ликвидацией коммунистического подполья, партизан.

³⁴ ДА СБУ, ф. 5, спр. 39 651, арк. 182–183.

фюрера Эрлингера, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу райхсфюрера Гимmlера сейчас же после занятия Киева, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в ущельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходило до 35–40 000 человек»³⁵.

В городе был установлен жесткий оккупационный режим, строго регламентировалась жизнь людей, которым только в определенное время можно было находиться на улице, не разрешалось без специальных пропусков выходить за пределы города, не разрешалось слушать радио, держать голубей и так далее, виновным в невыполнении распоряжений властей угрожала смерть. Комендант города Эбергард в целях устрашения приказал опубликовать ряд объявлений о расстреле заложников за акты саботажа – 22 октября 1941 г. расстреляли 100 заложников, 2 октября 1941 г. – 300 заложников, 29 ноября 1941 г. – 400 заложников. В объявлениях о расстрелах заложников утверждалось, что «каждый житель Киева является ответственным за каждый акт саботажа», и предупреждалось, что за каждый новый случай поджога или саботажа будет расстреляно значительно большее количество жителей Киева. Большинство заложников было расстреляно в Бабьем Яру.

Все два года оккупации г. Киева немецкими войсками в Бабьем Яру не смолкали выстрелы. «За время моей службы в карательном батальоне “СД”, – рассказывал полицейский Н. Пацьора, охранявший Сырецкий концлагерь, – мне стало известно, как очевидцу, что в Бабьем Яру, почти каждый день, немцы производят расстрелы советских граждан из концентрационного лагеря, о чем свидетельствовали выстрелы, крики, стоны. Дважды, будучи на посту по охране концлагеря, я был свидетелем, как немцы выводили советских граждан из концлагеря в Бабий Яр, расположенный в 200-х метрах от лагеря и там расстреливали»³⁶. В Бабьем Яру гитлеровцы уничтожали не только киевлян. «В марте месяце 1943 г. во время наступления Красной Армии на город Харьков, – показывал сотник Сырецкого концлагеря В. Быстров, – в Сырецкий лагерь были доставлены более 500 человек советских граждан на 6-ти автомашинах по 85 человек на каждой, которых немцы расстреляли в Бабьем Яру. Одежду мы забрали себе, кое-что из одежды, по разрешению коменданта лагеря – майора Радомского, дали и мне за мою работу на немцев. Значительная часть расстрелянных людей были коммунисты и со-

³⁵ Там само, стр. 53 528, т. 3, арк. 300.

³⁶ Там само, стр. 50 998, арк. 16.

ветский актив»³⁷. По свидетельским показаниям и немецким документам, здесь погибли жители Киевской и Полтавской областей, которые были арестованы в 1941–1943 гг. как коммунисты, комсомольцы, партизаны, подпольщики и содержались в киевской тюрьме для проведения следствия, большая часть из них была расстреляна или убита с помощью машины-«душегубки», а их тела захоронены в Бабьем Яру.

В августе 1943 г., когда советские войска были уже недалеко от Киева, оккупанты приступили к уничтожению следов расстрелов в Бабьем Яру. Эти работы проводила специальная зондеркоманда 1005А под командованием того же штандартенфюрера П. Блобеля. Проводить работы по откапыванию и сжиганию трупов заставили заключенных Сырецкого концлагеря. Узники работали в ножных кандалах, обращались с ними крайне жестоко. Жили заключенные в землянках, непосредственно в Бабьем Яру. 28 сентября 1943 г. узники сложили последнюю печь для сжигания тел, они понимали, что сооружают ее для себя, и ночью узники одной землянки предприняли отчаянную попытку побега. «С работой спецкоманды мне пришлось столкнуться более подробно, а именно при самом отступлении из Киева, – указывал в собственноручных показаниях в ноябре 1945 г. унтерштурмфюрер СС В. Эбелинг. – В последнюю ночь перед отступлением команда выделила 20–25 арестантов для раскопки трупов, которые потом убежали. Для рассматривания этого дела явился представитель из полиции безопасности гор. Ровно по фамилии Гюльц. Я был назначен вести протокол. Перед этим я дал обязательство обо всем, что я здесь увижу или услышу, нигде и никому не разглашать. При ведении протокола я узнал следующее о деятельности их команды.

Вся команда находилась в одном из домов Киева недалеко от кладбища. Команда управлялась на месте СС-оберштурмфюрером Бауманном. Арестанты из спецлагеря, назначенные для работ, разместились в бункерах. Арестанты имели лопаты, раскопанных они должны были выносить на железную дорогу, где уже было подготовлено для сжигания.

В последний день арестанты должны были приготовить площадь, которая, как они уже догадались, была предназначена для них, так как работа уже кончилась. И ночью они вдруг все исчезли. Хоть часовые и стреляли, но все же около 18 человек убежало. Штурмбанфюрер Шус, оберштурмфюрер Бауманн, офицер шцуполиции и все часовые были

³⁷ Там само, стр. 46 839, арк. 30зв.

допрошены. Что получилось из этого дела, мне не известно, так как я в скором возвратился на родину и больше никогда об этом не слышал»³⁸.

Из 326 заключенных в живых осталось только 18. Это были первые свидетели перед Чрезвычайной комиссией по расследованию преступлений оккупантов в г. Киеве.

В Бабьем Яру расстреливали до момента освобождения г. Киева. Из показаний И. Яновича: «Недели за полторы перед отступлением возвращаясь с работы, я видал, как на площадке где когда-то было стрельбище, расположенной в Бабьем Яру стояла немецкая машина, и с площадки строчил автомат, т. е. немцы кого-то расстреливали, при вступлении Красной Армии меня спросил командир, фамилию его я не знаю, показать места расстрела мы с ним пошли и нашли много трупов, немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас»³⁹.

В период оккупации города Киева немецкими войсками с 19 сентября 1941 г. по 6 ноября 1943 г. по сообщению Чрезвычайной Государственной комиссии было замучено, расстреляно и отравлено в «душегубках» более 195 тыс. человек, «в том числе:

1. В Бабьем Яру свыше 100 тысяч мужчин, женщин, детей и стариков.

...

3. В противотанковом рву, у Сырецкого лагеря и на самой территории лагеря свыше 25 тысяч советских мирных граждан и военнопленных.

4. На территории Кирилловской больницы – 800 душевнобольных»⁴⁰. Эти данные были оглашены на Нюрнбергском процессе.

Сейчас называют разные цифры погибших в Бабьем Яру от 100 до 300 тысяч. Мы же придерживаемся цифры, которую дает Чрезвычайная Государственная комиссия, считая, что она приблизительно соответствует действительности, хотя все официальные цифры условны. Попытаюсь объяснить, почему мы так считаем.

По переписи населения 1939 г. в Киеве проживало 846,7 тыс. жителей, в том числе по национальному составу: русских – 16,5%, украинцев – 53,2%, евреев – 25,5%, поляков – 1,40% и т.д.⁴¹, в 1940 г. – 885 тыс. жите-

³⁸ Там само, спр. 53 528, арк. 301.

³⁹ Там само, ф. 65, спр. 937, т. 1, арк. 2зв. Янович Иван Степанович, 1888 г. рожд., уроженец г. Киева, украинец, грамотный, рабочий, проживал по ул. Бабий Яр, № 19.

⁴⁰ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – С. 164.

⁴¹ Державний архів м. Києва, ф. Р-11, оп. 4, спр. 24, арк. 1.

лей (без воинских и специальных частей)⁴², в 1941 г. – 930 тыс. жителей⁴³. По официальным данным, с началом войны 200 тыс. киевлян были призваны в ряды Рабоче-крестьянской красной армии⁴⁴, 325 тыс. киевлян эвакуировались⁴⁵. Это квалифицированные рабочие, инженеры, техники киевских предприятий, ответственные работники государственных и партийных учреждений, представители науки, культуры и искусства, члены их семей, а также семьи командного состава РККА и НКВД. Таким образом, на момент вступления немецких оккупантов в Киев могло находиться менее половины жителей, проживавших в нем до войны. По переписи населения, проведенной Киевской городской управой, на 1 апреля 1942 г. в городе проживало 352 139 чел., из них украинцев – 281 611, русских – 50 263, поляков – 7874, цыган – 40, евреев – 20⁴⁶. Нужно учесть, что с декабря 1941 г. начался угон молодежи в Германию, расстреливали заложников, коммунистов, подпольщиков, многие умирали от голода, холода, болезней. На 1 декабря 1942 г. численность киевлян составила 302 880 жителей⁴⁷, эта убыль – умершие своей смертью, расстрелянные, вывезенные в Германию.

О ноябре 1943 г. сразу после освобождения в городе насчитывалось около 180 тыс. жителей⁴⁸.

В первые годы после освобождения Киева Бабий Яр внешне не менялся. Местные жители находили обгоревшие кости, вещи, золу. С середины 50-х годов территорию Бабьего Яра стали замывать, рельеф местности постепенно менялся. Ныне Бабьего Яра фактически нет, его сровняли с землей, проложили дороги и трассу метрополитена, построили жилые кварталы, разбили парк.

⁴² Там само, оп. 6, спр. 44, арк. 10.

⁴³ Там само, ф. Р–18, оп. 6, спр. 9, арк. 1.

⁴⁴ Подвиг на вікі. Книга Пам'яті України. Місто-герой Київ. 1941–1945. – К., 2000. – С. 130.

⁴⁵ Там само. – С. 102.

⁴⁶ Державний архів Київської області, ф. Р–2360, оп. 12, спр. 14, арк. 6.

⁴⁷ Там само, ф. Р–2412, оп. 2, спр. 169, арк. 51.

⁴⁸ Там само, ф. П–5, оп. 2, спр. 1130, арк. 28.

Дмитро Малаков (Київ)

Ще раз про Бабин Яр на фотознімках

Наприкінці минулого століття в деяких зарубіжних публікаціях, присвячених темі Бабиного Яру, стали з'являтися фотографії трупів, що лежать на вулицях Києва, та радянських військовополонених, які стоять з лопатами на дні великого яру¹. У підписах під цими знімками зазначалося, що то лежать євреї, які шли до Бабиного Яру восени 1941 р., а полонені розкопують трупи для їхнього спалення восени 1943 р.

Такі підписи з'явилися з подачі західних публікаторів, які не мали можливості атрибутувати унікальні кадри, зроблені, безсумнівно, в Києві. Сталося це, вочевидь, тому, що тих, у чиїх руках опинилась вся плівка, цікавили тільки ці сюжети.

Навесні 2001 р. до Музею історії Києва завітали науковці з того самого Гамбурзького інституту соціальних досліджень, які приїхали в Україну спеціально для атрибуції деяких фотознімків, що зберігаються в архівах ФРН і зроблені в період Другої світової війни на окупованих Вермахтом теренах. Так ми одержали відбитки з тої самої, що виявилася кольоровою, фотоплівки виробництва відомої німецької фірми AGFA. Відбитки зроблені разом з перфорацією та (що надзвичайно важливо!) з нумерацією кадрів. На перших трьох – трупи на бульварі Т. Шевченка, на наступних десяти – видовище, що вразило фотографа, – речі людей, розстріляних у Бабиному Яру; ще три кадри – радянські військовополонені з лопатами на дні яру; жінки біля огорожі стадіону

¹ Див., напр.: The German Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews and Other Civilians, 1939–1944. – New York, 1999. – P. 92.

«Зеніт» (тепер – «Старт») на вул. Лагерній (нині – вул. Маршала Рибалка), де в сусідніх казармах на вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденка) утримували військовополонених, а на самому стадіоні було створено спеціальне відділення для військовополонених євреїв і комуністів, де також тримали заручників-євреїв, затриманих у місті після перших вибухів на Хрещатику. Жінки приходили сюди, щоб знайти та спробувати визволити своїх чоловіків, синів, братів. Адже полонених було так багато, що німці спочатку відпускали місцевих мешканців по домівках. На наступних кадрах – знов трупи на вулиці; німецький регулювальник на перехресті бульвару Т. Шевченка та теперішньої вул. В'ячеслава Чорновола, військовополонені та трамвайний вагон-«пульман» – там само, й нарешті – два «ключових» кадри: Успенський собор Лаври у променях сонця на вечірньому пружі. Саме ці два кадри дозволили цілком точно сказати: плівку відзнято 1941 р., тому що собор було варварські знищено 3 листопада того ж року.

Отже, військовополонені не розкопують, а закопують, точніше – рівняють дно Бабиного Яру, присипане спрямованими вибухами схилів. У них під ногами, під шаром землі – жертви розстрілів, що відбулися 29 і 30 вересня 1941 р. Сьогодні, завдяки документам, виявленим в архівах, відомо, що 1 жовтня з казарм на Керосинній у Бабин Яр були доставлені 300 військовополонених з лопатами. Оце вони й на знімку.

Покадровий коментар до всіх 29 знімків німецької фотоплівки був нами опублікований у першій книзі збірника документів і матеріалів «Бабий Яр: человек, власть, история», упорядкованого Тетяною Євстаф'євою і Віталієм Нахмановичем².

Цікава історія цієї фотоплівки. Автором знімків був німецький військовий фотограф Йоганнес Хьоле, який перебував на службі в 637-й роті пропаганди, яку було додано 6-й армії. 1944 р. Хьоле помер. Його вдова на початку 1950-х років продала ці знімки фрау Шульц, вдові берлінського журналіста Ганса Георга Шульца. 1961 р. копії знімків було надано адвокату Вагнеру в земельний суд Дармштадта, який розслідував військові злочини, скоєні зондеркомандою СД у Києві та Лубнах восени 1941 р. Потім знімки долучили до інших судових справ, пов'язаних з військовими злочинами, та передали на зберігання до Головного архіву землі Гессен у м. Вісбадені. І лише

² Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004. – С. 164–170.

2000 р. фрау Шульц продала оригінали Гамбурзькому інституту соціальних досліджень³.

У пропонованій публікації ми звернемо увагу на кадр № 17, де видно радянських військовополонених, які засипають дно яру. На другому плані видніє Кирилівський гай з двома характерними зсувними «цирками». Згодом ця ж точка, звідки фотографував Й. Хьоле, стала місцем більшості зйомок Бабиного Яру. Очевидно, як основна могила жертв перших двох днів масових розстрілів. Нагадаймо: розстріли тривали всі два роки нацистської окупації Києва і Бабин Яр був наповнений жертвами не тільки тут.

Одразу ж по визволенні Києва від окупантів Бабин Яр привернув увагу журналістів. Тут побували кореспонденти радянських, британських та американських газет. Першою виступила газета «Київська правда»⁴, вмістивши 17 листопада 1943 р. великий репортаж-інтерв'ю з колишніми в'язнями Сирецького табору, які брали участь у спаленні трупів у Бабиному Яру та врятувалися втечею в ніч на 29 вересня 1943 р. Примітно, що в цій статті не названі їхні прізвища, немає підписів авторів публікації. Можливо, цензура тоді не дозволила: велоса слідство.

Спеціальні кореспонденти московської газети «Красная звезда» О. Авдеєнко і П. Олендер передали телеграфом з Києва статтю, надруковану в цій газеті 20 листопада 1943 р., але зніmkів у ній не було⁵.

Докладний репортаж, не боячись, на відміну від ляканих київських журналістів, назвати прізвища «радянських громадян, які перебували на тимчасово окупованій фашистами території», вмістила американська газета «Нью-Йорк таймс»⁶. Її кореспондент В. Лоуренс передав телеграфом з Києва інформацію двома днями пізніше – 22 листопада 1943 р. Цей репортаж у перекладі українською мовою опубліковано нами в науковому збірнику Інституту юдаїки 2000 р.⁷

Журналістів супроводжував відомий київський архітектор Павло Федотович Альошин (1881–1961), який усі два роки окупації жив у своїй

³ United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archives, Design 431/2721, W/S 19076, CD 0074.

⁴ Що сталося в Бабиному яру // *Київська правда*. – 1943. – 17 листоп.

⁵ Авдеєнко А., Олендер П. Бабий Яр // *Красная звезда*. – 1943. – 20 нояб.

⁶ Lawrence W. H. 50.000 Kiev Jews Reported Killed // *New York Times*. – 1943. – Now. 20.

⁷ Малаков Д. В. Бабин Яр очима американця восени 1943 року // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: Рефлексії на межі століть: Зб. наук. праць. Матеріали конф. 29–31 серп. 1999 р. – К., 2000. – С. 347–350.

квартирі, в «авторському» будинку на вулиці Великій Житомирській, 17/2. Звичайно ж, він бачив, як 29 вересня 1941 р. повз його вікна й балкон йшли євреї у Бабин Яр.

В. Лоуренс пише, що П. Альошин розповідав їм про бесіду з якимсь німецьким архітектором, посвяченим у наміри нацистів знищити сліди злочинів у Бабиному Яру.

Серед іноземних кореспондентів був тоді в Києві й американський журналіст Едді Джилмор. Ілюструючи свою статтю, присвячену визволенню України та надруковану в травні 1944 р. в журналі «The National Geographic Magazine», він вмістив знімок, зроблений ним у листопаді 1943 року в Бабиному Яру.

На знімку – невеличка частина яру, де на пухкому піску стоять кореспонденти, співробітник Наркомату закордонних справ СРСР – у форменій шинелі і кашкеті, випадкові жителі (жінка й хлопчик з собакою). Дехто з присутніх роздивляється щось під ногами. На знімку – 21 людини. Визначити місце зйомки неможливо: немає лінії виднокраю, немає прив'язки до навколишньої місцевості⁸.

Американці попросили П. Альошина познайомити їх з колишніми в'язнями Сирецького табору, які врятувалися від розстрілу в ніч на 29 вересня 1943 р.

Наступного дня вони знов поїхали до Бабиного Яру, супроводжувані П. Альошиним та заступником голови Верховної ради УРСР, поетом Миколою Бажаном (1904–1983). Цього разу сюди ж прибули колишні в'язні Сирецького табору Юхим Вількіс, Леонід Островський та Володимир Давидов.

Не переповідаючи фактів, відомих з інших публікацій, зауважимо, що цього разу було зроблено знімок київським фотокореспондентом Казиміром Лішком. На знімку видно те саме місце, що й на фотографії Й. Хьоле. Серед групи з 35–40 людей виділяються той самий співробітник Наркомзакордонсправ, який, очевидно, супроводжував закордонних кореспондентів. А їх виділяють оригінальні хутряні шапки й пальта з хутряними комірами. Примітна постаць радянського офіцера держбезпеки в шкіряному пальті, який стоїть ліворуч, осторонь, що дозволяє бачити одразу всю групу. В центрі, ліворуч, вгадується тканинний напіввійськовий кашкет-«сталінка» М. Бажана, поруч – темна хутряна шапка П. Альошина. Всі слухають розповідь в'язнів. А стоїть вся група там само, де й переддень.

⁸ Gilmore E. Liberated Ukraine // *The National Geographic Magazine*. – 1944. – № 5. – P. 521.

Про цей день дуже обережно, керуючись знайомою всім радянським письменникам та журналістам «самоцензурою», М. Бажан пише:

«Там, на околиці, де жовтими пісками, насипаними на чорні ряди розпластаних і обгорілих людських тіл, з'яв один з найжахливіших ярів планети – Бабин Яр... Ми тоді не знали ще назв ні Освенціму, ні Треблінки, ні Дахау, ні Бухенвальда. І один із закордонних кореспондентів, яких я в перші дні визволення Києва привіз до Бабиного Яру, вимовив, тремтячи й задихаючись: «Я стою на найстрашнішому місці землі»⁹.

Майя Бажан, дочка поета, каже, що найстрашніше враження на її батька справив дитячий сандалик з відрізаним передом, побачений на дні Бабиного Яру...

Отже, порівнюючи знімки Й. Хьоле та К. Лішка, неважко побачити спільні деталі: підвищення Кирилівського гаю з двома зсувними «цирками», різкий виступ праворуч відрога та, головне, – значно меншу висоту схилів: дно засипане. Всі наступні знімки Бабиного Яру робились, як правило, звідси ж.

Після намівання в яр пульпи, після прокладання вул. Ново-Окружної (нині – вул. Олени Теліги), розпланування парку, перепланування та забудови житлового району Сирець на сьогоднішньому рельєфі місцевості майже не залишилось слідів трагедії 1941 р. Основні орієнтири: висоти Кирилівського гаю з решткою (верхньою частиною) одного із зсувних «цирків».

⁹ Бажан М. Твори: У 4-х т. – Т. 3: Спогади. – К., 1985. – С. 68–69.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Руслана Давидюк (Рівне)

Ставлення радянської влади до російської та польської громад на Рівненщині у 1939–1941 рр.

Приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР у вересні 1939 р. жодним чином не сприяло налагодженню міжнаціональних відносин. Офіційні гасла свідчили про інтернаціоналізм, на практиці ж представники влади робили ставку на протиставлення націй, у різних умовах надаючи перевагу одним чи іншим.

Встановлення тотального контролю органів НКВС над населенням Рівненщини впродовж 1939–1941 рр. носило системний характер, включаючи адміністративні заходи, активізацію каральних підрозділів, намагання виявити та ліквідувати будь-який спротив владі. Як наслідок цього – зазнали масових переслідувань, арештів та депортацій представники всіх національних меншин, які тут проживали. Не були винятком і представники російської меншини, крім того, що серед них значною була частка білої еміграції.

Згідно з офіційними даними перепису населення, з 1921 до 1931 року кількість росіян на території Волинського воєводства зростає із 9,45 до 23,4 тис.¹ Таке збільшення чисельності росіян можна пояснити насамперед впливом значної частини репатріантів та білої еміграції з радянської Росії. Росіяни на території воєводства були переважно службовцями, вчителями, священиками, землевласниками.

¹ Кучерена М. М. ЕтнODEMOграфічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. // *Наук. вісник Волинського держ. ун-ту.* – Сер. Іст. науки. – 2000. – № 3. – С. 102.

Політичною силою, яка представляла інтереси росіян у Польщі, було Російське народне об'єднання (РНО), що утворилося 1923 р. Організація декларувала лояльне ставлення до польської влади і вважала себе представником інтересів всього православного населення краю. Представники РНО виступали за організацію шкільництва російською мовою, за підтримку російської культури, за права російської меншини перед виборами до сейму, однак реального впливу на політичні процеси вони так і не досягли.

Ініціатором створення партії був книготорговець з Варшави Микола Серебрянников. Керівниками РНО у Рівному були Микола Прохоров і Володимир Штейнгель з Городка².

1924 р. для надання допомоги росіянам, жителям м. Рівного та його околиць, було засноване Російське благодійне товариство (Русское благотворительное общество – РБО). Ця організація опікувалася проблемами утримання навчальних закладів, початкових шкіл і гімназій, надавала медичну, юридичну допомогу місцевим росіянам. Ініціаторами створення цього товариства у Рівному були Прохоров, Копилов та настоятель місцевого собору Рогальський³. На час утворення цієї організації симпатизувало близько 400 осіб, хоча членами товариства вважалися лише 130⁴.

З 1929 по 1939 роки Російське благодійне товариство очолював місцевий житель, юрист за освітою Сергій Якович Панченко⁵. Одночасно він належав до Російського народного об'єднання. Народився Сергій Панченко 1893 р. у с. Неміринці Подільської губернії. 1912 р. закінчив Першу київську гімназію й вступив на юридичний факультет до Петербурзького університету. З осені 1916 по червень 1917 р. Сергій Панченко перебував у царській армії, а 1920 р. був мобілізований до армії Симона Петлюри, де обіймав посаду прокурора військового суду. Наприкінці 1920 р. перейшов р. Збруч й оселився на території Польщі⁶.

При благодійному товаристві було утворено «Светлицу», яка об'єднувала російську молодь. Активну роботу у ній проводила Галина Масловська, уродженка Петербурга, яка 1914 р. разом з батьками переїхала у Рівне. 1935 р. Галина закінчила російську гімназію у Рівному, після цього

² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-2771, оп. 2, спр. 398, арк. 20–21.

³ Там само, арк. 15зв.

⁴ Там само, арк. 12 і зв.

⁵ Там само, арк. 24.

⁶ Там само, арк. 16–17.

працювала телефоністкою на пошті, проживаючи разом з батьками. Батько Галини, Євген Масловський, мав власну адвокатську контору у Рівному⁷.

Г. Масловська працювала у культурно-просвітницькому відділі при РБО, відвідувала збори, вечори, сплачувала членські внески, складала доповіді, зокрема, про літературну діяльність російських поетів⁸.

Зазначена громадська робота стала підставою для арешту Галини Масловської органами НКВС 6 червня 1940 р. та ув'язнення її у Рівненську тюрму⁹. Після допитів, очних ставок, показів свідків справу було розглянуто Особливою нарадою при НКВС СРСР (протокол № 133 від 18 жовтня 1940 р.). Галину Масловську, як соціально-небезпечний елемент згідно зі ст. 54–10, 54–11 КК УРСР, було відправлено до виправно-трудового табору на 8 років, рахуючи термін з 5 червня 1940 р.¹⁰ 6 грудня 1941 р. її було амністовано.

За активну політичну діяльність в умовах Польської держави керівника РБО Сергія Панченка 14 жовтня 1939 р. було заарештовано Рівненським управлінням НКВС. Його звинувачували як учасника білогвардійської організації «Братство русской правды», хоч на допитах він цього так і не визнав. Натомість цілком визнавав свою активну участь у діяльності РБО та РНО¹¹.

Справу Сергія Панченка було передано на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Цей позасудовий орган 7 травня 1941 р. (протокол № 47) прийняв рішення за ст. 54–4, 54–13 КК УРСР «ув'язнити С. Я. Панченка, як соціально небезпечний елемент у виправно-трудова табір на 8 років, рахуючи термін із 14 жовтня 1939 року»¹².

Галина Масловська, Сергій Панченко згідно зі ст. 1 указу президії Верховної ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30–40-х і початку 50-х років» були реабілітовані. Дане рішення було підтвержене постановами заступника прокурора Рівненської області від 9 серпня 1989 р.¹³ та від 28 липня 1989 р.¹⁴

⁷ Там само, спр. 408, арк. 5.

⁸ Там само, арк. 16.

⁹ Там само, арк. 5зв.

¹⁰ Там само, арк. 64.

¹¹ Там само, спр. 398, арк. 15, 31.

¹² Там само, арк. 85.

¹³ Там само, спр. 408, арк. 65

¹⁴ Там само, спр. 398, арк. 86.

Частина росіян у міжвоєнний період володіла чималою земельною власністю, що і було причиною їхнього арешту після встановлення у краї більшовицької влади. Це можна простежити за кримінальною справою Олексія Олександровича Кондратьєва, сина російського письменника Олександра Олександровича Кондратьєва, який у 20-х рр. ХХ ст. проживав у містечку Дорогобужі.

Олексій Кондратьєв народився 28 травня 1906 р. у м. С.-Петербурзі¹⁵. 1916 р. сім'я Кондратьєвих переїхала у Волинську губернію до бабусі по матері Катерини Миколаївни Красовської, яка володіла до 180 га землі у містечку Дорогобуж. 1932 р. Олексій закінчив Рівненську гімназію, став студентом агрономічного факультету Львівського політехнічного інституту, де працював два роки. Після смерті бабусі, Олексій Олександрович отримав у спадщину майже 16 га й почав займатися сільським господарством¹⁶.

Як відомо, радянська влада з вересня 1939 р. розпочала боротьбу із земельними власниками, націоналізувавши їхні землі. Все майно родини Кондратьєвих було також націоналізовано¹⁷. У цих умовах Олексій Олександрович у вересні 1939 р. переїхав до м. Рівного. Проживши у Рівному один рік, до вересня 1940 р., він переселився у Грубешівський повіт, у німецьку зону окупації, де працював помічником у волосному управлінні, пізніше завідувачем сільськогосподарським відділом. У лютому 1942 р. Олексій Кондратьєв повернувся до Рівного¹⁸.

Походження та заняття О. Кондратьєва спричинили до того, що ним зацікавилися радянські органи державної безпеки. Співробітники управління НКДБ Рівненської області заарештували О. Кондратьєва 26 березня 1945 р. і помістили його до внутрішньої тюрми УНКДБ¹⁹. На численних допитах слідчі намагалися звинуватити Олексія Олександровича у належності до Національного трудового союзу нового покоління (НТСНП), однак він категорично заперечував подібні закиди²⁰. Постановою заступника начальника УНКДБ Рівненської області від 6 жовтня 1945 р. справу за недостатністю доказів було припинено, заарештованого Олексія Кондратьєва звільнено з-під варті²¹.

¹⁵ Там само, спр. 2103, арк. 7–8.

¹⁶ Там само, арк. 9.

¹⁷ Там само, арк. 22зв.

¹⁸ Там само, арк. 9.

¹⁹ Там само, арк. 50.

²⁰ Там само, арк. 25, 45.

²¹ Там само, арк. 54–57.

Заарештованого органами НКВС 10 квітня 1940 р. росіянина Бориса Михайловича Столярова, 1905 р. народж., звинувачували у належності до «Союзу російських студентів»²². 1939 р. Б. Столяров закінчив Львівський політехнічний інститут та працював спеціалістом з будівництва доріг. На допиті заарештований свідчив, що в інституті було організовано чотири союзи: українців, євреїв, поляків і росіян. Він наголошував, що російський студентський союз не займався політикою, а був насамперед союзом взаємодопомоги. Постановою обласного прокурора із спецсправ від 28 серпня 1940 р. кримінальну справу було припинено, а заарештованого звільнено²³.

Частина російської білої еміграції об'єднувалася з метою відновлення «єдиної та неподільної Росії» у Національний трудовий союз нового покоління (НТСНП). Рівненську філію союзу з 1933 р. очолював Анатолій Семенович Хаджи, 1910 р. народж., який проживав у Рівному по вул. Міцкевича, 9²⁴. За участь у цій організації, крім Анатолія Хаджи, було заарештовано Анну Рижук, Олену Остольську, Антоніну Остольську та ін.²⁵

Отже, представники російської громади на території колишнього Волинського воєводства після встановлення радянської влади у краї опинилися під пильним наглядом органів НКВС. Часто їх звинувачували у належності до білоемігрантських організацій, що було рівнозначним «ворогові народу».

Із перших днів існування радянської влади під пильний нагляд потрапили польські політичні й громадські діячі, колишні поліцейські, осадники. Формально радянська влада не виступала проти польського народу, а лише «проти польських буржуазії та поміщиків», «гнобителів». Однак репресії відбувалися під гаслом «очищення міста і села від ворожих елементів, осадників»²⁶. Переселення польських колоністів на західноукраїнські землі польський уряд розпочав після приєднання Волині до складу Польщі. Це була державна програма, під яку спеціально виділялися земельні, матеріальні й фінансові ресурси. Польський сейм 17 грудня 1920 р. ухвалив закон про прийняття у власність держави

²² Там само, спр. 2784, арк. 4–5.

²³ Там само, арк. 35–37.

²⁴ Там само, арк. 23.

²⁵ Там само, спр. 408, арк. 23, 34, 37.

²⁶ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 514.

землі в деяких повітах Польської республіки та закон про наділення нижчих чинів польського війська землею²⁷. Одночасно з військовою осадницькою колонізацією відбувався процес заселення західно-українських земель цивільними осадниками.

Осадницька колонізація мала на меті послабити напругу в аграрному секторі власне Польщі. Крім того, військові осадники мусили посилити охорону кордонів Другої Речі Посполитої, тому значна частина осад була розміщена в прикордонних повітах воеводства, особливо в Кременецькому, Рівненському, Здолбунівському.

З листопада 1939 р. місцеві органи НКВС розпочали організацію загальних зборів селян, на яких готувалися рішення про масове виселення осадників²⁸. Фраза Микити Хрущова: «Питання про осадників – це питання класове. Осадник – поліцай в одязі селян» стала фактичним виразом польському осадництву.

Розпочалися арешти, а пізніше депортації польських осадників, про що свідчать кримінальні справи Теофіла Францевича Фарановського²⁹, Стефана Лаврентійовича Новачека³⁰, Станіслава Андрійовича Зювковського³¹, Адама Андрійовича Щерби³² та ін.

Так, 23 березня 1940 р. Клеваньським районним відділом НКВС було заарештовано та відправлено до Рівненської в'язниці Теофіла Францевича Фарановського, 1904 р. народж., що мав осаду на хут. Швалежеров Старожуківської сільської ради Клеваньського району³³. У власності заарештованого був дерев'яний будинок, 9 га землі, сільськогосподарський інвентар. Сім'я складалася з чотирьох осіб. Крім того, що Теофіл Фарановський був осадником, його звинувачували у приналежності до польської поліції. Працюючи поліцейським у с. Дядьковичі із 29 серпня до 17 вересня 1939 р., він «вимагав від солтисів виконання розпоряджень польського уряду, виявляв дезертирів, слідкував, щоб населення не вивішувало червоних прапорів»³⁴.

²⁷ Акты Польской республики за 1918–1921 гг. – Варшава, 1921. – С. 61–67.

²⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 129.

²⁹ ДАРО, ф. Р–2771, оп. 2, спр. 2909.

³⁰ Там само, спр. 2932.

³¹ Там само, спр. 2931.

³² Там само, спр. 2930.

³³ Там само, спр. 2909, арк. 6.

³⁴ Там само, арк. 9.

Проте вину Т. Фарановського слідчим довести не вдалося. Постановою заступника начальника управління НКВС по Рівненській області від 7 вересня 1940 р. справу було закрито, заарештованого звільнено³⁵.

У с. Велика Полянка, що у Дубнівському повіті, отримав осаду колишній підполковник Станіслав Андрійович Зювковський, який з 1919 по 1921 р. служив у 61-му піхотному полку польської армії³⁶. Він проживав на території осади разом з дружиною та двома дітьми, володів 16 га землі³⁷.

У квітні 1937 р. Зювковський вступив до польської організації «Сторонництво народове». Проте наляканий тим, що членів партії будуть висилати у Березу Картузьку, через півроку він припинив своє членство у цій організації. Наступного 1938 р. відмовився від пропозиції вступити в Табір національного єднання («Обоз з'єднання народowego» – ОЗН). С. Зювковського, як осадника, заарештували 24 грудня 1939 р. та відправили до Дубнівської в'язниці³⁸. Однак 29 січня 1940 р. постановою слідчого повітового відділу НКВС справу було закрито, а заарештованого звільнено під підписку про невиїзд з місця постійного проживання³⁹.

Так само після приходу радянської влади склалася доля осадника колонії Уланська доля Ярославської гміни Дубнівського повіту Адама Андрійовича Щерби, 1897 р. народж., який володів 12 га землі⁴⁰. Його заарештували 24 вересня 1939 р., однак за постановою оперуповноваженого Дубнівського відділу НКВС від 17 січня 1940 р. Адама Щербу звільнили під підписку про невиїзд⁴¹.

9 грудня 1939 р. співробітники Дубнівського відділу НКВС заарештували колишнього бургомистра містечка Радзивилова Вацлава Станіславовича Цецерського, який народився 1894 р. на території колишньої Варшавської губернії, та відправили у місцеву в'язницю⁴². В. Цецерський з 1917 по 1921 р. служив поручиком, за що отримав 28 га землі й осаду в околиці Радзивилова⁴³.

³⁵ Там само, арк. 27.

³⁶ Там само, спр. 2931, арк. 5зв.

³⁷ Там само, арк. 4.

³⁸ Там само, арк. 5зв.

³⁹ Там само, арк. 11–12.

⁴⁰ Там само, спр. 2930, арк. 3.

⁴¹ Там само, арк. 8.

⁴² Там само, спр. 2929, арк. 6зв.

⁴³ Там само, арк. 9зв.

Цікавим є факт, що 11 грудня 1939 р. на ім'я прокурора м. Дубна від 69 жителів м. Радзивилова було подано прохання на підтримку заарештованого, в якому відмічалось: «Знаємо Цецерського В. С. з 1923 року, він був головою союзу інвалідів, не належав до політичних партій, був на боці інтересів населення, допомагав бідним»⁴⁴. 17 січня 1940 р., згідно з постановою оперуповноваженого Дубнівського відділу НКВС, кримінальну справу В. Цецерського було припинено, у нього було взято підписку про невиїзд з місця постійного проживання.

Радянська влада переслідувала не лише польських осадників, службовців, поліцейських, а й членів їхніх сімей. Прикладом слугує кримінальна справа Тадеуша Костянтиновича Сташевського (Янушайтіса), який народився у м. Ченстохові 1906 р.⁴⁵ Його брат Маріан Янушайтіс був колишнім військовим генералом польської армії, за участь у війні 1920 р. отримав військову осаду розміром 25 га землі у Кременецькому повіті. Маріан Янушайтіс був відомий негативним ставленням до політики волинського воєводи Генрика Юзевського, який проводив у 1928–1938 рр. «волинський експеримент», спрямований на порозуміння з українцями. На повітовому з'їзді військових осадників у Вишневі Кременецького повіту наголошувалося: «У Польщі панує безлад – костели не відібрані, школи захоплені русинами, земля переходить у чужі руки»⁴⁶. 1937 р. група на чолі з Маріаном Янушайтісом вступила до праворадикальної партії «Сторонництво народове», яка поширювала гасла польського націоналізму.

Після приходу радянської влади вся сім'я Янушайтісів опинилася під пильним оком НКВС. Було заарештовано самого генерала Маріана Янушайтіса, його братів Антонія (учасник війни 1920 р., мав чин сержанта, отримав декілька нагород від польського уряду), Веслава (брав участь у війні 1920 р., командував батальйоном), сестру Юзефу, яку звинувачували у допомозі братам⁴⁷.

Страх бути заарештованими змусив ще одного брата Тадеуша та сестру Анну перейти на нелегальне становище й змінити прізвище Янушайтісів на Сташевських. Вони певний час проживали у м. Рівному по вул. Домбровського, 36, на квартирі у Станіслава Зентара, який допоміг їм виготовити паспорти на нове прізвище⁴⁸. Однак 22 квітня 1940 р. Та-

⁴⁴ Там само, арк. 11.

⁴⁵ Там само, спр. 3337, арк. 4.

⁴⁶ Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 2918, арк. 5.

⁴⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3337, арк. 19.

⁴⁸ Там само, арк. 20.

деуша було заарештовано й відправлено до Рівненської тюрми. Його справу 7 липня 1940 р. передано на розгляд Особливої наради НКВС, але рішення винесено не було.

У вересні 1941 р. Тадеуша Сташевського-Янушайтіса було звільнено у зв'язку з амністією згідно з указом президії Верховної ради СРСР від 12 серпня 1941 р. «Про амністію польських громадян» та відправлено до м. Куйбишева. Постановою заступника начальника Другого управління НКВС СРСР від 13 січня 1942 р. справу Тадеуша Сташевського-Янушайтіса було припинено, а постановою прокурора Рівненської області від 29 квітня 1994 р. справу закрито за відсутністю у діях заарештованого ознак злочину⁴⁹.

Значна частина військових осадників мала нагороди за участь у військових діях. Так, бронзовою медаллю за участь у військових діях 1918–1921 рр. було нагороджено Йосипа Івановича Морського, 1898 р. народж. Він отримав від польської влади осаду Станицово № 1, володів 10 га землі у Здолбунові, мав будинок, двоє коней, дві корови⁵⁰. Співробітники органів НКВС арештували Йосипа Морського 19 жовтня 1939 р. за звинуваченням у тому, що «він є керівником військових осадників осади Станицово і вів боротьбу проти революційного руху»⁵¹. Як бачимо, звинувачення були стандартними, нічим особливим не вирізнялися. Як і у багатьох інших справах, постановою Здолбунівського відділу НКВС від 22 січня 1940 р. справу було закрито, заарештованого звільнено⁵².

Однак саме у цій кримінальній справі збереглася довідка про те, що Й. Морський як осадник разом зі своєю сім'єю (мав дружину та двоє дітей) 10 лютого 1940 р. «погружон у вагон ешэлона и отправлен по месту назначения»⁵³. Можна стверджувати, що так само складалася доля переважної більшості військових осадників, адже радянська влада активно «деполонізувала» терени.

Осадники, польські чиновники, підприємці були одними з перших, хто потрапив під депортаційну хвилю. Перша масова депортація населення західних областей України відбувалася згідно з постановою РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. № 2122-617 сс («цілком таємно») про виселення із західних областей України польських осадників у Кировську,

⁴⁹ Там само, арк. 32.

⁵⁰ Там само, спр. 2917, арк. 4.

⁵¹ Там само, арк. 6.

⁵² Там само, арк. 11.

⁵³ Там само, арк. 12.

Пермську, Вологодську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області, Красноярський і Алтайський краї та Комі АРСР на лісорозробки. Для проведення депортаційних акцій західні області УРСР було поділено на оперативні дільниці, які очолювали спеціальні трійки⁵⁴. Постановою ЦК КП(б)У регламентувалося використання власності осадників. Попереду ще були нові депортації, які охоплювали різні соціальні групи й національності західноукраїнського суспільства.

Процес радянізації на західноукраїнських землях супроводжувався загостренням політичної боротьби, яку повели з новим радянським режимом польські підпільні організації.

У вересні 1939 р. за наказом Головнокомандувача польських збройних сил у Варшаві було створено підпільну військовою організацію Служба для перемоги Польщі («Служба звиценству Польські» – СЗП), яку очолив генерал Міхал Токажевський-Карашевич⁵⁵.

СЗП швидко активізувала роботу на території краю. Місцем перебування коменданта округу «Волинь» стало місто Рівне, в якому було створено штаб. До початку масових переслідувань налагоджено зв'язок між комендантом округу «Волинь» у Рівному та представниками організації у Варшаві та Львові. З початку виникнення СЗП на Волині його очолив емісар з Варшави, полковник Тадеуш Маєвський, «Шмігель». Т. Маєвський прибув на територію краю у грудні 1939 р. з метою здійснити постпорядкування самостійних конспіративних груп керівництву СЗП.

Потребу об'єднання дрібних конспіративних груп у міцнішу структуру, яка б підпорядковувалася польському еміграційному урядові у Парижі, а з червня 1940 р. – у Лондоні, було спричинено насамперед активізацією боротьби органів НКВС з польськими підпільними групами. Новою міцнішою структурою мав стати Союз збройної боротьби («Зв'язок валькі збройней» – ЗВЗ), який був заснований за наказом генерала Владислава Сікорського як таємна військова організація – складова польських збройних сил⁵⁶.

Циркуляром № 1 Союзу збройної боротьби (ЗВЗ) визначалося утворення обшару № 3, до якого входили Львівське, Тернопільське, Стані-

⁵⁴ Киричук Ю. А. Терор і тероризм у Західній Україні // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Істор. нариси. – К., 2002. – С. 548–595.

⁵⁵ Зашикільняк Л., Крикун М. Зазн. праця. – С. 516.

⁵⁶ Польське підпілля 1939–1941. – Т. 1. – Варшава; К., 1998. – С. 30.

славське та Волинське воеводства, центр знаходився у Львові. Обшар поділявся на округи, зокрема, Волинська округа – територія колишнього Волинського воеводства⁵⁷. Воеводським комендантом ЗВЗ призначено Тадеуша Маєвського. Для виконання особливих доручень у розпорядженні воеводської коменди перебували Єжи Потапов з Варшави, рівненська студентка Яніна Сулковська, вчителька з Рівного Яніна Липаковська⁵⁸.

У березні 1940 р. кур'єр зі Львова передала Маєвському наказ, де наголошувалося на необхідності організувати акції проти вивезення польського населення вглиб СРСР, а як практичні заходи рекомендувалося провести диверсії на залізниці. Перед Т. Маєвським ставилося завдання зіпсувати телеграфний і телефонний зв'язок на ділянці Здолбунів–Львів, однак лише у тих місцях, які віддалені від населених пунктів, щоб не дати приводу до репресій стосовно поляків, які проживали у навколишніх селах. Також рекомендувалося підірвати Сарненський залізничний міст через річку Случ.

Тадеушу Маєвському вдалося створити повітову коменду ЗВЗ у Луцьку, комендантом якої був Петро Можецький, у Здолбуніві (комендант Станіслав Вонк), у Сарнах (комендант Зигмунд Залеський), у Володимирі-Волинському (комендант Марцель Казмітчик). Однак, коменду у Сарнах укомплектувати не вдалося, оскільки її керівника Зигмунда Залеського було заарештовано⁵⁹. При волинській воеводській коменді ЗВЗ у Рівному було створено чотири відділи. Важливо те, що у місті існувало чотири конспіративні квартири по вул. Горького, 65, Пеша, 8, Сталіна, 310, та Нарutowича, 6⁶⁰. В інших повітах коменди ЗВЗ створено не було через переслідування органами НКВС. Після укомплектування повітової коменди Т. Маєвський рекомендував зосередитися на організації спеціальних дружин чисельністю 12 осіб кожна. Серед них мав бути командир, заступник та десять членів коменди, які мали добре володіти саперною та вибуховою справою.

Особи, що вступали до організації, складали присягу: «Я даю присягу, кладучи руки на хрест перед Божою королевою корони польської, що буду берегти честь польську, а також буду, не шкодуючи сил, не шкодуючи життя, до останньої каплі крові віддавати себе справі відновлення Польщі»⁶¹.

⁵⁷ ДАРО, ф. Р–2771, оп. 2, спр. 1024, арк. 37.

⁵⁸ Там само, арк. 48.

⁵⁹ Там само, арк. 47.

⁶⁰ Там само, арк. 52.

⁶¹ Там само, арк. 51.

Активним учасником Союзу збройної боротьби був Іван Корнафель, 1893 р. народж., який з 1921 р. проживав у Рівному, закінчив польську гімназію. Саме на квартирі у Корнафеля зупинявся Маєвський⁶².

Радянська Волинь була досить складною територією для функціонування польської конспірації з огляду на переслідування органами НКВС та загострення у краї польсько-українських взаємин. У червні 1940 р. працівники органів НКВС провели допити членів підпільної польської організації Я. Динаковської, Т. Маєвського, Р. Каспицького⁶³. У вересні цього ж року було заарештовано Івана Валентиновича Корнафеля. Після серії допитів його відправили до виправно-трудового табору терміном на 8 років⁶⁴.

Згідно зі ст. 1 указу президії Верховної ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30–40-х і початку 50-х років» Івана Корнафеля було реабілітовано. Як склалася його подальша доля, не відомо.

На Рівненщині існували також дрібні польські організації, які вели боротьбу з радянською владою. Це були переважно молодіжні організації. У березні 1940 р. органи НКВС заарештували членів польської молодіжної націоналістичної організації, жителів м. Дубно. До осередку входили Броніслав Шевчик, Мечислав Милачевський, Станіслав Канікула, Йосип Сидорович, Володимир Андрушко та інші. Організацію утворив у жовтні 1939 р. колишній студент Варшавського університету Зигмунд Румпель. Метою було відновлення польської держави у її довоєнних кордонах. Молодь сподівалася на організацію весною 1940 р. за допомогою західних держав збройного повстання. Організація мала зв'язки з Генеральним штабом румунської армії через міста Рівне, Луцьк, Кременець, Ковель, Львів і керувалася вказівками за підписом В. Сікорського⁶⁵.

Організація складалася з окремих ланок, зберігаючи при цьому повну конспірацію, зв'язки між членами групи та керівниками здійснювалися шляхом шифрованого листування, кожен юнак мав псевдо. Завданням членів цієї підпільної групи було вербування нових людей, збирання відомостей розвідувального характеру, здійснення диверсій, поширення листівок. Зброю планувалося зберігати у склепах на католиць-

⁶² Там само, арк. 5, 17.

⁶³ Там само, арк. 86.

⁶⁴ Там само, арк. 94.

⁶⁵ Там само, спр. 1004, арк. 7.

кому кладовищі у м. Дубно. Юнаки намагалися шляхом кидання петарди провести детонацію порохового складу, що розташовувався біля військового гарнізону, але не змогли цього здійснити через надійну охорону складу. На 30 березня 1940 р. готували вибух мосту, що з'єднував місто з вокзалом і військовим гарнізоном, але напередодні операції були заарештовані працівниками органів НКВС⁶⁶.

За участь у антирадянській повстанській організації членів групи було засуджено Особливою нарадою при НКВС СРСР на різні терміни виправно-трудовах таборів. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 29 березня 1941 р. до 8 років виправно-трудовах таборів було засуджено Йосипа Андрійовича Сидоровича⁶⁷, рішенням Особливої наради від 25 січня 1941 р. Володимир Іванович Андрушко також отримав 8 років виправно-трудовах таборів⁶⁸. На підставі ст. 1 указу президії Верховної ради СРСР від 16 січня 1989 р. обох було реабілітовано.

Отже, після вступу військ Червоної армії на територію Рівненщини почалися арешти й виселення діячів політичних і громадських організацій, поміщиків, підприємців, осадників, адвокатів, вчителів. Як метод політичного переслідування широко використовувалися депортації. Переслідувань зазнали представники різних національностей, всі хто не вписувався у нову радянську систему, серед них значну частину склали росіяни та поляки, які проживали в краї.

⁶⁶ Там само, арк. 29–33.

⁶⁷ Там само, спр. 1003.

⁶⁸ Там само, спр. 1004.

Михайло Куницький (Луцьк)

Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939–1941)

Аналіз подій, що відбувалися на Західній Україні в період вересня 1939 – червня 1941 рр., свідчить, що більшістю населення згаданого регіону радянська влада була сприйнята неоднозначно і навіть вороже. Для того, щоб змалювати чітку картину історичних подій того часу, виявити особливості і проаналізувати національну політику СРСР на західноукраїнських землях, слід детально розглянути ту соціально-економічну й політичну ситуацію на Західній Україні, яка склалася напередодні Великої Вітчизняної війни.

Починаючи з вересня 1939 р. становище в Західній Україні було надзвичайно складним. На всіх етнічних українських і мішаних українсько-польських землях, що входили до складу Польщі, налічувалося 9 млн 628 тис. жителів, у тому числі 5 млн 198 тис. – українці, 2 млн 328 тис. – поляки, 924 тис. – євреї, 78 тис. – німці, 48 тис. – росіяни, 50 тис. – представники інших національностей. Частка українців становила 62,4%, поляків – 25,6%, євреїв – 10,1%, німців – 1,0%, росіян – 0,5%, представників інших національностей – 0,4%¹.

Після поразки Польщі і приєднання західноукраїнських земель до радянської України восени 1939 р. на них запрацювала радянська ка-

¹ Ярош Б. Насильницька колективізація волинського села у 30–50-ті рр. (за новими архівними джерелами) // *Наук. вісн. Волинського держ. ун-ту.* – Сер. Історія. – 1997. – № 3. – С. 57.

ральна система, яка вже мала великий досвід переслідування й винищення «ворогів народу», «троцькістів», «буржуазних націоналістів», найрізноманітніших шпигунів, «зрадників» тощо. Зокрема, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1939 р. було розроблено цілу систему каральних заходів щодо осіб, які підпадали під вище означені категорії. Сюди потрапляли так звані осадники, колишні легіонери Ю. Пілсудського, направлені на західноукраїнські землі для прискорення їхньої колонізації. Ці та інші категорії польського населення разом з українцями стали об'єктом прискіпливої уваги радянських каральних органів².

Одразу після приходу на Західну Україну більшовики проявили свої «визвольні» наміри, розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Припинилася нормальна робота, культурне й політичне життя. Кожен день приносив нові арешти, дух непевності та страху. Згідно з постановою ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ухвалив власне рішення, відповідно до якого секретарі Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського, Рівненського обкомів партії зобов'язувалися особисто займатися виконанням планів переселення осадників³. Постановою ЦК КП(б)У регламентувалося, зокрема, використати власність осадників у такий спосіб:

- а) землю передати в земельний фонд обласних виконкомів із подальшою передачею для радгоспів і колгоспів;
- б) продуктивних тварин і сільськогосподарський інвентар передати колгоспам і радгоспам;
- в) будинки використати під школи, медичні пункти, лікарні, дитячі садки, сільські ради. Частина – під контори майбутніх МТС, радгоспів;
- г) домашнє умеблювання – для дитячих будинків, шкіл, лікарень⁴.

Згідно із статистикою, станом на 3 квітня 1940 р. у західних областях України було «звільнено» 38 091 будинок, у тому числі на Львівщині – 7903, на Волині – 10 630, Станіславщині – 3733, Дрогобиччині – 4333, Тернопільщині – 6449, Рівненщині – 5154 будинки⁵.

Упродовж 1940–1941 рр. із західних областей на спецпоселення було відправлено колишніх поміщиків, власників підприємств, торгов-

² Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни // Дис.... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999 (далі – Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці). – С. 26.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 49.

⁴ Там само, спр. 17, арк. 50.

⁵ Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці. – С. 27.

ців, керівників і членів політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії. Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р., виселенню підлягали також сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги, тобто 1,8–2,4 га землі, і які користувалися пільгами польської держави⁶.

Обласне керівництво тиснуло на районні органи влади – якнайшвидше закінчити переселення. У Тернопільській області до середини квітня 1940 р. було виселено 7 тис. сімей осадників, що становило 31 700 осіб; 513 сімей польських офіцерів; 482 сім'ї поміщиків; 37 сімей фабрикантів, 61 сім'я жандармів⁷. Схожа статистика існує по кожній із областей Західної України. Приміром, з Волинської області до квітня 1940 р. було виселено понад 1700 сімей осадників, що становило близько 10 тис. осіб.

Деякі репресії видаються дивними до парадоксів: фактичних ідейних співників радянської системи, членів КПЗУ, теж було безжально перемелено радянською репресивною машиною⁸.

Однією з ганебних сторінок режиму стали жорстокі розправи з людьми, які знаходилися у в'язницях. За короткий час тюрми західних областей України переповнилися невинними людьми. Органи державної безпеки намагалися їх з початком війни вивезти углиб країни. Про кількість в'язнів на цей період красномовно свідчить такий факт. 24 червня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан Філатов запросив 948 вагонів «для вивезення в'язнів углиб країни»⁹. Однак швидкий наступ німецьких військ зірвав цей намір. Тоді і прийнято було рішення – знищити в'язнів. Така доля спіткала в'язнів Вінниці, Луцька, Кременця, Рівного, Ковеля. Львова, Тернополя та інших міст¹⁰. Так, наприклад, з Луцької тюрми 23 червня 1941 р. було відпущено на волю лише 44 засуджених за побутові злочини. Усіх інших, близько 2 тис.

⁶ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 77.

⁷ Там само. – С. 78.

⁸ Стрільчук Л. В., Колесник В. П. Геноцид проти населення Західної України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) // Матеріали ХІ науков. конф. професорсько-викладацького складу і студентів Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. – Луцьк, 1995. – С. 18.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 224.

¹⁰ Рожко В. Пам'ять нашого болю // *Літопис Волині*. – Ч. 17/18. – Вінніпег, 1992. – С. 117.

осіб, знищено було у дворі в'язниці¹¹. Того ж дня у Ковельській в'язниці розстріляно 250 в'язнів¹².

Радянський режим безжалісно знищував традиційні громадсько-політичні структури західного регіону. Політичні партії, громадські об'єднання, культурні спілки негайно було заборонено або взято під контроль. Керівництво ними перейшло до осіб, які прибули з інших регіонів країни і в переважній більшості не знали і не бажали знати місцевих особливостей, звичаїв і традицій¹³.

Зміна державної приналежності регіону означала неминуче підпорядкування усіх складових його життя засадам соціально-економічного і суспільно-політичного ладу СРСР. Цей інтеграційний процес здійснювався за рецептами сталінської тоталітарної системи. У господарському житті впродовж короткого відрізка часу радянський режим доклав великих зусиль насамперед до зміни відносин власності з метою зробити її державно-кооперативною, підпорядкованою цілковитому контролю з боку тоталітарної системи.

Найскладнішим виявилось це завдання в аграрному секторі – домінуючому серед усіх галузей економіки регіону. Головною перешкодою для переходу до колективних сільських господарств радянського типу (колгоспів) у краї були віковічні традиції приватного, а не общинного землеволодіння, що історично тут склалися. Тому, щоб приспати пильність і повернути на свій бік якнайбільшу кількість західноукраїнського селянства, на початковому етапі аграрного реформаторства радянська влада увагу акцентувала на ліквідації лише великого землеволодіння – поміщицьких, церковних, монастирських, осадницьких та інших великих приватних маєтностей.

Радянська влада, прилучивши західноукраїнські землі до УРСР, розпочала підпорядкування села тоталітарному режиму. Ця політика включала ряд етапів, першим з яких була експропріація земель поміщиків, державних чиновників, осадників, монастирів, і передача частини цих земель бідним селянам. На другому етапі, – заручившись підтримкою частини населення, повністю було колективізовано сільське господарство.

Насильницька колективізація одноосібного західноукраїнського села набула характеру гострої боротьби. Вона супроводжувалася ре-

¹¹ Білас І. Зазн. праця. – С. 236.

¹² Рожко В. Зазн. праця. – С. 117.

¹³ Стрільчук Л. В. Причини третьої хвилі української еміграції // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – К., 1998. – С. 78.

пресіями по відношенню до одних і заграванням з іншими. На темпи і методи колективізації значною мірою впливала збройна боротьба з учасниками національно-визвольного руху. Саме від результату цієї боротьби залежала доля колективізації.

Із загостренням міжнародної ситуації радянські органи прискорювали темпи колективізації. Радянська влада намагалася утвердити свої позиції у новостворених областях. Навесні 1941 р. у Волинській області, наприклад, було колективізовано 36 244 господарства, або понад 18,8% від загальної їхньої кількості¹⁴.

Ціною величезних зусиль і численних жертв влада нав'язала західному регіонові України радянську модель колективного господарства. Хоча заради справедливості треба зауважити, що 1939–1941 рр. були спокійнішими у колективізації порівняно з другою половиною 40-х рр. Друга половина 1940-х характеризувалася загостренням ситуації і наростанням конфліктів через колективізацію, втілювану руками уповноважених, відряджених із східних регіонів, і загостренням репресій з боку державного апарату. Місцеве населення до завершення розгрому УПА утримувалося від вступу до колгоспів.

Об'єднання одноосібних господарств у колгоспи призвело до різкого зниження їхньої ефективності. Потрібні були значні державні дотації, щоб утримати при житті нові колгоспи. Такі ж процеси тривали і в центральних та східних регіонах України, але значно раніше.

Процес, який у період вересня 1939 – червня 1941 рр. охопив західноукраїнське суспільство, можна визначити терміном «радянізація». Окрім встановлення однопартійної політичної системи радянського зразка із монополією комуністичної партії на державну владу та особливими функціями репресивних органів державної безпеки, окрім переходу до державної директивної економіки, основу якої склала ліквідація приватної власності та встановлення державної власності на засоби виробництва, тотальний контроль держави поширюється також на усі прояви духовного життя і супроводжується його жорсткою ідеологізацією.

Особливу увагу нова більшовицька влада звертала на антирелігійну пропаганду. Як відомо, релігія і церква завжди відігравали важливу роль в житті західних українців. Церква була своєрідним барометром настроїв української спільноти, у ній кристалізувалися і знаходили свій прояв ті прагнення, які жили у суспільстві. А тому не дивно, що християнська мораль виступала тут як основна ідеологія. Крім кількох

¹⁴ Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці. – С. 28–29.

відсотків, населення Західної України належало до чотирьох основних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931 р., можна припустити, що у Західній Україні на час її включення до складу СРСР проживало трохи менше як 2 млн римо-католиків, близько 1,5 млн православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн греко-католиків та 800 тис. юдеїв¹⁵.

У складі СРСР всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися у дуже складному становищі: вони самою своєю природою не вписувалися у радянську систему. Перший удар нової влади було спрямовано проти Римо-католицької церкви. Костьоли вважалися головними осередками антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили вже до перших хвиль арештів і депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці після приходу Червоної армії на територію Західної України було заарештовано 57 священнослужителів, 14 із них – розстріляно¹⁶. Поступово набрав сили методичний наступ на Греко-католицьку й Православну церкви.

Розгорнувся також наступ на самі церковні організації й служителів культу. Вже восени 1939 р. припинили діяльність Богословська академія, Перемишльська, Львівська, Станіславська єпархіальні духовні семінарії, Богословське наукове товариство. Було заборонено видавати церковні газети і періодичні видання. Церквам заборонили користуватися поштовим зв'язком. Священикам не дозволялося відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, причастя або похоронного обряду¹⁷.

У багатьох місцевостях було конфісковано, переважно під радянські установи, будівлі церков, націоналізувалися молитовні будинки, костьоли, синагоги, будинки різних релігійних і громадських товариств.

У грудні 1939 р. у західних областях України радянські органи влади почали проводити паспортизацію населення. А 14 квітня 1940 р. президент Верховної ради УРСР видала указ «Про реєстрацію актів громадянського стану у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР», яким від священників вимагала негайної передачі всіх церковних книг, у яких десятиліттями велися записи всіх новонароджених після хрещення. Указ було прийнято згідно із вимогою НКВС для суцільного обліку населення та контролю за ним.

¹⁵ *Луцаківська І.* Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волинського держ. ун-ту. – Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 11.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 12.

Спроби властей підірвати вплив церкви були скеровані на неї як ізсередини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, в тому числі єпископів, піддавалися постійному нагляду, робилися спроби посягти внутрішній розбрат між ними. Зовнішнє втручання теж набрало загрозливих форм. Про це засвідчує, зокрема, невдала ініціатива заснувати національну Греко-католицьку церкву, яка би розірвала зв'язки з Ватиканом. З боку властей, це було намагання зруйнувати адміністративну структуру Греко-католицької церкви, яка мала високий авторитет і вплив на населення Галичини¹⁸.

Щодо Української автокефальної православної церкви на Волині, то більшовицьке керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції Московського патріарха. При цьому переслідувалася, в першу чергу, політична мета, ні у рядового духовенства, ні у вірних згоди не питали і зборів для вирішення питання про зміну церковної юрисдикції не збирали.

Впродовж 1939–1941 рр. відбувалися політичні переслідування того українського духовенства, яке за польської влади було активним на національній і громадській роботі. Декому із священників інкримінувалася антирадянська агітація. Таких заарештовували, ув'язнювали, інших вивозили вглиб території СРСР.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свої націоналістичні погляди, виходила за рамки обережної критики радянського режиму. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки для церкви в цілому, митрополит А. Шептицький вжив заходів, щоб такі нерозважливі кроки не робилися, бо вони могли призвести до повної втрати контролю над ситуацією, яка й так була нестабільною. З метою запобігання репресій митрополит А. Шептицький запропонував священникам дотримуватися політичної нейтральності. Одночасно митрополит робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 р. У грудні 1940 р. митрополит нагадав священникам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати усі релігійні права, даровані радянською конституцією¹⁹, а у листі до завідувача Львівським обласним відділом народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак ці та інші заходи не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці органами влади не дотримувалися.

¹⁸ Там само. – С. 13.

¹⁹ Шептицький А. Листи-послання (1939–1941). – Львів, 1991. – С. 76.

Незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки анти-релігійної кампанії в 1939–1941 рр. залишалися більш ніж скромними. У цей період радянська влада побоялася відкрито виступити проти церкви. В умовах очікування дальших воєнно-політичних катаклізмів і непевності у своєму завтрашньому дні люди ще тісніше прив'язувалися до церкви, а утиски і переслідування священників викликали загальне співчуття до них. Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи першого перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що почуття страху за своє життя, викликане терором з боку органів державної безпеки.

Національна політика СРСР на західноукраїнських землях у переддень радянсько-німецької війни характеризувалася недовірою до західних українців, репресіями проти неблагонадійних, «ворогів народу», громадських політичних та релігійних діячів.

Підсумовуючи вищесказане, можна визначити ряд непопулярних рис радянської політики на західноукраїнських землях у період вересня 1939 – 1941 рр.: репресії проти заможної частини селянства, насильницька колективізація, оголошення поза законом членів і керівників громадських і політичних партій, альтернативних ВКП(б), релігійні переслідування тощо. Ці непопулярні заходи радянської влади, двадцять два місяці такого «нового життя» з часу приєднання Західної України до УРСР сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німців з деяким полегшенням²⁰. А повторний прихід 1944 р. радянської влади на Західну Україну був зустрінутий переважною більшістю населення вороже.

²⁰ *Сойка І.* Характеристика часу німецької окупації 1941–1944 рр. на тлі окремих фактів // *Літопис Волині*. – Ч. 6. – Вінніпег, 1962. – С. 71–72.

Лариса Понедельник (Луцьк)

Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939 – 1941 рр.)

Процес радянзації на західноукраїнських землях у культурній сфері мав складний і суперечливий характер. До цього спричиняли зміни в галузі освіти і науки, збільшення кількості культурно-освітніх закладів та установ. Проте одним з основних аспектів даного явища було те, що тоталітарний режим розглядав культуру як один з найважливіших ідеологічних засобів зміцнення комуністичної системи, а це, в свою чергу, спричинило неприродну одноманітність у духовній сфері, призвело до значних втрат попередніх культурних надбань.

Насамперед до сфери гуманітарної політики нової влади на даній території потрапила освіта. За даними «Доповідної записки Наркомату освіти УРСР ЦК(б)У і Раднаркому УРСР про систему шкіл у Західній Україні» наводились факти, що на території Західної України існували народні школи. За мовами навчання: українські – 139, польські – 2731, польсько-українські – 2198, німецькі – 79, польсько-німецькі – 7, єврейські – 1.

У цих народних школах відповідно навчалось 819 233 учні. За національністю: українців – 510 тис., поляків – 250 тис., євреїв – 70 тис., німців – 4207.

У шкільній освіті працювало 14 203 вчителі. З них поляків – 10 125, українців – 2477, німців – 95, євреїв – 17¹.

¹ Культурне життя в Україні: Західні землі: 36. док. та матеріалів, 1939–1953. – Т. 1. – К., 1995 (далі – Культурне життя в Україні). – С. 52–53.

Загалом на західноукраїнських землях панували неписьменність та малописьменність. До цих категорій належали і дорослі, і діти. Лише на Волині на осінь 1939 р. було 316 тис. неписьменного та 160 тис. малописьменного дорослого населення². У Луцьку було виявлено 1193 неписьменних і 1339 малописьменних громадян³. Таким чином, перед владою стояло завдання розширити мережу українських шкіл, а також підготувати для них кваліфіковані кадри. І вже на Львівщині 1940 р. до навчання було залучено 36,5 тис. осіб (28%). На Волині було відкрито 728 шкіл⁴. До цієї кампанії залучалися профспілки, комсомольські організації, військові, добровільні інструктори (культармійці). Разом з тим, велика кількість виділених на освіту коштів давала можливість проводити більшу частину роботи фаховим учителям, що в свою чергу підвищувало якість навчання.

Восени 1939 р. працювало 138 гімназій і ліцеїв, з них польських – 106, українських – 20, єврейських – 10, німецьких – 2. В них навчалось 41 390 учнів. Серед них 7495 українців, 8638 євреїв і 759 учнів інших національностей. І тільки 18,1% українців набували освіти в гімназіях та ліцеях.

Основними напрямками нової влади в освітній галузі були деполонізація освіти і приведення її у відповідність до радянської системи освіти, що утвердилась у СРСР. Протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи, головним чином шляхом їх перетворення на утраквістичні.

Щодо реорганізації шкільництва, то радянська влада ставила перед собою завдання створити єдину систему шкіл народної освіти. Це і безкоштовне і обов'язкове навчання (початкова освіта на селі і середня семирічна в місті), причому рідною мовою: українською, польською, єврейською, російською; і переведення народної школи 1-го ступеня в початкову школу з 4-річним навчанням, народних шкіл 2-го і 3-го ступенів у неповні середні семирічні школи, загальноосвітні школи з ліцеями в середні школи з десятима класами⁵. Результати цієї роботи були значними. Вже в 1940–1941 рр. було відкрито 1024 початкові і середні школи, тоді як у 1938–1939 рр. їх було 814. Кількість учнів зросла на 74 тис.

² Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988 (*далі* – Історія Волині). – С. 115.

³ Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. – Львів, 1991. – С. 124.

⁴ Історія Волині. – С. 116.

⁵ Культурне життя в Україні. – С. 55.

і досягла 227 525. На 911 збільшилася кількість українських шкіл. Якщо розглядати Волинь, то тут 1940 р. нараховувалось 1179 шкіл, з них українських – 1000⁶.

Поступово здійснювався перехід на нові радянські підручники. В січні 1940 р. до західних областей надійшло 7 млн підручників. Такий тираж був можливий завдяки поліграфічним підприємствам Радянської України. Польські ж посібники створювались авторськими колективами або перекладались з російських⁷.

Як уже зазначалось вище, одним із ключових завдань реорганізації шкільної освіти було забезпечення шкіл вчителями. Для освоєння педагогами ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму організовувались курси. Влітку 1940 р. перепідготовку пройшли 5841 вчитель початкових шкіл, 3072 – старших класів, 768 директорів і завучів шкіл⁸.

Особливо гостро відчувався кадровий дефіцит у Волинській та Львівській областях. Якщо в першій для організації навчального процесу не вистачало 1800 учителів, то в другій – 2042 вчителі. Для того, щоб вирішити таку проблему, Наркомат освіти УРСР намагався реорганізувати педагогічні ліцеї в учительські інститути, семінарії та гімназії в педагогічні школи. Саме 15 квітня 1940 р. був заснований Луцький учительський інститут, навчання в якому тривало два роки. 135 студентів 1-го курсу відділення української мови і літератури, російської мови і літератури, фізико-математичного і природничо-географічного відділень готувались стати учителями в школах. Першим ректором учительського інституту був призначений І. Сокур⁹.

Молодь, особливо «українська і єврейська, – як зазначав після поїздки по Західній Україні 1939 р. письменник П. Павленко, – з великим ентузіазмом сприйняла ці перетворення»¹⁰. Проте між радянською традицією виховання і усталеною традиційною виникали суперечності, ускладнювалися стосунки між педагогами та школярами, професорами і студентами. Необхідно зауважити, що при доборі учительських кадрів на західно-

⁶ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 140.

⁷ Кошарний І. У сузір'ях соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР, 1939–1958. – Львів, 1975. – С. 19.

⁸ Ковалюк В. Зазн. праця. – С. 4.

⁹ Лановик Б., Матисякевич З. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – С. 124.

¹⁰ Варецький В. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (довоєнний період). – К., 1961. – С. 274.

українських землях до уваги брали не фахову підготовку, а політичну благонадійність кожного з них. Мілена Рудницька у книжці «Західна Україна під большевиками» згадує, що учні львівських шкіл були ерудованішими, ніж директори шкіл або вчителі з Наддніпрянської України¹¹.

Перебудовчі процеси відбувались і в галузі вищої освіти. Зросла загальна кількість вишів. У Львові на той час функціонували університет, політехнікум, торгівельна та ветеринарна академії. Але викладання предметів у них велось переважно польською мовою. Та й серед студентів в основному були поляки (77,9%). Українців серед них було 12,9%, євреїв – 6,7%. На державне утримання було переведено Львівський державний університет, де студенти навчалися на історичному, філологічному, юридичному, фізико-математичному і біологічному факультетах. Самостійним вищим медичним закладом став медичний факультет університету, що відійшов у підпорядкування Наркомздоров'я СРСР. Львівський політехнікум було реорганізовано в політехнічний інститут, а ветеринарний інститут – колишня ветеринарна академія – перейшов у підпорядкування Наркомрадгоспів СРСР.

На перший курс Львівського державного університету 1940 р. було прийнято близько 1320 студентів, серед яких майже 50% становили українці. Молодь з тих соціальних і національних груп, представники якої раніше перебували в нерівноправному становищі, отримала переваги при вступі до вишів. На кафедри повернулись українські вчені, які були позбавлені права викладати. Проте навчальний процес повністю підпорядковувався контролю державно-партійних органів і відповідав ідеології радянської системи. Через те школи і виши перетворювались на осередки ідеологічної обробки молоді, їй нав'язувались нові радянські партійно-класові цінності та пріоритети. «Класова свідомість» деяких молодих «революціонерів», які дозволяли собі шантажувати своїх учителів звинуваченнями в консерватизмі, цінувалась більше за сумлінність у навчанні. Помітними стали й ознаки русифікації: відкривались російські школи, запроваджувалось обов'язкове вивчення російської мови. Поряд з курсами української мови для польськомовних викладачів навчальних закладів організовувались курси російської для всього викладацького складу. Українізація не була самоціллю для радянської влади. Неодноразово радянське керівництво закидало українцям націоналізм і контрреволюцію лише за вживання місцевих діалектів.

¹¹ *Корнієць Л.* Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. – К., 1950. – С. 161.

Процес так званої «советізації» з кожним днем поглиблювався. Незважаючи на те, що республіканськими та місцевими партійно-радянськими органами було ухвалено десятки постанов, що стосувались питань культури, культурні заклади мали виконувати роль ідеологічних центрів з комуністичного виховання трудящих, зокрема, агітаційно-політичної, інтернаціональної і військово-оборонної роботи.

Рішенням президії АН УРСР з 13 по 21 листопада 1939 р. на Західну Україну було направлено науковців для ознайомлення «зі станом науково-дослідчих організацій Західної України, з науковим товариством імені Шевченка, з науково-дослідчою роботою в галузі геологічних наук, генетики тощо». А вже 9 грудня того ж року після ознайомлення з інформацією академіка О. Палладіна на засіданні Президії Академії наук України було винесено ухвалу: «Вважати перехід Наукового Товариства ім. Шевченка ві Львові в існуючому стані до АН УРСР недоцільним»¹². Тут же було прийняте й інше рішення: «Згідно з постановою Загальних зборів АН УРСР від 3.XII ц.р. про поновлення в званні дійсних членів АН УРСР Студинського К. Й., Щурата В. Г., Возняка М. С. і Колесси Ф. М. ввести цих академіків до штатів Академії наук з 1.XII ц.р.; просити Раду Народних Комісарів УРСР відповідно збільшити кількість дійсних членів АН УРСР»¹³.

Таким чином майже всі відомі українські науковці отримали можливість викладати у вищій школі. Проректором і деканом філологічного факультету Львівського університету був призначений академік К. Студинський. М. Возняк, І. Свенцицький, Ф. Колесса, В. Щурат стали професорами цього університету. 1939 р. І. Крип'якевича було призначено виконуючим обов'язки професора й завідувачем кафедри історії України. 1940 р. йому було присуджено без захисту, на підставі друкованих праць ступінь доктора історичних наук і затверджено у званні професора. На той час у Львівському торгівельно-економічному інституті працював на посаді професора син І. Франка, депутат Верховної ради УРСР П. Франко.

14 січня 1940 р. надзвичайними зборами Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) було прийнято ухвалу про ліквідацію товариства. При НТШ існувала бібліотека, яка нараховувала близько 300 тис. примірників. Серед них рукописи і стародруки XIV–XIX ст., листи пись-

¹² Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки). – К., 1994. – С. 198.

¹³ Там само.

менників і культурних діячів, збірки українських друкованих творів. Усі ці надбання (разом з книгозбірнями «Оссолінеуму» та Народного дому) було передано до львівської філії бібліотеки АН УРСР. Велику ж кількість унікальних культурних цінностей бібліотеки було забрано з неї і знищено¹⁴.

Нова політика в галузі культури й освіти вселила в душі окремих представників західноукраїнської творчої інтелігенції надію і віру в світле майбутнє. З приходом радянської влади на терени західних областей соціалістичний лад став суспільним ідеалом для письменників Я. Галана, С. Тудора, П. Козланюка, О. Гаврилюка, В. Бобинського. У своїх творах вони змальовували радісну зустріч трудящих мас Західної України з героїчною Червоною армією, нове життя, яке починає будуватись на теренах Західної України. «Хочемо працювати віддано, – писали у своєму зверненні до митців Радянської України письменники, – чесно, безблудно. Віддаємо весь хист, увесь наш талант, цілу енергію, всі наші творчі сили на службу Радянській Україні...»

І тут же активну діяльність у західноукраїнських областях розгорнула Спілка радянських письменників України (СРПУ), одним з основних завдань якої була ретельна перевірка львівських майстрів пера – українців, поляків, євреїв, щоб виявити їхню придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму. На чолі організаційного комітету у Львові, який був утворений 20 жовтня 1939 р., стояв київський письменник Петро Панч. Одним із найважливіших завдань оргкомітету стала організація ідеологічного навчання письменників. СРПУ здійснювала контроль за вивченням «Короткого курсу історії ВКП(б)», яке проводилось серед усіх верств населення Західної України.

За підрахунками І. Кошарного у 1939–1940 рр. львівські діячі опублікували понад 125 віршів та поем, 78 нарисів і статей, 53 новели, більш як 100 перекладів. Хоча за свідченнями О. Тарнавського, це були переважно передруки з раніше випущених творів¹⁵.

Активно велася робота по розповсюдженню всесоюзної і республіканської преси. Засновувалася нова періодика. На початку 1940 р. у західних областях УРСР видавалося 53 газети. Тираж обласних і районних видань становив понад 280 тис. примірників. У Львові видавалися газети «Вільна Україна», у Тернополі – «Червона Україна», у Станіславі – «Радянська Україна», у Луцьку – «Вільна праця». Всі вони були подібні

¹⁴ Історія української та зарубіжної культури / Ред. С. Клапчук, В. Остафійчук. – К., 1999. – С. 237.

¹⁵ Кошарний І. Зазн. праця. – С. 48–50.

одна до одної за своїм змістом, а також до київських і московських газет і мали інформаційно-пропагандистський характер.

Відчутними були результати радянської влади у реорганізації та створенні розгалуженої мережі культурно-освітніх закладів, які в умовах тоталітарного режиму мали виконувати роль ідеологічних центрів. Особливо це стосується розвитку бібліотечної справи. Якщо порівняти ситуацію на початку 1939 р., то на ці часи у Львівському кураторіумі нараховувалось 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659 388 одиниць. У звіті обласного відділу народної освіти до облвиконкому в травні 1940 р. повідомлялося: «Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книжок закрито»¹⁶. Коли ж з Радянського Союзу почала надходити література, то бібліотеки почали відновлювати свою роботу. На кінець року в західноукраїнських областях уже працювало 2189 масових бібліотек, книжковий фонд яких складав 1 472 700 книжок.

Поступово запроваджувались принципи і методи радянських музеєзнавства та архівознавства. Тимчасові управління і спеціальні ком- партійні комісії з вивчення стану музейної справи в Західній Україні і збереження пам'яток історії культури закривали деякі музеї або їхні окремі експозиційні зали. Крім того, частина музейних експонатів, фондів, архівних документів, особливо з приватних зібрань, була знищена або розкрадена через недбалість і зловживання партійних чиновників.

Постійно спостерігався мистецько-музичний «супровід» радянзації.

У жовтні 1939 р. на сцені Львівського міського театру, яким досі користувались лише поляки, у виконанні народної артистки республіки О. Петрусенко вперше залунали українські пісні. Прозвучали вони й у виконанні ансамблю української пісні і танцю.

Скрізь на головних вулицях міст лунала музика. Найбільший музичний сектор, який мав у своєму штаті змішаний хор, симфонічний оркестр з 53 музикантів, джазовий оркестр, чоловічий вокальний оркестр, працював на львівському радіо. Тут же знаходилась і багата фонотека, до якої з Політуправління Київського особливого військового округу було надіслано близько 400 платівок і магнітофонних касет із записами музичних творів. У своїх спогадах колишній диктор львівського радіо Зенон Тарнавський писав: «Якість передач, особливо музичних, була дуже висока. З нашої станції передавалися концерти класичної музики у виконанні найкращих советських музичних виконавців, як Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, Петрусенко, Зоя Гайдай, Донець, Гришко... Беба Притикіна, Ойстрах.

¹⁶ Ковалюк В. Зазн. праця. – С. 7.

Виступали також майстри слова, як Ужвій, Бучма, Гнат Юра, поети і письменники Рильський, Сосюра, Тичина, Корнійчук, Бажан, Малишко»¹⁷.

Велику увагу приділяла радянська влада кінофікації в Західній Україні. Завдяки чималим коштам, виділеними нею, кількість діючих тут кінодемонстраційних установок збільшилась втричі. Загальна кількість їх на кінець 1940 р. досягла 10 876. У селах демонструвались кінофільми пропагандистського спрямування «Щорс», «Чапаєв», «Депутат Балтики», «Ленін у 1918 р.» та інші. Такі акції були добре організовані і сплановані.

Наслідки радянзації культурного життя західноукраїнських земель були неоднозначними і суперечливими. Наприклад, якщо зміни в освітній політиці, в політиці в галузі охорони здоров'я, інших напрямках роботи принесли чималі дивіденди більшовицькому режимові, то такі негативні явища, як заборона викладання релігії в школах, закриття духовних закладів, ігнорування культурних потреб і мовних інтересів поляків, викликали негативне ставлення до радянської влади. Поряд із утвердженням комуністичних ідеалів руйнувались національні традиції, загальнолюдські цінності підмінювались класовими та партійними.

Західноукраїнська інтелігенція опинилась під тиском політичної цензури. Важко сьогодні однозначно оцінювати обставини та мотиви, якими керувались її представники, і що переважало в їхній позиції – політична наївність чи усвідомлення безвихідності. Лише ті, які прийняли радянську владу і працювали на засадах соціалістичного реалізму, могли розраховувати на взаємини з новою владою. Решта ж зазнавала на собі постійних утисків, які поширювались не лише на українські, а й на польські, єврейські та інші культурні осередки. Як наслідок, тоталітарний режим знайшов підтримку і серед значної частини польської і єврейської інтелігенції. Одні це робили під тиском, інші з власних переконань. Часто таку поведінку диктували моральні обов'язки перед сім'ями, іноді прагнення мати можливості для збереження національних осередків культури й освіти.

Загалом радянська влада намагалась використовувати будь-які засоби ідеологічного впливу на людей. Часто реальні факти перекручувались, інформація замовчувалась або ж просто неправдиво висвітлювалась. Практично, сувора цензура всіх повідомлень, які з'являлись на радіо, в пресі, сприяла інформаційній ізоляції від зовнішнього світу. Сталінський режим прагнув різними засобами оволодіти ситуацією в регіоні. І потрібно це було йому не для розв'язування проблем культурного розвитку краю, навіть не соціально-економічного, а насамперед для будівництва стартової площадки майбутньої експансії в некомуністичну Європу.

¹⁷ Там само. – С. 13–14.

Валентина Надольська (Луцьк)

Червнева 1940 р. депортація і доля євреїв західних областей України

Підписання радянсько-германського пакту Рібентропа–Молотова, напад Німеччини на Польщу і вступ військ Радянського Союзу на східні території довоєнної Польської держави стало початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, докорінного зламу традиційно усталеного соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що здійснювався під гаслами «соціалістичних перетворень».

Радянізація Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала дві сторони. Одна з них була пов'язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про «золотий вересень». З цією метою здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Майже 0,5 млн безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн га поміщицької землі¹. Це стосувалося запровадження освіти українською мовою у початкових і середніх школах, а також у Львівському університеті, якому було присвоєно ім'я Івана Франка.

Слід підкреслити, що населення західноукраїнських земель до 17 вересня мало надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Однак дуже швидко воно

¹ Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах // *Історіо-графічні дослідження в Україні*. – Вип. 13: Україна–Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – К., 2003. – С. 46.

стало свідком зовсім інших процесів. Як зазначає О. Субтельний, перше знайомство з радянською владою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, внаслідок якого багато з них дійшли висновку, що «більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною»². Адже була й інша сторона радянзації. Як відомо, між двома світовими війнами Західна Україна залишалася прихистком вільної української думки та свідомого українства, в той час коли на переважній частині східних і центральних українських земель утвердився більшовицький тоталітаризм. Тому, приєднавши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, сталінський режим поставив головною мету – знищення цього останнього плацдарму свободи та самостійництва. Виконання цього завдання передбачало вже у своєму зародку ліквідацію сил як внутрішньої, так і міжнародної «контрреволюції», під гаслами боротьби з якою розгортався сталінський терор упродовж трагічних 30-х рр. у радянській Україні. Тому, щойно геополітичні зміни, що впливали з пакту Молотова–Рібентропа, стали реальністю, розпочалася системна робота радянських репресивних органів, спрямована на пошук і знищення «ворогів народу і радянської влади» на території Західної України, швидку і повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників.

Саме виходячи з радянських стереотипів «контрреволюційної загрози» вже в четвертому кварталі 1939 р. почала діяти тоталітарна каральна система. Спочатку поволі, а потім із наростаючою напругою наприкінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який зрештою мав призвести західноукраїнські терени до східноукраїнського політичного, соціально-економічного та ідеологічного стандарту. Відповідно до нього слід було, як визначалося інструкціями НКВС, «очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою»³.

Початково глобальні винищувально-репресивні заходи було спрямовано новою владою проти поляків, які символізували «західну контрреволюцію». Згодом вони поширилися й на «ворожі елементи» інших національностей.

² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 394–395.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Сусп.-політ. та історико-правовий аналіз. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 136.

Так, 2 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанови (відповідно № 13/114 та № 289–127сс) про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і «контрреволюційних» організацій, біженців⁴. Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містило вказівку про виселення 13 квітня до Казахстану з приєднаної території понад 60 тис. осіб⁵.

Окреме розпорядження Л. Берії № 1042/б від 20 березня того ж року направлялося керівникам місцевої влади Актюбинської, Кустанайської, Північноказахстанської, Павлодарської, Семипалатинської й Акмолінської областей, перед якими висувалося завдання провести підготовку до прийняття в кожну з областей 15–20 тис. осіб депортованих. Слід було також створити оперативні групи з метою подальшого розміщення виселенців у нових місцях їх поселення. Документ також містив вказівку про видачу виселенцям паспортів із записом про їх дійсність лише в районах поселення⁶.

Проект остаточної постанови про проведення виселення та порядок проведення акції Л. Берія надіслав В. Молотову 4 квітня 1940 р. У зв'язку з величезним обсягом роботи, потребою розв'язання багатьох організаційних питань, її затвердження РНК СРСР відбулося 10 квітня 1940 р. (постанова № 497–177сс – «цілком таємно») разом з інструкцією НКВС про виселення вказаних категорій населення (офіційна назва категорії – адміністративно-визлані). На їхній підставі депортації підлягали: сім'ї репресованих і військовополонених – направлялися на 10 років у північний Казахстан (в Актюбинську, Кустанайську, Північноказахстанську, Павлодарську, Семипалатинську й Акмолінську області), біженці – в північні райони Росії, у спецпоселення при лісозаготівлях, повії, поведінка яких була визнана такою, що загрожує не лише мораль-

⁴ Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 10 (далі – Бугай М. Ф. Депортації населення з України). – С. 35.

⁵ Tucholski J. Katyń – liczby i motywy // *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej.* Koszalin, 14 grudnia 1995 / Red. B. Polak. – Koszalin, 1995 (далі – *Zbrodnie NKWD*). – S. 136.

⁶ Kowalska E. *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.* – Warszawa, 1998. – S. 79.

ному, а й громадському порядку – направлялися до Казахської і Узбецької РСР⁷. Затверджена інструкція про виселення поширювалася на осіб, які підпадали під постанову від 2 березня того ж року. Згідно з постановою депортації підлягало 22–25 тис. сімей⁸.

Депортацію особливого контингенту спецпереселенців-біженців було відкладено владою на літо. Внаслідок воєнних дій у польсько-німецькій війні на західноукраїнських землях з'явилася значна кількість біженців із Польщі. Біженцями стали колишні польські громадяни, в основному переселенці із західних і центральних воєводств Польщі, які втікали від наступаючого на схід Вермахту. За деякими польськими оцінками, лише у Львові 1939 р. перебувало близько 300–400 тис. втікачів. Радянська влада оцінювала їх кількість у місті в листопаді 1939 р. приблизно у 80 тис. осіб⁹.

Внаслідок угоди між Третім райхом і СРСР, укладеної наприкінці грудня 1939 р., частина біженців могла повернутися до місць проживання. Акція переселення тривала від лютого до червня 1940 р. Однак не всі біженці хотіли повертатися під німецьку владу.

За складом контингент біженців був багатонаціональним, серед них високим був відсоток поляків, а також євреїв (близько 85%)¹⁰, які знали про гітлерівські методи «розв'язання єврейського питання» в Європі, а тому шукали вимушеного притулку на радянській території. Частина біженців опинилася на території східної Польщі після 1 вересня 1939 р. та виявляла бажання виїхати на територію, окуповану німцями, але прийняти їх Німеччина відмовлялася або ж затягувала час розгляду поданих заяв. Ці люди навіть не уявляли, що будуть віднесені до категорії ворожого елементу, який підлягав репресивній нейтралізації через виселення.

Якщо розпочата у четвертому кварталі 1939 р. робота серед біженців і безробітних, яких прибуло на територію України відповідно 32 775 й 15 000 осіб, передбачала направлення на роботу у вугільну промисловість Сталінської та Ворошиловградської областей, а також шляхом

⁷ Ibid. – С. 80.

⁸ Бугай М. Ф. Депортації населення з України. – С. 35.

⁹ Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5: Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. – Варшава, 2001. – С. 144.

¹⁰ Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 65.

трудового набору до інших регіонів Східної України (найбільше їх опинилося у Вінницькій, Житомирській, Чернігівській областях)¹¹, то влітку 1940 р. їх було віднесено до категорії осіб, які підлягали примусовому виселенню.

Як змінилося ставлення радянської влади до біженців наочно характеризує також випадок, про який згадує у книзі «Трагедія 1941» Олег Романів. У квітні 1940 р. під час протиеврейської акції у містечку Белзі німці зібрали колону понад півтори тисячі євреїв і швидким пішим маршем перегнали їх через кордон у Сокалі на радянську територію. Ця трагічна подія схвилювала все населення, а також місцеву владу. Біженцями спочатку дуже дбайливо опікувалися, їх одягнули, нагодували, розмістили в окремих приміщеннях. Проте через декілька тижнів усіх до єдиної особи депортували під конвоем на схід у спецпоселення¹².

5 червня 1940 р. завершила свою роботу німецька комісія, яка розглядала індивідуальні заяви колишніх польських громадян про переселення на контрольовану німцями територію. Внаслідок її діяльності на територію Генерал-губернаторства (в основному до Лодзі) повернулося 66 тис. осіб¹³. Ті ж з колишніх польських громадян, котрі отримали відмову німецької сторони, автоматично потрапляли до категорії біженців.

Операція по виселенню із західних областей України біженців розпочалася в ніч з 28 на 29 червня 1940 р. (завершена в другій половині липня). Термін її проведення був пов'язаний з часом повернення порожнього транспорту із Казахстану (шість тижнів) після перевезення хвилі депортованих у квітні. За інформацією начальника Львівської залізниці Донченка, надісланою наркому шляхів сполучення УРСР Л. Кагановичу та наркому внутрішніх справ республіки І. Серову, впродовж доби для перевезення спецпереселенців було подано 1282 вагона, повністю вдалося виконати й план подання порожняка – 1653 вагона¹⁴. Для участі у виселенні біженців двома рознарядками НКВС УРСР до м. Львова було направлено 2200 оперативних працівників цього відомства¹⁵.

¹¹ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади. – Т. 1: 1939–1945 рр. – Львів, 1996 (*дали* – Депортації). – С. 86.

¹² Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. Вид. 2-е. – Львів; Нью-Йорк, 2003. – С. 43–44.

¹³ Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – S. 51–54.

¹⁴ Білас І. Зазн. праця. – Кн. 2: Док. та матеріали. – К., 1994. – С. 151.

¹⁵ Депортації. – С. 100–102.

Як свідчать учасники тих драматичних подій, «біженців затримували як злочинців без огляду на стать, вік: сцени, які відбуваються у цей час, важко описати, ведуть нещасних під охороною невідомо куди». «На днях, – ідеться в іншому свідченні, – я був у Ковелі, Луцьку. Бачив жахливу картину. Здійснюючи виселення біженців, забирають буквально всіх, вивозять на китайський кордон»¹⁶.

Насильницькі дії викликали справедливий спротив з боку людей, яких примусово виселяли. Його форми були різноманітними. Так, у записці управління внутрішніх справ Волинської області НКВС УРСР, надісланій заступнику наркома внутрішніх справ УРСР капітану держбезпеки Горлинському, вказувалося на інцидент поблизу м. Володимира-Волинського. Група осіб, майже 20 сімей, які проживали у збудованих ними землянках і куренях, відмовилася провести посадку в ешелони. Близько 120 чоловік озброїлися косами й вилами, виявляючи в такий спосіб свою рішучість й небажання виконувати наказ. Люди підкорилися лише після прибуття на місце конфлікту двох вантажівок озброєних військових. У записці також доповідалося про втечу від енкаведистів у Володимирі-Волинському біженця-одинака Юзефа Волка. При його затриманні була використана зброя, після чого пораненого біженця відправили у лікарню в'язниці¹⁷.

Насильницькі дії влади викликали негативну реакцію у частини місцевого населення. Працівниками відповідних служб фіксувалися непоодинокі випадки організації людьми збору коштів і продуктів для виселенців і передачі їх у вагони. У доповідній записці про виселення біженців з Тернопільської області наводилися й такі висловлювання окремих мешканців, які ставали приводом для їх оперативного прийняття на облік. Наприклад, громадянка Малишевська заявила: «Виселення біженців – це знущання, радянська влада допускає те, чого немає навіть у фашистських державах. Виселяють євреїв, люди влаштувалися на новому місці жити, а їх закупають. Цим виселенням їх остаточно грабують, відривають від рідні. Коли цьому знущанню буде кінець?»¹⁸.

Окрім біженців, серед депортованих була також частина заможних селян, за радянською термінологією – «куркулів», і родин «спекулянтів», тобто власників крамниць, ремісників¹⁹. До списків виселенців також

¹⁶ Там само. – С. 9–10.

¹⁷ Там само. – С. 104.

¹⁸ Там само. – С. 111.

¹⁹ *Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941) // Rocznik Koszaliński. – № 24. – Koszalin, 1994. – S. 60.*

потрапили члени сімей військових, які походили з центральної і західної Польщі і які з різних причин не змогли повернутися до своїх домівок в зоні німецької окупації²⁰. Червнева депортація охопила переважно мешканців міст і містечок.

Статистичні дані, зібрані у підсумковому зведенні НКВС УРСР, зафіксували масштаби третього етапу виселення жителів західно-українських областей. У довідці вказувалося на депортацію із регіону станом на 2 липня 1940 р. 37 532 сімей, або 102 683 осіб²¹. Однак у випадку червневої депортаційної акції виникають проблеми з визначенням точної кількості виселених. За матеріалами, які базуються на списках комендантів 57 ешелонів, впливає, що всього було виселено 76 246 осіб, у тому числі 52 617 з території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 тис. осіб). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9275 самотніх осіб. Серед депортованих значний відсоток становили діти – 26,5%²². За даними другого кварталу 1941 р. серед цієї групи вивезених було 11% поляків, 2,3% українців, 0,24% білорусів, 0,16% німців і близько 84,6% євреїв²³.

Розселялися депортовані у 14 республіках, краях та областях СРСР, зокрема, виселення здійснювалося в Алтайський край, Архангельську, Вологодську, Горківську, Іркутську, Молотовську, Новосибірську області, Комі, Марійську, Якутську АРСР, Красноярський край та ін. Отже, географія розселення була надзвичайно широкою.

Біженці в переважній більшості були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них було багато колишніх фабрикантів, торговців, комівояжерів, власників барів і ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, вчителі, бухгалтери) та ремісники (кравці, шевці, годинникарі). Тому їхнє трудове використання в спецпоселеннях (передусім у лісовій промисловості, на шахтах кольорової металургії) викликало у влади значні труднощі²⁴.

Повністю безправне становище десятків тисяч людей, котрі були виселені в спецпоселення, ускладнювалося не лише тяжкими умовами життя і роботи, а й низкою нормативних актів НКВС. Зокрема, 4 червня 1940 р. до всіх органів НКВС надійшла директива В. Меркулова за

²⁰ Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD. – S. 94.

²¹ Депортації. – С. 108.

²² Карнус З. Зазн. праця. – С. 144.

²³ Там само.

²⁴ Депортації. – С. 115.

№ 142, в якій визначалися паспортні умови для цієї категорії виселенців. Так, особи, депортовані із західних областей України та Білорусії, отримували паспорти окремого зразка, якими відповідно фіксувався дозвіл на проживання лише у зазначених місцевостях. У випадках виявлення спецпоселенців в інших місцевостях, висувалася вимога їхнього негайного затримання і етапування до місця проживання²⁵.

В умовах спецпоселень відмінність у ставленні радянського керівництва до осадників як до ворогів, а до біженців як до інтернованих емігрантів виявилася у тому, що біженці отримували певні переваги при вселенні у порівняно облаштоване житло, в постачанні продовольством, одягом та ін. Це було однією з основних причин того, що в осадників смертність була в декілька разів вищою, аніж у біженців. З часу прибуття на спецпоселення й до 1 липня 1941 р. народилося 4211 й померло 12 319 осіб, у тому числі в осадників відповідно 2694 і 10 557, у біженців – 1517 і 1762 осіб²⁶. У листопаді 1940 р. НКВС СРСР звернувся в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з клопотанням про поліпшення господарсько-побутового влаштування біженців. Як вказувалось у документі, «внаслідок своєї непристосованості до фізичної праці вони виконують виробничі норми від 20 до 60 відсотків, заробляють від 2 до 5 крб. у день, що не забезпечує прожитковий мінімум»²⁷. Тому пропонувалося використовувати за спеціальністю біженців з вищою та середньою спеціальною освітою, з правом їх проживання за межами спецселищ.

Для біженців нові умови праці та побуту стали великим психологічним шоком. У доповідних записках неодноразово наводилися численні антирадянські висловлювання біженців, що доносилися «стукачами», в яких радянська влада характеризувалася як гірша від гітлерівської. В таких документах їм приписували саботаж, контрреволюційну підривну діяльність, навіть на тайгових лісозаготівлях і глухих шахтах. Безперечно, біженці належали до категорії висланих, які не бачили дійсних чи уявних провин супроти нової влади і тому дозволяли собі найбільшу свободу висловлювань.

²⁵ Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4: Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – С. 83.

²⁶ Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 5.

²⁷ Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...»: Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К., 1992. – С. 18.

Як видно з доповідних записок УВС, найбільше відкритих протестів було з боку єврейських біженців, оскільки євреї в ті часи не підлягали якійсь окремій дискримінації порівняно з «білополяками» чи «українськими націоналістами». У цей час діяло єдине правило: ті, що прибули із західних теренів Польщі, – усі потенційні диверсанти, чужі, німецькі агенти, заслана «контрреволюція»²⁸.

Червнева депортація 1940 р. стала причиною особистих трагедій сотень тисяч людей, особливо дітей і людей старшого віку, які ні від кого не чекали допомоги, були позбавлені можливості звернутися до законних засобів захисту своїх інтересів і власного життя, життя своїх дітей. Повна і примусова зміна кліматичних і побутових умов депортованих спричинила значні труднощі в адаптації їх до нових умов життя.

Разом з тим слід підкреслити, що попри всі труднощі, які чекали біженців у спецпоселеннях, відмова німців прийняти їх на підпорядковану територію, а також депортація врятували біженців єврейської національності від Голокосту періоду Другої світової війни.

²⁸ Депортації. – С. 104–105.

Йосип Надольський (Луцьк)

Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України

З-поміж інших технологій здійснення політичного керівництва в радянській державі було детально розроблено й випробувано механізм масових примусових виселень як форму завоювання, утримання й використання державної влади з метою реалізації низки цілей і завдань. Депортаційну політику комуністичний режим розглядав як систему заходів, змістом яких було вислання осіб, визнаних політично і соціально небезпечними, з місць постійного проживання у віддалену місцевість і примусове поселення в новому місці з обмеженням свободи пересування.

Депортаційна політика в західних областях України впроваджувалась сталінським режимом в два етапи: кінець 1939 – червень 1941 рр.; лютий 1944 – початок 1953 рр.

Розгорнуті з вересня 1939 р. процеси уніфікації державного устрою і управління новостворених радянських областей передбачали насамперед ліквідацію структури попереднього державного й адміністративного апарату, усіх політичних інституцій, пов'язаних з Польщею, системи власності, що існували в регіоні до приходу Червоної армії. На практиці реалізація таких завдань означала реформу адміністрації і судочинства, націоналізацію фабрик, банків, торгівельних закладів, конфіскацію земель і маєтків. Такі перетворення супроводжувалися істотними змінами соціальної структури, в першу чергу, усуненням із суспільного життя людей колишніх впливових верств. Зокрема, масові репресії були поширені без урахування політичних поглядів на службовців колишнього

© Й. Е. Надольський, 2007

державного апарату, представників судової влади, прокуратури, поліції, армії, публічних служб (залізниця, пошта) і т.п., власників землі і підприємств як носіїв польських національних і державних традицій, здатних до вияву різноманітних незалежницьких ініціатив. Таке середовище визнавалося радянською владою потенційно небезпечним. Реалізація зазначеної політики вела до зміни становища поляків, які з панівної етнічної групи ставали об'єктом переслідувань і репресій.

Вже 1939 р. новою владою розпочато підготовку першої на західно-українських землях депортаційної операції. Формальною підставою проведення депортації став таємний наказ народного комісара внутрішніх справ № 001223 від 11 жовтня 1939 р., в якому містилася вказівка здійснити облік і виселення елементів контрреволюційних і ворожих категорій осіб. До нього додавалася спеціальна інструкція, яка вказувала на велике політичне значення виселення та визначала механізм проведення акції¹.

Розпочато роботу з формування відповідних правових підстав, якими стали постанови політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, прийняті у відповідь на пропозиції НКВС. Так, 2 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія звернувся до Сталіна з пропозицією виселити до 15 лютого 1940 р. із західних областей України і Білорусії всіх осадників (не уточнюючи категорії «осадники») та членів їхніх сімей². Відповідну постанову ЦК ВКП(б) було прийнято 4 грудня 1939 р., згідно з якою органи НКВС зобов'язувалися виселити військових осадників з їх господарств до 15 лютого 1940 р. у віддалені райони СРСР³. Постановою передбачалися заходи щодо переселення 21 тис. сімей спецпереселенців-осадників (офіційна назва контингенту першої депортації). 5 грудня 1939 р. підписано постанову РНК про виселення осадників із західних областей Білорусії та Української РСР і забезпечення їх роботою через Наркомліс⁴. Народний комісар внутрішніх справ Л. Берія визначив на 5 січня 1940 р. термін перепису сімей осадників, які підлягали вивезенню.

¹ Pawłowski E., *Stobniak-Smogorzewska J. Losy osadników na kresach // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Koszalin, 14 grudnia 1995 / Red. B. Polak. – Koszalin, 1995 (далі – *Zbrodnie NKWD*). – S. 22.

² Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 117.

³ Katyń. Dokumenty zbrodni. – Т. 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny / Red. W. Materski, N. Lebediewa i in. – Warszawa, 1995. – S. 297.

⁴ *Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe, 1920–1945*. – Warszawa, 2003. – S. 289.

Згідно із затвердженими документами, політбюро ЦК КП(б)У 21 грудня 1939 р. розробило план заходів щодо виселення осадників. Документом зобов'язано секретарів Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського і Рівненського обкомів партії «взяти особисту участь у роботі по складанню планів обласних трійок НКВС щодо проведення обліку і виселення осадників, виділити на допомогу кожній оперативній групі в повітах необхідну кількість місцевого активу, про хід роботи по обліку і виселенню осадників систематично інформувати ЦК КП(б)У»⁵. Спеціально створені оперативні штаби отримали директиви з роз'ясненнями: кого необхідно було арештувати, кого вислати на роботи до СРСР, а кого скерувати до місць спеціального вислання у віддалених місцевостях⁶.

На підставі складених заздалегідь і вивірених планів та списків (їхнє формування було завершено до 25 січня 1940 р.⁷) депортації із Західної України підлягали 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах регіону. На кожного виселенця складалася особова справа, яка включала персональну анкету, доповнену документами з архівів Союзу осадників, які потрапили до НКВС⁸.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. заходи примусу стосовно осадників поширювались і на членів лісової охорони. Виселенню підлягали сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги землі, значилися у воеводських списках і користувалися пільгами польської держави⁹.

Операція по депортації осадників із західних областей України розпочалася у ніч з 9 на 10 лютого і закінчилася увечері 11 лютого 1940 р., охопивши насамперед військових і меншою мірою цивільних польських осадників і службовців, невелику кількість українців-лісників. Навчання останніх на спеціальних шестимісячних курсах розглядалося як підготовка диверсантів, шпигунів і терористів на випадок війни з СРСР¹⁰. Влада боялася перетворення лісів на місце антирадянського підпілля.

⁵ *Сергійчук В.* Правда про «золотий вересень» 1939-го. – К., 1999. – С. 67.

⁶ *Ślusarczyk J.* Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945. – Warszawa, 1991. – С. 73.

⁷ *Stobniak-Smogorzewska J.* Op. cit. – S. 289.

⁸ Ibid. – S. 290.

⁹ *Кучерена М.* Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: Зб. наук. статей і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. «Реабілітовані історією», Луцьк, 5–6 грудня 2002 р. – Луцьк, 2003. – С. 21.

¹⁰ *Kalbarczyk S.* Zbrodnie sowieckie na obywatelach polskich w okresie wrzesień 1939 – sierpień 1941: Próba oceny skali zjawiska oraz szacunku strat ludzkich // *Pamięć*

Хоча польські дослідники в числі переселених у північні райони СРСР під час першої хвилі депортацій називають 220 тис. осіб¹¹, проте виявлені в архівних документах узагальнені відомості про результати примусового виселення станом на 13 лютого 1940 р. із західних областей України фіксують депортацію 17 215 сімей, або 89 062 осіб. У цій групі було 28% чоловіків віком понад 16 років, 29% жінок, 8,5% дітей (14–16 років) і 35% дітей до 14 років¹². Серед депортованих осіб поляки становили 81,7%, українці – 8,8%, білоруси – 8,1%, німці – 0,11% та інші – 1,4%¹³.

Друга масова депортація розгорнулася через два місяці після першої. Як вказує польський дослідник Чеслав Партач, ці два місяці були часом переїзду вагонів із західноукраїнських земель до Сибіру і назад¹⁴. Разом із залізничним транспортом у регіон повернулися ті ж самі відділи НКВС, які проводили акцію виселення. Прибуття порожніх вагонів викликало серед поляків зрозуміле почуття страху. Він був небезпідставним. Вже вночі з 12 на 13 квітня 1940 р. відбулося чергове відправлення із західноукраїнських земель контингенту так званих «адміністративно-висланих», до якого увійшли члени сімей усіх поміщених до таборів й в'язниць військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, тюремники, жандарми, розвідники, колишні поміщики, фабриканти і чиновники держaparату, учасники повстанських і «контрреволюційних» організацій, біженці. Серед них були не лише польські, а й українські, єврейські родини, батьки яких зазнали арешту або виявляли лояльність двоєсній польській владі, належали до заможних верств населення.

Механізм проведення чергового виселення мало чим відрізнявся від попередньої депортації. Вночі або на світанку до будинків прибували групи військових і функціонерів НКВС у кількості до п'яти осіб. У більшості випадків – двоє-троє. Групою керував офіцер НКВС. Допомогу їм надавали місцеві міліціонери, озброєні карабінами, або цивільні особи,

i sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej. – Т. XXXIX. – Warszawa, 1996. – С. 23.

¹¹ *Slusarczyk J.* Op. cit. – С. 70–71.

¹² *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – С. 34–36.

¹³ *Kapnyc Z.* Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 5: Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. – Варшава, 2001. – С. 143.

¹⁴ *Partacz C.* Losy ludności rodzimej na Kresach Wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD. – С. 74.

представники місцевої радянської влади. Нерідко вони виконували роль перекладачів. Як згадують свідки тих подій, часто жінкам, матерям сімей підступно повідомлялося, що вони поїдуть туди, де на них чекає чоловік, дітям – що вони поїдуть до батька¹⁵. В такий спосіб людям давалася надія щодо долі голови сім'ї, що допомагало уникнути будь-яких спроб опору. Серед депортованих було багато жінок, дітей, осіб похилого віку, тобто членів сімей заарештованих громадян. Крім дружин і дітей заарештованих виселенню підлягали й інші родичі, які вели з сім'єю спільне господарство.

Російський дослідник О. Гур'янов, який вивчав це питання на рівні окремих ешелонів, оцінив загальну кількість депортованих із західно-українських земель у квітні в 61 тис. осіб¹⁶. Серед них до 6 тис. сімей становили «куркулі» (тобто заможні селяни)¹⁷.

В ніч з 28 на 29 червня 1940 р. розпочато операцію з виселення із західних областей України біженців, яка охопила 52 617 осіб. Серед них 11% – складала поляки, 2,3% – українці, 0,24% – білоруси, 0,16% – німці і близько 84,6% – євреї¹⁸.

Контингент депортованих із західних областей України 1940 р. осадників і біженців за національним складом був неоднорідним. Із 177 043 польських спецпоселенців (осадників і біженців) станом на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 осіб, яких переселили до Казахстану, Красноярського краю і Вологодської обл.) близько 97 тис. складала поляки (54,6%), 59 тис. – євреї (33,3%), українці та білоруси – по 9 тис. (5,1–5,3%)¹⁹. Як свідчить статистика, стосовно українців перші хвилі депортації не були надто масовими. В цей час забирали в основному сім'ї членів ОУН, заслужених діячів «Просвіти», «куркулів».

Депортації з території анексованих польських земель тривали аж до нападу Гітлера на СРСР. Проте перерва між масовими виселеннями

¹⁵ Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Ibid. – S. 95.

¹⁶ Гур'янов А. Э. Указ. соч. – С. 115.

¹⁷ Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 248.

¹⁸ Карнус З. Зазн. праця. – С. 144.

¹⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник / Упор. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – Ч. 2. – К., 1997 (далі – Національні процеси в Україні). – С. 283.

тривала майже рік. Ймовірно, це пояснюється тим, що три депортації разом із арештами та іншими репресіями майже повністю ослабили польський елемент на західноукраїнських землях. Разом з тим, слід погодитися з польським дослідником А. Ярачем, який вказує й на іншу причину такої перерви у проведенні депортаційних акцій. Влітку 1940 р. Радянський Союз приєднав Литву, Латвію, Естонію, Бессарабію і Буковину. Тому зусилля НКВС цілковито були спрямовані на запровадження на цих територіях «нового суспільного ладу»²⁰. Разом з тим, на думку польської дослідниці Є. Ковальської, зміни міжнародної ситуації (капітуляція Франції, військові дії Німеччини проти Великобританії, проблема пошуку порозуміння з польським лондонським урядом) змусили Сталіна внести певні корективи у впроваджувану на західноукраїнських землях політику. Її пом'якшення з літа 1940 р. виявилось у послабленні роботи репресивного апарату, першому зверненні радянського керівництва до проблеми становища раніше виселених спецпоселенців²¹. Тому майже річна перерва у виселенських акціях із Західної України також могла значною мірою зумовлюватися вище названими причинами.

У травні–червні 1941 р. за наказом НКВС почалося виселення зсильно-поселенців і членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії²². 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і головою Раднаркому Сталіним була підписана спільна постанова РНК і ЦК ВКП(б) № 1299–52бсс «Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії», в якій йшлося про проведення акції очищення прикордонних територій, приєднаних до Радянського Союзу в 1939–1940 рр.²³ Документом передбачався арешт і 20-річне виселення на поселення у віддалені райони СРСР членів сімей «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій» (та доручення у подальшому обговорити питання про подібну операцію й у Західній Білорусії)²⁴.

²⁰ Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941) // *Rocznik Koszaliński*. – № 24. – Koszalin, 1994. – С. 61.

²¹ Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. – Warszawa, 1998. – С. 56.

²² Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 10. – С. 35.

²³ 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД–МВД СССР) / Сост. Н. Ф. Бугай // *История СССР*. – 1992. – № 1. – С. 107.

²⁴ Гурьянов А. Э. Указ. соч. – С. 78.

На виконання вищеназваної постанови Л. Берією було видано директиву «Про виселення соціально чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії», в якій визначалися категорії осіб, які підлягали депортації²⁵.

Основна відмінність депортації 1941 р. від операцій 1940 р. полягала в диференціації правового статусу різних категорій виселенців, на яких поширювалися неоднакові види репресій. У кожній із виселенських акцій 1940 р. цей статус в абсолютній більшості був однорідним: спецпереселенців-осадників і спецпереселенців-біженців (перша і третя операції) із західних областей України розміщували в ізольованих спецпоселеннях НКВС, а адміністративно-висланих (друга операція) розселяли під нагляд НКВС у казахстанських колгоспах, радгоспах і робітничих селищах. 1941 р. категорії осіб, яких виселяли, були чисельніші і різноманітніші. Разом з тим, варто зазначити, що більшість категорій населення, зазначених у директиві наркома, вже було виселено з території Західної України під час проведення перших трьох масових депортаційних операцій. У регіоні директива стосувалася, в першу чергу, українських родин, члени яких були арештовані, засуджені або розшукувались радянськими репресивними органами, що було пов'язано з активізацією в 1940 р. діяльності українського підпілля, фактами збройних виступів, які призвели до арештів у середовищі свідомих українських націоналістичних сил.

Із Західної України виселення «контрреволюціонерів та націоналістів» припало на 22 травня. Четверта депортація вглиб Радянського Союзу охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих. Зі всіх акцій масових виселень із західноукраїнських земель четверта депортація стала найбільш драматичною, особливо її останні два дні. З початком Великої Вітчизняної війни транспорт із депортованими людьми зазнав неодноразових повітряних ударів німецької авіації.

По завершенні депортаційної операції на території Західної України В. Меркулов разом з даними про відправлення ешелонів з 11 329 особами (3073 родини з визначених для виселення 3110 родин, тобто 11 476 осіб) повідомляв про значну кількість зброї, конфіскованої під час проведення виселення, непоодинокі випадки збройного опору і втрати з обох сторін, а також про добровільні звернення до влади осіб задля «спокутування своєї вини» взамін на звільнення їх родин, які вже пере-

²⁵ Національні процеси в Україні. – С. 302–303.

бували в підготовлених до дороги вглиб СРСР вагонах²⁶. Ця інформація підтверджує той факт, що четверта депортаційна акція на західноукраїнських землях значною мірою спрямовувалася проти національно свідомого українства. У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях спецпоселенців (осадників та біженців) нараховувалося вже 13 448 українців²⁷.

Внаслідок депортаційних акцій 1940 р. із західних областей України вглиб СРСР було виселено близько 272 600 – 292 500 осіб, загалом у 1940–1941 рр. 311 000 – 329 000 осіб. Серед депортованих переважали поляки – близько 200 тис. (60%), наступними за чисельністю були євреї – понад 70 тис., українці – 25 тис., білоруси – 20 тис., а також декілька тисяч німців, литовців, росіян і чехів. На підставі наведених статистичних матеріалів можна стверджувати, що із Західної України у 1939–1941 рр. було депортовано близько 4,5% проживаючих там поляків, невеликий відсоток місцевих євреїв (не враховуючи біженців), близько 0,5% українців²⁸.

Сталінська депортаційна політика з новою силою розгорнулася на теренах західних областей України одразу після їх звільнення від німецьких окупантів. Головним об'єктом повоєнних виселень стали учасники українського національного підпілля, члени їх сімей та всі ті мешканці регіону, котрі надавали їм будь-яку допомогу і підтримку.

З 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією директиви НКВС СРСР № 122 «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках»²⁹, депортації набули чіткого регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих у документі категорій населення, майно яких відповідно до наказу НКВС СРСР № 601 552 від 10 грудня 1940 р. підлягало повній конфіскації³⁰.

²⁶ Органи Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. / Ред. С. В. Степашин и др. – Т. 1. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 154–155.

²⁷ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 46.

²⁸ Карпус З. Зазн. праця. – С. 146.

²⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади. – Т. 2: 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – С. 303.

³⁰ Бугай Н. Ф. Л. Берія – Й. Сталіну: Согласно Вашему указанию... – М., 1995 (далі – Бугай Н. Ф. Л. Берія – Й. Сталіну). – С. 206.

Контингент осіб, котрі виселялися, з розширенням військово-чекістських операцій зростав. Місцеве керівництво не лише виконувало накази згори, а й неодноразово зверталося у вищі інстанції з проханнями про використання жорстких заходів щодо учасників національного підпілля. Так, інформуючи першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про боротьбу проти українських націоналістів (6 червня 1944 р.), секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма пропонував «для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами у більш широких розмірах дозволити виселення сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш вражені бандитизмом, які розташовані безпосередньо біля лісових масивів, повністю виселити»³¹.

Наймасовішу депортацію українців із західних областей УРСР у повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р. відповідно до постанови Ради міністрів СРСР № 3214–1050с від 10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців» та розробленими для її виконання «Планом заходів МВС СРСР по перевезенню спецпереселенців із західних областей УРСР» та «Планом оперативних заходів по виконанню розпоряджень МВС СРСР № 38/3–7983 про відправлення 50 ешелонів спецконтингенту із західних областей України». Посилення репресивних заходів влада пояснювала «активізацією ворожої діяльності українсько-німецьких націоналістів при проведенні обмежень куркульства і виконанням хлібозаготівель»³².

На середину листопада 1947 р., за даними заступника начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР Узлікова, із Західної України прибуло 48 ешелонів оунівців із сім'ями (переселяли як повні сім'ї, так і окремих членів сімей): в Кемеровську область 10 316 сімей (30 288 осіб), до Челябінської відповідно – 2433 (7183), Карагандинської – 3055 (8182), Омської – 5264 (15 202), у Красноярський край – 659 (1191), Молотовської – 8261 особа, Іркутської й Читинської – 409 осіб, загалом – 25 875 сімей (74 898 осіб). Загальна кількість оунівців із західних областей України становила на середину грудня 1947 р. 76 190 осіб³³.

З метою швидшого розгортання на західноукраїнських землях процесів колективізації сільського господарства депортаційна політика, як технологія влади, в 1948–1952 рр. була поширена радянською владою на

³¹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь, 1939–1955. – К., 2005. – С. 471.

³² *Сергійчук В. І.* Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали. – К., 1998. – С. 595.

³³ *Бугай Н. Ф. Л.* Берія – Й. Сталіну. – С. 237.

сім'ї заможних селян, так званих «куркулів», та осіб, які не виконували трудові завдання в сільському господарстві. Виселення названого контингенту із західних областей Української РСР проводилося на підставі постанов Ради міністрів СРСР від 6 жовтня 1948 р., 27 січня та 18 вересня 1951 р.

До числа депортованих із досліджуваного регіону на основі постанов Ради міністрів СРСР від 13 лютого та 13 березня 1951 р. потрапили відповідно вояки Армії крайової, що орієнтувалися на лондонський еміграційний уряд, та єговісти. Злочинну практику проведення насильницької депортаційної політики було припинено тільки після смерті Й. Сталіна.

Впродовж 1944–1952 рр. до глибинних районів Радянського Союзу із західних областей України було виселено понад 65 тис. сімей загальною чисельністю понад 203 тис. осіб³⁴. Найбільших втрат внаслідок повоєнних депортацій зазнало західноукраїнське селянство.

На відміну від депортаційної політики 1940–1941 рр., повоєнні виселення із досліджуваного регіону носили передовсім антинаціоналістичне, антиукраїнське спрямування і проводилися з метою ліквідації соціальної бази ОУН–УПА та інших опозиційних сил.

Особливості депортаційної політики тоталітарного режиму в регіональному, територіально-адміністративному плані щодо західноукраїнських областей зумовлювалися їхнім статусом новоприєднаних територій (1939–1941), а в повоєнний період – території з активно діючим націоналістичним підпіллям, відмінностями соціально-класової та етнонаціональної структури.

Масові виселення «ворогів радянського ладу» вплинули на етнодемографічну ситуацію в регіоні, призвівши до скорочення чисельності в 1939–1941 рр. насамперед польського і українського населення, а в 1944–1952 рр. – українського. Наслідком масових насильницьких виселень цивільного населення стали не лише кількісні, а й якісні втрати, оскільки західноукраїнські землі були позбавлені найбільш патріотичного і здатного до самостійних дій та продуктивної праці людського елементу.

³⁴ *Известия*. – 1990. – 10 февр.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Юрій Крамар (Луцьк)

Політика польської адміністрації щодо національних меншин на Волині у міжвоєнний період

Національне питання в політиці будь-якої держави займає одне з чільних місць. Воно набуває особливої актуальності в тих країнах, які є неоднорідними за своїм національним складом. Саме такою була Друга Річ Посполита. Відроджена 1918 р. Польська держава мала досить значний відсоток громадян непольського походження. Національні меншини склали близько третини усіх жителів країни. Найчисельнішою групою серед них були українці, які населяли переважно південно-східні регіони держави.

З часу приєднання земель Західної України національна проблема стала для Польщі однією з найскладніших. Від методу її розв'язання залежала подальша доля самої Польської держави та збереження її територіальної інтегральності. З огляду на внутрішньо- і зовнішньополітичні чинники національне питання набувало особливої гостроти і займало чільне місце в ідеології всіх польських політичних партій та організацій 20–30-х рр. ХХ ст.

Ще задовго до здобуття незалежності в Польщі були розроблені дві основні концепції національної політики. Перша з них, сформульована народовими демократами, передбачала, що всі непольські нації повинні бути підпорядковані політичній, культурній і економічній домінації поляків. На практиці це означало втілення в життя тих засад, які базували-

ся на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною державною школою – лише школа з польською мовою викладання тощо¹.

У перші роки існування незалежної Польської держави проблема національних меншин розглядалася лише з огляду на її зовнішньо-політичний аспект і на проблему східних кордонів. Польський уряд взяв на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони прав непольських народів. Гарантії прав національних меншин згодом були підтверджені Конституцією 1921 р.²

Однак реальні кроки польського уряду стосовно забезпечення прав національних меншин були далекі від декларованих. Постанови Конституції втілювались у життя надто повільно, міжнародними зобов'язаннями Польща фактично нехтувала, вважаючи, що вони носять однобокий характер і нав'язані їй західними державами³. А тому немає нічого дивного, що гасло оздоровлення стосунків у міжнаціональній сфері стало складовою частиною звинувачення, висунутого опозицією на адресу системи парламентської демократії, привівши до травневого перевороту 1926 року⁴.

Своєю головною метою табір «санації» на чолі з Юзефом Пілсудським проголосив оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни. Уряд оголосив і про зміну політики стосовно національних меншин. Кардинальною метою національної політики Польщі пілсудчики проголошували стабілізацію і зміцнення польської державності⁵. Її можна було досягти шляхом задоволення потреб та інтересів не лише пануючої нації, а й національних меншин, у тому числі українців. Програма пілсудчиків у національному питанні мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації непольського населення програмою державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб шляхом певних поступок добитися лояльного ставлення пред-

¹ *Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 32.*

² *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów; Warszawa, 1927. – S. 113–119.*

³ *Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1989. – T. III. – S. 225–240.*

⁴ *Hass L. Liberalowie, izoterycy, piłsudczycy. Z dziejów polityki w Polsce w latach 1924–1928 // Dzieje Najnowsze. – 1974. – Z. 3. – S. 70–83.*

⁵ *Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1935 // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – S. 145.*

ставників національних меншин до Польської держави. Запропонована санацією національна програма передбачала толерантнішу мовну, релігійну й освітню політику, допускала неполяків на окремі державні і самоврядні посади.

Слід відмітити, що, незважаючи на розбіжності у методах реалізації національної політики, пілсудчики і народові демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцнення польської державності на східних землях та їх якнайшвидша інтеграція в політичну і соціально-економічну систему Речі Посполитої.

Уособленням нового підходу уряду до проблеми міжнаціональних стосунків загалом і до українського питання зокрема стало призначення на посаду волинського воєводи у червні 1928 р. Г. Юзевського. Стратегічною метою його так званої «волинської програми» проголошувалася тісна інтеграція краю до складу Речі Посполитої, а також залучення громадян непольської національності до державотворчої праці. Це було завдання не з легких. Серед східних воєводств Речі Посполитої Волинь відзначалася особливою специфікою політичних, національних і міжконфесійних стосунків.

На початку 20-х рр. тут проживали представники близько 34 націй і народностей⁶. Переважну більшість мешканців воєводства, за даними перепису 1921 р., склали українці. З-поміж 1 437 907 мешканців Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68% усіх жителів. Другу за чисельністю національну групу становили поляки – 240 922 осіб (16,7% жителів)⁷. Поряд з поляками і українцями помітне місце у національній структурі Волині займали євреї, а також чеські й німецькі колоністи. Однак визначальною в укладі національних стосунків на Волині була позиція українців, які склали більшість мешканців воєводства щодо інших меншин, у тому числі й до поляків як до нації державної. Власне Г. Юзевський й виходив з цих позицій при визначенні засад «волинської політики».

Підкреслюючи домінуючу роль поляків і українців у реалізації «волинської програми», Г. Юзевський не міг не визначити своєї позиції і щодо інших національних меншин, які проживали на терені Волині у

⁶ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936 r. (Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Urząd Wojewódzki Wołyński (dali – AAN, MSW, UWW), sygn. mikrof. 1800/1).

⁷ Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. – T. XXIII: Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – S. 62.

міжвоєнний період. У своїй оцінці воєвода виходив передовсім з того, чи відповідали інтереси тієї чи іншої національної групи його політичній концепції.

На початку 30-х рр. найчисельнішою (після поляків і українців) національною групою на Волині були євреї. За даними перепису 1931 р., їх на терені воєводства проживало 205 545 осіб, або приблизно 10% загальної кількості жителів воєводства⁸. Більшість з них мешкало в містах. Якщо взяти до уваги те, що населення міст Волинського воєводства у 1931 р. складало 253 тис. осіб, то 50%, або 124 тис. з них, були євреями⁹. Найбільше їх проживало в містах і містечках Рівненського (37 454), Луцького (34 142), Ковельського (26 476), Дубнівського (17 530), Кременецького (18 679) і Володимирського повітів (10 787). Волинські євреї відігравали домінуючу роль у торгівлі, у промисловому і дрібному виробництві.

Єврейська громада на Волині була замкнутою національною групою. Євреї проживали переважно у так званих релігійних ґмінах, які було створено в червні 1927 р. на підставі розпорядження міністра віросповідань і народної освіти Польщі. У 1933 р. на терені воєводства налічувалося 35 єврейських релігійних ґмін¹⁰.

Релігійні ґміни користувалися досить широкими повноваженнями: мали право збирати податки зі своїх членів, обирати і відкликати працівників ґмінних органів самоврядування, здійснювати нагляд над релігійними організаціями, що знаходились на терені ґміни.

Важливу роль у житті євреїв Волині відігравали культурно-освітні, громадські і господарські організації. Найвпливовішим серед них було єврейське культурно-освітнє товариство «Тарбут». Товариство опікувалося діяльністю трьох приватних єврейських гімназій у Луцьку, Рівному і Ковелі. 1934 р. на терені Волині діяло 50 початкових шкіл з єврейською мовою викладання, які теж перебували під патронатом культурно-освітнього товариства «Тарбут»¹¹.

Політичне життя єврейської громади в Польщі, і зокрема, на Волині, було досить різнобарвним. Значний вплив на неї мала традиціоналіст-

⁸ Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. – Z. 70: Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – S. 22.

⁹ Tomaszewski J. Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej // Polska Niepodległa, 1918–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 158.

¹⁰ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 2320, арк. 9.

¹¹ Там само, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

ська течія. Ортодокси прагнули до збереження релігійної традиційності євреїв в її найконсервативніших формах, а тому своїми основними гаслами проголошували захист національно-культурних прав євреїв, опіку над релігійними інституціями і національним шкільництвом. Серед організацій цього напрямку домінуючі позиції займав «Союз Ізраїлю»¹². Кілька осередків цієї організації було і на Волині.

Проте більшим впливом на терені воєводства користувалася національна течія, яка визнавала світські засади в житті єврейської громади і була представлена сіоністами і фолкістами (народниками). Сіоністи своєю метою проголошували утворення незалежної єврейської держави в Палестині. Натомість фолкісти вважали, що національно-культурна автономія забезпечить євреям усі можливості для їхнього національного розвитку в рамках Польської держави¹³.

Серед сіоністських організацій Волині на початку 30-х рр. найсильніші позиції займала Сіоністська організація в Польщі¹⁴. Починаючи з 1928 р. на терені воєводства розпочала політичну діяльність група сіоністів-ревізійстів. На початку 30-х рр. вона вийшла із Сіоністської організації. 1935 р. організація сіоністів-ревізійстів налічувала в Луцьку близько 400 членів¹⁵. Сіоністський рух на Волині був представлений також єврейською соціалістичною робітничою партією – Поалей Ціон-правиця. Фолкістів представляла Єврейська народна партія в Польщі. В деяких містах були осередки Бунду. Про авторитет, який мали названі політичні організації серед волинських євреїв, опосередковано свідчать результати виборів до гмінних рад у 1934 році. На них Сіоністська організація здобула 3 мандати, сіоністи-ревізійністи – 1, фолкісти – 1, Поалей Ціон-правиця – 1¹⁶.

Які ж були відносини єврейської громади Волині з польською державною адміністрацією?

Загалом волинські євреї неприхильно зустріли відродження польської державності на Волині. Такий висновок можна зробити на підставі доку-

¹² *Chojnowski A. Problem narodowościowy na ziemiach polskich w początkach XX wieku i w II Rzeczypospolitej // Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej / Red. A. Garlicki. – Warszawa, 1986. – S. 181.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie, 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 178.*

¹⁵ *Wołyń. – 1935. – № 36.*

¹⁶ ДАВО, ф. 46, оп. 4, спр. 286, арк. 1–41.

ментів повітових органів влади. У повідомленні луцького повітового старости від 1925 р. читаємо: «євреї, котрі складають найбільший відсоток з-посеред національних меншин (окрім українців) на терені повіту займають ворожу позицію до Польської держави»¹⁷. Одночасно кременецький повітовий староста інформував воеводське управління, що єврейська молодь схильна до підтримки різного роду антидержавної діяльності¹⁸.

На початку 1920-х рр. волинські євреї активно включилися в суспільно-політичне життя Волині. Під час парламентських виборів 1922 р., увійшовши до виборчого Блоку національних меншин, вони здобули п'ять парламентських мандатів¹⁹. Ще більшим був успіх єврейської громади на виборах до органів місцевого самоврядування у 1927 р. У містах ці вибори позначилися повною перемогою євреїв, які здобули 60% усіх мандатів. До міських рад було обрано 203 єврея²⁰. Для порівняння: поляки здобули у міських органах самоврядування лише 79 мандатів, українці – 53. На парламентських виборах 1928 р. волинські євреї отримали одне місце в сеймі і стільки ж в сенаті. Це стало можливим завдяки тому, що виборча кампанія 1928 р. проводилася під гаслом співпраці усіх національностей, що проживали на Волині. Євреї були включені до проурядового виборчого блоку разом з поляками і українцями²¹.

З призначенням на посаду воеводи Г. Юзевського політика місцевої адміністрації щодо євреїв зазнала певних змін. Єврейське населення Волині Г. Юзевський розцінював як елемент, лояльний до польської державності, однак пасивний і позбавлений будь-якої політичної активності²². Настрої, які панували в середовищі єврейства, воевода ставив у залежність від економічних умов їхнього існування. Саме цей факт Г. Юзевський вважав визначальним у процесі поступової і поетапної асиміляції єврейського населення Волині.

¹⁷ Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 1082, арк. 10.

¹⁸ Там само, арк. 16.

¹⁹ «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuację Województwa Wołyńskiego. – S. 55–56 (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów (далі – BUW, DR), № акс. 1549).

²⁰ Wybory komunalne w Województwie Wołyńskim w roku 1927. – Łuck, 1928. – S. 1.

²¹ ДАВО, ф. 34, оп. 1, спр. 35, арк. 129 і зв.

²² Protokół konferencji Wojewodów z Kresów Wschodnich, która odbyła się w Łucku w sali posiedzeń Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego dnia 2 i 3 grudnia 1929 r. (далі – Protokół konferencji Wojewodów z Kresów Wschodnich). – S. 11 (AAN, MSW, UWW, sygn. 277/I–1, poz. 4).

Першим кроком на шляху асиміляції євреїв воевода вважав зменшення їхнього впливу в органах міського самоврядування. «Наші міста, – писав він у своєму звіті за 1933 р., – повинні стати осередками польської і західної культури на Волині»²³. З цих міркувань Г. Юзевського стає цілком зрозумілим, що його адміністрація не прагнула до укладу стосунків з євреями на засадах співпраці. Це підтверджують результати комунальних виборів 1934 р., які воевода розглядав як важливий етап у процесі усунення євреїв з органів міського самоврядування. В ході цих виборів єврейське представництво в міських радах Волині зменшилося з 53,6% 1933 р. до 32,2% 1934 р.²⁴

Серед єврейських політичних організацій на Волині адміністрація Г. Юзевського підтримувала лише ті, які проголошували свою повну лояльність до польської державності. На чолі цих організацій стояли рабини окремих міст²⁵. Напередодні парламентських виборів 1935 р. Г. Юзевський отримав лист від єврейської громади м. Ковеля. В ньому, зокрема, йшлося: «Ми, присутні на передвиборчих зборах, євреї м. Ковеля, заслухавши промову рабина Нухима Мойші Тверського, висловлюємо пану воеводі свою честь і пошану і запевняємо, що масово підємо до виборчих урн, маніфестуючи цим самим вірність найяснішій Речі Посполитій»²⁶.

Однак лояльних до польської адміністрації єврейських політичних партій налічувалося на Волині порівняно небагато. Більшість з них неприхильно ставилися до польської влади. Вони віддавали перевагу співпраці з українськими політичними силами. Саме ця співпраця забезпечила повну перемогу українських і єврейських партій на парламентських виборах 1922 р. Однак Г. Юзевський зважив на ці «прорахунки» і під час наступних виборів 1930, 1935 рр. намагався не допускати такої співпраці. Більше того, євреї не запрошувалися навіть до проурядового виборчого блоку, де виставляли свої кандидатури переважно поляки і українці.

Слід зауважити і те, що так звана політика дерусифікації волинських міст, яку у 30-х рр. проводила адміністрація Г. Юзевського, безпосередньо торкнулася і єврейської громади. Адже для переважної більшості волинських євреїв російська мова була чи не єдиною мовою спілкування з оточуючим їх українським і польським середови-

²³ Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1934 (*дали* – Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu) (AAN, MSW, UWW, Sygn. mikrof. 1800/1).

²⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

²⁵ *Mędrzecki W.* Op. cit. – S. 184.

²⁶ *Wołyń.* – 1935. – № 3.

щем²⁷. А тому дерусифікація міст певною мірою означала і наступ на національно-культурні права євреїв. Це вело до загострення їхніх стосунків з воєводською адміністрацією.

У національній структурі населення Волинського воєводства помітне місце займали чеські і німецькі колоністи. Чеська меншина на Волині, за даними перепису 1931 р., налічувала 30 977 осіб, або 1,3% усіх мешканців воєводства²⁸. Чехи проживали переважно у південних повітах воєводства.

Основною галуззю господарства чеських поселень було землеробство. Чеські колоністи вели господарство переважно на власних землях, частково на орендованих. Загальна кількість землі, якою володіли чехи на Волині, складала 1,5%, або 45 406 га²⁹.

Чеських колоністів, які проживали на Волині, воєвода Г. Юзевський оцінював як елемент «дуже позитивний з економічного погляду»³⁰. На думку воєводи, волинські чехи не становили серйозної небезпеки політиці польсько-українського зближення на Волині. За сприятливих умов Г. Юзевський вважав, що чехи можуть підлягати державній асиміляції.

Громадська і політична активність чехів Волині була досить високою. Культурно-освітнє товариство «Чеська матица шкільна» налічувало 1930 р. 51 осередок і 1980 членів. Товариство опікувалося 11 приватними початковими школами і 21 бібліотекою³¹. Всього 1934 р. на Волині налічувалося 22 початкові школи з чеською мовою викладання³².

Чехи мали значне представництво в органах місцевого самоврядування. В ході місцевих виборів 1934 р. вони здобули 2,8% мандатів у повітових сеймиках і по 2,1% мандатів у гмінних і міських радах воєводських міст³³. Зауважимо, що 90% чеських радних були членами і симпатиками регіональної групи Безпартійного блоку співпраці з урядом («ББ») ³⁴. Тим самим чехи підкресливали свою повну лояльність до Польської держави.

²⁷ *Józewski H.* Opowieść o istnieniu. – Т. 2. – Cz. 4: Wołyń. – S. 85 (BUW, DR, № акс. 3189).

²⁸ *Drugi powszechny spis ludności.* – S. 22.

²⁹ *Українські і Руські угруповання політичне в Polsce в дню 1 kwietnia 1927 r. (дали – Українские і Руські угруповання політичне).* – S. 34 (BUW, DR, sygn. 210 085).

³⁰ *Protokół konferencji Wojewodów z Kresów Wschodnich.* – S. 11.

³¹ *Mędrzecki W.* Op. cit. – S. 189.

³² ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

³³ Там само, арк. 30.

³⁴ Там само, оп. 4, спр. 286, арк. 1–41.

На парламентських виборах 1928 р. чехи погодилися підтримати проурядовий блок співпраці з урядом. Чеського громадського діяча В. Медину було включено до списку кандидатів до сейму від регіональної групи «ББ». Свій посольський мандат він зберіг і під час наступних парламентських виборів 1930 р. У сеймі третього скликання (1930–1935) В. Медина був єдиним (окрім поляків і українців) представником від національних меншин Волині. Зауважимо, що в період перебування Г. Юзевського на посаді голови воєводської адміністрації навіть двохсоттисячна єврейська громада Волині не мала свого представництва в парламенті.

Третьою за чисельністю національною групою (46 883 осіб) були німці³⁵. Вони населяли переважно центральні і північні повіти воєводства. Політична активність німецької меншини на Волині була досить низькою. Німці не мали своїх представників у парламенті. Серед гмінних радних вони склали 1934 р. лише 1,2%³⁶. Жодного німця не було в повітових сеймиках і магістратах волинських міст.

Більшість волинських німців належала до аугсбурзько-євангелістської церкви, яка налічувала на Волині шість парафій і 40 тис. парафіян³⁷. Релігійна організація відігравала досить помітну роль у житті німецької громади. Під опікою євангелістських священників перебували початкові школи з німецькою мовою викладання. Їх на Волині 1934 р. було 66³⁸. Пастори здійснювали також керівництво нечисельними німецькими громадськими організаціями, представляли інтереси німецької громади у відносинах з воєводською адміністрацією.

Німецькі пастори вели місіонерську діяльність і серед волинських українців, пропагуючи ідеї так званої Української реформованої євангелістської церкви (УРЕЦ)³⁹. Наприкінці 20-х рр. ця секта знайшла чимало прихильників серед українців. Тереном діяльності УРЕЦ були Рівненський і Костопільський повіти. Секта мала навіть свій часопис «Наука і віра», який видавався у Коломиї. Слід зауважити, що з розвитком процесу українізації православної церкви УРЕЦ втрачала свій вплив на Волині.

³⁵ Drugi powszechny spis ludności. – S. 22.

³⁶ ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

³⁷ Там само, оп. 9, спр. 2320, арк. 9.

³⁸ Там само, оп. 3, спр. 31, арк. 66.

³⁹ *Podhórski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa Polskiego na Wołyniu.* – Poznań, 1938. – S. 115.

Позиція Г. Юзевського щодо німецької меншини була досить обережною. Високо оцінюючи економічний потенціал німецьких господарств, воєвода одночасно зазначав, що «німецький елемент на польських землях, у тому числі на східних теренах, завжди ховає в собі якщо не відверту, то принаймні приховану небезпеку»⁴⁰.

Схожу позицію воєвода займав стосовно російського населення, котре проживало на терені воєводства. На думку Г. Юзевського, російська присутність на терені Волині суперечила польським державним інтересам у цьому регіоні. Однак ці судження Г. Юзевського навряд чи спирались на реальну оцінку ситуації, позаяк російська меншина мала незначний вплив на політичне життя Волині 20–30-х рр.

Станом на 1931 р. на Волині налічувалося 23 387 росіян, переважно службовців, вчителів, священників, землевласників. Єдиною впливовою політичною силою, яка представляла інтереси росіян у Польщі, була партія «Російське народне об'єднання» (РНО). Створене 1923 р., РНО декларувало лояльне ставлення до польських властей і представляло себе захисником інтересів всього православного населення Волині, Полісся і Підляшшя. В програмі партії, прийнятій на з'їзді у червні 1926 р., зазначалося, що «РНО стоїть на ґрунті єдності руських племен в кордонах Польської держави»⁴¹. Основні гасла, що пропагувались партією, – це надання територіальної автономії для земель, які донедавна перебували у складі Російської імперії, організація державного шкільництва російською мовою, створення кафедри російської мови у Віленському і Львівському університетах, а в майбутньому – окремого російського університету.

Однак реальний вплив РНО на Волині був мізерний. Під час парламентських виборів 1928 р. партія здобула всього 6515 голосів виборців, або 1,2%⁴². 1934 р. росіяни мали лише 2% мандатів в органах самоврядування воєводських міст і ще менше – 0,9% – у міських радах інших міст⁴³.

У 30-ті рр. діяльність адміністрації, керованої Г. Юзевським, було спрямовано на повне усунення росіян з місцевих і державних органів влади⁴⁴. Політика дерусифікації волинських міст, парцеляція маєтків ве-

⁴⁰ Protokół konferencji Wojewodów z Kresów Wschodnich. – S. 11.

⁴¹ Ukraińskie i Ruskie ugrupowania polityczne. – S. 2.

⁴² *Mech W.* Wybory do ciał ustawodawczych w województwie Wołyńskim w roku 1928. – Łuck, 1928. – S. 1.

⁴³ ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

⁴⁴ Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu.

ликої земельної власності, процес українізації православної церкви фактично звели до мінімуму вплив росіян на суспільно-політичне життя воєводства.

Нерідко свою русофобію Г. Юзевський пояснював патологічною неприязню до більшовицького режиму радянської Росії. Слід зауважити, що в агітаційній брошурі, виданій в 30-ті рр. у Москві під назвою «Сто найбільших у світі ворогів комунізму», в розділі, що стосувався Польщі, Г. Юзевський займав «почесне» третє місце після Ю. Пілсудського і В. Славка⁴⁵.

Отже, визначаючи основні напрямки державної політики на Волині у міжвоєнний період, польський уряд змушений був зважати на специфіку укладу міжнаціональних стосунків у регіоні. Зважаючи на необхідність нагального вирішення проблеми польсько-українських стосунків, головна увага приділялась виробленню засад політики щодо українців, які склали переважну більшість мешканців воєводства. Однак важливим аспектом діяльності воєводської адміністрації у 1920–1930 рр. були її стосунки з іншими національними меншинами, які проживали на терені воєводства. Від їхньої позиції стосовно того курсу національної політики, який проводила адміністрація Г. Юзевського, залежав успіх «волинської програми». В своїй оцінці національних меншин воєвода виходив передовсім з того, чи відповідали інтереси тієї чи іншої національної групи цілям його політичної концепції. Залежно від ступеня лояльності національних меншин до польської державності воєводська адміністрація визначала свою політику в «єврейському», «німецькому», «чеському» і «російському» питаннях.

⁴⁵ Protokół konferencji Wojewodów z Kresów Wschodnich. – S. 43.

Віктор Панасюк (Луцьк)

Національно-освітня політика волинських воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака (1928–1939)

Шкільна політика в процесі етнічної уніфікації та державної гомогенізації на ґрунті польськості переобтяженого поліетнічним і поліконфесійним складом населення економічно та соціокультурно занедбаного Волинського воєводства Другої Речі Посполитої (РП) ставала чи не найважливішим чинником урядування впродовж 1920-х рр. Але провідну ідею полонізації меншин за допомогою школи втілювали дуже непослідовно, невідповідно та хаотично. Програми «волинської політики» воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака покликані були нібито перервати цю сумну традицію.

Відтак, із твердим переконанням, що польська візія стану вимагає якнайтіснішого поєднання Волині з РП, прибув до Луцька у червні 1928 р. новопризначений воєвода Г. Юзевський. Обрання інтеграції як засадничої мети було покладено в основу «волинського експерименту» Г. Юзевського, а тому в першому урядовому виступі на нараді волинських послів і сенаторів 20 серпня 1928 р. він проголосив, що волинська земля стане колискою тривалого польсько-українського порозуміння¹, можливість якого не викликала у воєводи сумнівів, бо Волинь значно менше, ніж Східна Галичина, була вражена націоналізмом². Тому аль-

¹ *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 97.

² *Wojewoda Józewski o sprawie ukraińskiej – wywiad przeprowadzony M. Pruszyńskim dla czasopisma «Bunt Młodych», 5.IX.1935 r. (Arhivum Akt Nowych w Warszawie*

тернатив ґрунтовній ментальній переорієнтації польської та української громад Волині не було.

Конкретні засоби впровадження національно-освітніх складових «волинської програми» Г. Юзевський виклав у грудні 1929 р. на конференції воєвод східних кресів у Луцьку: «державну асиміляцію... варто розуміти не як винародовлення, не лише як творчий процес взаємного проникнення двох культур, а й як насичення українських національних рис паростками польської [культури]». Максимально результативною мусила стати запропонована воєводою система освітнього бікультуралізму – програма «поєднання національних елементів із державною культурою»³. В основу шкільної політики Г. Юзевського було покладено переконання, що «система та організація початкового шкільництва на Волині мусять дати найбільші гарантії забезпечення істинних потреб людності. Існуюча система шкільництва, викликаючи постійне занепокоєння та незадоволення української людності, мусить допровадити до бурхливого процесу українського приватного шкільництва, вочевидь імпортованого із Малопольщі»⁴.

Всупереч деклараціям, поступки освітнім інтересам українців були мізерними. Домінуюче на Волині утравістичне шкільництво не викликало жодних застережень у Г. Юзевського, а от можливості його корекції на користь українців через шкільні плебісцити непокоїли воєводу. Волинський першоурядовець уважав, що українці використовують опитування для антидержавної пропаганди та роздмухування конфліктів на кресах⁵. Санкціонований воєводою опір шкільним опитуванням став причиною того, що у воєводських документах, ситуаційних звітах повітових коменд поліції плебісцити називались «українською націоналістичною акцією»⁶, а місцеві чиновники не досить прагнули

(*дали* – ААН), Urząd Wojewódzki Wołyński (*дали* – UWW), sygn. 277/I–1, k. 33).

³ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (Ibid., k. 2, 20, 21–24, 26, 30, 28–29).

⁴ *Józewski H.* Sprawozdanie obrazujące sytuację woj. Wołyńskiego, XI.1935 r. (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (*дали* – BUW), Dział Rękopisów (*дали* – DR), papiery S. Stempowskiego, akc. 361).

⁵ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*дали* – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037, k. 4).

⁶ Державний архів Волинської області (*дали* – ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 3254, арк. 4–6.

проводити на Волині повторні опитування, які зініціювало 1932 р. товариство «Рідна школа» зі Львова. Як свідчить звіт самого воєводи 1932 р., шкільні плебісцити мали відбутися у 742 школах, а відбулися – у 120, результати ж визнано – лише у 63. На українську та польську мови переведено по одній школі, зутраквізовано – 6 шкіл. 1933 р. плебісцити не проводилися, хоч таких шкіл було 869⁷, тож і залишилось на Волині лише 4 українські школи. Водночас волинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, німці – 66⁸. Втішений воєвода писав до Варшави: «останні результати плебісциту не дали негативних результатів»⁹.

То ж проголошуваний Г. Юзевським бікультуралізм у шкільництві проявляв себе в переважанні двох типів шкіл – однорідної польської та утраквістичної. Воєвода сприяв запровадженню в 853 польських школах викладання української мови як предмета навчання¹⁰. Реалізація цієї практики відбувалась із численними труднощами: насамперед неприхильним ставленням польської громадськості Волині до політики порозуміння. «Міністра Юзевського як політика на Волині поборювали не лише польські консервативні або національно-демократичні угруповання, а й проурядові», – йшлося у спеціальному рефераті про Волинське воєводство для варшавського політикуму. Сміливо можна стверджувати, що проти політики Г. Юзевського серед польської громадськості на Волині сформувався монолітний фронт, який критикував цю політику та визначив її як «вкрай шкідливу для інтересів Держави»¹¹. Волинь «внаслідок хибної політики воєводи стає дедалі більше ворожою та чужою щодо Польщі», – писав у листі до міністра оборони від 3 грудня 1936 р. екс-президент м. Луцька М. Вонжик¹². Польська громада Волині політику польсько-українського порозуміння сприймала або як

⁷ Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego, 1936 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 30).

⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 19; оп. 3, спр. 128, арк. 15.

⁹ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 1037, k. 4).

¹⁰ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław, 1968. – S. 96.

¹¹ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 119).

¹² Korespondencja w sprawach narodowościowych, szlachty zagrodowej i łemków, 1931–1937 (Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (*dził* – CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych, Gabinet Ministra, sygn. I.300.1.142, k. 1).

«неможливість ревіндикаційної акції серед розпорошеної по всій Волині та часто повністю зрутенізованої польської людності, зараховуваної за такого напрямку шкільної політики до української національності»¹³, або ж як «щоразу зростаючу диспропорцію поміж українськими та польськими силами на цих теренах»¹⁴.

Варто зазначити також, що попри оригінальне ідеологічне оформлення національно-освітні компоненти «волинської програми» Г. Юзевського вкладались у практику адміністрування багатонаціональною територією.

Воевода розглядав чеських колоністів на Волині як чужорідний елемент, але пристосований до кожного напряму державної політики, освітньої також¹⁵. Із точки зору посла Чехословаччини (ЧСР) у Польщі (1927–1935) д-ра Вацлава Гірси, воевода Юзевський був упереджено налаштований проти чехів¹⁶. Насправді ж 1930 р. частка чеськомовних початкових шкіл на Волині становила 1,4% їхньої загальної чисельності, а частка україномовних шкіл – 0,42%¹⁷; воеводська адміністрація спокійно приймала контакти державних інституцій ЧСР із волинськими чехами. Так, лише 1932 р. Чеська матица шкільна (ЧМШ)¹⁸ – провідна культурно-освітня організація волинських чехів, отримавши 15 тис. зл. із Праги, 8 тис. зл. здобула від добровільних зборів, 7 тис. зл. – від місцевих відділень ЧМШ, 2 тис. зл. – від продажу книг, 2 тис. зл. – від членських внесків. Видатки на школи ЧМШ склали 20 тис. зл., на адміністрування – 12 тис. зл., для допомоги чеським студентам на вчительських курсах – 1 тис. зл. До 1932 р. ЧМШ у цілому збрала серед волинських чехів 32 тис. зл.¹⁹

Незамінною була роль чехословацького міністерства шкільництва та народної освіти (МШНО) щодо кадрового забезпечення вчителями чеської мови чеських як приватних, так і державних шкіл на Волині.

¹³ Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – S. 126.

¹⁴ Krzyżanowski T. Polskie siły społeczne na tle stosunków narodowościowych na Wołyniu. – Warszawa, 1938. – S. 9.

¹⁵ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 11).

¹⁶ Girsas MZV 22.4.1931 (Archiv Ministerstva Zahraničních Večí ČR, Praha, zastupitelský úřad Varšava politické zprávy (dali – AMZV, ZÚVaršava, PZ), 1931).

¹⁷ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo. – Wrocław, 1996. – S. 55.

¹⁸ Česká matice školská (ČMS).

¹⁹ Vaculik J. Dejiny Volyňských Čechů. – T. II (1914–1945). – Praha, 1998. – S. 57.

У 1926/1927 навч. р. МШНО відрядило на Волинь шість учителів із ЧСР. Але саме за урядування Г. Юзевського виникли певні ускладнення на цій ділянці шкільної політики: за критерій відбору вчителів-чехів і польської державної санкції щодо їхнього прибуття на Волинь було обрано не так фахову відповідність, як рівень їхньої національної свідомості та політичної ангажованості. Зрозуміло, що це були дії властей задля запобігання політизування та спекуляцій довкола чеського шкільництва, але результати такої практики мали зворотні наслідки. Так, 1931 р. на Волині працювало чотири вчителів із ЧСР у містах Рівному, Здолбунові та селах Мирогощі та Купичеві. Однак 17 січня 1932 р. Мирогощу змушений був залишити вчитель Ян Козак, якому власті заборонили подальше перебування на Волині як особі без польського громадянства. Саме його послідовна національно-освітня діяльність наразилась на спротив націоналістично налаштованих польських владців. Професійну практику Я. Козака було потрактовано як політичну, а його самого – визнано за шовініста, який зневажає шкільне керівництво й освітянську адміністрацію, порушує спокійне співжиття волинських чехів із місцевою владою. Влітку 1932 р. розгорнулася гучна «козакіада» – справа депортації Я. Козака за межі Польщі. Спробам частини чеської громади інтернаціоналізувати цей інцидент до міждержавного рівня протистояли рішучі дії воєводської адміністрації, але уникнути міжнародного скандалу таки не вдалося²⁰.

1932 р. для роботи в польсько-чеській школі с. Малин прибув із ЧСР Карел Шварц. Уже при його призначенні польське посольство в ЧСР з'ясувало, що йдеться про партійного активіста та члена «Сокола». У досьє МЗС Польщі зазначалося, що його партійна робота інтенсивніша за педагогічну. Окрім К. Шварца на Волині 1933 р. працювали Владімір Влчек у школі ЧМШ у Рівному, Йозеф Косек у школі «Чеської бесіди» у Здолбунові та Йозеф Кредба у школі ЧМШ в Луцьку. Звичайно, що культурно-національна діяльність чеських учителів викликала крайнє незадоволення польських чиновників. Так, у травні 1932 р. дубнівський шкільний інспектор С. Міркевич звинуватив К. Шварца у нелояльному ставленні до польської школи та шовіністичному підбурюванні місцевих чеських громадян і молоді. Негайному звільненню К. Шварца запобігло втручання МЗС Польщі, але після повторного, у жовтні 1935 р., наполягання волинського шкільного куратора і дипломатичний тиск виявився

²⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2066, арк. 1–38; *Tomaszewski J. Czeska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939 // Przegląd Humanistyczny.* – 1995. – № 6. – S. 91.

безсилим: контракт із Шварцем на наступний рік не було продовжено. До його наступника Йозефа Албла МЗС просив проявити максимум об'єктивності, а оскільки польською амбасадую у Празі не було виявлено політичної ангажованості Албла, то міністерство освіти згодилось на його призначення з 1 вересня 1936 р.²¹ Все це створювало для Польщі та її воеводської адміністрації неприхильний політико-дипломатичний розголос і тимчасово ускладнювало конструктивну взаємодію з ЧМШ²², а пресу змушувало писати про обмеження державного та приватного чеського шкільництва на Волині²³.

За таких умов ЧМШ стояла на позиції, що Чехословаччина є посередником у процесі взаємодії волинських чехів із польськими властями, мусить обстоювати їхні інтереси під час міждержавних переговорів. Так, у грудні 1937 р. ЧМШ надіслала до МЗС ЧСР звернення, в якому сформулювала цілу низку вимог волинських чехів, значна частина яких стосувалася проблем чеського шкільництва²⁴.

Загальні збори ЧМШ 6 березня 1938 р. констатували незворотне погіршення становища чехів на Волині внаслідок тодішньої польської політики щодо національних меншин. Принагідно зазначимо, що на чолі урядових реформ ще від початку 30-х рр. було поставлено зміну організаційних засад шкільництва. Реформи Януша Єнджеєвіча («єнджеєвічувка») склалися із закону про шкільний устрій²⁵ та закону про приватні школи та навчально-виховні заклади²⁶. Без сумніву, реформа модернізувала структуру шкільництва в Польщі та посилювала державне освітнє керівництво, особливо у сфері приватного шкільництва. Закон узалежнював відкриття приватних шкіл від рішень міністра освіти та воеводських адміністрацій, які в такий спосіб отримали можливість обмеження та тиску на політично неляльні чинники. Закон занепокоїв представників національних меншин, для яких система приватного шкільництва часто була єдиним шансом розвитку освіти рідною мовою. То ж бо, заснування нових семикласних шкіл погіршувало становище чеських початкових шкіл: у семикласних школах чеські діти склали переконливу меншість, що негативно позначилось на стані вив-

²¹ *Vaculik J.* Op. cit. – S. 61.

²² ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 18.

²³ *Národní listy.* – 1935. – 1 prosinca.

²⁴ *Podání ČMŠ Luck MZV z 23.XII.1937 (AMZV, f. 2 sekce, k. 255).*

²⁵ *Dziennik Ustaw RP.* – 1932. – № 38. – Poz. 389.

²⁶ *Ibid.* – № 33. – Poz. 343.

чення чеської мови як предмета. Тим більше що викладачами чеської мови у державних школах зазвичай були переміщені з Тешина поляки, які згідно із урядовими приписами побіжно оволоділи чеською мовою (10–12 осіб). Чехи мали у 1938 р. три приватні семикласні школи (Луцьк, Рівне, Здолбунів), інші школи були однокласними²⁷. Тому збори ЧМШ створили комісію, яка мусила підготувати меморандум із вимогами та мала передати його передусім Г. Юзевському, а потім – прем'єр-міністрові Ф. Славой-Складковському. Посол ЧСР у Польщі Юрай Славік (1935–1939) з огляду на такі клопотання відповів, що тодішній стан чехословацько-польських взаємин не сприяє висуванню будь-яких вимог, оскільки Польща не дотримується засад взаємності щодо чеської меншини в Польщі та польської – в ЧСР²⁸.

Як чужорідний елемент поціновував Г. Юзевський також і німецьку меншину Волині, вбачаючи в ній ще й постійно діючу приховану загрозу²⁹, а тому послідовно дотримувався «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.) щодо одержавлення німецького шкільництва та постійного контролю за освітньо-культурними ініціативами³⁰.

Початок урядування Г. Юзевського на Волині виявляє «дивний» статистичний феномен щодо німецькомовного шкільництва. Так, згідно з «RocznikóW Statystyki RP» за 1928–1930 рр. на Волині в 1927/1928 навч. р. була одна державна початкова школа з німецькою мовою навчання (45 учнів), а в 1928/1929 навч. р. – вже 30 (891 учень). Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл із 1928 р. дозволяє припустити, що, по суті справи, приватне шкільництво було набагато чисельнішим, аніж за офіційними даними. Як інформує З. Ціхоцька-Петражицка, державні школи виникали через одержавлення приватних шкіл, які мали придатніші шкільні приміщення та кваліфікованих вчителів. Щодо способів одержавлення, то вони були, радше, примусово-бюрократичними, аніж договірно-консensusними. «Обрахунки ці є неправдоподібно заниженими, – пише дослідниця, – бо ж у кожній із більших німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті згідно з переліком немає жодної німецької школи, в той час як у ході власних

²⁷ Slávik MZV 7.III.1938 (AMZV, ZÚ Varšava, PZ 1938).

²⁸ MZV MŠANO z 8.IV.1938 (Ibid., f. 2 sekce, k. 255).

²⁹ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 11).

³⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4831, арк. 5.

об'їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, яку подає Головне управління статистики (ГУС), є неправдиво низькою, тому за найвірогіднішу варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів»³¹. Згідно з інформацією пасторів, які до 1932 р. були організаторами більшості німецькомовних шкіл, у чотирьох парафіях, в яких проживали німецькі колоністи: Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській, – 1929 р. було 70 шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Школи відвідували від 3 до 3,1 тис. дітей, із них у приватних школах навчалоя від 2,2 до 2,3 тис. дітей, а в державних – 800 дітей.

Основним типом німецькомовних шкіл були «канторські школи»³², які шкільний кураторіум на Волині підтримував до запровадження «енджеєвічувки» 1932 р., а потому вирішив ці школи просто зліквідувати, а на їхньому місці в перспективі планувалось заснувати державні, але вже польсько-німецькі школи. Свавільно-бюрократичний спосіб ліквідації канторських шкіл на Волині спричинив скандал на рівні МЗС Польщі після того, як женецький журнал «Semaine religieuse» за 1 та 8 квітня 1933 р. опублікував статтю «Релігійне становище у Польщі» про освітній чинник урядового переслідування протестантів на Волині. Міністерство релігійних культів і народної освіти (MWRiOP) Польщі за поданням шкільного куратора з Луцька так визначило причину дій влади: «Науковий і виховний рівень канторських шкіл незмінно низький, господацькі умови – злиденні, канторами були і є люди без учительської освіти, а колишні вчителі державних початкових шкіл звільнені за професійну невідповідність»³³. Тоді Німецька шкільна спілка – центральна інституція з проблем німецького шкільництва в Польщі, відкривши на Волині шкільний відділ для координації освітньої діяльності та розпорядження цільовими субвенціями, відправляє на Волинь 15 випускників учительської семінарії у Лодзі й розпочинає будівництво нових шкільних приміщень для організації приватних німецьких шкіл. Ці школи мали значно вищий рівень викладання, аніж канторські³⁴. Також

³¹ *Cichocka-Petrażycka Z.* Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 140.

³² *Ibid.* – S. 142–143.

³³ Informacja prasowa, konferencje międzyministerialne, zajścia na tle wyznaniowym, wytyczne polityki Ministerstwa. 1918–1939 (AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych Międzywyznaniowe, sygn. 385, k. 99–106).

³⁴ *Iwanicki M.* Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1978. – S. 223.

у Рожищах щороку відбувалися з'їзди молодих учителів для підвищення їхньої кваліфікації та набуття досвіду громадської діяльності, які державна адміністрація поцінувала як спроби перетворити «школи на острови німецької культури, які відкидають все що є польське»³⁵.

За даними президії Ради міністрів, у 1934/1935 навч. р. 4,3 тис. німецьких дітей на Волині відвідували 334 державні початкові школи з польською та українською мовами навчання, 1,6 тис. – 26 приватних шкіл із німецькою мовою навчання і 80 тис. – 3 приватні школи з польською мовою навчання³⁶. Однак будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл державні органи не дозволяли, воліючи відкрити винятково державні утравквістичні школи. Так, під офіційним приводом недопущення дезорганізації навчання в державній однокласній утравквістичній школі с. Річище Дубнівського повіту, місцевій німецькій громаді не дозволили відкрити приватну школу, використавши під неї молитовний дім. Однак мізерія годин на німецьку мову в школі, вірогідно, змушувала кантора О. Льойшнера вдатися до додаткового нелегального навчання дітей. Для вчителя та шкільного інспектора, які 16 червня 1936 р. відвідали молитовний дім, розташування лав у ньому, демонстраційних карт на стінах та зошитів стали свідченнями навчання дітей кантором. І хоча дубнівський повітовий староста визнав дефіцит належних доказів, О. Льойшнера було-таки оштрафовано на 100 зл. або 25 днів арешту³⁷. Однак із місячного ситуаційного звіту за березень 1937 р. довідуємося, що у Річищах «людність не задоволена навчанням дітей у державній школі, а тому посилає їх до приватного вчителя О. Льойшнера, який навчає їх німецькій мові у нелегальній школі»³⁸.

За таких умов дійшло до відчутного обмеження приватного німецького шкільництва на Волині. У меморіалі пастора А. Кляйндінста, надісланого до міністерства релігійних культів і народної освіти у травні 1938 р., зазначалося, що після впровадження в життя закону про приватне шкільництво від 11 березня 1932 р. на Волині залишилось лише 27 приватних шкіл. Згодом було закрито ще дві школи, а у 1938 р. кура-

³⁵ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych, 1939 (CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (далі – GISZ), sygn. 302.10.24, k. 15).

³⁶ *Mauersberg S.* Op. cit. – S. 153.

³⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 28, 31–32.

³⁸ Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i narodowościowego za 1937 r. (AAN, UWW, Wydział Społeczno-polityczny, sygn. 277/II–t. 8, k. 4a).

торіум надіслав попередження про намір закрити ще п'ять шкіл із причин невідповідності приміщень, низького рівня викладання та порушення статуту. Внаслідок дій шкільних властей серед 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не вивчали в школі німецької мови³⁹.

Не виділяв Г. Юзевський і українців, бо був, як зазначає Я. Кенсік, послідовним прихильником сформульованого Ю. Пілсудським «кардинального постулату польської расії стану в шкільництві», на сторожі якої був тодішній учительський корпус Волині, сформований переважно з поляків, що походили з Малопольщі та Познаньського воєводства. Так, у 1932/1933 навч. р. у всіх типах шкіл на Волині працювало 3446 учителів, та лише 451 (13,1%) були українцями, 128 (3,7%) – росіянами, а 2795 (81,1%) становили поляки⁴⁰. Ці фахівці не розуміли специфіки волинської ситуації, не знали української мови, а найголовніше – були рішуче неприхильно налаштовані до ідеї польсько-української співпраці. Тому легковажили тією винятково великою роллю, яку відводив учительству на Волині Г. Юзевський.

Усе це зумовило два взаємопов'язані процеси. З одного боку, не зупинило радикалізації й екстремізації українських національно-політичних устремлінь, відповідником яких у польському політичному середовищі стала спекулятивна кампанія «за порятунок польськості на Волині»⁴¹ в рамках розпочатої 1936 р. за активної участі військовиків програми «зміцнення польськості на Сході»⁴².

Як влучно підсумовує А. Хойновський: «На практиці Юзевський “перезив” на посаді воєводи свою політику на кілька років: його курс не знайшов підтримки в очах польської громади, бюрократії, католицького духовенства та війська. Ці сили стали провадити іншу цілковито національну політику. Юзевський зі своєю групою залишився ізольованим»⁴³.

Рушієм кампанії стала преса. Об'єктом її критики була «волинська програма» Г. Юзевського та й сам воєвода. Загальний висновок невтіш-

³⁹ Sprawy szkół z niemieckim językiem nauczania, 1934 r. (AAN, MWRiOP, Wydział Szkolnictwa Powszechnego, sygn. 162, k. 122–123).

⁴⁰ *Kęsik J. Zaufany Komendant: Biografia polityczna J. H. Józewskiego, 1892– 1981.* – Wrocław, 1995. – S. 90–91, 121.

⁴¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4218, арк. 1–58.

⁴² Komunikaty, uchwała, regulamin Komitetu Koordynacyjnego. Wytyczne dla kierowników Akcji Koordynacyjnej, 28.V.1937–25.V.1938 (CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu nr II, Komitet Koordynacyjny, sygn. I.371.2.181).

⁴³ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (*Chojnowski A.* Op. cit. – S. 234).

ний: «юзевцизна – українофільська політика, найвправніша фабрика винародовлення поляків»⁴⁴.

Із аргументованими звинуваченнями Г. Юзевський познайомився зі спеціального реферату (1936) про Волинське воеводство. Так, у ньому стверджувалося, що внаслідок його шкільної політики «доробок українців у шкільництві щороку зростає, а тим часом польський доробок постійно зменшується: 1931 р. польських шкіл було 627, а у 1934 р. – тільки 545 (–82), учителів-поляків у 1932/1933 навч. р. було 2915, а в 1933/1934 навч. р. – 2637 (–328). ...Таку політику необхідно беззастережно критикувати»⁴⁵. Вади такого статистичного аналізу очевидні, бо для критика польські школи з українською мовою як предметом викладання та утраквістичні, польсько-українські, школи нібито вже не є польськими, а за той же період їх чисельність зросла з 417 до 631 та з 534 до 539 відповідно. Із тих же статистичних джерел довідуємося, що у 1927/1928 навч. р. учителів-поляків було тільки 1535, а кількість учителів-українців із 1927/1928 навч. р. по 1933/1934 навч. р. скоротилась із 539 до 447 (–92). Г. Юзевський відповів так: «Ця в цілому знана та розлементована, до рівня святого національного болю піднесена справа початкового шкільництва, спричинивши стільки патріотичних почуттів та гарячий захист польськості, конфронтує з цифрами: на Волині 1732 початкові школи, з них – 11 українських при 77% української та 14% польської людності. Це дає найкращий образ того, до якого рівня безглуздя може сягнути формулювання програмних засад за умови опертя на темний інстинкт зоологічного націоналізму, безмежного невігластва, наївності, часто злої волі або цинічної демагогії. Вражаючим передусім є невігластво»⁴⁶.

Проте, це не заважало частині польських осередків й надалі говорити про упривілеювання чужого національного елемента. Маючи на увазі закиди щодо «полякофобії» Юзевського, варто звернути увагу на те, що відсоток початкових українських шкіл на Волині впродовж десяти років залишався незмінним, ледь сягаючи 0,4% (8 початкових шкіл). Водночас у 1937/1938 навч. р. німецька меншина мала тут 27 національних шкіл, а чеська – 18. У загальній структурі волинського шкільництва

⁴⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3901, арк. 21.

⁴⁵ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa. Luty 1936 r. (AAN, UWV, sygn. 277/I–1, k. 139).

⁴⁶ Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego, 1936 r. (Ibid., k. 51–52).

домінували польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9% (853) від загалу, школи польські – 26,6% (555) та українські 24,9% (520)⁴⁷.

Таким чином, кількість українських шкіл була у значній диспропорції до кількості українців на Волині, а шкільну політику Г. Юзевського щодо українських запитів визначала глибока обережність. Проте політична точка зору правлячого табору вже була сформульована. Преса ж її лише оприлюднила: «у зміну політики воєводи... не віримо. Зміна може статись лише в один спосіб: усунення воєводи Юзевського з посади»⁴⁸. У квітні 1938 р. Г. Юзевського було звільнено з посади та переведено воєводою до Лодзі. Тільки після цього в ґрунтовному підсумковому рефераті щодо своїх бачень майбутнього національних відносин на східних кресах він зазначив, що «подальший розвиток відносин на Волині можна уявити як збільшення українського стану посідання в шкільництві»⁴⁹.

На подібну політику годі було й розраховувати. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного й останнього воєводи А. Гавке-Новака спричинило суттєві зміни політичної лінії влади щодо національних меншин та їхніх освітніх зацікавлень. Інспірування військовиками, досконалим протеже яких був, як твердить І. Політ, А. Гавке-Новак⁵⁰, програми «зміцнення польськості» на Волині свідчило про «нерозуміння Варшавою волинських справ, то очевидно треба передбачувати, – вважав волинський посол С. Скрипник, – у недалекій вже будичині багато прикрих несподіванок»⁵¹. Його передбачення справдилося, коли в лютому 1939 р. за ініціативою воєводи було розроблено та затверджено міністерством внутрішніх справ нову «програму державної політики на Волині». Про її засадничі тези належало поінформувати лише волинських послів і сенаторів – членів польської парламентської групи, збори яких за ініціативою А. Гавке-Новака відбулися 20 лютого 1939 р. у Луцьку⁵². Воєвода розпочав із характеристики польсько-ук-

⁴⁷ Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. – Warszawa, 1939 (далі – Statystyka szkolnictwa). – S. 27.

⁴⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3901, арк. 11.

⁴⁹ Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938 (BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, акс. 361).

⁵⁰ *Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938–1939) // Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. V. – З. 4 (20). – S. 711–712.

⁵¹ ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 8, арк. 34.

⁵² Там само, оп. 9, спр. 4671, арк. 14–15.

раїнського протистояння, вказуючи на нереалістичність програми Г. Юзевського з огляду на переоцінку поняття та виснаження практики демолібералізму не лише в Польщі, а й у світі. Нова програма не в усьому відкидала програму 1929 р., переймаючи із неї те, що позитивне, та заперечуючи те, що, з точки зору воєводи, не витримало випробування життям.

Мета шкільної політики А. Гавке-Новака – посилити асиміляційну польську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не лише переваг, а й винятковості польської культури в системі виховання; всеосяжності, універсальності та виключності польського виховного ідеалу; домінування польської мови над польською; такого шкільного устрою, який би ліквідував окремі національні елементи⁵³.

Тенденція виразної полонізації шкільництва через вилучення української мови як предмета викладання, закриття української гімназії та духовної семінарії в Кременці, посилення відчуття залишковості й залежності українського шкільництва і вчительства від польських політиків та військовиків лише увиразнювали статус підлеглої нації.

Зростаючою напругою відзначались за урядкування А. Гавке-Новака відносини з волинськими чехами, особливо в період «мюнхенської кризи». У Луцьку 25 вересня 1939 р. на велелюдній маніфестації було прийнято резолюцію з вимогою «негайного повернення Заольцизни». Демонстранти спричинили інциденти проти чеських шкіл: у Рівному, Здолбунові та Луцьку вони закидали брудом вікна чеських шкіл⁵⁴.

Найпоказовішим щодо ставлення владців до волинських чехів стала справа присвоєння «Народному дому» в Глинську Чеському імені маршала Е. Ридза-Сміглого. 1937 р. сільська громада ухвалила збудувати «Народний дім», зробивши задля цього грошові, натуральні або відробіткові пожертви. Але їх виявилось замало, тому-то звернулися до ЧМШ у Празі. Було виділено субвенцію на суму 40 тис. крон. Улітку 1938 р., коли будівництво було завершено, мешканці через воєводу звернулися до маршала Е. Ридза-Сміглого про присвоєння дому його імені⁵⁵. Військовики не були в особливому захопленні від цього, оскільки у будинку не було на належному місці вміщено державного гербу Польщі й портретів державних керівників. Їх розмістили у малій залі для урочистих зборів. Водночас у великій залі, великій через те, що, як засвідчує план бу-

⁵³ Там само, арк. 2, 6, 16, 17–18.

⁵⁴ *Wołyń*. – 1938. – № 39, 40, 42.

⁵⁵ Sprawozdania, wytyczne, sprawozdania i referaty mniejszości narodowych w Polsce, 9.I.1939–21.VIII.1939 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.122, k. 30).

дови, це була універсальна – спортивна, шкільна та розважальна зала⁵⁶, було вивішено картину із зображенням тріумфального в'їзду Т. Масарика у Прагу. Воевода не вбачав у цьому чогось надзвичайного та вважав, що дому необхідно надати ім'я, про яке клопотались. Однак військові не вірили в щирість чеських колоністів, бо «народний дім має слугувати за bastion чеського, а не польського національного усвідомлення», та стане місцем «ворожих виступів чеських шовіністів під час різних урочистостей». Тому в листі до воеводи від 17 лютого 1939 р. шеф бюро інспекції Генерального інспекторату збройних сил категорично заперечив, що «Пан Маршал не дав своєї згоди щодо присвоєння Свого Імені народному дому, збудованому у Глинську Чеському». Воеводі запропоновано визначити причину відмови – «локальний характер інституції»⁵⁷. Проте без огляду на відчуття стримування національно-освітніх запитів – 850 чеських дітей не вивчали рідну мову⁵⁸ – волинські чехи продовжували вважати Польщу «за можливість спокійного розвитку»⁵⁹.

Набагато загостренішими були взаємини воеводської адміністрації з німецькою громадою Волині. Саме стан дискримінування німецького приватного шкільництва став однією з потужних причин зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію волинських німців майже на безперервну⁶⁰. Але воевода в своїй діяльності ретельно дотримувався визначених у грудні 1938 р. міністерством внутрішніх справ «Директив ставлення до німецької меншини», які передбачали зосередження німецьких дітей у державних школах, карно-адміністративне переслідування учасників шкільних страйків, саботаж державними інституціями процесу будівництва приватних німецьких шкіл⁶¹, а згодом і

⁵⁶ Dane informacyjne o Czeskim Domu Ludowym w GlinSKU Czeskim, 1939 r. (CAW, GISZ, Referat Informacyjny, sygn. 302.10.18, k. 55).

⁵⁷ Sprawozdania, wytyczne, sprawozdania i referaty mniejszości narodowych w Polsce, 9.I.1939–21.VIII.1939 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.122, k. 28, 26).

⁵⁸ Statystyka szkolnictwa. – S. 26.

⁵⁹ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939 (CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, k. 228).

⁶⁰ Korespondencja w sprawie likwidacji szkolnictwa niemieckiego w Polsce, 1938–1939 (AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 984, k. 1–64); Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939 (CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, k. 1–408).

⁶¹ Referat dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracjach żydowskich oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką, 15.I.1938–21.XII.1938 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.121, k. 77b–78).

повну ліквідацію німецького шкільництва⁶². За таких умов годі було вести мову про виконання однієї з головних цілей «волинської програми» А. Гавке-Новака, як її визначав воєвода: «з меншинами на Волині мусить бути налагоджена співпраця і співжиття в атмосфері спокою і взаємної довіри»⁶³.

Таким чином, національно-освітня політика воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака як складова їхніх «волинських програм» у 1928–1939 рр. засвідчила: по-перше, суперечливі результати концептуалізації бюрократичних можливостей використання освітніх установ для національного переінакшення етнічних меншин Волині на ґрунті польської, державної та національної самототожності; по-друге, деструктивні уможливлення державно протегованої колонізації та утраквізації національних шкіл; по-третє, увиразнення етнічних умотивувань громадської протидії намірам влади маргіналізувати та ліквідувати національне шкільництво українців, чехів, німців.

⁶² Sytuacja Niemców w Polsce – referat. Wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich, 13.I.1939–21.VIII.1939 (Ibid., sygn. 302.4.123, k. 128).

⁶³ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych, 1939 (Ibid., sygn. 302.10.24, k. 184).

Світлана Шульга (Луцьк)

Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років

У ХХ ст. Україна постала перед необхідністю вирішення значної кількості питань суспільного життя. Чи не найважливіше з них – національне питання – набуло особливої гостроти в тій частині України, що відійшла до Другої Речі Посполитої. Важливим видається докладне вивчення означеної проблеми ще й тому, що наступний в історії нашої країни період Другої світової війни призвів на Волині до загострення національного питання, ба навіть національного протистояння. Очевидно, саме засади національної політики, що її проводили польські уряди в регіоні, склали підґрунтя такого ускладнення. Конфлікти етнічного характеру на Волині точилися переважно між поляками та українцями. Однак обидві сторони намагалися залучити на свій бік представників інших меншин, зокрема, чеську общину, де заможніші й освіченіші селяни та міщани завжди лишалися лояльними до влади. Саме на їхню допомогу та підтримку розраховували і поляки, і українці, і німці.

На території Волинського воєводства Другої Речі Посполитої чеське населення концентрувалося переважно у східних та південних повітах. За першим переписом населення 1921 р., всього у повітах Волині проживало 25 405 чехів, що становило 1,8% населення краю. Найчисельнішими анклавами були Дубенський, Рівненський, Луцький повіти. Чеське населення проживало в 51 колонії, а також у найбільших містах Волині: Луцьку, Дубно, Ровно, Здолбунові, Ковелі¹. Другий перепис 1931 р.

¹ Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30 wrzesnia 1921 r. – Т. XXIII: Wojewodstwo Wolynskie. – Warszawa, 1926. – S. 3; Rocznik Statystyki Rzeczpospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S. 6.

зафіксував збільшення кількості чеського населення до 31 тис. осіб². Змін зазнав не лише кількісний, а й якісний склад чеської меншини, змінилися також політичні, соціально-економічні умови життя. На волинській землі виросло покоління чехів, які не знали своєї батьківщини, однак усілякими способами намагалися зберегти національну окремішність. Чехи створили чисельні громадсько-культурні товариства («Чеська бесіда», «Сокол», Чеська матица шкільна тощо), заснували часописи, у державних та приватних школах продовжували вивчати мову та підтримувати народні традиції. Чеські поселення виокремлювалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва й торгівлі³.

Окрім чехів на Волині жили євреї, німці, росіяни. Права національних меншин Другої Речі Посполитої гарантувалися міжнародними документами, підписаними Польщею, і внутрішнім чинним законодавством. До міжнародних актів слід віднести так званий Малий Версальський договір 28 червня 1919 р., Ризький мирний договір 18 березня 1921 р., Женевську конвенцію 15 травня 1922 р.⁴ Згадані документи мали неоднозначний характер і містили односторонні або двосторонні зобов'язання. Наприклад, Малий Версальський договір, не згадуючи про права національних меншин щодо національної автономії (територіальної або культурної), при вирішенні мовного питання вказував на «значну частину мешканців мови іншої, ніж польська», точно не визначаючи кількість таких мешканців. Викликала застереження і сама система односторонніх договорів, аж до відмови від контролю Ліги націй над їхнім виконанням (як це зробила Польща 1934 р.).

Законодавчі акти Польщі ґрунтувалися на Трактаті про захист меншин, підписаному у Версалі, основні положення якого без конкретного посилання увійшли до статей конституції Польщі. Зауважимо, що до

² Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. – Z. 70: Województwo Wołyńskie. T. XI. – Warszawa, 1938.

³ Шульга С. До питання про економічний розвиток чеських колоній на Волині в 20–30-х роках ХХ століття // *Наук. вісн. Волинського держ. ун-ту*. – Сер. Історія. – Вип. 2. – Луцьк, 1997. – С. 56–61; *Ї ж.* Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період // *Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. Ін-ту історії України НАНУ*. – К., 1998. – С. 460–474; *Ї ж.* Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період // *Україна і Польща: Діалог культур (мовно-літ. та сусп.-політичні відносини): Зб. наук. пр.* – Луцьк, 2005. – С. 395–403.

⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 3: Апр. 1920 г. – март 1921 г. – М., 1965.

конституції Чехословаччини Тратат про захист меншин увійшов повністю. Окрім Тратату конституція Другої Речі Посполитої містила і параграф 19, який обумовлював автономні права національних меншин в Польщі⁵.

Отже, система міжнародних зобов'язань Польщі і конституційні акти гарантували захист прав і свобод національних меншин. Однак політична нестабільність, економічна слабкість, загострення міжнародних відносин в Європі створювали складну ситуацію у вирішенні національних проблем, які стали чи не найголовнішими у внутрішній політиці польських урядів.

Польські дослідники (А. Хойновський, Я. Кенсік, С. Мауерсберг, В. Медржецький) відзначають, що польська влада основними визначала проблеми української, єврейської та німецької меншин з огляду на їхню чисельність, громадсько-політичну активність і господарську роль у суспільстві, проблеми чеської меншини розглядалися владою як другорядні. Тому заходи щодо першої групи національних меншин поширювалися й на чехів⁶.

Польська політична думка на початку 20-х рр. висунула дві концепції вирішення національного питання. Перша передбачала повне підпорядкування інтересів національних меншин політичній, економічній і культурній домінації польської держави. Програма відмовляла неполякам в праві на вільний національний розвиток і кінцевою метою вважала асиміляцію українців і білорусів, послаблення економічних і політичних позицій німців та євреїв. Друга пропонувала розв'язання національного питання в дусі толерантності і співіснування. Відкидаючи гасло національної асиміляції, вона репрезентувала програму асиміляції державної. Згадані концепції було покладено в основу конкретних заходів польських владних структур щодо національного питання, зокрема чеської меншини.

У першій половині 20-х рр. певні спроби залагодити національні проблеми проявилися у діяльності кабінету В. Грабського (1923–1925), який зосередився на вирішенні найбільочішого з них – освітнього.

⁵ Там же. – С. 264.

⁶ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. – Wrocław, 1995. – 116 s.; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław, 1968. – 230 s.; *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowosciowej rzadów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – 262 s.

1924 р. було прийнято новий шкільний закон, який регламентував організацію шкільництва української, білоруської і литовської меншин. Документ суттєво обмежував права непольського населення на освіту, ставши прикладом розв'язання національних питань у дусі державної асиміляції й викликавши негативну реакцію на східних кресах.

Закон 1924 р. мав негативні наслідки як для чеського державного шкільництва, так і для громадських шкіл. Польський історик С. Мауерсберг звертає увагу на параграф 4 закону, який дозволяв відкривати школи у східних воєводствах «лише з руською (русинською), білоруською і литовською мовою навчання або двомовні», а значить, школи з чеською мовою викладання організовувати заборонялося⁷.

З середини 20-х рр. відмічається помітне скорочення чеських початкових державних шкіл. Якщо станом на 1921 р., наприклад, у Луцькому повіті нараховувалося 17 таких шкіл⁸, то вже у 1926 р. їх кількість скоротилася до 10⁹. Скорочення кількості чеських початкових шкіл тим помітніше, що загальна кількість чеського населення у Луцькому повіті за ці роки зроста: 1921 р. – 4843 особи¹⁰, 1926 р. – 5271 особа¹¹. А у Ровенському повіті, де проживала найбільша кількість чехів, 1927 р., як доповідав шкільний інспектор із Рівного, початкових державних і приватних шкіл із чеською мовою викладання не існувало¹². Попри таке повідомлення архів Рівненської області фіксує 1927 р. дві приватних школи: у селі Новоставче та місті Ровному, вчителями в яких були чехи¹³.

Для порівняння зазначимо, що на території УСРР у 1924–1925 рр. функціонувало десять шкіл з викладанням чеською мовою, які відвідувало 342 учні, згодом кількість шкіл зроста до 17. Проте чеські школи охоплювали лише 43,8% чеських дітей, 34,3% відвідували українські школи, 11,2% – російські, 5,1% – змішані українсько-чеські, 2,4% – польські¹⁴. Усі чеські школи були початковими, семирічок серед них не було.

⁷ *Mauersberg S. Op. cit. – S. 70.*

⁸ Державний архів Волинської області (*далі* – ДАВО), ф. 36, оп. 1, спр. 171, арк. 2.

⁹ Там само, оп. 10, спр. 3, арк. 43.

¹⁰ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 426, арк. 37.

¹¹ Там само, оп. 10, спр. 3, арк. 43.

¹² Державний архів Рівненської області (*далі* – ДАРО), ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 42–43.

¹³ Там само, арк. 43.

¹⁴ Україна, 1929: Статистичний щорічник. – Харків, 1929. – С. 82.

1931 р. на засіданні ВУЦВК постало питання про становище чеських шкіл. Було зауважено, що місцеві органи не цікавляться станом чеських шкіл, які працюють без будь-якого контролю з боку радянської влади. Велике незадоволення викликало і те, що чеські вчителі мали систематичний зв'язок із новоствореною Чехо-Словацькою республікою, звідки отримували літературу. Далі зазначалося: «Чеські школи із всіх інших національних шкіл нацмен знаходяться у найважчому становищі... Не вистачає чеської літератури, підручників, 18 початкових шкіл були забезпечені вчителями лише на 60%, шість шкільних закладів взагалі були закриті через відсутність вчителів»¹⁵. Отже, становище із чеською освітою на теренах Радянської України було складним, головною ж турботою держави стала відсутність контролю. Навіть в умовах українізації не обійшлося без перегинів, внаслідок чого національні школи закривалися¹⁶.

В умовах посилення національного тиску, асиміляційної політики польських урядів щодо національних меншин і запровадження утравістичної освіти прагнення чеської громади зберегти свою культуру та мову виявилось передовсім в організації розгалуженої мережі приватних початкових і середніх шкіл з чеською мовою навчання, що створювалися чеською громадською організацією Чеська матица шкільна (ЧМШ). ЧМШ було створено у грудні 1923 р. Установчі збори відбулися в Луцьку, в них взяли участь 192 представника чеських поселень Волині¹⁷. У статуті, затвердженому і зареєстрованому 4 жовтня 1923 р., зазначалося, що товариство «має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності»¹⁸. Станом на 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл, зокрема, у Дубенському повіті 4 школи, Ровенському – 2, Луцькому – 3, Здолбунівському – 3¹⁹.

Польща надавала допомогу у вирішенні питань національної освіти, проте ця допомога була незначною. 1929 р. адресну допомогу було надіслано чеським школам у селах Млодава I (700 зл.) і Млинов (200 зл.),

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 4171, арк. 43.

¹⁶ Там само, спр. 781, арк. 9.

¹⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 80.

¹⁸ Там само, арк. 81.

¹⁹ Там само, арк. 80.

Ровенського повіту, і чеській школі у м. Ровному (500 зл.). А школа у колонії Московщина Дубенського повіту щороку отримувала допомогу у розмірі 900 зл.²⁰ 1934 р. польський уряд виділив для чеських шкіл Волині від 100 до 1500 злотих, водночас з-за кордону було отримано 22 745 зл.²¹

Наприкінці 20-х рр. концепція внутрішньої політики держави базувалася на визнанні пріоритету інтересів польської держави над національними інтересами меншин. Відтак одним із основних завдань державних органів ставало формування лояльності непольського населення. Волинський воєвода В. Мех (1926–1927) так характеризував завдання влади стосовно меншин: «Мусимо прагнути до втягування непольського населення до державної діяльності, виробляючи в ньому якості лояльних обивателів»²². Польська влада Волині проводила постійні дослідження громадського, культурного й економічного стану національних груп воєводства. Так, у жовтні 1926 р. і березні 1927 р. воєводське управління вивчало становище чехів, акцентуючи увагу на питанні стосунків чехів із владою, українським і польським населенням, а також із закордонними чинниками²³, намагаючись у такий спосіб тримати під контролем меншини.

1928 р. на Волинь було призначено нового воєводу – Г. Юзевського. Це був авторитетний політик, обізнаний у справах східних кресів. На переконання Ю. Пілсудського, він найбільше відповідав планам реалізації «найповнішої інтеграції Волині з рештою краю». У своїй діяльності (т. зв. «Волинська програма») воєвода виокремив національне питання, вважаючи «основною метою державну асиміляцію населення Волині» шляхом спрямування політичного руху, вирішення культурних проблем, питань шкільництва в пропольському напрямі²⁴.

«Волинська програма» передбачала також залучення представників меншин до участі у самоврядуванні, розглядала його розвиток як інструмент спільної діяльності. Певне загострення й поляризація населення воєводства стали відчутними у 1927–1928 рр. у зв'язку із виборами до органів територіального самоврядування та виборами до Сейму.

²⁰ Там само, арк. 82 і зв.

²¹ *Hlas Volyne*. – 1934. – 11 rijna.

²² *Kęik J. Wojwodztwo Wołyńskie 1921–1939 w swietle liczb i faktow // Przegląd Wschodni*. – 1939. – Т. 4. – З. 1(13). – S. 116.

²³ ДАВО, ф. 36, оп. 10, спр. 3, арк. 1–50; ф. 46, оп. 9, спр. 253; оп. 9а, спр. 161, арк. 10а; ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 46, 91–92; ф. 156, оп. 2, спр. 4.

²⁴ *Vaculík J. Dejiny Volyňských Čechů*. – Т. II: (1914–1945). – Praha, 1998. – S. 118–121.

За даними Я. Вацуліка, чехи складали 4% членів гмінних рад, 2,5% депутатів сеймиків²⁵. На виборах до Сейму 1928 р. серед послів було обрано і чеха Владіміра Медину. Чехословацький посол в Польщі волинський чех д-р Вацлав Гірса (1927–1935) висловив з цього приводу задоволення і надію на те, що участь В. Медини у Сеймі буде важливою допомогою чеській меншині у вирішенні наболілих питань²⁶.

Активізація політичних об'єднань і партій українців, євреїв, німців на території східних кресів прискорили процеси національного самосвідомлення чехів, втягували їх у політичне життя, привели до виділення із середовища поселенців політично заангажованого прошарку. 1923 р. волинські чехи утворили Чехословацьке народне об'єднання (ЧНО), перше зібрання якого відбулося в одній із найстаріших колоній – Квасиліві Ровенського повіту. Ініціатором та головою тимчасового комітету Об'єднання став відомий у чеських колоніях Волині вчитель Антон Перний. Архівні документи свідчать, що організація ставила перед собою політичні цілі²⁷.

1929 р. статут організації надійшов для розгляду до міністерства внутрішніх справ. Після чого 24 квітня 1929 р. начальник відділу безпеки волинського воєводського управління надіслав старості повіту вказівку: засновників ЧНО необхідно повідомити, що згідно з розпорядженням генерального комісара Земель східних від 25 вересня 1919 р. про товариства і союзи із статуту необхідно вилучити питання політичного та релігійного характеру²⁸. Представники тимчасового комітету Об'єднання, обговоривши зауваження, відповіли, що згадане розпорядження після прийняття конституції Другої Речі Посполитої втратило свою чинність, а також нагадали польським властям, що «статут складений за зразком статуту Російського Народного Об'єднання, яке діє давно, і вони не розуміють, чому подібний статут на може бути затверджений для лояльної чеської громади»²⁹.

Отже, поява політично активних елементів у середовищі лояльної чеської громади викликало негативне ставлення польських властей, побоювання появи політичної організації опозиційного спрямування. Даний висновок підтверджує і подальший перебіг справи. У квітні 1930 р.

²⁵ Ibid. – S. 64–65.

²⁶ Ibid. – S. 65.

²⁷ Ibid. – S. 65–66; ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 927.

²⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 927, арк. 15.

²⁹ Там само, арк. 11зв.

начальник відділу міністерства внутрішніх справ Г. Сухенко-Сухецький під грифом «секретно» повідомляв волинського воєводу, що діяльність організації Чеська матица шкільна сприятливіша для польських властей, ніж впливи групи А. Перного, і бажаним є «поглинання ЧНО більшістю сил, що групуються навколо ЧМШ»³⁰. Водночас представники влади висловлювали побоювання, що перешкоди у реєстрації статуту організації могли б призвести і до проблем зовнішнього характеру, зокрема, з боку Чехо-Словаччини, яка б могла мати в такому разі доказ незабезпечення достатньою мірою потреб культурного життя чехів у Польщі, що, безумовно, відбилося б не на користь польської меншини в Чехо-Словаччині³¹. Такі заходи цілком відповідали намірам воєводи підтримувати і сприяти діяльності лояльних до уряду угруповань, які відокремили б Волинь від сепаратистських впливів з-за кордону та Східної Галичини.

Особливого загострення освітні проблеми набувають у 30-ті рр., коли очевидною стає криза «волинського експерименту» воєводи Г. Юзевського. Воєвода був прихильником утравквістичної школи із вивченням української мови як предмета, розуміючи, що через вирішення мовної проблеми можливо найшвидше досягнути порозуміння. Водночас саме освіта, вважав воєвода, є шляхом прилучення української молоді до польської культури, а отже, шляхом до лояльності. Чеська початкова освіта також зазнала певних змін: якщо у 1926/27 навч. р. на Волині працювало 26 чеських державних шкіл, то через десять років, у 1936/37 навч. р., таких шкіл нараховувалося лише 5³².

Важливим осередком чеської освіти та культури залишалася Луцька чеська школа, заснована у 1929 р. З 1934 р. Луцька чеська школа давала повну семирічну освіту. В цей час у ній навчалося 132 учні. Цікаво зазначити, що в старших класах (5–7) чеської школи навчалося більше учнів, ніж у початкових. Так, у 1934/35 навч. р. у 1–3 класах навчалося 44 учні, а у 4–7 класах – 89 учнів, отже, удвічі більше. Вірогідно, чеські колоністи переводили до цієї школи дітей, які отримали початкову освіту у двомовній державній школі. Така тенденція зберігалася і до останнього навчального року в чеській школі – 1938/39 навч. р., коли Луцьку чеську

³⁰ Там само, арк. 34.

³¹ Там само, арк. 47; *Vaculik J. Op. cit.* – S. 66–67.

³² *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej.* – Warszawa, 1928. – S. 400; Wołyn. Статистические данные об увеличении продукции зерна и количества населения по национальностям на территории Волини. – Луцк, 1937. – С. 38–39.

школу закінчила найбільша кількість випускників – 134³³. Відтак відчувалася гостра потреба у розширенні приміщення школи. Польська ж влада не дозволяла відкривати його, пояснюючи це непристосованістю приміщення, тоді як деякі польські школи знаходилися у значно гіршому стані³⁴.

Посилюється тиск на приватні школи. Про це свідчить стаття у чеському часописі «Народні лісти» від 1 грудня 1935 р. під назвою «Трагічна ситуація Чеської матіці шкільної на Волині в Польщі». У с. Піддурков, де до школи ходили 42 дитини, з них 41 чех і 1 єврей, а також кілька десятків українських дітей, мовою навчання була польська мова, вчителька-полька не знала ні чеської, ні української мови. Прохання відкрити початкову школу з чеською мовою навчання було відхилено на підставі положення про те, що в поселенні, де проживають представники двох національностей, початкова школа мусить бути польською³⁵. А оскільки чеські колонії на Волині засновувалися поряд із українськими, то природно, що в таких поселеннях проживали представники двох і більше національностей, що і вважалося підставою для відкриття лише польської школи. За умов утисків і обмежень єдиним осередком збереження чеської освіти залишалася Чеська матіца шкільна.

Варто звернути увагу на органи самоврядування в 30-ті рр. Вони являли собою тип органів із змішаним національним складом, натомість у виконавчих органах домінуючим був польський елемент. З 1930 р. до 1934 р. відсоток поляків у системі самоврядування також зростає (17%), а українців зменшується (13,6%)³⁶. Водночас станом на 1934 р. частка чеського представництва в органах виконавчої влади становила 2,0%, а в законодавчих – 1,9%. Для порівняння: німців, чисельність яких значно перевищувала кількість чехів, в органах виконавчої влади було 0,3%, у законодавчих – 0,9%³⁷. Отже, політика воєводи щодо органів самоврядування не мала позитивних наслідків і не сприяла порозумінню між українцями та поляками. Водночас чеське представництво з огляду на порівняно незначну чисельність общини було досить значним, що пояснюється також і традиційною лояльністю чехів. Отже, спроби воєводи вирішити національні й інші проблеми шляхом адміністрування,

³³ Десять років чеській школі. – Луцьк, 1939. – С. 8.

³⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 2–6.

³⁵ Там само, арк. 2.

³⁶ *Kęsik J.* Op. cit. – S. 133.

³⁷ *Rzepcecy T. i K. Sejm i Senat. 1928–1933.* – S.l., s.d. – S. 39–41.

підтримання утравкізму в освіті й утисків громадського та культурного життя меншин і, таким чином, побудувати «анклав польсько-українського співжиття» не мали позитивних наслідків.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, до реалізації якої приступила нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гавке-Новоком, стала логічним завершенням курсу національної політики польських урядів і яскраво засвідчила наміри правлячих кіл до денационалізації українців, а отже, і утисків представників інших меншин.

Складно виявити конкретні прояви реакції чеського населення на зміни у політиці польських властей, хоч загальний її характер зрозумілий. Найяскравіше це демонструють публікації кінця 1938 – початку 1939 рр. у чеській пресі Волині. У змісті, характері й акцентах газетних матеріалів основне місце посідають проблеми національного усвідомлення чехів, збереження національних ознак чеської меншини та чеської мови, захисту прав національних меншин у Польщі³⁸.

Національне питання, таким чином, належало до найскладніших у внутрішній політиці Польщі міжвоєнної доби. Максимальне задоволення інтересів національних меншин держава здійснити не могла, що пояснювалося цілим комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Поряд із економічною слабкістю, нестабільністю державних інституцій та особливостями національної структури, зовнішньополітичне становище держави було дуже складним, тому стосунки з європейськими державами неминуче відбивалися на політиці стосовно національних меншин. Влада вдавалася переважно до адміністративних методів, заходів репресивного характеру, що свідчило про відсутність цілісної і конкретної програми вирішення даної проблеми. Варто зазначити, що у 30-ті рр. на Волині було здійснено спробу регіонального вирішення національного питання – «Волинська програма» воєводи Г. Юзевського.

Стосунки польської влади та чеської громади визначали чинники, виходячи з яких держава і встановила відносини із чеською меншиною Волині. По-перше, чеська громада була чисельно невеликою порівняно з іншими громадами меншин. По-друге, чеське населення компактно проживало у Волинському воєводстві (0,2% – у Лодзинському воєводстві). Два перших чинники позбавляли владу необхідності вирішувати чеські питання у загальнодержавному масштабі, обмежуючись регіональним рівнем. По-третє, майнове становище та соціальна структура чеського населення дозволяє припустити, що в середовищі чехів не бу-

³⁸ Див., напр., газету «Krajnske listy» за 1937–1939 рр.

ло причин до гострих соціальних конфліктів, хоча серед них були і батраки, і заможні, і підприємці. По-четверте, освіта й культурний розвиток громади, традиції самоврядування визначили високий рівень національної самосвідомості чехів, що унеможливило спроби асиміляції. По-п'яте, чеська громада завжди лояльно ставилася до влади. Пошесте, становище меншини регулювалося також і міждержавними стосунками Польщі й Чехо-Словаччини, а також політикою останньої щодо польської меншини на її території.

Отже, згадані чинники дозволяють стверджувати, що у національній політиці Польської держави чеська меншина відігравала другорядну роль. Конкретних заходів щодо чехів, як, наприклад, українців, німців чи євреїв, уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики, а також і тими заходами, які вживалися щодо іншого непольського населення, випрацьовуючи регіональні програми з національного питання та виходячи із конкретної ситуації.

Валентина Шайкан, Валерій Шайкан (Кривий Ріг)

Ідеологічні рудименти і український національно-визвольний рух

Після закінчення Другої світової війни не одне десятиліття у зрадничстві або у суцільному колабораціонізмі звинувачувалися всі напрями українського самостійницького руху. Населенню нав'язувалася думка про відверту боротьбу «бандерівців» проти українців та України на боці гітлерівських окупантів. Радянська історіографія інакше як «українсько-німецькими націоналістами», «буржуазними націоналістами» учасників національно-визвольного руху не називала. При цьому особливо підкреслювався зв'язок ОУН і УПА з Третім райхом. Зрозуміло, що радянський уряд намагався дискредитувати український самостійницький рух в очах населення СРСР, коли називав його представників «прислужниками імперіалістів» і бандитами, яких нібито спочатку підтримував гітлерівський режим, а після розгрому Німеччини – «англо-американці».

Не таємниця, що радянський ідеологічний апарат виробив такі пріоритетні напрями дослідження і розставив такі акценти, за якими масовий героїзм, бойові дії Червоної армії та радянських партизанів, підпільників, трудова звитяга піднімалися на щит, а репресивно-каральна система, ставлення сталінського тоталітарного режиму до населення, недоліки радянського руху Опору, причини втрат Червоної армії, ідеологічна складова діяльності ОУН, УПА, колабораціонізм – були фактично закриті для дослідження¹. Таким чином, радянській істо-

¹ Лисенко О. Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали

ріографії вдалося створити ідеологему, за якою ОУН і УПА, а отже, український національно-визвольний рух, уявлялися як поплічники окупанти або кримінальні угруповання.

Ідеологічні рудименти, попри те, що СРСР рухнув майже 15 років тому, ще є такими сильними у свідомості населення, що й до сьогодні не вирішено юридичного аспекту проблеми статусу вояків УПА. Відомо, що законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. бійці УПА, які брали участь у бойових діях проти гітлерівців, були зараховані до учасників бойових дій. Але й сьогодні гостро стоїть питання: чи визнати УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. На думку О. Лисенка, щоб уникнути «некоректних порівнянь» і всіляких непорозумінь, необхідно надати воякам УПА цілком визначеного статусу, окреслити точною юридичною дефініцією: «учасник боротьби за УССД» чи «ветеран національно-визвольної боротьби» тощо².

Існують також проблеми, які пов'язані з діяльністю ОУН, як, наприклад, їхня тактична тимчасова співпраця з німцями, терор Служби безпеки (СБ ОУН), що автоматично переносяться на всю УПА. Упереджене ставлення до цих питань призвело до зображення вояків УПА тільки як ворогів українського народу. Допоки дану проблему не вдалося вирішити ні в межах Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, яку було створено за рішенням Кабміну у вересні 1997 р., ні в робочій групі під керівництвом професора С. Кульчицького. У липні 2000 р. він підготував звіт і попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, але широкої дискусії за круглим столом з обговорення даної проблеми у грудні 2000 р. так і не відбулося. Замість наукової полеміки, ліві звернулися до уряду із закликом засудити ОУН і УПА і закрити це питання³.

Міжнародно-правові акти після світових війн, як відомо, писалися переможцями. Отже, в цих документах ніколи не можна знайти першопричин збройних конфліктів і війн. За словами О. Лисенка, «міжнародне право далеко не завжди адекватно відбиває реалії минулого, залишає широке поле для спекуляцій, перекручень та відвертих фальсифікацій»⁴. Це дійсно так, адже як інакше пояснити, що всю провину за розв'язан-

Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003 (далі – Українська Повстанська Армія). – С. 5.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Там само.

ня Другої світової війни Міжнародний трибунал у Нюрнберзі поклав тільки на Німеччину, Італію та Японію? Сьогодні відомо, що СРСР напередодні війни також активно співпрацював з нацистською Німеччиною у військовій, економічній та політичній сферах. Таємні протоколи й угоди 1939 р. істориками визнаються юридичним прологом Другої світової війни.

І зарубіжні, і вітчизняні історики визнають, що колабораціонізм в Україні і державах Західної Європи – це явища різного порядку⁵. З іншого боку, радянська історіографія, а також сучасні ліві не помічають того, що деякі німецькі урядовці заявляли, що український націоналізм для Німеччини був небезпечнішим ворогом ніж комунізм. Так, 15 жовтня 1942 р. гітлерівський урядовець О. Бройтігам у меморандумі пропонував передати владу в Україні «спокійно» комуністам, які через свою ненависть до українських самостійників будуть їх видавати німецькій владі⁶. У щоденнику радянського агента Яремченка також було записано: «Війна на Україні буде вирішальною. Саме тут буде створено другий внутрішній фронт»⁷.

Слід пам'ятати, що, відступаючи, німецька армія через свої розвідувальні органи, гестапо і поліцію поширювала чутки про співпрацю між ОУН, УПА і Вермахтом у спільній боротьбі проти СРСР. Радянські партизани, особливі відділи Червоної армії також намагалися нав'язати думку місцевому населенню, що українські націоналісти – це гітлерівські спільники. Відомий історик В. Сергійчук навів документ, який навесні 1944 р. було прийнято Крайовим проводом ОУН і який пояснював населенню, що чутки про співпрацю з гітлерівцями – провокація, а всіх тих, хто «в подальшому поширюватиме провокаційні чутки, даватиме ворогам інформацію, співпрацюватиме з ворогами чи мати дружні стосунки – вважати зрадниками народу і як зрадників карати»⁸. Певні кола політиків та істориків ніяк не хочуть визнати, що УПА, ОУН(б), революційне крило мельниківців (було ще й угодовське) боролися одразу, тільки з неоднаковою інтенсивністю в різний час, проти трьох сил: гітлерівців, радянських партизанів, збройних польських

⁵ Там само. – С. 7–8.

⁶ *Кройтор В.* Роль УПА в розгортанні українського національно-визвольного руху // *Українська Повстанська Армія.* – С. 122.

⁷ Там само.

⁸ *Русначенко А.* Збройні формування національних рухів опору у Східній Європі в роки Другої світової війни і після неї // Там само. – С. 60.

формувань⁹. Це підтверджено й правовими актами Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі, якими було відкинуто всі звинувачення в колабораціонізмі з гітлерівцями ОУН та її збройних формувань¹⁰.

Сьогодні точаться гострі дискусії навколо проблеми колабораціонізму – розуміння самого поняття, яке виявляється неоднозначним в усіх його аспектах: юридичному, політичному, етичному, ідеологічному. На думку О. Лисенка і І. Муковського, зміст поняття «колабораціонізм» різний. Так, щодо вояків 1-ї Української дивізії УНА він носив ситуативний, тактичний характер. А щодо українських поліцейних відділів, які брали участь у каральних акціях у Білорусії, знущалися над мирним населенням на території України, він був злочинним. Історики стверджують, що «в будь-якому випадку хочеться стояти на позиції, яка заперечує чорно-білі оцінки, навішування ярликів, ідеологічну гальванізацію» складних історичних процесів у вітчизняній історії¹¹.

На нашу думку, під час дослідження історичного процесу у всіх його проявах, у центрі уваги дослідників мусить знаходитися людина як творець історії. Для об'єктивного й неупередженого вивчення причин появи тих чи інших соціальних явищ-феноменів, у тому числі й колабораціонізму, важливо враховувати наявність у суспільстві взагалі, а також у кожного індивідуума зокрема поліваріантних й альтернативних можливостей, обґрунтованість суб'єктивного вибору особистістю мети, шляхів, методів діяльності. Ділити людей на «хороших» і «поганих», засуджувати одних і хвалити інших без глибокого індивідуально-психологічного, соціально-політичного, загальнолюдського аналізу було б суб'єктивно й антиісторично. Об'єктивне дослідження діяльності особистостей, мотивації їхньої поведінки під час кризи суспільства неможливе без аналізу морально-психологічного обличчя людини. Соціальна позиція кожної людини, її вибір і поведінка залежать від особистісних рис індивідуума і можуть бути основою для оцінки її діяльності.

Загальна криза українського суспільства напередодні та під час Другої світової війни тільки ускладнювала ситуацію й сприяла появі негативних явищ. В умовах нестабільного довоєнного суспільства, а потім гітлерівського окупаційного режиму, частина населення України з домінуючи-

⁹ Там само.

¹⁰ *Сергіичук В.* Боротьба за волю, а не коляборація // *Визвольний шлях.* – 2001. – Кн. 3. – Берез. – С. 51.

¹¹ *Муковський І., Лисенко О.* Українці в збройних формуваннях країн-учасниць II світової війни // *Розбудова держави.* – 1995. – № 5/6. – С. 17.

ми рисами негативної ідентичності: індивідуальної сірості, здатності до конформізму, безумовного схиляння перед авторитетами, безпеліційного визнання існуючих порядків, норм і правил, пристосовницького й пасивного сприйняття бажаних для влади стандартів поведінки та ін., – ставала легкою здобиччю для гітлерівської пропаганди на окупованій території України, а також на фронті, і була постійним середовищем ідеологічної боротьби. Вона відбила соціально-психологічну, політичну й етичну реальність в українському суспільстві зокрема і в радянському в цілому під час кризи, «відрегулювала» поведінку частини населення, яка вже знаходилася у стані конформності (схильності піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному тискові групи) і сприяла виникненню різних стосунків з новою гітлерівською владою: від збройної боротьби до співпраці у різних сферах життя – економічній, політичній, ідеологічній, побутовій. Колабораціонізм заохочувався і поширювався внаслідок дії навмисно створюваних гітлерівцями універсальних механізмів соціально-психологічного впливу на місцеве населення України: наслідування, навчання, зараження, переконання, залякування тощо. Така політика окупантів підштовхнула певну частину населення, незалежно від національності, до співпраці з гітлерівцями в роки Другої світової війни.

Одним з наслідків ідеологічної боротьби в Україні було таке явище, як колабораціонізм. Заслугує на увагу позиція К. Бондаренка, який запропонував, по-перше, дивитися на вітчизняну історію очима громадянина України, а не Польщі, Росії, США або інших держав, по-друге, вивчати історію на основі архівів, а не тільки мемуарів. По-третє, необхідно розрізняти колабораціонізм націй, які мали власну державність напередодні Другої світової війни, і колабораціонізм тих націй, що її не мали. Українці опинилися між двох злочинних окупацій, і їм необхідно було обрати меншу за злочином. Він також запропонував навчитися розрізняти дивізію СС «Галичина», УПА, ОУН¹².

Відомий український історик М. Коваль охарактеризував ситуацію, в якій опинився український самостійницький рух, і дійшов висновку, що в 30–50-х рр. XX ст. цей рух не міг не бути екстремістським за методами боротьби, і що жорстокість з одного боку породжувала жорстокість з іншого¹³.

¹² Бондаренко К. Історія, якої не знаємо. Чи не хочемо знати? // *Дзеркало тижня*. – 2002. – 29 берез.–5 квіт. – № 12(387).

¹³ Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 23–24.

Радянська та сучасна українська і зарубіжна історіографії українського національно-визвольного руху насичені працями, написаними упереджено й тенденційно. На нашу думку, ця ідеологічна заангажованість пояснюється тим, що дослідження базувалися переважно на спогадах тільки тих, хто постраждав від діяльності ОУН і УПА, а автори праць здебільшого самі були учасниками комуністичного руху опору або стоять на засадах старих комуністичних ідеологем¹⁴. Вони не враховували того, що в органах місцевого управління, поліції активно співпрацювали з гітлерівськими окупантами не лише відверті колаборанти, а й люди, які були тісно пов'язані з українськими націоналістами, з радянськими партизанами, а також агенти НКВС, підпільники. Парадокс в тому, що участь у роботі окупаційних органів місцевого управління агентів НКВС і радянських патріотів не вважалася колаборацією, а співпраця з окупантами певної частини оунівців на користь українсько-гомостійницького руху трактувалася тільки як зрада.

Так, у травні 1942 р. член київської ОУН Є. Сушкевич підтримував тісний зв'язок теж з членами ОУН на Київщині – бургомістром Пустовойтом і начальником поліції Шпоком, виконуючи їхні завдання. За архівними радянськими документами, діяльність усіх трьох учасників гомостійницького руху кваліфікувалася як зрадницька¹⁵. Водночас відомо, що у м. Дніпропетровську навесні 1942 р. з дозволу штадткомісара Клостермана було створено сільськогосподарську фірму «Гапаз», яку очолював радянський розвідник О. Готовцев.

Отже, як українські націоналісти, так і радянські підпільники використовували для легалізації своєї діяльності прикриття офіційних німецьких установ. На нашу думку, правомірно було б з єдиними критеріями підходити до оцінки діяльності і українських гомостійників, і агентів НКВС, а також вважати їхню законспіровану діяльність як не-

¹⁴ Бринський А. П. По той бік фронту: Спогади партизана. – Кн. 2. – К.: Політвидав України, 1978; Кизя Л. Е. Доверие (О секретаре Ровенского подпольного обкома партии В. А. Бегме). – М.: Политиздат, 1977; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат. – К.: Політвидав України, 1975; Строчак Т. А. Наш позивний – Свобода. – К.: Політвидав України, 1975; Палажченко О. Подвиг комісара. Семен Руднев. – К.: «Молодь», 1970; Поліщук В. Гірка правда: Злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця). – Донецьк: Донеччина, 1996; Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999; Без срока давности. – Харьков, 2001 та ін.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 98.

обхідну й важливу в умовах війни. Але якщо їхня діяльність супроводжувалася злочинами проти населення, то правомірно кваліфікувати її як злочинну. При цьому не слід враховувати мотиви злочинної діяльності будь-кого, оскільки злочин проти людства завжди залишається тільки злочином й виправдати його не можна.

В. Поліщук, спираючись на спогади тих, хто пережив війну, стверджував, що націоналісти винні у тортурах над місцевим населенням та смерті багатьох людей. Але В. Поліщук неправомірно приписує злочини колаборантів-шудманів, а можливо, спеціальних загонів НКВС, бандитських груп дезертирів тільки членам ОУН і УПА. Приписування усіх злочинів тільки українським націоналістам є не що інше, як одна з комуністичних ідеологем, покликана скомпрометувати самостійників в очах суспільства. Про це сьогодні також відомо з архівних документів і не є таємницею. У 1942–1944 рр. в Україні проти самостійницького руху діяло не менш як 95 оперативних груп, спецзагонів, окремих резидентур НКВС–НКДБ, які своєю «діяльністю» дискредитували самостійників в очах українського народу. Відомо, що дев'ять резидентур органів держбезпеки при партизанських з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова, О. Сабурова до осені 1943 р. мали на зв'язку 572 агентів, які спостерігали за настроями місцевого населення та оперативно на них «реагували»¹⁶.

Не можна стверджувати, що керівництво самостійницького руху, рядові члени ОУН, вояки УПА були зовсім непричетні до каральних заходів проти польського населення, партизанів і у повоєнні роки проти радянських активістів. Лідери ОУН на початковому етапі війни, коли ще розраховували на підтримку Німеччини у справі створення самостійної України, у липні 1941 р. навіть склали інструкцію для місцевих організацій про застосування каральних заходів проти саботажників, «непослуху владі й усякі дії, скеровані на шкоду українській державі»¹⁷. Керівництво ОУН наказувало за такі дії карати на місці якнайсуворіше.

Документи СБУ також підтверджують, що оунівці причетні були до знищення радянських активістів, які вороже ставилися до оунівського

¹⁶ Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії // *Воєнна історія*. – 2002. – № 5/6. – С. 36.

¹⁷ Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. В. М. Немятий та ін. – К., 1986. – С. 227.

підпілля. Такі каральні акції визнавали самі учасники самостійницького руху. Так, витяг з протоколу допиту І. Сказинського від 13 червня 1951 р. свідчить, що в 1941–1942 рр. націоналісти майже повністю знищили колишніх сільських активістів на Тернопільщині. Напередодні повернення Червоної армії знищувалися навіть родини колишніх активістів, якщо до Служби безпеки ОУН надходили відомості про вороже ставлення до націоналістів¹⁸. За свідченням командира УПА Є. Басюка від 28–29 вересня 1944 р., СБ ОУН виконувала роль карально-розвідувального і контррозвідувального органу ОУН і УПА: «Застосовуючи терор, вона наводила страх не тільки на місцеве населення, але й членів ОУН і учасників УПА. Особливу жорстокість СБ виявляла щодо радянського активу і працівників НКВС–НКДБ»¹⁹.

Разом з тим, не можна замовчувати і той факт, що український самостійницький рух проявляв надзвичайну жорстокість не лише щодо ідеологічних противників, а й до соратників і пересічних співвітчизників у разі порушення ними наказів, інструкцій, директив ОУН. Відомо, що коли Т. Бульба-Боровець відмовився визнати політичну платформу ОУН(б), починаючи з середини серпня 1942 р. Служба безпеки ОУН(б) та вояки бандерівської УПА почали розстрілювати і «бульбівців», і «мельниківців», тобто всіх, хто не бажав об'єднатися в УПА під прапором С. Бандери²⁰. Така позиція лідерів ОУН(б), жорстка боротьба зі своїми соратниками по партії, особливо на початковому етапі війни, шкодила боротьбі за українську державність, послаблювала ідеологічний вплив на населення.

В умовах гітлерівської окупації, протистояння різних політичних сил ОУН(б) обрала шлях непримиренної, безкомпромісної боротьби. Прикладом може бути діяльність Д. Витовського (псевдо – «Зміюка»), який у листопаді 1943 р. очолив польову жандармерію 4-го військового округу УПА. Його підрозділ вів слідство над дезертирами УПА. Тільки з листопада 1944 р. по травень 1945 р. за наказом команданта Витовського було розстріляно 263 вояки УПА. Сам командант розстріляв 14 старшин²¹. До

¹⁸ *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип. 1. – К., 2000. – С. 144–146.

¹⁹ Там само. – С. 24.

²⁰ *Семененко В. І., Радченко Л. О.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – Харків, 2000. – С. 427.

²¹ *Веденев Д.* «Зміюка» очень просил сохранить ему жизнь... // *Киев. ведомости.* – 1999. – 9 авг.

відома українського населення у липні 1944 р. було доведено наказ Р. Шухевича про те, що всіх, «хто буде зазримчений у зв'язках з НКВС, стане злісним ворогом УПА, таких зрадників СБ буде четвертувати, вішати, не жалюючи при цьому ні їхніх дітей ні батьків». По групі УПА «Північ» наказано було агітаторів і пропагандистів «ворожих ідей» розстрілювати і катувати в присутності населення²².

Чи не запозичено цю жорстокість у тих самих більшовиків, котрі у 30-х рр. переслідували членів родин «ворогів народу»? Документи свідчать, що непоодинокими були факти, коли борці за українську державу, які часто ставали фанатиками справи, були непримиренними до зрадників і ворогів національно-визвольного руху²³.

Історики визнають, що український самостійницький рух, спрямований проти радянської влади і Червоної армії, припустився стратегічного прорахунку. Лідери ОУН і УПА не враховували того, що гітлерівська Німеччина та її сателіти були ідеологічними ворогами прогресивного людства, оскільки в роки Другої світової війни саме антигітлерівська коаліція була уособленням прогресивної частини людства і протистояла нацистській ідеології, і з цим твердженням важко не погоджуватись. Отже, виступ ОУН і УПА проти СРСР як одного із членів антигітлерівської коаліції, на погляд Ф. Петляка, був також фатальною помилкою, яка «дискредитувала благородні цілі українського національно-визвольного руху та його західноукраїнських лідерів»²⁴. Такої думки дотримується й С. Гальчак, який стверджує, що українські самостійники припустилися стратегічної помилки, коли не врахували суттєвого моменту: «нацизм нікому не давав свободи»²⁵.

Наприкінці війни, коли територія України була майже звільненою від гітлерівських окупантів, під тиском обставин певна частина колишніх воїнів УПА пішла до Червоної армії. Відомо, що до вересня 1944 р. із Західної України влилося до частин Червоної армії 0,5 млн чоловік. Вагому частину з цих мобілізованих становили члени ОУН, симпатизианти самостійників, а та-

²² Семененко В. І., Радченко Л. О. Зазн. праця. – С. 431.

²³ Кокін С. А. Зазн. праця. – С. 40–42, 82–83.

²⁴ Петляк Ф. А. Велика перемога і втрачені можливості // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф. (27–28 квіт. 1996 р.). – К., 1996. – С. 35.

²⁵ Гальчак С. Д. Боротьба подолян за державне відродження України під час нацистської окупації краю // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конф., 29–30 листоп. 2001 р. у м. Вінниця / Ред. О. Г. Лойко та ін. – Вінниця, 2001. – С. 264.

кож ті, хто до цього воював у складі УПА. Про наявність у частинах Червоної армії бійців – колишніх українських націоналістів йшлося у спеціальному донесенні політуправління 1-го Українського фронту від 5 лютого 1942 р.²⁶ Дехто з прихильників самостійницького руху вважає, що вступ до Червоної армії членів ОУН і УПА в 1944 р. був засобом отримання зброї для подальшої боротьби, тобто тактичним кроком. Думаємо, що так утворюється ще один міф. Такі факти мали місце, але, на наш погляд, у більшості випадків це було засобом уникнути арешту і радянських таборів. Адже слідом за наступаючою Червоною армією йшли радянські каральні органи, які проводили масові чистки серед населення.

Складнощі в оцінках діяльності українських самостійницьких сил виникають й у зв'язку з тим, що до лав УПА, куди відбір був не надто ретельним, постійно приєднувалися підрозділи української допоміжної поліції, службовці якої, як не парадоксально, з часом також воювали у частинах Червоної армії. Так, у квітні 1943 р. до складу УПА приєдналася вся допоміжна поліція з Волині і Полісся. За оцінками дослідників, до загонів УПА влилося 12 тис. колишніх поліцаїв²⁷. Процес переходу українських поліцаїв з німецьких шуцманшафтів до військових відділів ОУН був характерним у роки гітлерівської окупації України. Таких прикладів безліч можна навести багато. Так, ще влітку 1941 р. Гриць Перегіняк перебував в одній з похідних груп ОУН. Упродовж певного часу, з тактичних міркувань, служив у шуцманшафті. 1942 р. усім членам ОУН, які служили у німецьких поліцейських підрозділах, було дано наказ розпочати збройну підпільну боротьбу проти гітлерівців. У жовтні 1942 р. він очолив 1-шу сотню УПА²⁸. Слід також враховувати, що лідери українського самостійницького руху розуміли, що відродити Україну як незалежну державу неможливо без власної армії. Отже, не маючи інших джерел, вони використовували зброю, відбиту чи отриману у ворогів – гітлерівських окупантів чи Червоної армії. Отже, не випадково, що впродовж війни, про що свідчить безліч документів, спостерігався процес масового переходу українських поліцаїв разом з німецькою зброєю до УПА, а також ма-

²⁶ *Гриневиц В. А.* До питання про діяльність ОУН у Червоній Армії в роки Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип. 2. – К., 1998. – С. 209.

²⁷ *Патриляк І.* Спроби створення ОУН(Б) та УПА української цивільної адміністрації (1941–1943 рр.) // *Українська Повстанська Армія.* – С. 65.

²⁸ *Федорів Т.* Гриць Перегіняк («Довбешка-Коробка») – командир першої сотні УПА // Там само. – С. 134.

ли місце багато випадків, коли націоналісти, під виглядом радянських партизанів, отримували зброю навіть від частин Червоної армії²⁹.

Зауважимо, що політика українського національно-визвольного руху на початковому етапі війни Німеччини проти СРСР була ілюзорною щодо союзницьких стосунків з гітлерівцями. На думку істориків Ю. Киричука і В. Мороховського, сподівання самостійників на підтримку німцями ідеї створення незалежної України призвели самостійницький рух в липні 1941 р. до підтримки жорстоких заходів окупантів проти єврейського населення³⁰. Однозначно, що така політика викликає осуд і гнів. Але, не слід забувати, що націоналісти іноді єврейство помилково ототожнювали з більшовизмом, проти якого боролися українські націоналісти. Такої помилки припускалися і рядові члени ОУН. З огляду на рівень освіти, свідомості, життєвого досвіду, розуміння ситуації, ідеологічного впливу окупаційної влади, можна зрозуміти поведінку бійців. На жаль, дослідники в оцінці діяльності ОУН часто зміщують акценти з політичного в площину національного аспекту. Якщо проаналізувати програмні документи ОУН(б) – «Маніфест Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери» (грудень 1940 р.) та «Програму Організації українських націоналістів», схвалену III Надзвичайним з'їздом ОУН у серпні 1943 р., то цілком зрозуміло, що у жодному разі мова не йде про будь-яку боротьбу проти інших народів. Навпаки, у цих документах стверджується, що ОУН бореться за те, «щоб кожна нація жила вільним життям.., за свободу політичних і громадських організацій.., за культурні взаємини з іншими народами.., за повне право національних меншостей плекати свою власну форму й по змісту національну культуру.., за рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності...»³¹. За радянських часів виникла міфологема, за якою злочинна діяльність колаборантів приписувалася українським самостійникам. Підкреслимо, що для євреїв, які стали жертвами, не мало значення за якою ознакою їх знищували – за расовою, як це робили нацисти, чи за політичною, як це робили колаборанти. І те, і інше є злочином.

Українські й польські історики дійшли висновку, що українська політична думка, в тому числі й український інтегральний націоналізм,

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1641, арк. 45.

³⁰ Киричук Ю., Мороховський В. Українські національно-патріотичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: Зб. наук. праць / Ред. П. М. Чернега. – К.; Краків, 2002. – С. 133.

³¹ Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 185–186, 198–202.

під час Другої світової війни постійно еволюціонували, але незаперечним залишається факт, що в постанові Великого збору ОУН бандерівці теоретично залишали базу для співпраці з Німеччиною. Теза ОУН(б) про те, що союзниками України вважатимуться всі держави, політичні угруповання, сили, які зацікавлені у розвалі СРСР при творенні єдиного фронту боротьби, «автоматично призвела до стратегії: насамперед політична доцільність, а не світоглядіві, ідеологічні й програмові різниці». Отже, на думку історика В. Ханаса, така теза «теоретично дозволила трактувати нижчим ланкам українського підпілля одночасно союзниками і Німеччину, і польський еміграційний уряд»³². Таким чином, напередодні нападу Німеччини на СРСР провід ОУН помилково зайняв чітку позицію щодо свого «природного союзника», стверджуючи, що «в справі визволення України інтереси обох народів збігаються»³³.

В кінці 1941 – на початку 1942 рр. відбулися зміни у ставленні українських самостійників до гітлерівців. Документи оунівців засвідчують, що вони рішуче виступали проти колаборації з гітлерівцями й засуджували колабораціонізм. В боротьбі проти гітлерівських окупантів, за даними істориків української діаспори, лише у Києві загинув 621 член ОУН(м)³⁴.

Сьогодні відомо, що не без доносів радянських сексотів у червні 1943 р. у Маріуполі гітлерівці розстріляли члена ОУН Теодора Грищєва. У листопаді 1943 р. у м. Умань німецькі поліцаї вбили заступника донецького провідника ОУН криворіжця Михайла Кривошапку, який разом з дочкою організував у Горлівці, Сталіно і Макіївці підпільні оунівські осередки³⁵. Таких прикладів можна навести досить багато, що засвідчує той факт, що радянське й українське націоналістичне ідеологічне протистояння не припинялося і в умовах окупаційного режиму.

Відтак у сучасній історичній літературі стосовно національно-визвольної боротьби українського народу ще зберігаються залишки колишніх ідеологічних нашарувань. Такому стану сприяє непроста історія українського самостійницького руху, який часто припускався ідеологічних помилок у виборі союзників і тактики боротьби. Значною мірою ці обставини є гальмом на шляху визнання українських націоналістів як борців за свободу українського народу.

³² Ханас В. Дискусія // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4: Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 8–10 жовт. 1999. – Варшава, 1999. – С. 282.

³³ Там само. – С. 43.

³⁴ Кучер В. І., Чернега П. М. Зазн. праця. – С. 138.

³⁵ Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 165–166.

Анатолий Подольский (Киев)

Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии

При написании этой статьи я пытался определить для себя некоторые важные аспекты украинско-еврейских отношений в годы Второй мировой войны и нацистской оккупации Украины. Прежде всего это вопросы сотрудничества или коллаборации нееврейского населения (важно отметить здесь, что речь идет не только об этнических украинцах, но и о других народах, этносах или этнических группах, принимавших участие и помогавших наци в убийстве евреев) с оккупационным режимом на украинских землях в период Холокоста. Меня интересуют, возможно, ключевые моменты коллаборации с нацистами, а также открытой или латентной помощи им в уничтожении евреев и целых еврейских общин на территории Украины в период Шоа (Холокоста)¹.

¹ Здесь, на мой взгляд, нужно отметить, что в эпоху первых двадцати лет коммунистической власти или сталинского режима (в межвоенный период 1919–1939 гг.) еврейские общины на территории восточной, т. е. советской, Украины были фактически тотально ассимилированы (хотя, безусловно, процесс ассимиляции украинского еврейства начался в дореволюционную эпоху, под влиянием еврейского движения просвещения – Гаскалы) в результате большевистской политики коренизации (которая предполагала превращение не только евреев, но и всех этнических групп, общин в «единую общность – советский народ», под достаточно завуалированным видом «развития» национальных культур, которые обязаны были быть социалистическими по содержанию, и лишь по форме национальными): был запрещен язык иврит, закрыты сина-

Ими являются: причины и мотивация украинской коллаборации, поведение коллаборантов в период оккупации, их отношение к евреям или к еврейским общинам, находившимся в экстремальном положении и фактически обреченным. И, конечно, масштабы и влияние коллаборации на результаты Холокоста в Украине в этот период. Насколько мы можем сегодня предполагать или утверждать, что украинская коллаборация сыграла определенную роль в Холокосте в Украине: были бы масштабы трагедии, ее ход и развитие иными, если бы коллаборация была иной или ее вообще бы не существовало? Также мне представляется важным рассмотреть проблему отношения к коллаборации в современном украинском обществе, связь общественной полемики с историографическим дискурсом, отношение государственных властей к этой проблематике. Крайне важно, на мой взгляд, насколько сегодня современный украинский социум и современная власть уже суверенной (а не советской) Украины концептуально рассматривают эту проблему, насколько она сегодня открыта и актуальна для современной Украины и какое она место занимает (и занимает ли вообще) в исторической памяти или в коллективной, национальной исторической памяти украинского общества.

Тема сотрудничества нееврейского населения (украинцев, русских, белорусов, поляков, румын, молдаван, венгров, крымских татар и других) с нацистами в преследовании и убийстве евреев на оккупированной территории Украины (1941–1944) является сегодня наиболее сложным, уязвимым и малоисследованным аспектом современной украинской историографии истории Холокоста.

До распада Советского Союза в 1991 г. проблема истории Холокоста в советской украинской историографии фактически не рассматрива-

гоги, запрещен религиозный образ жизни, разрушен общинный уклад. К моменту нацистской оккупации на территории Восточной Украины не было еврейских общин, а существовало еврейское население. Поэтому, изучая историю Холокоста на этой части украинской территории, мы не можем говорить о геноциде общин, тут мы можем говорить об убийстве евреев – советских граждан. Другое дело территории Западной Украины – Галиция, Вольны, Закарпатье, Буковина, находившиеся в межвоенный период в составе Польши, Чехо-Словакии, Румынии. При всем достаточно открытом государственном антисемитизме в этих странах (за исключением Чехо-Словакии, в которой еврейская община фактически процветала в 1930-е гг.) еврейские общинные структуры не были уничтожены, наоборот, активно существовали. Таким образом, на этих землях Украины в период Холокоста мы можем говорить о геноциде и гибели целых общин, а не только отдельных евреев или еврейских семей.

лась, тем более не была самостоятельным объектом исторического исследования. В историографии Великой Отечественной войны² не существовало специальных работ, посвященных политике геноцида евреев, осуществляемой нацистской Германией на оккупированных советских украинских территориях, диссертационные исследования по этой проблематике не защищались. Однако в этот период советскими академическими историческими институтами издавались сборники документов³, среди которых были и материалы по истории Холокоста, в научный оборот вводились документальные источники и свидетельства о местах массовых расстрелов евреев на оккупированных территориях. Однако весь этот корпус материалов и документов был жестко цензурирован и всякое упоминание о евреях беспощадно изымалось; в научной, педагогической и популярной литературе был введен эвфемизм – «мирные советские граждане» (которые, как таковые, нацистами не уничтожались), в первую очередь, для того чтобы избежать отдельного упоминания именно евреев. Таким образом, в годы, когда вся история войны фальсифицировалась, об историографии Холокоста не могло быть и речи. Одним из главных идеологических постулатов советской исторической науки был тезис о гибели советских граждан без различия их национальной принадлежности. Вопросы коллаборации не исследовались, впрочем, за некоторым исключением⁴.

В целом, говоря о концептуальном подходе, необходимо отметить следующее. Советской историографией (вслед за советской государст-

² Именно такое название было введено в научный и социокультурный лексикон для обозначения событий Второй мировой войны на советско-германском (восточном) фронте с 22 июня 1941 г. по 9 мая 1945 г., часто этот термин – Великая Отечественная война выступал синонимом Второй мировой войны; в современной украинской исторической науке, в украинском обществе этот термин намного менее употребляем, однако все еще остается в научном и культурном дискурсе.

³ СС в действии: Документы и материалы. – М., 1959; «Совершенно секретно! Только для командования!»: Документы и материалы / Сост. В. И. Дашичев. – М., 1967. В 1940–1950-е годы выходили сборники документов о нацистской оккупации в различных регионах Украины: Киев, Винница, Житомир, Днепропетровск (и соответствующие области) и др.

⁴ Можно назвать несколько работ Михаила Семиряги, самая известная из которых: *Семиряга М.* Тюремная империя нацизма и ее крах. – М., 1988. Уже в постсоветское время вышла его книга *Семиряга М.* Коллаборация. – М., 2000. Однако концептуально автор остался на прежних позициях.

венной идеологией и политикой) категорически осуждалась любая (в том числе самая незначительная) форма сотрудничества с нацистами в годы войны и оккупации, в результате чего тотальному осуждению подлежали не только явные коллаборанты, но и люди, просто жившие на оккупированных территориях Украины в 1941–1944 гг., те же, кто перенес плен и вернулся живым, фактически становились потенциальными «врагами народа» (известное словосочетание из сталинской терминологии периода 1930-х гг. – периода репрессий коммунистического режима против, фактически, всех слоев населения). В это же время никогда в советской идеологии отдельно не выделялась позиция по отношению к коллаборантам, которые были причастны к убийствам евреев или виновны в них. Речь могла идти только о преступлениях против советского государства и советского народа. Во второй половине 1940-х гг., в 1950-х – начале 1960-х гг. и далее вплоть до середины 1980-х годов состоялся ряд судебных процессов, по результатам которых многие «пособники гитлеровцев» (так советская идеология называла коллаборантов) были приговорены к смерти или длительным срокам тюремного заключения.

Кардинально все изменилось после коллапса советской системы. История Холокоста стала объектом изучения и исследования современной украинской исторической науки. За последние 15 лет в украинской историографии создано отдельное направление – Holocaust Studies, представленное ныне рядом научных работ, исследований, статей, монографий, документальных, источниковедческих, мемуарных сборников и исследований⁵. Главное же состоит в том, что изменились концептуальные подходы. Холокост рассматривается как целенаправленный геноцид против евреев, как особая политика со стороны нацистов, направленная на уничтожение людей только по этническому признаку.

В одной из первых работ по этой теме известный украинский историк Ярослав Грицак⁶ фактически определил концептуальный подход к проблеме, из которого сегодня исходит достаточно значительная часть украинских историков и философов. Суть его состоит в том, что преж-

⁵ Это монографии и статьи украинских историков Ф. Винокуровой, С. Елисаветского, В. Коваля, М. Коваля, Ж. Ковбы, В. Короля, А. Круглова, В. Кучера, Ф. Левитаса, А. Подольского, М. Тяглого, Я. Хонигсмана и др.

⁶ *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях під час Другої світової війни // *Ї.* – № 20. – Львів, 1996 (далеє – *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях). – С. 60–68.

де всего необходимо признать факт коллаборации жителей Украины с нацистами во время Холокоста, не отрицать и не скрывать этого, а разобраться в причинах явления, мотивации сотрудничества различных групп нееврейского населения с немцами в геноциде евреев в Украине. Только в таком случае, считает Я. Грицак, не будет сфальсифицирована история Второй мировой войны на украинских землях и история украинско-еврейских отношений в этот период, а изложенный максимально правдиво сложный и трагический период истории будет способствовать формированию корректных взаимоотношений между евреями и украинцами сегодня и в будущем⁷. Такой подход поддержал целый ряд известных украинских ученых и общественных деятелей как в стране, так и в диаспоре⁸.

Мы должны достаточно отчетливо представлять демографическую ситуацию в Украине (а исторически точно – в Украинской Советской Социалистической Республике, так как перед нападением Гитлера на Советский Союз, то есть на июнь 1941 г., не все историко-этнические земли Украины входили в состав СССР) в период нацистской оккупации. Нужно помнить, что общее население советской Украины накануне немецкого вторжения составляло более 30 млн человек, в составе Красной армии сражалось против Гитлера около 5 млн человек, в эвакуации оказались сотни тысяч человек. Опираясь на известную публикацию профессора Ярослава Грицака, можно предполагать, что сотрудничали с нацистами, помогали им в реализации «политики окончательно решения еврейского вопроса» около 11 тыс. человек⁹. По данным Института Яд ва-Шем (Иерусалим) количество неевреев (в основном украинцев, но не только), спасавших от гибели евреев в период Холокоста на территории Украины, на сегодняшний день составляет чуть более 2 тыс. человек¹⁰ (при этом необходимо заметить, что критерии Института Яд ва-Шем в присвоении этого звания являются достаточно жесткими; часто обязательно должен быть жив тот, кого спасли, или свидетели спасения и т.п., таким образом, далеко не все те, кто спасал евреев на тер-

⁷ См. *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях – С. 67–68; *Його ж.* Українці в антиєврейських акціях // *Страсті за націоналізмом: 36 статей.* – К., 2004. – С. 168.

⁸ Известные украинские ученые и общественные деятели И. Дзюба, М. Попович, П. Потичный, И.-П. Химка, Ж. Ковба, З. Антонюк, С. Грачева и др.

⁹ См.: *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях – С. 63.

¹⁰ По данным Яд ва-Шем на 1 января 2006 г.

ритории Украины включены в данную статистику Яд ва-Шема). Таким образом, по моему мнению, мы не можем утверждать, что коллаборация с нацистами в Холокосте была на территории Украины (в процентном отношении к общему количеству населения) такой, как в оккупированной Литве, Хорватии, чуть меньше в Латвии, Эстонии или Польше. Однако также безусловным является и тот факт, что масштабы Холокоста на землях Украины (как и на других оккупированных территориях) могли быть меньшими, если бы нацисты не нашли поддержку в среде местного нееврейского населения.

В чем же конкретно состояла коллаборация нееврейского населения Украины в осуществлении Холокоста, в каких формах она существовала и проявлялась. Подразделения украинской вспомогательной полиции, формировавшейся в основном из добровольцев, руководствовавшихся двумя мотивами: желанием сохранить жизнь – свою и своей семьи, страхом перед нацистским оккупационным режимом, а также ненавистью к советской власти, антисемитскими мотивами и пр. В нацистских акциях уничтожения евреев (массовых расстрелах, сожжениях, взрывах, убийствах) эти подразделения занимались охраной мест экзекуций, сопровождением жертв к местам расстрела, отбором вещей, драгоценностей, охраной отобранных материальных ценностей, конвоированием и т.п. Однако известны и многочисленные случаи участия коллаборантов, местной украинской полиции в акциях уничтожения, убийствах еврейских женщин, мужчин, детей, пожилых людей – стариков и старух, изнасиловании еврейских девушек и женщин¹¹. Одновременно известны случаи, когда украинские полицианты отпускали своих жертв за выкуп или просто давали возможность убежать перед акцией из гетто без вознаграждения и фактически спасали таким своим поступком обреченных на смерть евреев¹².

Достаточно много таких случаев известно на территории Транснистрии, Галиции, реже на территории рейхскомиссариата Украина. Один из примеров охраны украинскими коллаборантами мест массового расстрела евреев – это Бабий Яр в Киеве. Сегодня мы можем говорить, что 29–30 сентября 1941 года, когда в Бабьем Яру был уничтожен 33 771 еврей¹³, в Кие-

¹¹ См., напр.: *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях. – С. 64.

¹² См.: *Винокурова Ф.* Особенности геноцида евреев на территории Транснистрии // *Голокост і сучасність* (бюлетень). – № 4–6. – 2002–2003.

¹³ См., напр.: *Уничтожение евреев СССР в 1941–1944 годах: Сб. док. и материалов.* – Иерусалим; М., 1992. – С. 34–35.

ве было, вероятно, не больше одной-двух сотен украинских полицейских, и в этом случае коллаборанты выполняли охранные функции и собирали вещи обреченных на смерть людей.

К вопросу о наборе людей в полицию. Существует распространенное мнение, что большинство украинских полицейских набиралось на землях Западной Украины. Однако это не совсем так. Полицейские батальоны из коллаборантов набирались и в Центральной Украине, и в Крыму, и на землях Восточной Украины (Запорожье, Донецк, Днепропетровск и в других населенных пунктах этого региона), при этом нужно учитывать, что достаточно часто полицейские подразделения набирались из военнопленных. Также украинские полицейские подразделения участвовали в антиеврейских акциях на территории Польши и Белоруссии.

Кроме такой формы коллаборации, как участие в полицейских подразделениях, мы можем еще говорить и о стихийных погромах и убийствах евреев местным нееврейским населением, часто инициированных и, безусловно, поддержанных нацистами. Основывались эти акции на одном из главных антисемитских постулатов нацистской пропаганды на советских оккупированных территориях – на обвинении евреев в преступлениях сталинского режима против украинцев, поляков, белорусов, русских и других. Большой успех такая пропаганда имела на территории дистрикта Галиция (Львов, Станислав, Дрогобыч, Тернополь, Золочев, Бережаны, Бучач, Коломыя, Жовква, Стрый, Сколе и другие населенные пункты). В этих так называемых «акциях возмездия» погибли тысячи евреев¹⁴.

И, наконец, еще одна форма коллаборации – украинские национальные формирования в составе войск СС или Вермахта – например, дивизия СС «Галичина». Это соединение не имеет непосредственного отношения к Холокосту на Украине, так как оно было создано в 1943 г., когда западноукраинские земли были уже фактически полностью «юденрайн». Об отношении к евреям Организации украинских националистов (ОУН) и Украинской повстанческой армии будет сказано ниже, однако, в любом случае, мы можем говорить, что политическое сотрудничество гитлеровского режима с украинскими национальными силами в 1941–1944 гг. фактически отсутствовало или было минимальным, в основном на уровне обещаний или деклараций. Мы не можем говорить,

¹⁴ Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй Мировой войны (1939–1945). – Иерусалим; М., 1999. – С. 93–97; Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львов, 1998. – С. 110–113.

что на оккупированной Украине были созданы марионеточные режимы наподобие Павелича в Хорватии, а затем Салаши в Венгрии, или тем более о таких режимах, как Квислинга в Норвегии или Виши во Франции. Нацистское руководство считало нецелесообразным давать какие-то реальные надежды и полномочия украинским организациям или украинскому национальному движению в целом.

В целом, анализируя отношение нееврейского населения к Холокосту в Украине, мы должны говорить, по-видимому, о трех ситуациях – нейтралитет, коллаборация, спасение, однако преобладающим в годы оккупации было равнодушное отношение к трагической судьбе украинского еврейства со стороны их земляков. Оккупация и война в целом, по выражению известного философа Цветана Тодорова, – это период экстремальной ситуации¹⁵, – и поведение большинства людей в такое время направлено прежде всего на сохранение собственной жизни и жизни своих близких. И нам, не переживавшим подобного, трудно сегодня выступать в роли судей или осуждать их действия. Ярослав Грицак в своей работе подчеркивал, что спасение еврея в условиях гитлеровской власти на Украине было героизмом, а героизм не мог быть явлением повседневным: люди должны были жить, или точнее – выживать, а не совершать подвиги¹⁶.

Выше я уже называл мотивы поведения коллаборантов. Хочу обратить внимание на один из важнейших, на мой взгляд, аспектов – нацистская антиеврейская пропаганда, которая использовала на оккупированных землях Украины такой пропагандистский прием, как обвинение евреев в преступлениях большевистского сталинского режима. Преступная политика режима Сталина в 1920–1930-е гг. в Украине – Голодомор 1932–1933 гг., репрессии против различных социальных слоев общества, создание системы концентрационных лагерей – ГУЛАГ и пр., – настроили значительную часть украинского общества против советского режима. Как известно, концепция нацистской пропаганды на восточных территориях состояла в том, что Третий рейх принес на эти земли освобождение от преступной большевистской власти, которая (а следовательно, и ее преступления) отождествлялась в немецкой пропаганде с евреями. В периодических изданиях, прессе, издаваемой на территории оккупированной Украины и подконтрольной немецким оккупацион-

¹⁵ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – Львів, 2000. – С. 10–15.

¹⁶ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях // Страсті за націоналізмом: 36. статей. – К., 2004. – С. 162–169.

ным властям, а также в различного рода прокламациях, листовках, пропагандистских акциях нацисты всячески дегуманизировали образ еврея. В отличие от Западной Европы или Польши, большая часть этой антисемитской пропаганды была посвящена не расовой неполноценности евреев (хотя этот фактор нацистской антиеврейской идеологии, безусловно, также присутствовал), а обвинению евреев в большевизме, в злодеяниях сталинской службы безопасности – НКВД. Власть в Украине в целом называлась еврейской или жидо-большевистской. Таким образом, звучал открытый призыв к уничтожению евреев как носителей большевистской идеологии и практики, после чего должно было последовать освобождение и обретение свободы под эгидой Великой Германии¹⁷.

Такая пропаганда сыграла значительную роль в привлечении к коллаборации и осуществлении Холокоста нееврейского населения Украины. Многие люди, настроенные категорически против сталинского режима, как это показывают документы, добровольно записывались в подразделения вспомогательной полиции, участвовали в антиеврейских акциях, выдавали евреев – своих соседей. В это же самое время, не желая понимать или знать, что их соотечественники – евреи – сами, как и украинцы, русские, поляки, часто были жертвами коммунистического режима в довоенное время, а количество тех же украинцев в карательных большевистских органах тоже было достаточно значительным. Фактор обвинения евреев в злодеяниях большевиков особенно сильно содействовал коллаборации на территории Западной Украины (Галиция)¹⁸.

В межвоенный период эти земли входили в состав Польши, где существовал антисемитизм польского образца, но наряду с ним и бурная еврейская политическая и социально-культурная жизнь. В 1939 г. они были присоединены к советской Восточной Украине, и до 1941 г. все признаки демократической жизни были уничтожены большевиками, среди которых были и евреи, приехавшие с Востока. В июне 1941 г. нацисты во Львове и других городах Галиции спровоцировали и поддержали погромы, организованные местным населением против евреев, во

¹⁷ *Авербух С.* Гитлеровская юдофобия в прокламациях и карикатурах. – К., 2005. – С. 62; 101–105.

¹⁸ *Хонигсман Я.* Указ. соч. – С.113–115; *Гон М.* Из кривдюю на самоті: Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне: Волинські береги, 2005. – 192 с.; *Редліх III.* Разом та наріжно в Бережанах. – К.: Дух і літера, 2002. – 325 с.

время которых погибли тысячи еврейских мужчин, женщин и детей¹⁹. Во Львове, Золочеве, других городах Западной Украины нацисты открыли тюрьмы сталинского НКВД, и люди увидели трупы своих близких, уничтоженных большевиками перед отступлением. В этих преступлениях были обвинены евреи... Историк Марко Царинник, исследуя погром в Золочеве, отмечает очень важную деталь: погромщики, получив от нацистских властей разрешение на «акцию возмездия», не понимали или не хотели понимать, что те, кто виновен, уже ушли из города, а среди жертв НКВД были не только поляки и украинцы, но и евреи²⁰.

Среди украинских исследователей и общественных деятелей идет сегодня дискуссия об уровнях коллаборации с нацистским режимом в Украине в годы войны. Известный правозащитник Зиновий Антонюк считает, что для тех, кто в годы оккупации выдавал евреев или принимал участие в полицейских формированиях, расстрельных акциях, был охранником в концлагерях (в лагере Треблинка, как известно, охранниками были только украинцы²¹), более точное определение не коллаборационисты, а «прихвостни»²², так как, по его убеждению, эти люди в основном руководствовались не идеологическими принципами, а инстинктами.

Также большой проблемой для историков является оценка деятельности украинских национальных организаций и формирований в годы оккупации Украины – ОУН (Организация украинских националистов, два направления: А. Мельника и более радикальное – С. Бандеры), а также УПА (Украинская повстанческая армия, созданная осенью 1942 г.). Эти украинские патриотические организации ставили целью своей деятельности создание украинского независимого государства (Украинской самостийной соборной державы²³) и боролись одновременно против двух тоталитарных режимов – сталинского и гитлеровского. Однако частично ОУН А. Мельника и еще более ОУН С. Бандеры на уровне идеологии поддерживали нацистский геноцид евреев, и в их программных документах евреи обвинялись в сотрудничестве с большевистским

¹⁹ Йонес Э. Указ. соч. – С. 96–97.

²⁰ Царинник М. Золочів мовчить // *Критика*. – 2005. – № 10. – С. 14–17.

²¹ Русиняк М. Парадокс Треблінки // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі* (часопис). – 2007. – № 2. – С. 62, 65.

²² Текст роздумів Зіновія Антонюка // www.holocaust.kyiv.ua.

²³ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1992. – 448 с.; Berkhoff K. Harvest of Despair: Ukraine under the Nazi occupation. – Oxford, 2005. – P. 57–58.

режимом, преступлениях против украинского народа и фактически евреи олицетворялись с коммунистами так, как это соответствовало нацистской пропаганде на восточных территориях²⁴.

В последние несколько лет историческая и, фактически, общественная дискуссия по проблемам украинской коллаборации в Холокосте развернулась на страницах научного и культурологического журнала «Критика»²⁵. В ней участвуют известные ученые и общественные деятели: Ярослав Грицак, Жанна Ковба, София Грачева, Мирослав Попович, Андрей Мокроусов, Сергей Грабович, Мирослав Маринович, Тарас Возняк, Андрей Портнов, Иван Химка, Марко Царинник и др. Главное, на мой взгляд, в этих диалогах – найти какие-то общие позиции, сказать правду о том, что, как пишет София Грачева, «они жили среди нас», они были частью нашего социума, частью нашей, украинской истории и культуры. Холокост фактически уничтожил украинское еврейство, и сегодня украинское общество, возможно, должно дать честную оценку коллаборации не путем нахождения объективных фактов, которые как бы оправдывали ее, а совершенно иным путем, назвав вещи своими именами...

В современной Украине, где только началось формирование основ гражданского общества, толерантности во всех ее аспектах, нет еще адекватной оценки исторической роли украинских национальных сил и их деятельности в годы Второй мировой войны, нет также объективного признания и оценки украинской коллаборации в период Холокоста. Украинская власть не может пока предложить социуму взвешенные подходы к оценке этих исторических сил и этого периода в истории Украины. Пожалуй, только в украинском научном микромире идет дискуссия, в которой все громче слышен голос о приоритете правдивой истории Украины, какой бы она нелицеприятной не была, включая сюжеты украинской коллаборации в осуществлении Холокоста. Однако эти дискуссии, а главное – их результаты, не доходят до широкой аудитории, прежде всего до студенческой и вообще молодежной аудитории, не доходят они также и до властей. К сожалению, в это же самое время очень хорошо слышен в обществе голос антинаучных, антиисторических и в целом антипорядочных сил, заявляющих, что в межвоенный период власть в Украине была «жидо-большевистской» (в общем, повто-

²⁴ Материалы второго краковского съезда ОУН в 1940 г. см.: *Berkhoff K.* Op. cit. – P. 59–60.

²⁵ См.: *Критика*. – 2005. – № 4. – С. 22–28.

ря постулат нацистской пропаганды и оправдывая коллаборацию и Холокост) и от этого все проблемы и у современной суверенной Украины, которая находится «в лещатах сионизма»...

Таким образом, на мой взгляд, сегодня в украинской исторической науке, как и в украинском обществе в целом, вопросы, поднятые в этой статье, остаются открытыми и достаточно актуальными. Путь у нас может быть, наверное, только один, чтобы избежать повторения тоталитаризма, который принес столько горя и украинцам, и евреям. Сказать друг другу правду без взаимных обвинений.

Артур Фредекинд (Киев)

**Э. Нольте и вопросы противостояния
большевистского СССР и нацистской Германии:
к постановке проблемы**

Хотелось бы поговорить о книге неоднозначной, книге сложной, книге, требующей серьезного отношения к предмету, – «Европейская гражданская война (1917–1945): Национал-социализм и большевизм» Эрнста Нольте. Издательство «Логос» в Москве издало эту книгу небольшим тиражом, и есть необходимость рассмотреть постулаты Э. Нольте.

Известно, что эту книгу, как и автора, некоторые историки рассматривают чуть ли не как ревизиониста Холокоста. Однако, на мой взгляд, «спор историков» (Historikerstreit), начавшийся в 1980-х в Западной Германии, состоялся и продолжается не только вокруг столь простой дихотомии, как – «память Холокоста» и «отрицание Холокоста». Дело не просто в том, что трагедия Холокоста стала «центральным нервом» современной западной цивилизации. Не следует превращать Катастрофу в идеологию или веру, но изучение и преподавание Холокоста необходимо для размывания «вечного» (как считали нацисты) противостояния народов и для большего понимания различных народов и религий. Если же использовать Холокост для нагнетания ненависти и для создания стен, то подобное есть риторика нацистов, и тогда Гитлер побеждает. То, что в немецком споре историков иногда раздаются ревизионистские нотки, – печально.

Так, высказывание Э. Нольте о том, что «юденраты фактически проявляли значительную готовность к коллаборационизму»¹, как будто у

¹ *Нольте* Э. Европейская гражданская война (1917–1945): Национал-социализм

евреев был какой-то выбор, сродни оправданиям О. Олендорфа: «Причина в том – и вы не должны этого забывать, что нас обуял ужас, когда мы узнали, как жили в России группы нашего народа... Например, в деревне фольксдойче Фриденталь не осталось ни одного мужчины в возрасте между 10 и 70 годами, которого не убрали бы большевики в продолжении трех акций 1921–22, 1933 и 1936–37 гг.»² На самом деле немецкому обществу было известно о том, что происходило в большевистской России, и именно нацисты много кричали об этом, но во время переговоров с Молотовым ни словом не обмолвились о защите прав фольксдойче. Более того, было известно и о переселении фольксдойче в Сибирь и Казахстан еще в 1939–1940 гг. Разумеется, не понятна связь между большевистским режимом и поголовным уничтожением еврейских местечек. Проблема же юденратов и тех отдельных проявлений психологических срывов, которые известны на примере Лодзи или Терезиенштадта, – это проблемы отнюдь не коллаборационизма, а попытки найти выход из абсолютно безвыходного положения, в которое евреев поставили нацисты.

Однако мы знаем, что спор на самом деле ведется давно – со времен появления книги Х. Арендт «Истоки тоталитаризма»³, а затем и «Эйхман в Иерусалиме»⁴. Х. Арендт – еврейка, и не она одна начала сравнения тоталитарных режимов Ленина–Сталина и Гитлера. Желание же всегда и всюду видеть в антикоммунистах антисемитов является старой болезнью «левых». Однако существует и реальная проблема – там, где антикоммунисты, слишком часто возникают антиеврейские настроения. Кроме того, антикоммунисты времен нацизма также слишком часто становились коллаборационистами или, во всяком случае, закрывали глаза на уничтожение евреев.

Кроме того, закрытие архивов в России, при одновременном открытии их на Западе, показывает истинное лицо некоторых «защитников уникальности Холокоста» (при всяком удобном случае защищающих И. Сталина и яростно нападающих на национальные силы всех стран, кроме Израиля). Вообще бросается в глаза странный подход к истори-

лизм и большевизм. – М., 2003. – С. 23. Нем. издание: *Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus.* – Frankfurt a. M., 1987.

² *Нольте Э.* Указ. соч. – С. 502.

³ *Arendt H. The Origins of totalitarianism.* – N.Y., 1951. Укр. издание: *Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с.*

⁴ *Arendt H. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil.* – N.Y., 1963.

ческим событиям, когда часто в израильских учебниках критикуются союзники, так и не разбомбившие подъездные пути к Освенциму, но ни разу не упоминается Москва, которой это было сделать легче. Так же, как многие историки, привычно обвиняющие нацистскую Германию и немцев, ни словом не упоминают о ее союзнике – СССР с 1939 по 1941 г.

Поиски исторической истины трудно вести в подобных условиях. К тому же, когда постмодернистские философы стараются как можно остроумнее осмеять подобный поиск. В самом деле – не существует замороженной раз и навсегда истины в науке. Однако существует вечно действующая совесть человека, который, побывав в Аушвице, не может не вспомнить о Кольме и Магадане. Просто не может не вспомнить. Историки же, которые пытаются освободиться от совести и сострадания, вообще, на мой взгляд, представляют определенную опасность для общества. Историки, которые желают стать (и становятся) «солдатами» определенных политических групп, превращаются, в конце концов, в подстрекателей к ненависти и в проповедников «борьбы цивилизаций».

Необходимо вернуться назад и сказать несколько слов о «споре историков» в Западной Германии 80-х годов. Российский историк С. Земляной написал отличную статью на эту интересную тему. В 1980-е годы Э. Нольте (в нескольких статьях и работах) уже обосновал главную идею своего подхода – уйти от мифологизации Третьего рейха. Он считал концепции тоталитаризма (которые, на мой взгляд, напротив, дают ответы на многие вопросы) «голыми общими местами»⁵. «Негативная жизненность известного исторического феномена представляет для науки... смертельную угрозу. Ведь перманентная негативная или позитивная жизненность неизбежно имеет характер мифа..., а именно в силу того... она может стать идеологией»⁶. Нольте здесь подменяет понятия, он даже говорит о «холокосте на море», учиненном во время вьетнамской войны коммунистами. Заметим, что сам Нольте соглашается с беспрецедентностью Холокоста, а следовательно, и с беспрецедентным характером изучения его истории.

Ю. Хабермас в 1986 г. раскритиковал идеи Нольте. Особенно он подчеркнул, что у Нольте «Аушвиц съезживается до формата технического нововведения»⁷. Когда Нольте использует тезис Д. Ирвинга о том, что Х. Вейцман первым объявил войну Гитлеру, становится не по себе, осо-

⁵ Нольте Э. Указ. соч. – С. 514.

⁶ Там же. – С. 517.

⁷ Там же. – С. 518.

бенно в свете заявлений самого Нольте о том, что «респектабельная наука не может допускать антисемитизма»⁸.

Историк Иоахим Фест критиковал Хабермаса в 1986 г., а с ним некий конформизм части немецких интеллектуалов, которых не интересует научная истина. Фест, разбирая массовый террор нацистов и большевиков, подчеркивает: «В обоих случаях [для индивида, принадлежащего к уничтожаемым. – А.Ф.] не было возможности оправдания или доказательства невинности, поскольку дело состояло не в вине или невиновности, а в самом факте принадлежности. Здесь – к классу, там – к расе»⁹. Нужно сказать о преувеличении Феста – несмотря на многочисленные убийства детей и женщин большевиками, невозможно говорить о том, что уничтожали только за происхождение, как это делали нацисты. И. Фест отвергает и распространенный тезис о «культурности немецкой нации», видя здесь вывернутую наизнанку идею о «господствующих народах». Я бы не соглашался с этим тезисом, ибо факт остается фактом – неграмотная в своей массе Россия и технически и культурно развитая Германия существенно отличались. И. Фест очень верно указывает на погром 1946 г. в Кельце, который расширяет рамки обвинений только немецкого нацизма в Холокосте.

Поддержавший Нольте Андреас Хильгубер предположил, что союзники все равно подвергли бы Дрезден и Гамбург тем известным масштабным бомбардировкам, даже если бы они не знали об Аушвице.

Рудольф Аугштейн (издатель журнала «Шпигель») перевел спор в политическое русло и прямо обвинил Нольте и Хильгубера в пронацистских симпатиях. Он заявил: «Известно..., что примерно миллион человек, говоривших на немецком языке, прямо занимались уничтожением евреев»¹⁰. Аугштейн говорит об антисемитской политике Сталина, однако он не видит причин видеть в «пруско-германском вермахте» отражение большевизма.

Наконец в том же 1986 г. Э. Нольте выступил со статьей, где оправдывался и расшифровал многие из ложно понятых тезисов. Важно в нашем контексте: «Аушвиц не является прямым ответом на Архипелаг ГУЛАГ... Только идиот может сегодня подхватывать речь о “еврейском большевизме”»¹¹. Нольте подчеркнул, что он говорил о «негативном

⁸ Там же. – С. 502.

⁹ Там же. – С. 518.

¹⁰ Там же. – С. 519.

¹¹ Там же.

мифе абсолютного зла»¹², который, безусловно, пагубен для науки, если подчеркивать именно его абсолютность.

Итоги спора временно подвел Ю. Хабермас. Он напомнил о том, что можно назвать со-ответственностью. О необходимости немцам хранить не только в головах воспоминания о людях, замученных немецкими руками. Речь не идет о коллективной юридической ответственности. Речь идет об ответственности культурной, которая должна проходить «через фильтр нацистского прошлого»¹³.

Каким фильтром могли бы пользоваться мы в контексте Холокоста украинских евреев, в контексте гибели украинских крестьян во времена Голодомора, в контексте бессмысленной грандиозности ГУЛАГа?

Вернемся к Э. Нольте. Основной идеей книги является взгляд на историю Европы, в центр которого ставятся «оба главных антагониста: большевизм, уже с 1917 года ставший государством, и фашизм, который стал государством в 1933 году»¹⁴. При этом странным представляется выражение автора «захват власти национал-социалистами»¹⁵, когда известно, что это была юридически вполне законная победа на выборах.

Некоторые моменты книги носят явно провокационный характер. Например, подобное утверждение: «Молодое поколение в Израиле... задавало весьма критические вопросы: разве не способствовало поведению обеспеченных слоев еврейства тому, что миллионы жертв дали отвести себя, “как овец на бойню”?»¹⁶ Давно уже развенчана легенда об «овцах», да и каким образом «поведение» некоего банкира еврейского происхождения может «способствовать» нацистскому террору? Мне кажется, здесь проявляется нечто связанное с немецким понятием *Gemeindheit* – нечто из разряда пошлости, но идущей всегда от общины, от «простого народа». То есть – некое желание оправдать антисемитизм тем или иным поведением «представителей еврейства» и тем самым «защитить простой народ» от обвинений в дикости. Правдой является то, о чем когда-то написал Н. Бердяев – за В. Ленина русскому народу погромов не устраивали. Поэтому поведение «обеспеченных слоев» не имеет никакого отношения к тому, что миллионы евреев доверяли Европе свои жизни.

¹² Там же. – С. 520.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С. 56.

¹⁵ Там же. – С. 69.

¹⁶ Там же. – С. 58.

Кроме того, как пишет российский историк С. Земляной, «книга исходит из предположения, что проникнутое страхом и ненавистью отношение к коммунизму в самом деле было центральной движущей силой эмоций Гитлера и его идеологии»¹⁷ (странный тезис Нольте: «Человек – существо мыслящее, он вынужден создавать себе идеологии и быть поэтому несправедливым»¹⁸). Автор ссылается на работы Леонарда Шапиро, который сравнивал Ленина и Гитлера; на то, что, по мнению В. Кривицкого, В. Антонова-Овсенко, Ф. Боркенау, именно Сталин «уничтожил первоначальное различие между коммунизмом и фашизмом»¹⁹. Все это очень возможно. Но, как мне кажется, нельзя оставлять в стороне патологический антисемитизм Гитлера, который опять-таки возник у него ранее 1917 г., и не имел к коммунизму никакого отношения. Автор приводит антисемитское рассуждение У. Черчилля, как бы в защиту того, что подобное мнение имело право быть. Однако в том и состоит проблема антисемитизма, что даже У. Черчилль купился на удочку этой наивной идеологии, обвиняя евреев в тайном заговоре против человечества.

Странно то, что автор пишет: «...антисемитизм ...отрицал наиболее трудноразрешимое из всех продуктивных различий рассматриваемого общества: мирное существование евреев и “христиан”, мирное существование, поставленное под вопрос и движением сионизма»²⁰. О каком мирном существовании идет речь, понять невозможно. Оно не было постоянно «погромным», если так можно выразиться, но то, что оно никак не было «мирным», абсолютный факт. И при чем здесь сионизм, который был реакцией евреев на национализм Европы?

Показательны в этом смысле новые и интересные факты, приводимые Нольте. В 1933 г. почетный председатель Немецкого национально-го союза евреев (*Der Bund Deutsche-Nationale Jüden*) доктор Макс Науман и председатель Союза немецких раввинов Лео Бек заявляли о том, что они «породнились с Германией» и были недовольны пропагандистской кампанией, направленной против Гитлера в других странах мира. Думаем, что подобные заявления как раз должны бы были успокоить Гитлера и нацистов в их антисемитской истерике.

Нольте подчеркивает, что Гитлер из расистских соображений не оказал серьезной поддержки муфтию Иерусалима, и Субхасу Чандре Бозе,

¹⁷ Там же. – С. 508.

¹⁸ Там же. – С. 71.

¹⁹ Там же. – С. 62.

²⁰ Там же. – С. 421.

который стал после Д. Неру вождем индийцев. Вновь-таки – этот факт демонстрирует, что Гитлером двигал не столько страх перед коммунизмом и какие-либо практические расчеты, сколько обыкновенный расизм, являвшийся производным европейской культуры.

Важно проведенное Нольте сравнение с Россией Баварской республики в Мюнхене. Разумеется, тот «русский террор», который был развязан коммунистами в 1918 г., привел к появлению страхов перед большевизмом. Но думаем, что совершенно адекватной тут была реакция К. Каутского, который считал большевизм признаком «незрелости русских отношений». Э. Нольте поясняет точку зрения Каутского, которая мне кажется верной: «Большевизм – это рецидив антигуманизма и антисоциализма в диком состоянии»²¹.

Факт, который приводит историк, о создании Коминтерном военного аппарата в Германии, а также «специальная военно-политическая организация в качестве отдела кадров для Красной армии»²² в 1924 г. действительно важен в нашем контексте. Страх перед большевизмом вполне естественен в то время. Вместе с тем Нольте сообщает, что к 1930 г. Германия занимала второе место в мире после США по индустриализации. Вполне возможно, что такие бешеные темпы и сыграли свою роль в испуге немцев перед тогдашней «глобализацией».

Ярко сравнение автором языка коммунистической газеты «Роте Фане» и нацистской «Фолькишер Беобахтер». Их «язык вражды» удивительно похож, начиная от «бандитов-убийц» и оканчивая «выродками». На этой ниве отлично поработал В. Клемперер, которого, кстати, никто в ревизионизме не обвиняет.

Э. Нольте разбирает проблему гражданской войны в Испании и утверждает, что «слухи о прибытии советских кораблей с оружием для захвата власти большевистскими силами, по мнению участников тех событий, были существенным мотивом, повлекшим бунт испанской армии... 1936 года... Утверждения о вовлеченности Гитлера в эти приготовления не иссякают и по сей день. Первое – ложно, второе – в высшей степени невероятно. Испанская гражданская война выросла из испанских корней»²³. Соглашаясь с последним утверждением, невозможно согласиться с тем, что не было «вовлеченности» нацистов. Существуют документы, которые утверждают обратное. Невозможно отрицать вме-

²¹ Там же. – С. 84.

²² Там же. – С. 94.

²³ Там же. – С. 182.

шательство нацистов в дела Испании, тем более, в 1936 г. Кстати сказать – известно и об участии большевистской разведки в политике Народного фронта.

Э. Нольте пишет о репрессиях в СССР 1937–1938 гг., которые были также направлены против нацменьшинств. «Поразительное число жертв повлекла за собой чистка среди евреев, латышей, поляков, и других национальностей... польская Компартия была целиком ликвидирована»²⁴. Тут бы ему и добавить: таким образом, Гитлер мог перестать бояться Сталина, а видеть в нем естественного союзника, что и переросло потом в договор 1939 г. Однако Нольте молчит. Что странно – Нольте молчит и о тогдашних репрессиях против немцев в СССР, что не могло пройти незамеченным для Берлина, как я уже упоминал.

Особенно важно в этом контексте – тогдашний договор Молотова–Риббентропа. О том, что В. Молотов направлял поздравления Гитлеру по поводу взятия Варшавы, а 31 октября и вообще в своей речи «с гордостью подчеркивал, что “два удара, быстро нанесенных сначала германским Вермахтом, а затем Красной армией” ничего более не оставило от этого “уродливого продукта Версальского договора”»²⁵.

Крайне интересный факт – во время пребывания в Берлине в ноябре 1940-го (год уже идет Вторая мировая война!) Молотов также посетил и Рудольфа Гесса, «причем речь на встрече должна была идти о вопросах организации обеих партий. Если верить сообщениям, единственное, что обсуждалось тогда, был “диалог на высшем уровне”, который должен был состояться между ВКП(б) и НСДАП»²⁶. Очень интересно это в контексте неожиданного отлета Р. Гесса в Англию и пожизненного заключения в тюрьме Шпандау после войны. Что же знал Гесс о возможном тесном сотрудничестве между двумя партиями?

Наиболее важно сообщение историка о том, что осенью 1943 года «Москва на дипломатическом уровне начала искать возможности подписания сепаратного мира»²⁷. Условиями были: «...обеспечить существование Германии в границах 1939 года с восстановленным СССР»²⁸. Думаю, что архивы России не дадут нам возможность опровергнуть данное утверждение. Однако надеюсь на то, что на Западе существуют

²⁴ Там же. – С. 204.

²⁵ Там же. – С. 236.

²⁶ Там же. – С. 302.

²⁷ Там же. – С. 416.

²⁸ Там же.

какие-либо данные, подтверждающие это или опровергающие. Нольте ссылается на работы Петера Клейста «Между Гитлером и Сталиным»²⁹, а также Ингеборг Фляйшхауэр «Шансы на сепаратный мир. Тайные немецко-советские переговоры в 1941–1945 гг.»³⁰.

Сравнивая аппараты насилия в нацистской Германии и в СССР, автор пишет: «Насколько тоталитарной казалась в 1939 Германия по сравнению с Англией и Францией, настолько либеральной она могла представляться для каждого, кто мог позволить себе подлинное сравнение с ситуацией в СССР»³¹. Сравнения, которые делают узники ГУЛАГа и нацистских лагерей Карл Альбрехт, Маргарет Бубер-Нойман, далеко не в пользу СССР.

Однако нужно здесь добавить – режим Гитлера начался с 1933, таким образом, режим в СССР уже был основательнее. Если же попробовать сравнить по прошествии шести лет, с 1920-ми годами, то Советская Россия еще не была тогда настолько тоталитарной. Особенно при НЭПе.

Когда Э. Нольте приводит примеры большей независимости судей в Германии, в отличие от СССР, всегда можно вспомнить о различных культурных традициях этих стран. Тем не менее, подобные примеры важны. «...В Германии до самого начала войны и даже после него имела возможность поразительных судебных приговоров. Так, даже в мае 1935 года была одобрена оспоримость решений гестапо. И в том же году произошел так называемый “хонштейнский процесс” против оберштурмбанфюрера СА Енихена и 22 обвиняемых вместе с ним – за дурное обращение с узниками концлагеря Хонштейн весной 1933 года. Несмотря на мощное давление партии, были вынесены суровые приговоры к тюремному заключению. Впоследствии обоих судебных заседателей исключили из НСДАП, а Гитлер отменил присужденные наказания уже в ноябре 1935 года...»³².

Э. Нольте неплохо пишет о различиях между коммунизмом и нацизмом: «...речь шла о радикальном противостоянии “интеллектуализму” в воспитании, который Гитлер рассматривал как несомненный продукт “еврейского разложения” и который на самом деле являлся одновре-

²⁹ Kleist P. Zwischen Hitler und Stalin, 1939–1945. – Bonn: Athenäum Verlag, 1950. – 338 S.

³⁰ Fleischhauer I. Die Chance des Sonderfriedens: Deutsch-sowjetische Geheimgespräche 1941–1945. – Berlin: Siedler Verlag, 1986.

³¹ Нольте Э. Указ. соч. – С. 328.

³² Там же. – С. 402.

менно следствием и предпосылкой современного развития. Поэтому Ленин был несравнимо более современен в своем стремлении вдолбить комсомолу желание “Учиться, учиться и еще раз учиться”³³. Здесь, на мой взгляд, Нольте совершенно прав. Именно это отличие является одним из важнейших. До самого конца СССР коммунистическая партия старательно поддерживала идею интеллектуальности коммунистов. Однако нельзя не вспомнить в этом контексте бесконечные спартакиады и «Зарницы» – кто у кого перенял? На мой взгляд, подобные спортивные увлечения Россия заимствовала из Германии.

И при этом – отношение к детям в тогдашнем СССР: «До 1929 года ст. 12 была сформулирована так, что она делала возможной смертную казнь даже для детей моложе 12 лет, и притом за воровство. Очевидно, эта статья была направлена против “беспризорных”... детей, часть которых собиралась в воровские шайки, эта статья позволяет всерьез относиться к утверждениям о том, будто ГПУ ликвидировало многие тысячи таких детей в административном порядке»³⁴.

И отсюда – к мотивам слабого вооруженного сопротивления евреев (и не только евреев, на территории оккупированного СССР). Сами эсэсовцы объясняли отсутствие сопротивления со стороны евреев двадцатилетним террором НКВД.

Поэтому, как это ни парадоксально, считаем необходимым закончить цитатой из послесловия Нольте: «...не вводящее в обман свидетельство о начале подлинного мирного сосуществования появится лишь тогда, когда в СССР будут читаться и свободно излагаться такие книги, как «Архипелаг ГУЛАГ» А. Солженицына или же научные исследования, вызванные к жизни не народно-педагогическими целями, а вопросом об истине»³⁵.

³³ Там же. – С. 356.

³⁴ Там же. – С. 398.

³⁵ Там же. – С. 512.

ДОДАТОК

Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект)

Проект було представлено В. Нахмановичем під час конференції, виправлено і доповнено за наслідками наступного обговорення.

В основу концепції створення заповідника «Бабин Яр» покладено послідовність взаємоузгоджених і взаємодоповнюючих один одного заходів, підпорядкованих створенню цілісного меморіального комплексу, метою якого є шанування трагічних подій, що відбувалися в минулому на його території.

Концепція передбачає розв'язання ряду проблем, які можуть негативно позначитися на процесі створення заповідника та його майбутньому функціонуванні. До таких проблем належать:

– суперечливі і полемічні погляди на чисельність та етносоціальний стан загиблих, на ідентифікацію безпосередніх виконавців розстрілів (приміром, щодо участі в акціях так званої української поліції, в т.ч. оунівців з Буковинського куреня), на визнання території Бабиного Яру місцем поховання у зв'язку із тим, що трупи розстріляних були нацистами знищені шляхом спалення напередодні визволення Києва радянськими військами;

– відсутність суспільного консенсусу щодо символічного значення Бабиного Яру, намагання окремих представників різних етнічних і конфесійних спільнот, громадських і політичних організацій утвердити суспільне сприйняття Бабиного Яру як символу винятково «власної» трагедії, тобто намагання односторонніми діями увічнити пам'ять тільки про «своїх» загиблих;

– загроза історичному ландшафту Бабиного Яру внаслідок його хаотичної забудови, здійснюваної різними комунальними, комерційними та громадськими структурами.

Концепція передбачає створення заповідника у три етапи.

Перший етап – підготовка і прийняття урядової постанови про створення історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», затвердження Положення про заповідник, переліку об'єктів, що входять до його складу, меж та зон охорони, розроблення генерального плану розвитку заповідника, передача у державну власність комплексу пам'яток в урочищі Бабин Яр та інших об'єктів, необхідних для функціонування заповідника.

Другий етап – завершення, відповідно до урядової постанови, комплексу належних історичних і соціологічних досліджень, що мають стати фактологічною та методологічною основою концепції діяльності заповідника.

Третій етап – проведення конкурсу на кращий проект концепції історико-меморіального комплексу і Музею Бабиного Яру, його громадське обговорення і затвердження на урядовому рівні, практичне втілення проекту.

Перший етап передбачає здійснення наступних заходів:

- окреслення меж майбутнього заповідника, а також територій, які потребують опіки з його боку;
- створення переліку історичних споруд та пам'яток культури, які мають перейти у власність заповідника або потребують опіки з його боку;
- визначення будівель або ділянок, які можуть бути використані для спорудження у подальшому Музею Бабиного Яру;
- визначення переліку пам'ятників і пам'ятних знаків, які мають перейти у власність заповідника;
- припинення в межах майбутнього заповідника будь-якої нової забудови і встановлення нових пам'ятників і пам'ятних знаків;
- прийняття урядової постанови щодо затвердження концепції створення заповідника.

На другому етапі мають бути здійснені наступні кроки:

- створення тимчасової експозиції Музею Бабиного Яру;
- передача у власність заповідника споруди, на місці якої можливе у подальшому створення повноцінного національного музею;
- знесення зазначеної споруди і підготовка ділянки для будівництва музею;
- ліквідація недобудованих споруд на території заповідника;
- виведення за межі заповідника непрофільних об'єктів.

Третій (завершальний) етап включатиме наступні заходи:

- проведення відкритого архітектурного конкурсу проектів Національного меморіального комплексу «Бабин Яр» і Музею Бабиного Яру;
- погодження з окремими національними і релігійними громадами питання про заміну окремих пам'яток, які не будуть вписуватися у концепцію проекту-переможця;
- затвердження на урядовому рівні рішення журі конкурсу;
- створення фонду для збирання державних і громадських коштів для реалізації проекту-переможця;
- практична реалізація проекту.

Здійснення першого етапу реалізації концепції створення заповідника ґрунтується на результатах дослідницької роботи, проведеної з ініціативи громадських організацій, науковими і культурними установами, насамперед у визначених ними історичних пластах, які мають знайти своє відображення у концепції заповідника. Такими пластами вважаються наступні:

1. Пласти подій, які безпосередньо пов'язані з Бабиним Яром:

1) Масове знищення київських євреїв 29–30 вересня 1941 р. – провідна подія, завдяки якій Бабин Яр став світовим символом Голокосту.

2) Знищення євреїв і ромів, заручників і душевнохворих, комуністів і націоналістів, підпільників і військовополонених протягом окупації Києва у 1941–1943 рр. – події, які надали Бабиному Яру статусу символу нацистського терору в Україні.

3) Повоєнні намагання знищити Бабин Яр, Куренівська катастрофа 1961 р., забудова кладовищ, боротьба за увічнення пам'яті жертв тоталітарних режимів, боротьба радянських дисидентів за історичну правду про Бабин Яр, кроки радянської держави в цьому напрямі – події, які надали Бабиному Яру статусу символу боротьби з радянським режимом.

2. Пласти подій, які мають асоціативний або причинно-наслідковий зв'язок з першим комплексом:

1) Голодомор, який для України є подією, рівнозначною Голокосту.

2) Радянський терор 1920–1950-х років, який для України є символом антилюдяного характеру тоталітаризму.

3) Перша світова війна, революція, громадянська війна і поразка Визвольних змагань – події, внаслідок яких виникли передумови для встановлення нацистського і радянського тоталітарних режимів і проведення ними антинародної політики.

Основоположний принцип концепції створення заповідника – корелювання історичних пластів із територіальними пластами, які потребують окреслення та охорони:

1) Майже знищений на сьогодні комплекс поховань, який можна вважати «Лук'янівським некрополем» – Кирилівські кургани, Кирилівське, Лук'янівське, Братське православні, Єврейське, Караїмське, Магометанське кладовища.

2) Шлях євреїв від місця збору до місця страти 29 вересня 1941 р.

3) Місця розстрілів і знищення трупів у 1941–1943 рр. (включно з Сирецьким концтабором і психіатричною лікарнею ім. Павлова).

4) Поховання жертв війни (Військове кладовище, кладовище німецьких військовополонених).

5) Територія замиву яру і сходу селю під час Куренівської трагедії 1961 року.

З погляду меморіального наповнення, об'єкти, що мають увійти до складу заповідника, поділяються на такі, що потрапляють у його межі, та такі, що залишаються поза межами заповідника, але вже позначені або мають бути в подальшому позначені відповідними пам'ятними знаками (див. план-схему заповідника «Бабин Яр»¹). До таких належать:

Територіальні комплекси

№	Історичний об'єкт	Сучасна територія
---	-------------------	-------------------

а. Територіальні комплекси, які мають потрапити у межі заповідника:

1	Бабин Яр (майже знищений): зона розстрілів у 1941–1943 рр.; зона наживу і прориву пульпи під час катастрофи 1961 р.	Парк біля меморіалу «Бабин Яр» (між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжерейною), Парк Шевченківського району «Бабин Яр» (вул. О. Теліги (парний бік від вул. Мельникова до Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1))
2	Місце знищення хворих психіатричної лікарні ім. І. Павлова	Кирилівський гай (вул. Герцена, Врубелівський узвіз)
3	Кирилівські кургани	Там само

¹ Через занадто великий розмір план-схема не друкується. З нею можна ознайомитися на сайті Громадського комітету «Бабин Яр»: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/preserve/art00029.html>.

4	Кирилівське православне кладовище (майже знищене)	Там само
5	Єврейське кладовище (майже знищене) з колишніми похованнями жертв погромів початку ХХ ст.	Вздовж вул. Мельникова (парний бік), ділянки комплексів Державного архіву Київської області, телецентру та спорткомплексу «Авангард»
6	Караїмське кладовище (знищене)	Вглиб від вул. Мельникова (парний бік), у межах ділянок автозаправочних станцій
7	Магометанське кладовище (знищене)	Вглиб від вул. Мельникова (парний бік), у межах ділянки електропідстанції
8	Військове кладовище	Між вул. Дорогожицькою, Сім'ї Хохлових і Мельникова
9	Кладовище німецьких військовополонених (сучасна реконструкція)	Між вул. Ризькою і Щусева, в кінці забудови

б. Територіальні комплекси, які залишаються за межами заповідника, але позначені або мають бути позначені:

10	Лук'янівське православне кладовище з похованнями жертв Визвольних змагань та радянських репресій	Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник (між вул. Дорогожицькою, Оранжерейною і Дегтярівською)
11	Братське кладовище (знищене) з колишніми похованнями жертв Першої світової та громадянської війн і жертв Голодомору	Ділянка телевежі (між вул. Дорогожицькою, Оранжерейною і Мельникова)
12	Відділення табору для військовополонених на стадіоні «Зеніт», у якому тримали євреїв (військовополонених і заручників), політкомісарів і комуністів (військовополонених) і з якого їх вивозили на розстріл до Бабиного Яру, починаючи з 27 вересня 1941 р.	Стадіон «Старт», вул. Маршала Рибалка
13	Шлях євреїв до Бабиного Яру 29 вересня 1941 р., у т.ч.:	Від Лук'янівської площі вул. Мельникова, Сім'ї Хохлових, Дорогожицькою до рогу з вул. Оранжерейною
	Місце збору євреїв за наказом 29 вересня 1941 р.	Ріг вул. Мельникова і Дегтярівської (Лук'янівська площа)
	Місце розташування першого дротяного загородження на шляху євреїв	Вул. Мельникова (напроти входу до Київського інституту міжнародних відносин)

	Місце, де у євреїв відбирали документи, гроші, коштовності, хутровий одяг, т. ін.	Вул. Сім'ї Хохлових (територія Військового кладовища)
	Місце, де євреїв проганяли крізь стрій есесівців з собаками	Ріг вул. Дорогожицької і Оранжерейної (біля монумента)
	Місце де євреїв роздягали перед розстрілом	Вул. Оранжерейна (територія гаражного кооперативу «Автолюбитель»)
14	Протитанковий рів, де у 1941–1942 рр. проводили розстріли	Вздовж вул. Дорогожицької (непарний бік, від Лук'янівського кладовища до вул. Шамрила)
15	Сирецький концентраційний табір (весна 1942 – осінь 1943 рр.), табір німецьких військовополонених (друга пол. 1940-х рр.)	Між вул. О. Теліги, Дорогожицькою–Ризькою, Грекова і Щусєва

Історичні пам'ятки і споруди

№	Назва	Місце розташування
---	-------	--------------------

а. Історичні пам'ятки і споруди, які знаходяться у межах заповідника і мають перейти у його власність:

1	Склеп родини Качковських	Вул. Герцена (Кирилівський гай)
2	Ділянка Єврейського кладовища	Вул. Мельникова (за буд. № 42)
3	Стіна Єврейського кладовища	Вул. Мельникова (вздовж буд. № 38 та за буд. №№ 38–42)
4	Будинок контори Єврейського кладовища, в якому розміщалася казарма команди 1005, якій було доручено спалення трупів у серпні–вересні 1943 р.	Вул. Мельникова, 44 (гуртожиток)
5	Будиночок садівника	Вул. Мельникова, 48б

б. Споруди, які знаходяться поза межами заповідника, не переходять у його власність, але мають бути позначені:

6	Будинки колишніх гаражів танкоремонтного господарства, в яких євреїв тримали перед розстрілом у ніч з 29 на 30 вересня, а також у наступні дні	Вул. Дорогожицька, 2 (магазин «Сільпо»)
7	Трамвайне депо ім. Красіна, яке було знищене під час Куренівської катастрофи 1961 р.	Вул. Фрунзе, 132 (Подільське трамвайне депо)

Пам'ятники і пам'ятні знаки, які мають перейти у власність заповідника

№	Назва	Місце розташування
---	-------	--------------------

а. Пам'ятники і пам'ятні знаки, які знаходяться у межах заповідника:

1	Пам'ятник «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру»	Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжерейною
2	Пам'ятний знак «Менора» євреям, розстріляним у Бабиному Яру	Вул. Мельникова (між будинками №№ 42 та 44)
3	Пам'ятний знак «Хрест» членам підпілля ОУН, розстріляним у Бабиному Яру	Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжерейною
4	Пам'ятний знак «Хрест» священникам, розстріляним у Бабиному Ярі	Вул. Мельникова (за буд. № 42)
5	Пам'ятник дітям, розстріляним у Бабиному Яру	Ріг вул. Мельникова (парний бік) і О. Теліги (біля виходу зі ст. метро «Дорогожичі»)
6	Пам'ятний знак остарбайтерам	Ріг вул. Дорогожицької (парний бік) і Оранжерейної
7	Пам'ятний знак жертвам Курівської катастрофи 1961 р.	Вул. О. Теліги (по парному боку навпроти буд. № 37)
8	Камінь на ознаку спорудження у майбутньому єврейського общинно-культурного центру «Спадщина»	Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжерейною

б. Пам'ятні знаки, які знаходяться поза межами заповідника:

9	Пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору	Ріг вул. Дорогожицької і Шамрила (Сирецький парк)
10	Пам'ятний знак розстріляним військовополоненим, футболістам київського «Динамо» і мирним громадянам – в'язням Сирецького концтабору	Вул. Грекова, 22а (у дворі)
11	Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні ім. І. Павлова	Вул. Фрунзе, 103 (на території Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1)

12	Пам'ятний знак фахівцям психіатричної лікарні ім. І. Павлова, які рятували пацієнтів під час нацистської навали	Вул. Фрунзе, 103 (на території Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1)
13	Пам'ятна дошка провіднику ОУН, поету О. Ольжичу	Вул. Ольжича, 8
14	Пам'ятний знак жертвам Куренівської катастрофи 1961 р.	Вул. Фрунзе, 132 (біля Подільського трамвайного депо)
15	Пам'ятний знак футболістам київського «Динамо» на місці, де проходив «Матч смерті»	Стадіон «Старт», вул. Маршала Рибалка

Окремим питанням є визначення місця створення Музею Бабиного Яру. Оскільки практично вся територія заповідника є суцільним похованням, то розташування Музею Бабиного Яру передбачається за межами заповідника. Створення Музею передбачається у наступні етапи:

1) Організація тимчасової експозиції у приміщенні колишньої контори єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44;

2) Передача у власність заповідника одного з наступних об'єктів, на місці яких можливе у подальшому створення повноцінного національного музею:

1	Будівля колишнього кінотеатру ім. Гагаріна (знаходиться на території, де було розташовано Сирецький концтабір)	вул. Шусева 5, жилий квартал
2	Недобудована споруда басейну	вул. Шамрила (парний бік), Сирецький парк

Після належного узгодження і доопрацювання Концепція має набути статусу основоположного плану здійснення заходів щодо створення історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», обов'язкового для дотримання та реалізації усіма державними установами, які будуть визначені до втілення проекту заповідника у життя.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БОКІЙ НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

БОНДАР ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ, головний спеціаліст відділу використання та інформації Державного архіву Львівської області

ВЕДЕНЄЄВ ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ, доктор історичних наук, доцент, начальник кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії Служби безпеки України

ВИНОКУРОВА ФАЇНА АВРАМІВНА, кандидат історичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Державного архіву Вінницької області

ДАВИДЕНКО ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

ДАВИДЮК РУСЛАНА ПЕТРІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

ЄВСТАФ'ЄВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА, завідувача відділу «Бабин Яр» Музею історії м. Києва

ЖИТКОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету

КАДОЛ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ, магістр історії, викладач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету

КОВБА ЖАННА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, доцент Національного технічного університету України «КПІ»

- КОЗИР** ІРИНА АНАТОЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету
- КРАМАР** ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету ім. Л. Українки
- КУНИЦЬКИЙ** МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ, здобувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету ім. Л. Українки
- КУЧЕРЕПА** МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ, кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Волинського національного університету ім. Л. Українки
- КУЧЕРУК** ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ, директор бібліотеки ім. О. Ольжича Інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, заслужений працівник культури України
- ЛИСЕНКО** ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України
- МАЛАКОВ** ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ, заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Києва
- МИХАЙЛЮК** МАРИНА ВОЛОДИМИРІВНА, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Центрального Державного кінофотофоноархіву
- НАДОЛЬСЬКА** ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського національного університету ім. Л. Українки
- НАДОЛЬСЬКИЙ** ЙОСИП ЕМІЛОВИЧ, старший викладач кафедри теорії та історії політичної науки Волинського національного університету ім. Л. Українки
- НАХМАНОВИЧ** ВІТАЛІЙ РАФАЇЛОВИЧ, завідувач відділу Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру

- ОРЛЯНСЬКИЙ** ВОЛОДИМИР СЕМЕНОВИЧ, професор, доктор історичних наук, професор кафедри політології і права Запорізького національного технічного університету
- ПАНАСЮК** ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ, старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Волинського національного університету ім. Л. Українки
- ПАСТУШЕНКО** ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- ПОДОЛЬСЬКИЙ** АНАТОЛІЙ ЮХИМОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, директор Українського центру вивчення історії Голокосту
- ПОЇЗДНИК** ІННА ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- ПОНЕДІЛЬНИК** ЛАРИСА АНАТОЛІВНА, старший викладач кафедри новітньої історії України Волинського національного університету ім. Л. Українки
- РАДЧЕНКО** ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ, студент 5 курсу історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- РИБЧЕНКО** ЛЮДМИЛА ВІКТОРІВНА, старший науковий співробітник, завідувача відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»
- РОГОВИЙ** ВЛАДИСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, другий секретар Посольства України у Великій Британії
- РОМАНЬКО** ОЛЕГ ВАЛЕНТИНОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кримського державного медичного університету ім. С. І. Георгієвського
- СТРІЛЬЧУК** ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету ім. Л. Українки
- ФРЕДЕКІНД** АРТУР ІОЛЬЄВИЧ, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту

ШАЙКАН ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСІЇВНА, доктор історичних наук, доцент
Криворізького державного педагогічного університету

ШАЙКАН ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент
Криворізького економічного інституту вищого державного закладу освіти «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

ШУЛЬГА СВИТЛАНА АНАТОЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету ім. Л. Українки

ЯШАН ОКСАНА ОЛЕКСІЇВНА, викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ
Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції

Коректор
Н. В. Анікеєнко
Комп'ютерна верстка
Л. І. Босенко

Підписано до друку 21.12.07.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Minion. Ум. друк. арк. 24,18.
Обл.-вид. арк. 17,47. Наклад 1000 прим. Зам. № 229.